This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT

Digitized by Google

Digitized by Google

GL. 1931

Digitized by Google

MÉMOIRES
DE
L'ACADÉMIE,
PRIX DE 1777.

Digitized by Google

Digitized by Google

MÉMOIRES

SUR LES

QUESTIONS

PROPOSÉES PAR

L'ACADÉMIE IMPÉRIALE ET ROYALE
DES SCIENCES ET BELLES-LETTRES

DE

BRUXELLES,

QUI ONT REMPORTÉ LES PRIX

EN

M. DCC. LXXVII.

A BRUXELLES,
DE L'IMPRIMERIE ACADÉMIQUE.

M. DCC. LXXVIII.

Digitized by Google

Digitized by Google

HISTORISCHE

T Y D-E N

OORDEELKUNDIGE AENTEEKENINGEN,

M E T

ALGEMEYNE AENMERKINGEN OP DE ZELVE;

D I E N E N D E

TOT ANTWOORD OP DE VRAEGE,

Hoedaenig was den ſtaet van de hand-werken, en van den koophandel in de Nederlanden, ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwe?

Die den Prys behaelt heeft van de Keyzerlyke en Koninklyke Academie van Bruſſel, in het Jaer 1777.

DOOR DE HEER

W. F. VERHOEVEN,

Koopman, en Secretaris Honoraire der Koninklyke Academie der Teeken-kunde en Bouw-kunde, tot Mechelen.

> Infandum regina jubes renovare dolorem,
> Trojanas ut opes, & lamentabile regnum
> Eruerint Danai, . . .
>
> *Virgil. Æneidos Libr. 2do.*

Digitized by Google

Digitized by Google

INLEYDINGE.

De Nederlanden, voor en ten tyde van de derthienste eeuwe, behoorden aen verscheyde Vorsten. Zoo veele Landschappen, zoo veele by-na alsdan verscheyde Hertogen, Graeven ende Heeren; boven dien veelerhande mindere Heerlykheden met hoog en laeg Rechts-gebied, verminderden het Oppervorstelyk gezag. Uyt die verscheydenheyd bemerkt men voor dien tyd seer weynige eendracht onder de volkeren, en vervolgens geduerige oorlogen onder malkanderen, die, schoon zy waerelyk meer aen strooperyen geleken als aen krygstogten, egter zo › vreesselyk en moordadig waeren als'er in de oudheyd bekent zyn. De land-bouw was veronagtsaemt, de handwerken, alleenelyk voor de uyterste noodsaekelykheyd bekent; de koophandel moest door Edele gedreven worden, ofte immers ten hunne profyte, vermits het volk, het zy vry genoemt ofte andersints, aen eene geduerige slaverny geketent was.

Du Cange; in glossar. voce *Servus*.

Niets zoo bedruckelyk als den staet van de Nederlanden voor het tyd-stip van de heylzaeme dolligheyd der Kruys-vaerders. Het alderdomste by-geloof, de Barbaersche maniere van rechtsplegingе, de dwinglandye der grooten, de slaverny van het volk, de geduerige verwoestingen van geheele Landschappen en Steden, gevolgt met alle bedenkelyke rampen, zyn de gewoonelyke tafereelen van die bedroefde tyden.

Digitized by Google

Welke koophandel kon onder dusdaenige volkeren gedreven worden? Welk hand-werk, het zy van wolle of catoen, schoon reeds ten tyde van Karel den Grooten, (*a*) in de Nederlanden by uytnementheyd bekent, zoude men vier eeuwen naer dien tyd in deze Landen konnen ontdekken? Geene Barbaersche en onbeschaefde volkeren hebben oyt door de koophandel, veel min door zinlyke en konstige handwerken eenen naem verkregen. De oude Germaenen kleededen zig met vellen, de eerste Franken zeer na op de zelve wyze; [*b*] de verstroyde Nederlanders sedert de verwoestingen der Noordsche volkeren niet veel beter als de hedendaegsche Tartaeren.

De tusschen-tyd, sedert de onmenschelyke verderving van Landen en Steden, met een algemeyne uytroeyinge van het menschelyk geslagt door de Noordsche Barbaeren, tot de kruys-togten, kan geen twee eeuwen begrypen, op welken tyd de overgebleve Nederlanders tot de uyterste ellenden gebrogt, zig vrywillig onder slaevelyke voorwaerden in dienst begaeven van d'een of d'andere Heer, om onder des zelfs bescherminge hun lyf tegens diergelyke invallen te bergen.

Deze is het tyd-stip van die menigte sterkten, sloten, en kasteelen in deze Nederlanden gesticht. De Graeven van Vlaenderen, van Henegouw, Holland, Zeeland en Vriesland, van Gelder en van Loven, herbouwden de bezonderste hunner omgewentelde Steden met nieuwe mueren en thorens; de Heeren van opene plaetsen, Dorpen en Vlecken, maekten sterkten met mueren en wallen omcingelt, diergelyke veele met de naem van sloten in de hedendaegsche veree-

(*a*) Histoire de Charles Quint, par Robertson, tom. 1. pag. 77. in-4to.

(*b*) Tacitus de mor. German. *Confer* Mémoire de M. du Rondeau, *cum Strabone;*

nigde Landschappen nog bestaen; en als geweest hebben in Brabant het Kasteel van den Graef van Loven, de sterkte van Grimbergen, schoon veel ouder, die aen de stormen van die Barbaeren heeft wederstaen, en overgebleven is, gelyk Harigerus, Abt van Lobes, verhaelt. Diergelyke nog waeren de sloten van Assche, door oudheyd vermaert, van Temsche, van Beveren en menigvuldige andere onnoodig hier op te haelen; waer uyt naemaels, door de verderffelyke heerschzugt van verscheyde dezer kleyne dwingelanden, geduerige oorlogen onder malkanderen ontstonden.

Vita S. Berlendis, apud Bouquet, t. 3 pag. 526. Meyer, Annales Flandr. fol. 47.

Naer de Heerschappye van Karel de Groote [*a*] tot de elfste eeuw, zegt Robertson, zyn alle de jaer-boeken van de volkeren van Europe met een schakel van wreede of dolle gebeurtenissen bezoedelt, met geduerige oorlogen van zoo weynige aengelegentheyd door hunne oorzaek als door des zelfs gevolgen.

Het schynt op die tyden tot de derthienste eeuwe toe, dat de Nederlanders door de Noordmannen herplaetst zyn geweest, vermits d'onwetentheyd en de barbaersche zeden van die tyden, beter aen wilde als aen redelyke dieren konnen toegepast worden; want al ziet men eenige straelen van hervorming in het Burger-leven, de hand-werken, de koophandel en de schipvaert, zoo haest bekent, zoo haest met vrugt voorts-gezet, [*b*] egter waeren de Vorsten gedueriglyk genoodzaekt, den twistigen, wreveligen, vegtagtigen en wraek-gierigen aerd van de inwoonders dezer landen, door wyze Wetten in te toomen om de zelve tot vreedsaemheyd te brengen; de Land en Stad-Regten ofte zoo genoemde keuren van die tyden, schynen doorgaens nergens anders op te doelen.

(*a*) Histoire de Charles Quint, tom. 1 pag. 17 in-4to.

(*b*) Zie de keure van Vlissingen, van Graef Wilhem de tweede by Boxhorn, Beschyvinge van Zeeland, tweede deel, blad 73 en de volgende tot 80.

Digitized by Google

Hoe moest het dan in vroegere tyden nog arger geschaepen staen!

Zoude men niet zeggen dat alle Schryvers dier eeuwen zig geschaemt hebben van iets aengaende de handwerken en koophandel wydloopig te verhaelen; meer genegen om ons de bedrukte tafereelen van oorlog, burger-twist, oneenigheden en verraderyen voor oogen te stellen, hebben zy doorgaens het nut van het opregt burger leven veronagtzaemt. Wat zout of aerdigheyd in alle die uytheemsche kruys-togten als al'eenelyk in de gevolgen, waer door onze Vaderlan. rs van dwaelende en uytzinnige stroopers in beschaefde en eendragtige Burgers hervormt zyn? Wie heeft op het begin van onzen handel met de vremdeli. .en, van de scheep-bouw, van de wolle-wevery, en van zoo veele andere zinlyke en kostelyke hand-werken geschreven ofte gepeyst?

'T is als met geweld en met een diepe na-vorsschinge dat men in onze Vaderlandsche jaer-boeken, in de overgeblevene schriften, en in de werk enzelfs van uytheemsche en verafgelegene Schryvers, iets van onze oude koophandel en hand-werken kan ontdekken. Het Nederland is zedert het verval van het Keyzerryk zoo ongelukkig geweest in oude Vaderlandsche Schryvers als ten tyde van de Romeynen; voor Guicciardin, die geleerde Florentiner, heeft niemand, geregelder wyze, van deze Landen, Steden, Regeringe, nogte van den aerd en zeden der inwoonders gehandelt. 'T is dan uyt diergelyke laetere maer oc.rdeel-kundige schriften, dat men by maniere van redenvoeringen en gevolgen iets zekers op het gevraegde kan antwoorden; maer alvorens zal het niet ongerymt wezen, van uyt de schriften der geleerdste Princesse van haeren tyd iets zekers nopende de levens-wyze, zeden en tugt der kruys-vaerders te ontdekken.

Digitized by Google

Deze Anna Comnene [a] schyvende van de zeden der Latynen in het algemeyn, handelt de zelve met de grootste misagtinge als het rouwste en plompste volk, welkers naem alleen genoegzaem is om de schoonheyd en de vloeyendheyd van de Historie te bezoedelen.

Alle de Griekſche Schryvers [b] van die tyden, en bezonderlyk Nicetas, vaeren met de uyterste hevigheyd uyt op de Latynen, en schetsen hunne strooperyen en vreedheyd met uytdruckingen weynig verschillig, by de gene, de welke vroegere Schryvers gebruykt hebben om de verwoestingen van de Gothen en van de Wandaelen aen de Naneéven te verbeelden. Niet tegenstaende dat de regtzinnige eenzydigheyd niet min dan eygen is aen de Griekſche Schryvers, nogtans is men door de schriften der Latynen zelfs genoegzaem verzekert, dat die groote menigte van saem-gerotte kruys-vaerders uyt benden, zonder beschaeftheyd, regel ofte tugt bestond. Hunne verwonderinge in het aenschouwen van Constantinopelen, in de beschryvinge van des zelfs kostelyke Paleysen, grootsche Tempelen, hemel-hooge thorens, heerelyke gebouwen en onbemande mueren, die levendige en natuerelyke maniere van verhaelinge, in het beschryven van de Griekſche [c] zeden, geven alle genoegzaem te kennen hoe verre alle deze de Latynen in beschaeftheyd en wetenschappen overtreften.

Fulch. Will. Tyr. Gonth. Jac. Vitriac. Ibid apud Robertson p. 230 & 231.

De volkeren van Italien hadden reeds door de saemenhandelinge met de Grieken, meer beschaeftheyd, en genegentheyd tot de konsten en wetenschappen bekomen. De Lombardiers waeren de grootste han-

(a) Alexias, pag. 224, 229, 231, 237, apud Bysant. Script. Vol. 11.

(b) Bysant. Script. Vol. 3, pag. 302, apud Robertson. *Ibid.* pag. 229 & 230.

(c) Histor. Hierosolymit. apud Gest. Dei, per Francos, Vol. 2, pag. 1085.

delaers en vermaerdste Kooplieden van gansch Europe. D'uytvindinge van het zee-compas, schoon laeter, hadde de scheepvaert veyliger, en de Boots-man stouter gemaekt; de middellandsche zee wierd t' alle tyden bevaeren; en sedert en ten tyde zelfs nog van de kruystogten, brogt de koophandel in de Nederlanden de vryheyd, de beschaeftheyd, en oneyndige rykdommen, door den geest van het volk en door hunne zeltzaeme handwerken. De kruys-togten hebben Europe uyt die langduerige slaep-siekte ontwaekt, in de welke zy zoo langen tyd versmoort hadde geweest, en die togten hebben het meest gedaen tot de veranderinge in de zeden en in de regeering-wyze. Onze voorvaderen zynde van de eerste geweest die onder Godefroy van Bouillon, de standaerd in Palestine geplant hadden, hebben ook de laeste niet geweest die zig gevoordert hebben. Zy begonsten met meer iver en neerstigheyd de groote hand-werken van wolle en catoen, en gaeren volmaekter te weven.

Robertson, ibid. pag. 21 & 77.

Brugge wierd het midden-punt van de gemeynschap tusschen de Kooplieden van Lombardien en van de aen-zee Steden, alle de Vlaemingen handelden in deze Stad met d'eene en d'andere. De uytgestrektheyd en de gelukkige toeneminge van dien handel brogt in Vlaenderen eene algemeyne vernuftheyd, waer door dit en de omliggende Landschappen de rykste en de meeste bevolkt en bebouwt waeren van geheel Europe.

Dog aengezien alle dingen niet te gelyk uyt de lugt vallen, en seffens voorkomen met die luyster die zy op hun hoogste punt zynde, van zig straelen, maer in tegendeel dikwils zeer gevallig, en uyt kleyne, somtyds dolle beginzelen, tot die verheventheyd opkomen die alle na-zaeten verwonderen; zoo zal het in het geheel niet buyten-spoorig wezen iet verders,

nopende

Digitized by Google

nopende het gevraegde voor en ten tyde van de kruystogten, op te haelen.

Niets, zegt Cicero, is aen d'Alregeerder behaegelyker, onder alle aerdsche dingen als de vergaderingen van het volk, het gezelschap der menschen onder malkanderen, dat wy burger-leven noemen. In Somnio Scipionis.

Het schynt dat Boudewyn, by genoemt de Jonge, en vierden Graef van Vlaenderen, dit zeggen van den Roomschen Redenaer, omtrent het jaer 960, heeft tragten naer te spooren, want dezen Graef, die kloek van verstand was, heeft het zelve uytgespannen tot heyl van zyne onderzaeten. Hy werkte om alle soorte van koophandel in zyne Landen te brengen, hy heeft de bequaemste plaetsen en Steden van zyn Graefschap verbetert en versterkt, op dat de inwoonders des te geruster hunnen handel zouden konnen dryven hebben. Hy stigte openbaere merkten tot Ypren, tot Vuerne, tot Bergen, Borborg, Dixmuyde, Aerdenborg, Rodenborg, en tot Rousselaer. Hy stelde jaer-merkten op zekere dagen ten voordeele van de vremdelingen; de eerste waeren tot Brugge, Cortryk, Thorout, en tot Cassel; door deze middel wierden alle verkoopbaere goederen in en uytgevoert. Chronyke van Vlaend. 1 deel bl. 50. Ibid. 51.

De schaersheyd van het geld zoude aenstonds die nieuwen handel doen hebben verflouwen, waer het zaeke de voorzigtige Graef, geen gemeyne schatters, vernuftig in de koophandel, aengestelt hadde; deze stelde de prys en weerde van alle goederen, met andere goederen, waer door de handel, by middel van vermangelinge, gedreven wierd. Zoo wierden de vrugten der aerde verkogt voor gevleugelde dieren, de welke wederom hunne gestelde prys hadden, te weten twee volwasse kiekens voor een gans, twee ganzen voor een verken, dry lammeren ofte kalveren

voor een koe, en zoo voorts, het welk by alle volkeren de oudste maniere van handelinge geweest is, en lang onder de Duytsche in zwang is geweest.

Ibid. 52. Omtrent de zelve tyd, zegt de aengehaelde Schryver, zag men de Vlaemingen hunne herssenen inspannen tot het maeken van Laekens en Stoffen. Men bouwde Kerken, Dorpen en Steden; de bouw-kunde, voor zoo verre die alsdan was, leyde verder tot gereetschappen van hout, yzer, stael en koper, met een woord, Smeden, Timmerlieden, Rademaekers en menigvuldige andere beroepen, afhanglyk d'een van d'ander quamen allengskens in wezen, en wierden namaels in Gilden en Ambagten ingelyft.

Pont. Hist. Gelr. pag. 83 num. 40. Slichtenh. ibid. blad 56. num. 22.

De Laken-makery en zelfs de konste van schaer-laken te verven, was reeds op het midden der elfste eeuwe binnen Nimwegen in voegen. Want Diderik de tweede, toegenoemt de Vlieger, Graef van Kleef, kreeg voor zyne diensten, in het ontzetten van den Keyzer, het Burg-Graefschap van het ryk van Nimwegen, te saemen met den Keyzerlyken Thol en het tegenwoordig Valken-Hof; onder voorwaerde dat hy en zyne agter-erven van jaer tot jaer op St. Andries dag by verlos van 't leen aen de Keyzer, die dan Hendrik de derde was, tot erkentenisse zoude overschikken dry stukken Engelsche schaer-lakens.

Dat deze lakens Engelsche genoemt worden, heeft geene andere oorzaek als om dat de zelve van Engelsche wolle binnen Nimwegen gemaekt en geverft wierden, uyt het vervolg zal genoegzaem blyken, dat de Engelsche onder Eduard de derde, eerst begonsten de wolle-wevery voor goed te handhaeven, en dat de kennis en wetenschap van dit handwerk met des zelfs ontzaglyke koophandel, uyt deze Lan-

Digitized by Google

den in dit Eyland alsdan voor een groot deel is overgescheept geworden.

De koophandel onder de Nederlanders groeyde dagelyks aen. Uyt het verdrag gemaekt tusschen den Graef van Vlaenderen, Dirk van Elsatien en Graef Floris van Holland, ten jaere 1167, blykt reeds dat den handel tusschen de Vlamingen en de Hollanders, alsdan aenmerkelyk was; in het zelve wierd besproken, zoo eenig Vlaemsch Koopman berooft wierd, dat de Stad ofte het Land daer zulks zoude voorvallen, de schade boeten zoude na de uytspraek van zes mannen; dat de Vlaemsche Kooplieden thol-vry zoude zyn door geheel Holland. Zoo hun iets onder voorwendsel van thol ofte schatting werde afgenonem, den Graef van Holland zoude gehouden zyn het zelve wederom te geven. Dat een Vlaemsch Koopman door Holland trekkende, van alle schulden, daer hy over aengeklaegt wierd, met den eed alleen te doen zal gelooft zyn, en zyne reyse zal mogen vervoorderen. Zoo hy boven zynen eed nog belet ofte opgehouden wierd, zoude den Graef van Holland zyne schaede en kosten moeten betaelen.

Chron. van Vl. ib. 207.

In Thesauro Anec dotor. tom. 1 Col. 1035.

Onder de zelve Graef, ten jaere 1173, zyn aen de koophandel verscheyde voordeelen bygebrogt, hy verkreeg onder andere voor-regten van de Keyzer Frederik, dat de Vlamingen hunne geweve stoffen en lakens vry mogten verkoopen binnen Aken en Duysborg, het welk bezonderlyk tot groote winste diende voor die van Ryssel en van Douay, alwaer in dien tyd de laken-wevery een vaste zetel scheen genomen te hebben.

Cronyke van Vlaend 1 deel. Ibid. 213.

De zelve Keyzer vergunde aen de Vlaemsche Kooplieden, handelende binnen Duysborg, de zelve vrydommen en ontlastinge van thollen op hunne goede-

ren die zy aldaer aenbrogten, gelyk zy binnen Keulen genoten: hy beval ook dat geen van hun tot een bezonder gevegt, ofte twee-ſtryd, volgens de Barbaerſche gewoonte van die tyden, mogte beroepen worden.

Daer en boven de Vlaemingen over eenige ſchuld opgeroepen zynde, mogten zig by eede daer van ontlaſten, en de zelve ſchuld onwaeragtig verklaeren, alswanneer de zelve binnen Aken of Duysborg door de koophandel niet gemaekt en was, ofte niet openbaerlyk was onderteekent.

Meyeri annales fol. 52 v. in fine & 53.

Op het jaer 1180, ziet men dat de Hollanders lang voor dien tyd, voor de ervarenſte in het maeken van zee-dyken bekent waeren. De oude haeve van Damme tot Sluys, alsdan Lammens-vliet genoemt, is door hun gemaekt; en van dien tyd waeren de inwoonders van Damme door ganſch Vlaenderen, vry van alle thollen en laſten.

Idem ibid. fol. 56 verſ.

Hoe zeer deze Landen alsdan bevolkt waeren, blykt uyt de kruys-togten; Jacob van Aveſnes was den eerſten onzer Princen, die met 7000 gewaepende Nederlanders over zee in Sicilien lande, dezen wierd met een ontzaglyke-vlote, beſtaende uyt Deenen, Vrieſlanders, Hollanders en Vlaemingen gevolgt. De laeſte hadden tot deze togt 37 wel gewaepende Oorlogs-Schepen uyt geruſt. Een eventydige Schryver, by de aengehaelde beroepen, zegt dat Philip van Elſatien de magtigſte en rykſte was van alle de Graeven van Vlaenderen die tot dan geregeert hadden. Den thol van Geerſvliet, veroorzaekte groote geſchillen tuſſchen de Hollanders en de Vlaemingen, men praemde deze laeſte dikwils tot het dubbel betaelen van dien, niet tegenſtaende dat de Vlaemſche Kooplieden gehouden waeren het twintigſte deel van hunne koopmanſchappen

Ibid. fol. 57 v. in-fine.

Ibid. fol. 60 v.

Digitized by Google

te missen volgens Keyzerlyk (*a*) voor-regt aen dien Graef van Holland gegeven. Boxhorn beweert dat de oorlog hier uyt ontstaen, over het Eyland Walcheren zoude geweest hebben, en niet over den thol van Geersvliet; hoe het zy, dien thol van den Keyzer Henrik aen Graef Diderik gegeven, bestond, en dient hier alleen ter zaeke; het gezag van Meyer word des te meer gestyft, vermits de Keyzer Henrik dit voorregt van den thol ten jaere 1195 aen den Graef van Holland gegeven heeft, en dat den Graef van Vlaenderen Philips van Elsatien, reeds ten jaere 1178, met Floris, Graef van Holland, minnelyk verdraegen waere: dat den Graef van Vlaenderen het land van Waes, en den Graef van Holland het Eyland van Walcheren zouden bezitten en bestieren, gelyk dien Schryver zelfs verhaelt.

Cronyke van Zeeland 2. deel blad. 45.

Ibid. bl. 42.

Onder dien zelven Graef Philip van Elsatien en ten zelven jaere hebben de Vlaemsche Kooplieden van den Aerts-Bisschop van Keulen verlof bekomen, van binnen deze Stad wynen, hout, komende van Denemarken, en alle andere koopmanschappen te mogen koopen, ende hunne waeren aldaer te mogen verkoopen, het welk voor dien tyd anders geplogen wierd; alswanneer de Keulenaers zelfs hunne goederen in Vlaenderen moesten brengen en veylen.

Meyer ibid. fol. 52 in fin.

Men ziet uyt alle de Vlaemsche geschiedenissen dat de Graeven bezonderlyk gewerkt hebben tot het voortzetten van de koophandel en van de hand-werken; de Hollanders vloekende de Heersch-zugt van Vrankryk voededen de Vlaemingen in alle voorvallen, die door geene bedenkelyke rampen schenen konnen gedempt

Chronyke van Vlaend. 1 d. bl. 297.

Ibid.

(*a*) Martene Thesaur, Anecdotor pag. 661, tom. prem.

Digitized by Google

Meyer fol. 72. te worden. Hier toe hielp het gelukkig Land-bestier van Bochard van Avesnes; de wyze regeeringe van de eerste 39, door den Graef Ferdinand aengestelt binnen Gend; de ontlastingen en vrydommen door Joanna van Constantinopelen aen vele Steden gegeven; de slaverny, door de goedertiere Margarite, in gansch Vlaenderen te niet gedaen, benevens de quytscheldinge van het regt van Halve-Have, van de Balfaert en van het beste hooft; de vryheyd van de Vlaemsche koophandel en den vrede van het jaer 1256 tusschen de Hollanders bevestigt, met het afstaen van Zeeland, door den Graef van Vlaenderen; den vrede met Engeland, niet tegenstaende de vreesselyke oorlogen met Vrankryk, waer door de zee ten deele gezuyvert wierd van schuymers en roovers.

Ibid. fol. 74. Ibid. 76 vers. Oudegerst ibid fol. 185. Meyer ibid. fol. 78. Oudegerst fol. 191. Ibid. fol. 194 vers.

Ibid. fol. 243 v. & seq. 244 & 245. De menigvuldige voor-regten door den Graef Lodewyk van Creci, aen by na alle de Vlaemsche koopsteden vergunt, om kortheyds wille in de volgende aenteekeningen agtergelaeten.

Het toenemen van de koophandel en van de handwerken onder Lodewyk van Male, den welke niet tegenstaende de hertnekkigste burger-kryg, van zeven geduerende jaeren, zig egter ondersteunden, en tot die verheventheyd gestegen waeren, dat men alsdan geene Stad van Europe by Brugge kon vergelyken.

Dit alles in aendagt genomen, heb ik alleenelyk aen de bezonderste koop-steden onzer Nederlanden, in deze aenteekeninge plaetse gegeven. Want aengezien het dikwils ter loops gevalt van de mindere plaetsen te moeten gewaegen, zoo heb ik my ontslaen by bezonder Kapittel daer van te handelen.

Ingevolgen van deze rouwe omtrek, by maniere

Digitized by Google

van voor-berigt, koomt men tot den ſtaet van de koophandel, en van de hand-werken in de Nederlanden ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwen, het welk om op de beſt geregelſte wyze te verhandelen, myns dunkens, by verdeylingen hoeft ontgonnen te worden. Zoo dat deze aenteekeningen beſtaende in verſcheyde hooft-ſtukken aen het gevraegde zullen voldoen, voor zoo veel my mogelyk geweeſt is te konnen ontdekken.

Digitized by Google

HISTORISCHE
TYD-EN
OORDEELKUNDIGE AENTEEKENINGEN,
OP DE VRAEGE

Hoedanig was den ſtaet der hand-werken en koophandel in de Nederlanden ten tyde der derthienſte en veerthienſte eeuwe?

I.

Graefschap van Vlaenderen.

NA dat, met het begin der derthienſte eeuw, Baudewyn, Graeve van Vlaenderen, den Keyzerlyken Throon van Conſtantinopelen beklommen hadde, wierd de onderhandelinge met de Griekſche kooplieden, met de Lombardiers, met de Venetiaenen, met die van Florencen en Piſe, gemeynder in Vlaenderen als in eenig ander Landſchap van Europe. De Vlaemſche Edelen brogten door heen en weder-reyzen de Griekſche ſmaek in hun Vaderland; de beſchaeftheyd drong met de zinnelykheyd en de pragt in de Nederlandſche Staeten, en idere bezondere kruys-

Digitized by Google

togt brogt meer en meer voordeel aen den koophandel en aen de hand-werken.

Meyer f. 64. Op het jaer 1209, ten tyde van de regeeringe der Graevinne Johanne, met het gelukkig eynde van de burgerlyke oneenigheden, hadde Vlaenderen reeds zoodaenig in koophandel toegenomen, dat de bezonderste Steden van dit Graefschap op dit tyd-ſtip reeds vermaert waeren door den zelven.

Oudegerſt fol. 163. verſ.

Meyer f. 42. verſo. Hoe zeer deze ſchielyke veranderinge aen de kruystogten toe te ſchryven zy, blykt zonne klaer dat ten jaere 1132 nogte Damme eene bemuerde Stad was, nogte Sluys eene haeve, maer in tegendeel eene zandige inham.

Men houd de Batavieren ten jaere 1179 voor de eerſte ſtigters van Damme, [a] deze haeve met het begin van den vreeſſelyken oorlog tuſſchen den Franſchen Koning Philip, by genoemt den Vermeerderaer des Rykx, en de Graeve Ferdinand, was op het jaer 1213 niets anders dan een gedolve waeter vloed of gegrave vaert ter lengte van 2000 ſchreden tot Sluys, alleenelyk by Ebbe voor zee-ſchepen bevaerbaer.

Meyer f. 66. verſ. & 67.

DAMME [b] was een aller ſchat-rykſte Stedeken daer veele kooplieden van verſcheyde geweſten hunne goederen en magtige pak-huyſen hadden; en niet tegenſtaende dat de Franſche Koning aen de Kooplieden toegezeyt hadde van de Stad te behoeden, is de zelve egter door zyn leger verwoeſt en verbrand, het geno zekerlyk eene ontellyke ſchaede aen ganſch Vlaende-

---

(a) Blaeu Theatr. Urb. Belg. Dictionnaire Geographique, par Bruzen, au mot *Damme*.

(b) Erat tunc temporis Dammus opulentiſſimum oppidulum, eoque prope omnium gentium mercatorum advecta bona Philippus Rex ſe conſervaturum negotiatoribus promiſerat. Meyer ibid. fol 67.

ren, en groote ſtremminge in de koophandel aldaer veroorzaekt heeft. Bruzen ibid.

De talryke zee-magt van dien tyd is verwonderens weerdig, vermids oordeelkundige Schryvers, [a] getuygen, bevonden te hebben dat de Franſche ſchepen alhier aengekomen waeren ten getalle van 1700, „ zoo dat het meeſtendeel in de haeve van Damme „ niet konnende, genoodzaekt was te blyven liggen „ tuſſchen Damme en Sluys, als mede langs den oever „ van de zee. "

Niet min ontzaglyk was de Engelſche [b] zee-magt de welke uyt deze 400 Franſche ſchepen veroverde, en meer dan 100 in de haeve verbrande; uyt welken omweg evenwel ſchynt te volgen dat het niet waerſchynelyk is, dat die vlooten uyt oorlog-ſchepen beſtonden, maer bewyslyker het grootſte getal uyt koopvaerdy-ſchepen die ten dezen tyde de bezonderſte havenen van Europe bezeylden.

Den aenhoudenden oorlog liet de koop-ſtad van Damme verwoeſt, en des zelfs inwoonders verſtrooyt tot het jaer 1238, als wanneer de zelve wederom herbouwt, meerder bevolkt, en van de Graeven met bezondere voor-regten begiftigt wierd. De Burgers bouwden eene brugge over de riviere; het welk van de Bruggelingen niet toegelaeten wierd, als onder beſprek: dat men noyt de Stads poorten voor hun zouden ſluyten, en dat de bruggen zouden vernietigt worden, als wanneer de zelve hun tot nadeel zouden verſtrekken. Bruzen de la Martiniere. ibid. au mot *Damme*.

(a) Vred. Flandr. Ethn. fol. 35, apud Cuſſis, Brugſche jaer-boeken eerſte deel, blad 214, laeſten druk.

(b) Rapin Thoyras, tom. 2, pag. 320. Daniel, Hiſtoire de France, tom. 3, page 559, apud Cuſſis, ibid 215.

Digitized by Google

Marchant Fland. p. 53.

De gelegentheyd van deze koop-ſtad gaf haer de ſleutel van de zee, en hiel door dezen de Bruggelingen in toom, die hoe langs hoe meer den koophandel van Damme tragteden te beletten, niet tegenſtaende de zelve tot merkelyke agterdeel van de eerſte daer meer en meer aengroeyde, en den bezonderſte handel in Damme gedreven wierd.

Ibid: & pag. 50.

Alsdan was daer de ſtapel van de Franſche wynen, de welke, door die van Rochelle, St Angeli en andere, ſcheep gebrogt wierden, en van daer, door alle de Nederlanden vervoert. Merkelyk was den handel van boter, ruet en vet, welke waeren in vaeten op de voormelde Franſche Zee-ſteden en elders verzonden wierden. Voordeeliger nog den handel in haring, bezonderlyk naer dat Guilliam Beukelins, gebortig van Bier-Vliet, omtrent het jaer 1320, uytgevonden hadde deze in tonnen te zouten, die alsdan met duyzende in alle geweſten getrokken wierden.

Onder de voor-regten aen de Bruggelingen door den Graef Lodewyk van Nivers, ten jaere 1323 vergunt, en andermael beveſtigt door Hertog Philip en Margarite van Maele, op het jaer 1384, [*a*] wierd, onder andere, voor die van Damme bedongen, dat de goederen die men gewoon was daer op te doen volgens geliefte van de Kooplieden: gelyk zyn wynen, nieuwe pennings-waerde, als aſſchen en vleeſch in tonnen en in meezen komende, peerden of oſſen, vette-warye, als boter, ruet, &c. en alles het gene in houte banden komt, daer voorder mogten opgedaen worden, uytgenomen olien, ſyropen en azyn,

(*a*) Beaucourt, Brugſche Koophandel, blad 39 & ſeq.

de welke ook naer Brugge moesten gevoert worden. Nog vermogten die van Damme, Houke en Menniken-reede binnen hunne Stad te magazynen, droogen visch, pek, masten, krom hout, en alle andere tot de scheeps-bouw behoorende; gelyk men ook aldaer binnen de schepen vermogt te verkoopen alle soorten van zee-visch, koorn en zout.

De maete van Damme moest binnen Sluys gebruykt worden, en niemand vermogt er iets te meten als gezwore Meters van Damme, Houke en Menniken-reede.

Damme was ten dien tyde, naer Brugge, de bezonderste en rykste koop-stad van gansch Vlaenderen. Meyer fol. 203. v. in fine. Deze wierd ten jaere 1385 deirelyk geplundert en alle des zelfs schatten naer Gend vervoert. Egter heeft de zelve namaels wederom het hooft opgesteken.

Sluys. Niet tegenstaende dat Sluys [a] by uytnementheyd de Vlaemsche haeve is genoemt geweest, en alree op het jaer 1132 bekent is onder den naem van *Portus Slusanus*, men kan deze egter maer onder de Vlaemsche Steden tellen ten tyde van de Graevinne Margarite, de welke aen de inwoonders van die plaetse, alsdan Lammens-vliet genoemt, de Vryheyd en het Regt van Schependom heeft vergunt.

De haeve van Sluys was alsdan vermaert met de naem van Zwyne, dat is, zoo Marchant aenteekent, Ibid. p. 51. zuyd-haeve; en nam meer en meer toe onder Guido van Dampierre, dog de Bruggelingen, om hunne voor-regten te behouden, plunderden deze koop-stad Bruzen ibid. en vernietigden de zelve door het vuer en het zwaerd ten jaere 1323. Op die tyd was Brugge onder de bezonderste Steden van gansch Europe begrepen.

(a) Marchant, ibid. pag. 51 & 52, Vredius, apud Bruzen de la Martiniere; au mot *Ecluse*.

Digitized by Google

De Bruggelingen alsdan de Weth gevende wierd aen die van Sluys [a] verboden eenigen ſtapel te houden van lakenen of van ſneden, ook en vermogten zy nog getrouwen, nog kommen, nog raemen te ſtellen, gelyk ook niet het minſte te verwen. Ieder ambagt was gehouden de keuren van Brugge te onderhouden, en geen nieuwe mogten'er by komen. Niemand vermogt'er eenig hout te ſtapelen, het zelve moeſt alle na Brugge gevoert worden.

Niet tegenſtaende die harde voorwaerden, Sluys begon andermael zoodaeniglyk op te komen onder Philip de Stoute, Hertog van Bourgondien, dat die haeve alsdan by uytnementheyd met den naem van Vlaemſche haeve vermaert was, alwaer de koophandel tot verre in de vyfthienſte eeuwe heeft toegenomen. Deze eene der ſchoonſte haevenen [b] alsdan van ganſch Europe, kon tot vyf hondert zee-ſchepen bergen.

Marchant; ibid. p. 55.

NIEUPOORT, eertyds Zand-hooft genoemt, was ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwe, door de koophandel, zout-keeten en de haring-vangſt vermaert.

Jaerlykx wierd'er in gerſt-maend eene vrye jaermerkt gehouden. en hadde reeds, ten jaere 1168, van den Graeve Philip van Elſatien, de volle vrydom van thollen en geley-gelden door ganſch Vlaenderen verkregen.

Met den ondergank van de ſtad Lombaert-zyde, die door het verſtoppen van des zelfs haeve een Dorp geworden is, is dit Dorp Zand-hooft anders ook

(a) Beaucourt, Brugſche Koop-handel, blad 40 en 41.

(b) Délices des Pays-Bas, tom. 3, pag. 92, derniere Edition.

Digitized by Google

Zandes-hove genoemt, eene merkelyke zee-ſtad geworden onder den naem van Nieupoort, omtrent het jaer 1200. Délices des Pays-Bas, ib. pag. 62.

ARDENBURG alsdan Rodenburg genoemt, was eene heerelyke Stad, eer dat Sluys en Brugge vermaert waeren; het was alsdan de bezonderſte koop-ſtad van de Vlaemſche kuſten, bezonderlyk wel gelegen by den Oceaen, uyt de welke door de Zwyne en de vaert van Ooſtburg, allerhande goederen daer aengevoert wierden; de opkomſte van Sluys en Brugge heeft die oude Stad in het vergeet-boek geſtelt. De Graevinne Margarite vergunde aen die van Ardenburg eene jaerlykſche vrye-merkt voor veerthien dagen, omtrent den zelven tyd als die van Lombaert-zyde, alsdan Orot genoemt hunne vrydommen verkregen hebben. March. p. 51. Oudeg. fol. 184. verſ. anno 1268.

OOSTBURG [a] was op het zelve tyd-ſtip ſcheep- en koop-ryk; het heeft met deze gelyk met de voorige toegegaen.

OSTENDE [b] was op het jaer 1372 een ſlegt Dorp, alleenelyk by Viſſchers bewoont, en voor alle veſting met pael-werk omcingelt, nogtans hadden des zelfs inwoonders de zelve voor-regten als die van Damme, van den Graef Lodewyk van Creci, ten jaere 1330 verkregen. Oudeg. fol. 245 verſ.

BRUGGE [c] was langen tyd voor de derthienſte

(a) Marchant, ibid. pag. 75 en 76. Bruzen, ibid. au mot *Ooſtburg*.

(b) Délices des Pays-Bas, tom. 3, pag. 15.

(c) Marchant, ibid. pag. 121. Bruzen, au mot *Bruges*. Cuſtis, jaer-boeken, eerſte deel, blad 205.

eeuwe met de naem van Brug-ſtok bekent, als de bezondere door-togt voor die van Ardenburg en Thourhout naer de jaer-merkt van Rodenburg.

Men kan ligtelyk afmeten hoe zeer de koop-handel en de hand-werken in deze Stad hadden toegenomen, vermits den Graeve Boudewyn van Conſtantinopelen, met het begin van het jaer 1200, eenen nieuwen grooten thol op de koop-manſchappen ſtelde, te weten, „ dat de gene tot Brugge gekogt en uyt den „ lande vaerende, zouden betaelen vier grooten van „ ider pond; maer de gene binnen den lande ver- „ oorboord wordende, zouden voldoen met twee „ grooten. Het inkomen en ontfang van dezen thol „ was gegeven aen den Heer van Giſtele, en daerom „ moeſte hy bewaeren deze kuſten met de dyken van „ den lande van Vlaenderen, van Calis af, begin- „ nende langs de zee, tot aen het zwyn van Sluys; „ het land ten zynen koſte beſchermende van zee- „ roovers en andere ſchelmen.

Ibid. bl. 206.

„ Den Heere van Gruyt-huyſe, Capiteyn van „ Brugge, wierd daer by gevoegt om hem in alles „ by te ſtaen en te helpen; om welke reden dezen „ laeſten ook bekomen heeft van den Prince twee „ grooten van elk tonne bier die men binnen Brugge „ brouwen zoude. “

Ibid. bl. 207. Oudeg. fol. 154 & verſ.

Den zelven Graeve, naer zyne wederkomſte uyt Paleſtienen, ontſloeg alle de Koop-lieden in wynen door ganſch Vlaenderen, op het verzoek van die van Brugge, van een zwaere laſt, door de welke deze genoodzaekt waeren wynen uyt te leveren ten behoeve van de Graevelyke huys-houdinge tot dry deniers den pot, niet tegenſtaende de Kooplieden zelfs, deze tot merkelyken hoogeren prys moeſten inkoopen. Die

goedertiere

goedertiere Vorſt gebood by opene brieven, dat die wynen, volgens weerde, zouden betaelt worden.

De onheylen, door den vreeſſelyken oorlog met de Franſchen, ten tyde van de Graevinne Johanne, en Graeve Ferdinand, hebben den koophandel binnen Brugge en door ganſch Vlaenderen wel geſtremt, maer even niet vernietigt.

Eene grouwzaeme peſte, en overſtroominge van de zee, ten jaere 1214, een alverſlindenden brand, ten jaere 1215, 1218 en 1228, hebben Brugge nog zeeghaftiger doen opreyzen, niet tegenſtaende dat men in ſommige hand-ſchriften bevind, dat de woedende vlammen alleenelyk veertig huyſen zouden overgelaeten hebben.

Custis ibid. bl. 218, 219, 221.

Anno 1228. ibid.

Het ſchynt dat tot dezen tyd de regeerders van Brugge uyt het volk en de Edele gekozen wierden; want Thomas van Savoyen gehouwelykt met de Graevinne Johanne, gebood ten jaere 1240, zoo aen die van Gend als aen deze, dat voortaen geene werk-lieden in de Wet mogten aenveerd worden, ten waere zy alvooren hun hand-werk jaer en dag hadden opgehouden.

Custis, ibid. blad. 228. Oudeg. fol. 167 verſ.

Onder deze Weth zyn de Kooplieden, myns dunkens, niet begrepen geweeſt, want de bepaelinge, *manu operarius*, geeft my uytdrukkelyk te kennen dat deze alleenelyk tot uytſluytinge van de handwerkers, is gegeven geweeſt; zonder hier onder te begrypen de groote neering-dryvers en handelaers, niet tegenſtaende de zelve met de hand-werkers onder het volk gerekent worden.

De rykſte Steden zyn meeſt aen de Kooplieden verpligt; het waeren deze, op dit tyd-ſtip, aen de welke de Vorſten, in geduerige oorlogen en andere Noodzaekelykheden, het ſterkſte verbonden waeren.

D

Digitized by Google

Custis. ibid. 230.

Het is mede gevolglyk dat door het toedoen van deze, het Magistraet van Brugge ten jaere 1241, van den Prince oorlof verkreeg om eene halle ofte gemeyn pak-huys te mogen bouwen, in de welke de Kooplieden hunne goederen leggen zouden.

De Vorsten begonsten ten dezen tyde hunne bezondere voordeelen te kennen met vryheyd en bescherminge aen het volk en aen de inlandsche en vremde Kooplieden te vergunnen.

Oudeg. fol. 282 vers.

Hendrik den III, Koning van Engeland, vergunde aen de Kooplieden van Vlaenderen en Henegouw vryheyd en geleyde met hunne koopmanschappen door zyn gansche Koning-ryk; gebiedende boven dien dat deze vergun-brieven zouden stand grypen zoo lang als den Graeve ofte Graevinne in hun eygen naemen geen oorlog zouden voeren tegens de Engelsche Kroone.

Custis, ibid. Meyer, f. 74.

„ In Lente-maend 1242 ontfingen die van der „ Muyden by Sluys, van 's Princen wege, alle de „ zelve Wetten en keure gelyk die van Brugge; en „ boven dien wierden zy met die van Damme, Nieu„ poort en Duynkerke begiftigt met vrydom van „ alle thollen. "

Custis, ibid. 237, 238. Oudeg. fol. 193 & vers.

Ten jaere 1270 wierd de stad van Brugge merkelyk vergroot en versterkt, tot groot misnoegen van die van Sysseele, ter oorzaeke door het uyt-delven van de nieuwe waterloop, veele van hunne landen afgedolven wierden.

Niets heeft meer gemeynschap met de koophandel, als de munte ofte geld-specie, waer van het eerste gewag voorkomt op het jaer 1274, voor de zilvere alsdan in Vlaenderen gangbaer.

Ibid. fol. 194 vers. & 195.

De Graevinne Margariete gaf hier van het bewind aen zekeren Niklaes Deckin, uytdrukkelyk by Oudegerst Burger van Brugge genoemt, alleenelyk voor

Digitized by Google

dry agtervolgende jaeren, op dusdaenige voorwaerden als die naukeurige Historie-Schryver verhaelt.

De munt-meesters wierden onder de Fransche Koningen van de eerste geslagten, [a] uyt de voornaemste en bequaemste van de Hovelingen gekozen; ider weet dat dit ampt altyd van agtbaere en van de deftigste staets-persoonen alsdan is bedient geweest; waer uyt ik meyne dat diergelyke burgers, als dezen Niklaes Deckin, nogte uyt de weth nogte uyt eenige ampten gesloten wierden, schoon deze nogtans geene Ridders nogte Edele waeren.

Het volgende jaer heeft den Koning van Vrankryk, om de Vlaemingen nog beter te onderrigten, ervaere munt-meesters naer Brugge gezonden. Idem ibid. Custis, ibid. 239.

Onder den Graeve Guido de Dampiere, 1280, verbrande tot Brugge de halle en den thoren, zynde alleenelyk van hout gemaekt, met alle de papieren en de voor-regten van de Stad, waer uyt veele oneenigheden en inlandsche beroerten ontstonden, gemerkt den Graeve deze voor-regten tragten te versmooren, den welken van de Bruggelingen in tegendeel tot vernieuwinge dezer beroepen wierd. Custis, ibid. 241 & seq.

Den Brugschen thol behoorde aen den Heere van Ghistele, zoo ik hier vooren aengeteekent hebbe; dog aengezien de zwaerste lasten door bedrog verydelt en ontweken wierden, gaf den Graeve, ten jaere 1282, op het verzoek van den gemelden Heere een gebod, beveelende dat niemand binnen Brugge meer dan 60 pond gewigt in huys mogte hebben; dog ten jaere 1293 hebben deze voor eene groote somme gelds, ten profyte van den Heere van Ghistele, ofte van Isabelle van der Woestyne, des zelfs weduwe dezen thol afgekogt. Oudeg. fol. 200 vers.

(a) Eccardi, Histor. Franc. Oriental. tom. 1. pag. 294 ad 299.

Custis, ibid. 248 & seq. De herbouwinge van den thoren en de halle was ten jaere 1291, in steen begonst, en Brugge nam dagelyks meer en meer toe in koophandel en in rykdommen.

Den Koning van Engeland vermeerderde de voor-regten voor de Bruggelingen, met vermogen van in alle zyne staeten hunnen koop-handel zoo in wolle als in andere goederen te mogen dryven, en vollen vrydom van alle thollen, het welk mede door den Graeve bevestigt wierd. (Custis, ibid. 250 ex Cron. Despars.)

Meyer zegt dat den Graeve Guido by den Koning van Engeland voor de Bruggelingen bequam: dat het hun geoorloft wierd door gansch Engeland, Yrland, en Schotland wolle te koopen, en andere koop-handel te dryven met de zelve vryheyd gelyk de Lombardiers, dit op het jaer 1296. (Meyer, fol. 84 vers.)

Alle het gene Philip den Schoonen in den oorlog tegens den Graeve Guido de Dampierre aenwende om de genegentheyd van de Vlaemingen in het algemeyn, en van de Bruggelingen in het bezonder, te winnen, moet ons des te meer overtuygen van de inzigten die dezen Vorst hadde, om dit Landschap te behouden; hier om vernieuwde en bevestigde hy de voor-regten van deze laeste in het jaer 1300, de welke, zoo wy aenstonds gezeyt hebben, ten jaere 1280 verbrand waeren; en welke vernieuwinge den Graeve op alle manieren hadde gepoogt te ontvlugten. (Custis, ibid. p. 258 & 259)

Den zelven Vorst doende zynen intreede met de Koninginne binnen Brugge, wierd door de bezonderste van de Stad met groote plegtigheyd en luyster ingehaelt, en onder andere, zegt Custis naer Despars: (Ibid. p. 263.)
» De Brugsche vrouwen hadden zig op het cierlykste
» zoodaenig opgepronkt in pragtige kleederen, dat
» de Koninginne, de welke overlang eenen grooten
» haet tegen de Vlaemingen opgevat hadde, zulks

» ziende en hunne ſchoonheyd bemerkende, door af-
» gunſtigheyd opgeblaezen, zeyde: ik meende alleen
» Koninginne te zyn in Vrankryk, maer my dunkt dat
» die van Vlaenderen, die in onze gevangeniſſe liggen,
» allegaeder Princen zyn, want ik hunne vrouwen al-
» hier gekleed zien als Koninginnen en Princeſſen.

Meyer zegt dat zy ten getalle van zes hondert waeren; [a] Guicciardin telt'er met honderden.

Die groote rykdommen, die pragt, die overdaedige koſtelykheyd in kleederen en ciraeden, de welke de magtigſte Vorſtinne van Europa met afgunſtige oogen aenzag, heeft geenen anderen oorſprong gehad als uyt den koophandel, die ten dezen tyde binnen Brugge geveſt was.

Tot hier toe heeft men niets ontdekt hoe het met de neeringen en zoo genoemde ambagten geſchaepen ſtond; het is zeker dat het groot getal van wolle-Wevers, van Volders, Kaerders, droog-Scheerders en van meer andere diergelyke hand-werkers, onder zekere overheyd van hun beroep behoorden.

Eenen oploop ter oorzaeke van de onkoſten, geſchied met de inhaelinge van den Franſchen Koning en van de Koninginne binnen Brugge, met korte woorden by Meyer beſchreven, doet egter zien dat de wolle-Wevers voor dien tyde alree hunne Dekens hadden. Fol. 89.

Hoe groot het gezag van deze als dan was, blykt uyt dien oproer in zekeren Peeter de Coninck, Deken van de wolle-Wevers, die aen het hooft van de gemeynte de Wethouders en Edele met hunne gewaepende leliaerts, noodzaekte uyt de Stad, binnen de Cuſtis, ibid. 265 & 266.

(a) Ego rata ſum ſolam me eſſe reginam, at hîc ſexcentas conſpicio fol. 89. O hime che io penſava d'eſſer regina ſola, ed io ne truovo qua le centinaie. *Deſcrittione di paeſi baſſi p. 325.*

Burgt te vlugten; dien zelven Deken praelt in de jaer-boeken als eenen opregten onderdaen van zynen wettigen Graef, [a] als eenen Held die het Vaderland van de Fransche dwinglandye met moed en raed heeft helpen verlossen.

In het voorbygaen zal ik alleenelyk, op het jaer 1304, aenteekenen dat ten tyde van dien bloedigen oorlog tusschen Philip den Schoonen, en de Vlaemingen, alle de winkels, behoudens die daer men waepenen maekte ofte verkogt, gesloten waeren.

Ibid. p. 449. Custis ibid. 295.

De Tente-maekers en andere hand-werkers tot oorlogs behoef; als bezonderlyk Rademaekers, Timmerlieden en grof-Smeden, maekten vry een groot deel onder de Vlaemsche stedelingen.

De ryke Krygs-lieden, zegt den aengehaelden Chronyk-Schryver, hadden hunne tenten met wit en zwert, d'armen met groen laken, &c.

Ibid. & 450.

Ten tyde van de onderhandelinge over den vrede, wierden de Costumen en vryheden voor die van Brugge, by opene brieven van Philip van Thiette, alsdan het land van Vlaenderen nog bestierende, bevestigt, hebbende onder andere: dat alle geschillen van koopmanschappen binnen de agt dagen moesten gewezen worden.

Custis ibid. 298.

Den Graef Robert van Bethune, verleende ten jaere 1310, aen de Bruggelingen vergun-brieven tot het opregten van eene Kamer van verzekeringe, by de welke een ieder zyne koopmanschappen het zy op zee ofte elders kon verzekeren, mits daer vooren betaelende zoo als by des zelfs brieven gestelt is.

Ibid. 310. Cronycke van Vlaend. p. 462.

Den gemelden Graef hadde aen de Engelsche koop-

(a) Cronyke van Vlaenderen, eerste deel, pag. 417-18-19.

lieden, door geheel Vlaenderen (*a*) handelende, alle soorten van vrydommen gejont, en verzogt diens volgens van den Koning van Engeland het zelve voordeel voor zyne onderzaeten in hooy-maend ten jaere 1314, op dat den stapel der wollen en andere Engelsche goederen, alzoo binnen Brugge gevest zouden blyven, het gene den Koning naderhand op 22 der zelve 1323, en den 1 van gras-maend 1324 bevestigt heeft.

Daer waeren sedert merkelyken [*b*] tyd verscheyde oneenigheden en moeyelykheden voorgevallen tusschen de Bruggelingen en die van het Vrye, by Custis en elders Vrylaeten genoemt, de welke ten jaere 1317 by onderling verdrag by geleyt zyn; eenige van de voorwaerden dezer tot den staet van den koophandel behoorende, waeren onder andere:

Dat geenen landsman voor Poorter van Brugge en zal mogen gerekent worden, ten waere hy voor het aenveerden van de Poorterye, jaer en dag binnen de stad gewoont hadde. Dat alle Poorters, buyten woonende, dry mael 's jaers, ten minsten veerthien dagen naer Brugge zullen moeten komen op verbeurte van hunne Poorterye; gelyk ook gebeuren zal ten opzigte van de vry-laeten binnen de Stad woonende.

Die van de Weth van Brugge zouden geene keurren ofte ordonnantien maeken, door de welke de goederen, van buyten komende ofte naer buyten gaende, zouden belast zyn. Dat de zelve ook aen de poorten geene andere ongelden betaelen zouden als kassyde-regt, &c.

De geschillen tusschen de zelve nopende het wolle- Meyer 124 v. Custis ibid 320.

(*a*) Corps dipl. tom. 1, pag. 2, fol. 10, 60, 67, apud Custis, ibid. p. 311.
(*b*) Ex Archiv. Franconat. apud Custis, ibid. 314, 315, 316.

weven ontstaen, wierden door den Graeve Lodewyk van Nivers, geeffent ten jaere 1322, gebiedende dat aen ider van hun de wolle-wevery vry zoude zyn ter plaetse van hun regt-ban gelyk aen de Stedelingen.

Meyer ibid. Custis p. 321 & seq. *tot* 328.

Op het volgende jaer kan men by de aengehaelde Schyvers den rampzaligen ondergang van de stad Sluys bevinden, veroorzaekt door de onervaere jonkheyd van den Graeve en den yverzugt van de Bruggelingen, tot het behouden van het stapel-regt en hunne oude voor-regten, de welke naer eene geld-boete van 66000 guldens, niet alleenelyk bevestigt maer zelfs vermeerdert wierden, zoodaeniglyk dat men geen goed, wegende meer als 60 ponden, binnen Sluys zoude mogen ontlaeden, ten zy alvooren tot Brugge naer den stapel geweest hebbende.

Nog wierd aen die van Sluys verboden, hunne stad oyt meer te versterken als de zelve dan was; nog ook dat men aldaer geene Verwery ofte Laken-maekery zoude mogen opregten. Alle deze voor-regten zyn door den Hertog Philip, ten jaere 1384 bevestigt, en by den beroepen Schryver in het lange beschreven.

Ibid. p. 448.

Custis ibid. p. 334.

De pak-huyzen binnen Brugge waeren menigvuldig; ik bevinde zelfs eene kruyt-halle ten jaere 1325.

Het getal van de Kooplieden, van de Hand-werkers en Burgers binnen Brugge daegelyks aengroeyende, verzogten die van de Weth aen den Graeve verlof ten eynde van ten hunnen kosten de Stad te mogen vergrooten, het welk zy verkregen en werk-stellig maekten, beginnende met het zoo genoemt *minne-waeter* uyt te delven, en een deel van de Gendsche Vaert genoemt de *nieuwe Leye*.

Idem ibid. 356.

Ibid. 357.

De Fransche Kooplieden, vervolgt den beroepen Schryver, zyn alsdan van eenige nieuwe belastingen verlost, en den stapel van de wynen wierd binnen Damme

Damme opgeregt, met ſcherp verbod dat zy de zelve met geene Spaenſche oft andere vremde wynen vermogten te mengelen: ten welken eynde zy genoodzaekt waeren zelfs de ſleutels van hunne kelders te bewaeren.

Ten jaere 1348 hebben de Spaenſche Kooplieden van Caſtilien zig met de woon binnen Brugge nedergezet, om des te gemakkelyker en veyliger hunnen handel te dryven. Ibid. 388.

Het ſchynt dat de Ooſterſche Kooplieden daer reeds geveſt waeren, aengezien de zelve ten jaere 1354, ter oorzaeke van eenige moeyelykheden met de inwoonders, naer Dordrecht in Holland verhuyſt zyn, ſchoon die korts daer naer, alles by geleyd zynde, wedergekeert zyn. Ibid. 394 & 395.

» Omtrent dezen tyd vervolgt Cuſtis, bloeyde de Ibid. ad ann.
» ſtad van Brugge zoodaenig door den koophandel, 1358.
» dat de perſoonen van het Magiſtraet niet genoeg-
» zaem waeren om alle de geſchillen te ſliſſen, &c.
» Boven de verdubbelde Weth wierd nog eene be- Ibid. p. 396.
» zondere Kamer van Raeds-lieden opgeregt, de
» welke alle de twiſten nopende den koophandel, in
» korten tyd moeſten afleggen. Deze Stad was alsdan
» in zulken overvloed dat den Graeve Lodewyk van
» Male zeyde: dat hy de zelve op twee goude pi-
» laeren geſtelt hadde: te weten de inlandſche ne-
» ringe, en den buyten-landſchen koophandel; zynde
» alsdan eene van de dry vermaerſte koopſteden van
» Europa, waer van de andere twee waeren Londen
» in Engeland, en Novigrod in Ruſland."

Den Graeve vergunde aen de Bruggelingen by zyne opene brieven van den tweeden oogſt 1358, dat hy noyt eenigen ſtapel van koophandel zoude laeten opſtellen buyten hunne Stad," jae zelfs dat hy den Ibid.

Digitized by Google

» Bailliu en Schepenen van Sluys van hunne ampten
» zoude berooven zoo haest als zy bevonden wier-
» den, de regten van den stapel van Brugge te willen
» verkorten. „

Ibid. 398. Dusdaenige voor-regten hoopten in Brugge het een voordeel by het ander; ten jaere 1361 quaemen de Nurenbergsche Kooplieden hunne vaste woon-stede aldaer verkiezen.

Ibid. In 1364 wierd de halle gebouwt in een vierkantig beluyk, staende nevens de halle thoren; deze was het algemeyn pak-huys voor alle koopmanschappen.

Onder Margariete van Male, ten jaere 1384, wierden de voor-regten van Brugge, nopende den stapel vernieuwt en bevestigt onder de bepaelinge by Custis wyt-loopig opgehaelt. Ibid. 447 & seq.

Insgelyks heeft de zelve Graevinne de voor-regten van Sluys merkelyk vermindert ten voordeele van de eerste, mede in 't lange by den zelve beschreven. Ibid. 448 & seq.

Ibid. p. 449. Op den zelven voet hebben die van het Vrye hunne bezonderste voor-regten aengaende de wolle-wevery verloren.

Ten jaere 1386 quaemen de Schotsche en de Portugiesche Kooplieden binnen Brugge, en het volgende jaer die van Algarben, aldaer hunne woon-stede vestigen; deze wierden ten jaere 1389 van die van Catalognen, en deze weder het volgende jaer van de Engelsche gevolgt. Ibid. p. 463. Ibid. 468.

Ibid. 469. » De Duytsche Kooplieden, vervolgt Custis, wae-
» ren om de voorgaende oorlogen, ten jaere 1382,
» uyt deze Stad vertrokken, en begeerde aldaer niet
» weder te keeren om de groote schaede die zy in
» hunnen koophandel geleden hadden. De Vlaemin-
» gen bemerkten genoeg wat groot verlies het land
» was hebbende door hun afwezen: zoo dat zy ten

Digitized by Google

„ deze jaere 1390, aen de voornoemde Kooplieden
„ betaelt hebben eene somme van 11100 ponden
„ grooten, op dat zy zouden wederkeeren; ten wel- Oudegerst 313.
„ ken eynde hun door den Prince nog verscheyde
„ nieuwe privilegien wierden gejont. „

Niet tegenstaende dat de Venetiaenen grooten koop- Custis ibid. p. 483.
handel in Brugge gedreven hadden, egter hebben deze
voor het jaer 1405 geene vaste woon binnen deze Stad
gehad.

De Kooplieden van Arragon hadden reeds ten jaere Ibid. p. 495 & 496.
1400 eene gemeyne begraef-plaetse in de Kerke van
de Carmelieten binnen deze Stad, zoo dat het zeker
is dat de zelve voor dien tyd reeds binnen Brugge
gehuys-vest waeren; het opschrift hun'er graf-steen
spreekt, en laet dien aengaende geen twyffel; meerder van die uytnemende koop-stad in de algemeyne
aenmerkingen.

Uyt het aengeteekende nopende de inwoonders van
het Vrye (*a*) van Brugge, gemeynelyk vry-laeten
genoemt, en voorders uyt de voor-regten door Lodewyk van Nivers, ten jaere 1323, aen de Bruggelingen verleent, en andermael, ten jaere 1384, bevestigt, blykt: dat alsdan aen de zelve verboden is eenige
merkt van laken, of van snede, of van drapperye te
houden op de boete van 50 ponden parezyse en verbeurte van het goed. Het was hun nogtans toegelaeten binnen ider parochie te laeten staen een getouwe, Blad. 41.
een komme, en een raeme, om daer mede te reeden
de wolle van hunne eyge schaepen, en laken te verwen met eene lyst, mits dat zy t' zelve 't hunnen eygen gebruyk draegen zouden zonder te mogen voorts
verkoopen.

(*a*) Beaucourt, Brugsche Koophandel, blad 40.

Het was hun te gelyk verboden eenige wevery te lande te houden, behalven de Saeyen van Ghiſtele en andere, gelyk van overlang geplogen was, en hun door die van Brugge is toegelaeten geweeſt.

Het eerſte is redelyk en billyk; den koophandel behoort aen de Steden, de land-bouw en grove handwerken gelyk de ſaeyen van Ghiſtele, en lynwaerden aen de Dorpen; niet om de zelve ten platte lande by uytſnede, maer om die in de Steden by ſtukken te verkoopen: zoo gaet het met de linnen nog heden in Vlaenderen en elders.

GEND. Al hadde het geval gewilt, dat ons niets van den ſtaet des koophandels en der hand-werken overgebleven waere, als het gene alleenelyk van Brugge aengeteekent is, nog zoude men genoegzaem konnen begrypen dat het ten zelven tyde met de andere Vlaemſche Steden niet min voordeelig heeft toegegaen.

Apud Marchant ib. p. 116. De volk-rykheyd van Gend, welke Stad alleen 80000 vegtbaere mannen te velde brogt, zoo Froiſſard verhaelt, moet ons des te meer overtuygen dat alle hand-werken in het algemeyn, en de wolle-wevery in het bezonder, aldaer met groot voordeel voorts-gezet wierden.

De menigvuldige oproeren, burgerlyke oorlogen, en inlandſche oneenigheden ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwe wierden doorgaens geſtyft door de Wolle-wevers, en het was gemeynelyk eenen van die ofte van andere hand-werkers ofte van de ambagts-lieden die in de jaer-boeken voor de belhamers en aenleyders bekent zyn.

Het volk van Gend, door de groote winſte opgeblaezen, trots en ondwingbaer, praemden hunne Grae-

ven tot het erkennen van dusdaenige voor-regten en vrydommen als hun in het hooft quam; zy veranderden naer hun goet-dunken de Weth, kozen zoodaenige Schepenen als zy wilden, en verkregen met geweld dat de Wethouders gedeeltelyk uyt de Burgers, geene neeringe nogte ambagt, ofte hand-werk oeffenende, en in tegendeel uyt de zelve ambagtslieden voor het tweede, en voor het derde uyt de Wolle-wevers zouden gekozen worden. Ibid. p. 115.

Deze laeste overtroffen verre de andere Burgers in getal, [a] de welke ten tyde van Jac. Artevelde, alnog dry Overdekens, met zoo veel als Burgmeesterlyk gezag aen het hoofd hadden, en door die muytmaekers eerst ingestelt zyn.

Sanders, op het jaer 1343, in den naem-lyst der Wethouderen van Gend, zegt dat Artevelde 73 Dekens van de hand-werkers of ambagten aenstelde, en eenen Overdeken, *decanus supremus*, beneffens eenen Deken van de Wolle-wevers.

Ten jaere 1260 vind men reeds de Gilde der Wolle-wevers binnen Gend; deze trokken onder hunne eyge vaendelen ten oorlog. Andere Gilden [b] bestonden uyt persoonen van verscheyde beroep, ambagt ofte neeringe. Ibid. p. 152.

De hand-werkers waeren verdeelt in 52 ambagten ieder onder hunne Dekens.

De Wolle-wevers in 27 Wyken. March. ibid. pag. 145.

Onder den Graeve Ferdinand en Margarite, bygenoemt van Constantinopelen, was de Stad merkelyk vergroot, het welk, zoo andere willen, eerst door Boudewyn den Yzeren zoude begonst zyn. Pag. 117. Custis, pag. 234.

(a) Sanderi, Fland. Illustr. tom. 1, pag. 147, ad ann. 1340, in fine & seq.

(b) Miraei, op. diplomat. tom. 2, pag. 1025, paragr. 10

Digitized by Google

Ibid. p. 114. De Lieve wierd ten jaere 1251, en niet 1210, zoo misselyk staet by Marchant, met het toestaen van de Graevinne Margariete, onder het gelukkig voornoemd bestier van de 39 gedolven; door welke scheep-vaert de Gentenaeren uyt de Leye door Brugge tot in zee voeren. Zy verleende hun boven dien dat de goederen, de welke aldaer mogten met schepen gevoert worden van Ardenburg tot Gend, [a] vry zouden zyn van thollen en lasten.

Sander, ibid. pag. 200. De laken-halle was volgens sommige reeds ten jaere 1228 gebouwt, het oude Belfort van het jaer 1171 vergroot of herbouwt in het jaer 1313. [b] Het volgende jaer wierd de Klokke 11000 ponden zwaer daer in gebrogt, en al is het zaeken dat men den Gieter dezer niet bekent vind, het is zeer waerschynelyk dat de zelve binnen Gend is gegoten geweest.

Meyer fol. 62. v. Gend had met het begin der derthienste eeuw, ten tyde van den Graef Boudewyn van Constantinopelen, alleenelyk vier poorten; niemand was vry Borger ofte Poorter als de gene, die volgens een oud gebruyk, binnen die vier poorten woonden, aen deze gaf den Graeve, ten jaere 1202, vrydom van alle thollen; hy liet ook toe aen alle die buyten woonden, zoodaenige gronden te koopen binnen de Stad als hun goed dogt, door welken middel de Burgers ongeloofelyk vermenigvuldigt zyn, en den koophandel mede.

De jaer-boeken melden dat ten jaere 938 [c] de Leer-bereyders reeds binnen deze Stad bekent waeren.

(a) Chronyke van Vlaenderen, 1 deel, blad 352.

(b) Gramaye in Gandavo, pag. 39 in-4to.

(c) Gramaye in Gandavo, cap. 26, pag 35, ædit. orig. in-4to.

Digitized by Google

In den oproer van het jaer 1164 worden de Wevers, Volders, Visch-verkoopers en Vleesch-houwers onder de getrouwe Burgers van den Graeve getelt, en schynen van dien tyd als de eerste en bezonderste onder het volk.

Hoe zeer deze eerste vermenigvuldigt waeren ten tyde van de derthienste en veerthienste eeuwen blykt, dat met den Burgerlyken oorlog onder den Graeve Lodewyk van Maele, het getal alleen van de gewaepende Wolle-werkers binnen deze Stad op agtthien duyzend begroot word. Men verhaelt dat'er tot veertig duyzend getouwen binnen de zelve Stad zouden geweest hebben, dog zulks op veerthien duyzend genomen zoude nog ongeloovelyk voorkomen. Ten waere men onder deze de lynwaert-getouwen begreep, de welke ten dien tyde veel tal-ryker als die van de wolle lakenen geweest zyn. Ibid. p. 39

Egter hout men voor zeker dat ten tyde van de veerthienste eeuwe de Kerke van de H. Maget op den Berg *Blandinium*, ten koste van de Wolle-wevers gebouwt is, de welke ider maer een grooten daer toe zouden opgebrogt hebben, genoegzaem nogtans om zoo kostelyken Tempel te voltrekken. Sander. ibid. p. 249. Gramaye ib.

THOURHOUT was eene deftige oude koop-stad op het jaer 958 door de vrye merkt vermaert, [a] deze heeft met het opkomen van Gend, ten tyde van de bepaelde eeuwe veel van haer oude luyster en koophandel verloren.

CORTRYK. De voor-regten van het fyne lynwaert, ofte nu zoo genoemde Neteldoek-wevers van Cor- Gramaye Cort. p. 28.

(a) Marchant, ibid. pag. 112. Chronyke van Vlaenderen, blad. 51.

Digitized by Google

tryk, vernieuwt ten jaere 1408, tuygen dat voor dien tyd dit hand-werk in voegen was.

Idem ibid. De Volders, Vleesch-houwers, en Visch-verkoopers der zelve Stad waeren van de veerthienste eeuw

Ibid. p. 13 & 14. door den Prince voor vrye ambagten erkent.

De laken-halle wierd ten jaere 1411 herbouwt; welkers thoren met een konstig uerwerk, ten jaere 1382 naer Dijon vervoert, verciert was.

Ibid. p. 28. Cortryk was door geheel Nederland vermaert door de vrye peerde-merkt reeds van den jaere 1365. Twee

Flandr. p. 48. andere vrye merkten voor allerhande waeren stelt Marchant in gras en in oost-maend.

Gramaye in Ypreto. p. 13. YPREN wierd ten jaere 1214 merkelyk vergroot; nergens is de wolle-wevery, voldery, en verwery

Ibid. p. 17. aenzienelyker geweest als in deze Stad; de laken-halle, een van de schoonste gebouwen van Neder-

Marchant p. 133. land, wierd ten jaere 1342 begonst. Lodewyk van Creci, gebood op zwaere boeten, ten jaere 1322, dat men in dry uren in 't rond van deze Stad geene wolle-weveryen mogte opregten.

Ibid. De Ypersche lakenen waeren alsdan met zulke uytnementheyd bekent, dat den Koning van Spagnien, Alphonsus den IX van dien naem, daer loffelyk van gewaegt.

Ibid. p. 32 & seq. De voor-regten en vrydommen van lasten en thollen in verscheyde Steden voor de Yperlingen, zyn

Ad pag. 35. by Gramaye beschreven, insgelyks hunne bezondere

Ibid, pag. 33. Ambagten en Gilden de oudste van Vlaenderen. Uyt zeker schrift van het jaer 1514, blykt dat'er binnen deze Stad eertyds 4000 laken-getouwen zoude bewerkt geweest hebben, het welk op geenen anderen tyd kan genomen worden als op den bloeyensten voor dit hand-werk, dat is de veerthienste eeuwe, want op het

voren

Digitized by Google

voren beroepen jaer 1514 waeren binnen Ypren geen 500 getouwen meer; en ten tyde van Gramaye nauwelyks thien.

Het heeft met Ypren toegegaen gelyk met Brugge en Gend, het volk door de groote rykdommen van dusdanige voordeelige hand-werken en groote koophandel, toomeloos en oproerig geworden, hebben verscheyde reyzen het gemeene best het onderst te boven gekeert; ten jaere 1313 was de woedende razerny van de Yperlingen zoodaniglyk uytgelaeten, dat zy het Raeds-huys bestormden, en hunne Wethouderen door de vensteren wierpen; de geregte straffe hier op gevolgt, benevens de gene over hunne oproeren ten jaere 1348, waer van wederom de wollewerkers de belhaemels waeren, de langduerige belegeringe dezer Stad door de Engelsche en de Gentenaeren ten jaere 1383, het vernietigen van de voor-Steden door Philip den Stouten, daer de oproeren gemeynelyk onder de wolle-werkers hunnen oorspronk naemen, en dan voorders de nieuwe volk-plantinge van deze muyt-maekers die met hunne getouwen en voordere gereetschappen naer Poperingen, Meenen, Vervyk, en Commines verplaetst wierden, alle deze rampen, zeg ik, hebben de vermaerde hand-werken en koophandel van Ypren zoodaenig vernietigt dat met het begin der zesthiende eeuw die volk-ryke Stad geene schaduwe meer was van het gene zy twee en een halve eeuw te voren geweest hadde.

Marchant ibid. p. 133. & seq.

Meyer ibid. fol. 154.

Marchant, ibid. p. 154.

POPERINGEN [a] was voor de bykomste der Ypersche wolle-werkers reeds door de vrye jaermerkt en bezonderlyk door de wolle-baeyen, en den

(a) Bruzen de la Martiniere, mot *Poperinge.* Marchant, ibid. pag. 91.

Digitized by Google

handel van hoppe vermaert, ider weet dat het zout van dit gewas, de bieren bewaert en nergens meer als in Vlaenderen van ouds is gewonnen geweest.

Ibid. p. 84. MEENEN. Marchant zegt dat de wolle-werken, het wit bier, en de capuynen door geheel Vlaenderen vermaert waeren.

Ibid. p. 85. VERVYK. Froissart schryft de groote rykdommen van Vervyk aen de laken-verwery toe; de vrye jaer-merkt wierd aldaer in oogst-maend gehouden.

Gramaye in Furnis. p. 144 in-fol. VEURNE. De merkt van Veurne was ten dien tyde meer door de wolle-werken vermaert als heden door de graenen.

Custis. ibid. Tom. 1. p. 225. Die van de parochiale Kerke van S. Walburgis waeren van de derthienste eeuw geregt om binnen Nieupoort te komen ophaelen de thienden van den visch.

RONSSE was van ouds door de koophandel vermaert, zoodaeniglyk dat deze in de algemeyne schattinge van Vlaenderen, de merkweerdigste was naer de dry koop-steden, Brugge, Gend, en Ypren. (March. ibid. p. 74.)

De wolle en linnen-wevery met meer andere handwerken hebben des zelfs inwoonders verrykt.

HOUKE, MUYDEN, EN MONICKEDAM, waeren voor den Engelschen oorlog heerelyke zee-steden, daer veel zee-visch van daen vervoert wierd, en grooten handel gong in alle scheeps en visschers-tuygen, in pek, zout en alle soorten van graenen. (Ibid. p. 75. Idem ib. 78.)

Naer dat de haeve van Lombaert-zyde, aen die van Nieupoort verkogt was, is den naem van die plaetse alleen overgebleven; zoo is 't met Mardyk, heden in

het zand begraeven, dat eertyds eene vermaerde haeve was.

Meer andere Steden en plaetsen van Vlaenderen waeren op het zelve tyd-stip vermaert, zoo door de fyne en gemeyne linnen, als door de wolle lakenen, en meer andere hand-werken.

Zoo hadde Thielt door de lynwaerten, en Rousselaer door de vrye merkten aldaer van diergelyke hand-werken, Waestene en Meessene door den handel van de wolle-werken, Ghistele door de jaer-merkt, en saeyen met menigte andere by Marchant aengehaelt, groote rykdommen en naem en faem verkregen, onder welke Belle de minste niet geweest is, uytnemende in de bereydinge, wevery, en verwery van wolle lakenen, vermaert door de vrye jaer-merkt gehouden in gerst-maend. Idem ib. p. 81, 82, 85, 86. Custis ibid 389. March. ibid. p. 92.

DOORNYK. Het blykt uyt zekere chyns-brief van het jaer 1293, [a] waer by die van het Capittel van Doornyk, aen de gene van de regeeringe, voor de zelve Stad afstand doen van zekere regten, van thollen, &c. dat de wolle-wevery aldaer in gang was.

In dit zelve stuk word van de laken-halle gewaegt, die by gevolg, voor dien tyd, op den voet van de andere Vlaemsche Steden aldaer in bloey was.

Alle de wynen en overgehaelde fyne wateren de welke op de riviere de schelde, verkogt wierden, betaelden dit thol-regt, waer van boven: insgelyks peerden, koeyen en al ander vee, zwaere huyden, metaelen, mindere koopmanschappen als groote en kleyne vellen. Liqueurs.

(a) Histoire de Tournay, par Pontrain, La Haye 1750, tom. 2 in fine pag. 27.

Ibid. p. 777. & 778. Een uyt-trekſel uyt de zelve Stads-rekeninge van het jaer 1273, alswanneer den Franſchen Koning Philip den III, aldaer plegtig in quam, is een overtuygende overblyfsel van de rykdommen en de groote pragt dezer Stede. Dien Vorſt wierd door ſeſtig perſoonen van de regeeringe zeer koſtelyk gekleed in ſcharlaken, en van twee honderd Burgers alle deftiglyk in zyde uytgedoſt, verwillekomt, en men gaf hem tot geſchenk twee ſtukken groen, zoo veele grouw, en zoo veele fyn rood laken, thien tonnen wyn benevens 32 zalmen, &c.

De geſchenken aen Vorſten en Graeven beſtonden doorgaens uyt de hand-werken en het gewin van de gene die de zelve opdroegen; zoo mag men uyt het vorige beſluyten dat die lakenen Doornyks handwerk waeren; de wynen, de gene zy uyt Vrankryk of uyt Duytsland trokken; zalmen, die ofte van de Vlaemſche ofte van de Zeeuwſche kuſten aldaer te merkt gebrogt wierden.

Meyer. 171 verſ. in fine. Die van Doornyk dreven grooten handel langs de ſchelde op Gend; Den Graef Lodewyk van Maele, zond ten jaere 1379, in de ſtad Oudenaerde de voornaemſte adel, en goede krygs-knegten, om den voorraed en koopmanſchappen, de gene die van Doornyk naer Gend zonden, op te houden of te beletten.

Ibid. fol. 172 verſ. Dezen handel was alsdan zoo aenmerkelyk, dat die van Doornyk door deze ſtremming gedrukt, alles aenwendeden om als middelaers den peys tuſſchen de muytende Vlaemingen en hunnen Graef te beſluyten.

Tot hier toe vinde ik niet dat voor de vyfthienſte eeuwe de tapyt-wevery in Audenaerde, Doornyk, Brugge of elders in Vlaenderen gemaekt zy. Het eerſte egte ſtuk dien aengaende koomt alleen tot

1544, [a] dog klaerlyk te kennen gevende dat die konste dan reeds in voegen was.

Den Grave Lodewyk vergunde aen die van Audenaerde, ten jaere 1369, de eerste vrye-merkt in wynmaend.

DENDERMONDE. [b] Den Graef Lodewyk van Maele heeft de Wetten en keuren van Dendermonde, gelyk deze waeren ten tyde van Robert van Bethune, en de voor-regten van de Wevers en van de Lakenmaekers gelyk die alsdan, dat is ten jaere 1355 onderhouden wierden, bevestigt. Ibid. pag. 9.

De laken-halle met den thoren was voor dien tyd al gebouwt, alswanneer onder de aenzienelykste Burgers aldaer de Laken-maekers getelt wierden. Den koophandel was daer reeds voor dien tyd in volle bloey, en veele ingezetenen dezer Stad dreven grooten handel zoo in uytheemsche als inlandsche waeren. Eene hunner Wetten van het jaer 1233 heeft, dat zoo een vremd Koopman voor Schepenen van Dendermonde iemand in regte betrekt, dat de Schepenen gehouden zullen zyn binnen den derden ofte ten hoogsten binnen den agsten dag te vonnissen. Pag. 49. Pag. 48.

In de veerthienste eeuw verdedigden die van Dendermonde hunne laken-maekery tegens de Gentenaeren, de welke deze wilden dwingen tot het weven van laekenen van minderen prys. Marchant. Ib. p. 38 & 39.

RUPELMONDE bezonderlyk wel gelegen aen de mond van de riviere, wiens naem zy voert, was ten zelven tyde eene heerelyke koop-stad.

(a) Marchant ibid p. 46. Apud Gramaye in Aldenarda. p. 51 edit. in-fol.

(b) Lindani Teneramunda Cap. 7 page 39. Apud Gramaye in-fol.

Digitized by Google

Oudegerst fol. 185. v. De Graevinne van Vlaenderen Margariete trefte ten jaere 1271, met verscheyde Heeren die het regt van de water-thollen van Douay af tot Rupelmonde hadden, zeker verdrag; waer door de moeyelykheden ter dier oorzaeke ontstaen, by geleyd wierden, en den koophandel van Douay tot hier, en van daer wederom tot Valencyn herstelt wierd.

AELST was door de vrye merkt, in wyn-maend, door den grooten handel in hoppe, ten tyde der beroepe eeuwe, en laeter door het hand-werk van konstige tapyten vermaert. Eertyds wierd in deze Stad de Graevelyke munt geslaegen, maer door den Grave Guido naer Gend verplaetst. March. p.35.

Digitized by Google

II.

HOOFD-STUK.

HERTOGDOM VAN BRABANT.

LOVEN. Het zyn de Vlaemingen niet alleen geweest de welke de wolle-werken het meest in de Nederlanden hebben voorts-gezet, maer onder deze moeten de Brabanders mede gerekent worden. Als Guicciardin, ofte eenige andere geleerde Schryvers, met lof van de Nederlanders handelen, ziet men gemeynelyk dat de Brabanders aen het hoofd zyn, en doorgaens met de Vlaemingen begrepen worden.

'T is dan geen raedsel dat dit volk van ouds tot den koophandel genegen, door de zelve by alle andere volkeren des werelds heeft uytgescheenen; dat de hand-werken in beyde deze landschappen tot de hoogste volmaektheyd gebrogt zyn, en dat het gene Cæsar zoo veele eeuwen te voren geschreven heeft, des te meer bewaerheyd is door den staet van den koophandel en van de hand-werken ten tyde van de derthienste en veerthienste en nog laetere eeuwen.

Guicciardin schryft rond uyt, dat hy bevind de Nederlanders d'eerste geweest te hebben van alle de overalpische volkeren, de welke de linnen-wevery, de laken-maekery, en verwery uytgevonden hebben. Descrittione gen. fogl. 41.

Het blykt, zegt dien geleerden Schryver, dat de Engelsche tot het jaer 1400, en laeter met hunne

Digitized by Google

schepen vol wolle hier aengekomen zyn, de welke zy alsdan tegens lakens verwisselden; door dezen handel is dit voordeelig hand-werk met de konste van verwen, van de Nederlanders tot de Engelsche overgescheept.

Uyt het vervolg zal voorder blyken dat de wollewevery, bezonderlyk in Brabant en Vlaenderen, gevest was: zoo schreef den Digter Petrarque aen den Cardinael Colonna: *Vidi Cæteros Flandriæ, Brabantiæque populos Lanificos atque textores.*

Ibid. fogl. 42.

Zoo blykt dat de Burgers van Loven, de Hoofdstad van Brabant, [a] zig van ouds tot de wollewevery gegeven hebben, dat de laken-halle aldaer ten jaere 1317 gebouwt is, en dat volgens den aengehaelden Schryver, ten dien tyde 2400, bewerkte getouwen zouden geweest zyn.

In Lovanio p. 47.

Lipsius schryft, dat de jaer-boeken, ten tyde van de regeeringe van Jan den III, op het jaer 1350 melden dat'er dusdaenige menigte van Wevers alsdan binnen deze Hoofd-stad was, dat men in de zelve tot dry ja tot vier duyzend getouwen telde.

Rerum Brab. ibid. p. 17.

Zulks moet niemand vremd schynen, want, zegt van Dieven, de Wetten brogten mede dat ideren Burger gehouden was jaerlyks een stuk laken te maeken; door deze hand-werken en koophandel gong het in Loven toe gelyk wy in Brugge en Gend gezien hebben, haest was de Stad, voor de menigte van inwoonders, te kleyn, de welke omtrent het jaer 1358 merkelyk vergroot zynde, reeds ten jaere 1360 gansch bebouwt was, daer men heden, by de buyten-vestinge, niet als beploegde landen meer ziet.

(a) Divæi antiquitat. Brabant. p. 16 & 17.

Zulks

Zulks blykt uyt de overgeblevene papieren met de gemeyne ſchattingen dezer Stad. Lipſius ibid.

Door de wolle-wevery en den grooten koophandel vermeerderden niet alleen de hand-werkers in Loven, maer wel hebbende en ryke perſoonen, die zig hier neder gezet hadden, vonden hun voordeel met penningen te ſchieten aen de Hand-werkers, en met wolle-werken te koopen en te verkoopen.

Verſcheyde, zoo laken-maekers als kooplieden in wolle-werken, vertrokken jaerlyks uyt Loven naer de vrye merkten van Frankfort, Londen, en Parys, daer zy hunne winkels hadden.

De Dekenye beſtond ten dien tyd uyt agt dekenen van de wolle-wevers, en voor die regt-bank wierden alle geſchillen, deze aengaende, afgemaekt, al is het zaeken deze nog met den naem in wezen is, zegt men met Lipſius: *Manet & illud, res abiit.* Ibid. p. 55.

De wolle-wevery quam van Loven in de na-buerige Steden; Dieſt, Thienen, St. Truyden, begonſten op den zelven voet.

Het getal van de inwoonders van Loven, word door Lipſius, op dit tyd-perk, begroot op 200000, welkers grootſte deel door aenzienelyke rykdommen verweelt, tot buyten-ſpoorige nieuwigheden en oproeren genegen was. P. 48.

Den adel en de treffelyke geſlagten bezaten verſcheyde Heerelykheden, ſchoone land-goederen en buyten-hoven; veele van hun waeren Heeren van de nabuerige, en andere Dorpen. Met een woord, om van de groote rykdommen van de ingezetenen van Loven te oordeelen, hoeft men alleenelyk te aenmerken de zwaere los-gelden, door verſcheyde dezer Stad in oorlogſche tyden betaelt. P. 55 & 56.

Zoo hebben de jaer-boeken, dat men zoo buyten

Digitized by Google

gewoonelyk rantsoen eyschte: *Quia constabat Lovanienses divites esse.*

Ibid. De geschenken, giften en uytkoopingen de welke zy ter oorzaeke van hunne muyteryen geduerig aen de Princen gedaen hebben, zyn zoo veele blyken van de magtige rykdommen de welke door de wolle-wevery en den koophandel aldaer ingekomen waeren.

Ten laesten quam eenen doodelyken neep aen deze Stad, door het vertrek van de muytende wolle-werkers naer Engeland ten jaere 1382. (Ibid. p. 77.) Deze, zegt Lipsius, zyn onze volk-plantingen die den roem van de wolle-werken in dit Eyland ofte ingebrogt ofte zeer vermeerdert hebben. Met het vertrekken van deze, zegt Gramaye, zyn de rykdommen van de Stad mede vertrokken. (In Lovan. p. 18.) Hoe sterk de wolle-wevery daer van ouds gewortelt was, blykt daer uyt dat den aengehaelden Schryver zegt: (Ibid. p. 27.) *Lanificii decanos ab omni scriptorum memoria invenio.*

BRUSSEL. (Divæi antiq. p. 21.) De zelve hand-werken zyn met geene mindere vrugt binnen Brussel voortsgezet geweest als binnen Loven. Ten jaere 1353 wierd aldaer eene nieuwe laken-halle gebouwt, klaer bewys dat de wolle-wevery [a] lang voor dien tyd in deze Stad geoeffent wierd, en dat'er voor deze eene andere halle gestaen heeft; want ten jaere 1306 was hier alreede de Dekeny, (Ibid. p. 3 & 4) ofte de bezondere regt-bank van de Wolle-werkers opgeregt.

De Visch-verkoopers hadden van het jaer 1280 hunne merkt, (Ibid.) en ten jaere 1370 was aldaer de munte van den Hertog. (Ibid.) Het uerwerk op den thoren van den H. Nicolaus, ten jaere 1362 gestelt, doet peyzen dat

(a) Gramaye in Bruxella. p. 2. in-fol.

de Brusselaers ten dien tyde in diergelyke konst-werken reeds geoeffent waeren; van Dieven tuygt dat hunne waepen-smeden de ervarenste waeren van dit beroep, en het is ongetwyffelt dat deze een groot deel onder de Burgers maekten, benevens de vleesch-houwers die op het jaer 1340 by Gramaye voor oproerige geboekt staen. Ibid.

Jan den II, Hertog van Brabant, trouwde in Engeland den tweeden van Lau-maend in het jaer 1294, [a] oude stiel, met Margarite, dogter van Eduard den I, Koning van Engeland. By deze gelegentheyd vergunde dien Vorst aen de ingezetene kooplieden van Brussel, [b] en aen hunne nakomelingen vry geleyde en oorlof om in Engeland te handelen, koopmanschap te dryven, en die uyt te voeren.

Ten jaere 1300, ofte daer omtrent, quamen eenige Broeders van het derde (c) Orden van den H. Augustyn binnen Brussel hunne wooning nemen, ter plaetse genoemt den Wolfs-gragt, omtrent de vesten, het welk hun dede noemen de *Broederkens op den gragt*: deze, volgens het beroepen hand-schrift, waeren wolle-wevers van beroep.

Van Gestel schryft dat de Begaerden, op het jaer 1330, aldaer hunnen oorspronk uyt de wolle-werken gehad hebben, [d] en dat deze gemeynte, met de winste voortskomende van dit hand-werk, hunne oude mede-broederen onderhielden.

De Kooplieden van Brussel [e] zyn in de geschie-

(a) Butkens nouvelle Edit. Tome. 1. p. 368.

(b) Luyster van Brabant 1 deel, blad 59.

(c) Recueil des Pieces, pour servir à l'Histoire de Bruxelles. MS.

(d) Hist. Episcopat. Mechl. Tom. 2. p. 34.

(e) Haræi. Annales Duc. Brabant. tom. 1. p. 364.

Digitized by Google

denissen van die tyden onder de vermaerste van Brabant bekent.

Het is tot Brussel niet beter geschaepen geweest als in de andere steden; de baldaedigheyd van de wollewerkers en van andere ambagts-lieden liep geduerig aen 't muyten, ter dier oorzaeke vind men op het jaer 1306, dat den Hertog alle saemen-komste en vergaederingen aen de ambagts-lieden verboden heeft. (Gramaye, ib. pag. 4.)

Geene wolle-werkers [a] vermogten sedert in die Stad te vernagten op lyf-straffe. (Gramaye, ib.)

De Kooplieden van Brussel genoten groote voordeelen en vrydommen door geheel Vrankryk. [b]

Geenen Burger dezer Stad mogt binnen Engeland voor schulden of andersints opgehouden worden.

(a) Butkens tom. 1. p. 359. Luyster van Brabant, 1 deel blad 68 & 69.

(b) Ook waeren de Brusselsche lakens boven die van andere Steden geagt. In een bevel-schrift van Koning Karel, op het jaer 1375, staen deze aenmerkelyke woorden : *Il est venu à nostre cognoissance, par la Grief complainte des Marchans de draps & Drapiers de la ville de Bruxelle, fréquentans & repairans en notre bonne ville de Paris, que en très grant deception de noz Subgez, & au préjudice, domage & vitupere des diz complaignans, plusirs des Marchans de draps de nostre dite ville de Paris ont au temps passé, baillié, livré & vendu, & encore de jour en jour baillent, livrent & vendent à noz diz Subgez draps qui sont d'autres lieux & pays que de Broixelle pour draps de Broixelle, &c.* Geheel dit bevel-schrift is te vinden in het MSS. van *à Thymo, t. 2. fol. 255 verso.* Men leest daer insgelyks eene oude weth voor de volders van Brussel, en eene menigte van Placcaerten tegen het nabootsen of *contrefeyten* der Brusselsche lakenen. De Nederlandsche wevers waren zoo iverzugtig op dit stuk, dat zy dikwils om die oorzaek de wapens in de handen namen. In de *Excellente Chronyke van Vlaenderen* staet geschreven op fol. 56, dat de laken-wevers van Poperingen, de lakens van Ypren, die ook in groote agting waren, nagebootst hebbende, de twee ambagten te veld trokken ider onder zyn Opperhoofd. Wel haest quam men tot een bloedigen slag, waer in die van Poperingen de nederlaeg kreegen, hun legerhoofd gedood wierd, en een groot getal gevangenen door de overwinnaers binnen Yperen wierden gevoert. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

Ten jaere 1270 hadden die van Keulen verſcheyde vrydommen aen de zelve gejont.

De vrye jaer-merkt is aen de Bruſſelaeren eerſt gegeven ten jaere 1487, zoo dat de zelve met hunne goederen genoodzaekt waeren voor dien tyd andere vrye merkten by te woonen.

Vilvoorden is door de wolle-wevery mede zeer aenmerkelyk geweeſt. De munte wierd van daer door den Hertog ten jaere 1395 naer Loven verplaetſt. Gramaye, in Vilvord. p. 7.

Nyvel verkreeg ten jaere 1416 de voor-regten van eene jaerlykſche vrye merkt, en van de dekenye ofte laken-halle; zoo dat voor dien tyd de wolle-wevery daer mede in zwang was. Idem in Niv. pag. 8.

De Kooplieden dezer Stad zyn benevens die van Bruſſel, ten tyde van de veerthienſte eeuw in de Brabantſche jaer-boeken vermaert. Haræus, ib.

Antwerpen. Niet tegenſtaende dat de pak-huyzen in deze Stad op de puyn-hoopen van die van Brugge gebouwt zyn, nogtans was deze haeve in zeer bloeyende ſtaet ten tyde van de bepaelde eeuwe.

De inwoonders waeren aldaer met het begin der derthienſte eeuw zoo zeer vermenigvuldigt dat die Stad alsdan merkelyk is vergroot geworden, met welken arbeyd men 15 jaeren overgebrogt heeft. Gramaye, in Antv. p. 26. in-4to.

Ten jaere 1304 is die koopſtad nog andermael vergroot en met mueren en wallen omcingelt; voor dien tyd wierd de haeve reeds van de Engelſche bevaeren, en de Italiaenſche en Deenſche roeyſchepen brogten alhier hunne koopmanſchappen, Pag. 27.

om andere goederen, als wolle-lakenen en diergelyke te laeden.

Apud Lipf. in Lov. p. 45. Deze haeve onderhoorig aen den Hertog van Loven, is by uytnementheyd bekent op het eynde der twaelfste eeuw.

Foglio 162. Guicciardin schryft bevonden te hebben, dat ten jaere 1318, vyf groote Venetiaensche roeyschepen genoemt *Galeassen*, gelaeden met speceryen en drogeryen voor deze Stad in de haeve laegen.

'T is te verwonderen dat Robertson [*a*] zulks aen Guicciardin, van Brugge doet schryven, het gene niet zeldsaems voor die koop-stad zoude zyn, maer meer voor Antwerpen, op dit tyd-stip, van welke den oorspronkelyken Schryver en alle des zelfs overzetters spreken.

Ten jaere 1309 hebben die van Antwerpen den stapel van haver, zout en visch van den Keyzer Henrik weder gekregen.

Divæus ibid. p. 139 in fine. & 140. 'T is dan zeker dat dit voor-regt langen tyd te voren aen de Antwerpenaeren geweest zy, het welke een bezonder voordeel aen den koophandel toebrogt: want de bittere oneenigheden hier over tusschen deze en de Mechelaeren ontstaen, zyn klaere toonen der zelve: hier van op den artikel van Mechelen.

Gram. p. 36. Het brood-huys, de vleesch-halle, en graen-merkt, waeren reeds hier gevest van het jaer 1249, ten dien tyde was door de zorge van den Hertog alles in rust, den koophandel vry, en de vremdelingen geliefkoost.

Ibid. p. 94. Het eerste verbond tusschen de Engelsche en den Hertog t'Antwerpen gesloten, is van het jaer 1305. De eerste roey-schepen uyt het Noorden zyn in deze

(*a*) Histoire de Charles-Quint, tome I. p. 318. Guicciard. Æditio latina p. 96. anni 1646. Gallica 1567. pag. 145.

haeve gezien ten jaere 1319, en omtrent den zelven tyd zyn de Duytsche koopvaerdy-schepen hier mede aengeland.

De meerdere rest van de vremde kooplieden, de welke alhier hunne magazynen en schoone wooningen hadden, zyn ruym een geheele eeuw naer dezen tyd hier gekomen, niet tegenstaende de zelven grooten handel dreven in deze Stad zonder daer buyk-vast te zyn, gelyk men reeds in de Venetiaenen gezien heeft.

Ten jaere 1298, is by de Antwerpenaeren de vrye peerde-merkt begonst, deze hadde zoodaenigen toeloop, dat van Brussel alleen 12000 menschen daer henen quamen. Gramaye, in Antv. p. 96.

De lakenen alle andere wolle-wevery is van ouds in deze Stad aenzienelyk geweest, want de halle was voor het jaer 1317 in wezen, en waerschynelyk lang te voren des zelfs regt-bank. Ibid. p. 36 & 37. Pag. 96.

Volgens den lyst der ambagten, van het jaer 1396, waeren de laeken-wevers ten getalle van 200, het welke ik verstaen van de meesters, die ider met zoo veele getouwen konden werken als aen hun geoorloft ofte mogelyk was.

'T is ook denkelyk dat dit hand-werk meer verslapt is in deze koop-stad, sedert dat de zelve het meest op den uytlandsche koophandel oogde, en dat de wolle-wevers zig meer in de omliggende plaetsen zullen nedergezet hebben. Ibid. & 97.

Het getal van de andere ambagten, de vremde waeren, en kostelyke goederen de welke van alle kanten, schoon in laetere tyden, hier aengevoert wierden, geven egter te kennen dat diergelyken koophandel niet eens-klaps in zwang koomt, maer allengs- 94 & 95. Guicciardini f. 162, 163 ed. sequent.

Digitized by Google

kens en met verloop van tyd, waer van het opregt begin in de derthienste en veerthienste eeuwen zy te stellen.

Ten jaere 1383, verkregen die van Antwerpen, van Hertog Philip [a] van Bourgondien en van zyne Huysvrouwe de Graevinne Margariete, zeer voordeelige brieven met verscheyde vrydommen en voorregten voor den koophandel, waer door verscheyde vremde Kooplieden zig aldaer met de woon nedergezet hebben.

De Bruggelingen hadden korts daer naer in deze Stad twee groote hallen en huyzingen, genoemt S. Joris en S. Niklaes-pand doen bouwen. Deze dienden tot pak-huyzen voor hunne goederen, en is een blykelyk teeken dat Antwerpen op dien tyd zeer kooprÿk en magtig geweest zy, bezonderlyk ten tyde van de Vlaemsche burger-kryg, als Brugge door Philip Artevelde overmeestert, meer aen een bloedbad als aen een koop-stad geleek, welke rampzaligheden niet alleen veele vremde kooplieden, maer Bruggelingen zelfs, heeft naer Antwerpen doen verhuyzen gelyk uyt het vervolg dezer onheylen te denken is.

Ibid. bl. 59.

'T is ook zeer waerschynelyk dat ten jaere 1301 veele kooplieden en ambagts-mannen uyt Brugge naer Antwerpen verhuyst zyn; want de Franschen, alsdan meester van Vlaenderen, wilden dat een ider opbrengen zoude den vierden penning van zyn gewin. De schatting en andere lasten die deze genoodzaekt waeren te betaelen, waeren oorzaek dat veele kooplieden

(a) Beaucourt, Brughschen Koophandel blad 55. & seq.

Digitized by Google

lieden naer andere landen vertrokken, en alzoo, zegt Custis, wierd Brugge verlaeten als een Dorp zonder neering. Ibid. bl. 267. & 268.

LIER was ten jaere 1212 [a] onder de Steden van Brabant begrepen, en hoorde aen des zelfs Hertogen, niet tegenstaende dat Gramaye de Berthouden daer poogt in te dringen.

Ten jaere 1309 verkregen die van Lier van Hertog Jan den II, in vergeldinge van hunne krygs-diensten het voor-regt van de vee-merkt, die te voren tot Wespelaer wierd gehouden. Van Lom, ibid. p. 29.

Deze merkt was zoo aenmerkelyk dat Guicciardin zegt: dat het groot getal van ossen de welke aldaer te koop gestouwt wierden verwonderlyk was; het is den latynschen Overzetter van de Nederlandsche beschryvinge, en niet Guicciardin, zoo van Lom misselyk zegt, die in zyn aenhangsel schryft: dat'er op eenen dag 15000 hoorn-beesten verkogt wierden. Ofte zulks ten tyde van de bepaelde eeuwen geweest zy, laet men in het midden, alleenelyk vast stellende dat die vee-merkt aenmerkelyk geweest is in de veerthienste eeuwe. Foglio 190. Ibid. Pag. 113.

De laken-wevery is van ouds in deze Stad in voegen geweest, de zelve was ten jaere 1338 zoodaeniglyk aengegroeyt dat Hertog Jan den III, alsdan aen die van de laken-halle ofte Dekeny by voor-regt vergunde, alle Donderdagen binnen deze Stad eene lakenmerkt in de laken-halle te mogen houden, als mede tot Doornik en in andere plaetsen. Van Lom, ibid. pag. 30 & 31.

Ten jaere 1377 wierden die van Lier en van He- Pag. 33.

(a) Butkens, preuves, livre 4, pag. 62. Van Lom, pag. 27 & 28. Gramaye in Antverpia, pag. 132.

rentals ontslagen van den Ridder-thol t'Antwerpen;
Pag. 167. onder pligt van de burgt aldaer te helpen bewaeren; zy hadden reeds het voor-regt van den vryen thol, sedert het jaer 1213 verkregen.

Pag. 35. Ten jaere 1389 wierd deze Stad merkelyk vergroot, en op het eynde der veerthienste eeuwe was
P. 36 & 37. de laken-wevery aldaer in zoo bloeyenden staet dat m'er over de 300 getouwen telde, het welk aen de Schepenen van de laken-halle vele bezigheden toebrogt.

P. 38. Hoe bloeyende deze stad alsdan geweest zy door den laken-handel, blykt hier uyt, dat ten jaere 1402 die van de Weth, binnen Antwerpen kogten, zekere erve genoemt *de Hof-stad*, gelegen in de Hoog-straet,
P. 46 alwaer zy eene laken-halle gebouwt hebben; zelfs hadden zy namaels binnen Frankfort een pak-huys het welk de Liersche halle genoemt wierd.

Het Smeden-ambagt binnen deze Stad word voor het oudste van alle aldaer gehouden; en het blykt uyt de Stads-rekeningen dat de waepenen door die
P. 194 & 195 van de Weth betaelt wierden; in het jaer 1386 leverde zekeren Maerten Buck 4000 boogs-geschut, ider 1000 koste 2 mottoenen en 21 vliggen, men betaelde voor het scherpen 2 mottoenen en 10 vliggen. Als mede dry hand-bogen met de douwers, waer voor men met de lyf-koop 15 mottoenen betaelde.

Zulk geschut meyne ik pylen geweest te zyn met yzere haeken voor de kruys of voet-bogen met yzere latten.

De zoo genoemde hand-bogen, ligtere, handelykere, kruys-bogen die met eenen douwer, en niet gelyk de andere met yzere wind-azen opgewonnen wierden.

In de Stads-rekeninge van het jaer 1397 word an-

Digitized by Google

dermael ingebrogt de bekostinge tot het uytreeden van de schutters in den oorlog die de Hertoginne van Brabant Johanne dan hadde tegen den Hertog van Gelder. Uyt deze blykt dat het laken voor de schutters en voor de knaepen, hand-langers, volgens van Lom, de wimpel, de hoeden, de busschen, en toen men de busschen beproefde, de leere drinkpotten, leere stoopen, het bier alsdan knol gelyk nu nog zoo genoemt, de schaepen, haver, boter, de zeyde en frangien die aen den standaert waeren, de vuer-pylen en meer andere noodwendigheden aldaer te vinden; deze, zeg ik, zyn altemael in mottoenen en groote munte van het land betaelt; alleen word in deze rekeninge gewag gemaekt van Hollandsch geld en dit in dezer voegen: » item betaelt » voor 4000 voet-boogs geschut, koste 12 Holland» sche guldens, maekende 21 mottoenen en 9 grooten Vlaemsch.

Waer uyt ik denke te volgen dat dit voet-boogs geschut, ofte pylen, alsdan in Holland gekogt waeren, en dat de busschen, tenten, en sluyt-korven, en alle de andere noodzaekelykheden in mottoenen, grooten en vliggen betaelt, altemael uyt Brabandsche hand-werken, en uyt inlandsch gewin bestonden; het volgende geeft nog meerder ligt. Den aengehaelden Schryver, op de Stads-rekeninge van het jaer 1406, zegt: » zekeren meester Geert, den don- » derbusch-maeker, maekte op dien tyd het don- » derbus-kruyd binnen Lier: " dezen meester Geert en Hannekyn den boog-maeker, hadden te saemen op dien tyd 24000 geschuts geyzert, en hadden voor de 3000 een kroon, en zekeren Hendrik Lessche yzerde op dien tyd ook 12000 boogs-geschut. Ibid. p. 206 & 207.

Niets is klaerder, dan dat deze alle ingezetenen

van Lier waeren, en dat dien buſchkruyt-maeker kanon-gieter was, die zekerlyk ten jaere 1405 niet ſeffens in Lier gekomen is, maer waerſchynelyk een inboorling dezer Stad was, die daer meerdere jaeren van te voren zyne konſte zal geoeffent hebben. Dit voor zoo veel het hand-werk betreft en als deel maekende van den koophandel, hebbe niet t'overvloedig gevonden hier laeten by te loopen.

Gramaye in Thenis, p. 7. THIENEN is verſcheyde maelen vergroot; Gramaye zegt, dat de wolle-wevers ten jaere 1390 een groot deel van des zelfs veſting-mueren bekoſtigt hebben.

Buyten de wolle-wevers meeſters, ten getalle van 400, plegen daer eertyds tot honderd zadel-maekers te zyn.

P. 15 & 16. De andere ambagts-lieden worden by den gemelden Schryver opgetelt, en het getal der inwoonders op veertig duyzend begroot.

LEEUW is inſgelyks door de wolle-wevery vermaert geweeſt, des zelfs ingezetenen oeffenden zig ook ſterk in de land-bouw en brogten hunne graenen en peul-vrugten op alle de merkten van de Nederlanden, daer zy vry van thol waeren.

Idem ib. p. 29. De Kooplieden dezer Stad dreven grooten handel in Engeland, daer zy van verſcheyde laſten vry waeren.

Idem in Arſchoto, p. 5, 13 & 16. AERSCHOT had alree eene laken-halle omtrent het jaer 1361, en ten zelven tyde een Regt-bank of Dekenye uyt de wolle-wevers.

De Begaerden aldaer, ten jaere 1283, in gemeynſchap levende, waeren leeken-broeders en wolle-wevers.

Digitized by Google

ZICHENE, nu het geraemte van eene Stad, was in de bepaelde eeuwe volk-ryk en aenzienelyk door de wolle-wevery en den vee-handel. Idem in Zichena, p. 45.

De laken en vleesch-halle voor de Wevers, Kaerders en Vleesch-houwers, bestond van het jaer 1306. Het getal der eerste was aldaer zoodaeniglyk aengegroeyt, dat men er 350 getouwen telde. Pag. 49.

Het gemeyn volk dezer Stad bestond uyt menigte Lyn-trekkers, die de schepen langs de Dyle tegen stroom naer Diest vaerende optrokken.

De Kooplieden dezer Stad brogten hunne wollelakenen en drapperyen met de vrye jaer-merkt tot Frankfort, daer zy veele voor-regten genoten. Pag. 57.

DIEST was alsdan zeer talryk in inwoonders, en hadde insgelyks eene laken-halle met Regt-bank voor alles het gene de wolle-wevery betrefte. Idem. p. 57, 61 & 66.

Deze Stad was alsdan door dit hand-werk en des zelfs koophandel benevens de andere Nederlandsche steden vermaert. [a]

s'HERTOGEN-BOSCH. De Burgers van s'Hertogen-Bosch hadden ten jaere 1196, [b] den vryen thol op den Rhyn verkregen, namaels bevestigt en vermeerdert met het vrye Burger-regt in alle Steden van het Duytsche ryk. Zy hadden den zelven vrydom in Brabant, Gelder, Holland en Zeeland.

Hertog Jan vergunde hun ten jaere 1317 eene wekelyksche vrye-merkt, en den Hertog Wencelyn ont- Ibid. p. 50.

(a) Bruzen, au mot *Dieft*, Dictionnaire.

(b) Gramaye, in Taxandria, pag. 49, in-4to.

ſloeg hun ten jaere 1356 van zekeren laſt die zy gewoon waeren op het hout te betaelen.

De wolle-wevery is in deze Stad mede zoo aenmerkens weerdig geweeſt als in eenige andere van Brabant; om welke meer te begunſtigen Hertog Jan
Pag. 51. den III, ten jaere 1335, de laken-makery op de Dorpen in de Kempen verbood. Uyt de menigte van
Ibid. p. 48 & 49. de andere ambagten dezer Stad, ſchoon in laetere eeuwe opgeſtelt, kan men genoegſaem de voorige volk-rykheyd der zelve afmeten en beſluyten, dat het meerderendeel der zelve, ten tyde van den bloeyenden ſtaet van de laken-maekery, mede in wezen was: diergelyke waeren ongetwyffelt, de verwers, de kooplieden in lakenen, ofte laken-ſnyders verſchillig van de laken-maekers, ter oorzaeke deze in het kleyn met de elle verkogten, de wolle-ſpinders, en alle andere als viſch-verkoopers, vleeſch-houwers, &c. die altemael hunne Dekens en Gezwoorne hadden.

Eer dat de ſuykers hier te lande gebrogt zyn, [a] en vervolgens in de bepaelde eeuwen was den honing en mede vry van grooter gebruyk als heden; in de Meyerye en ſtad van s'Hertogen-Boſch beſtond den oudſten koophandel in biën, honing en waſch; volgens oude ſchriften waeren alsdan in die plaetſe meer dan 2000 bie-korven.

Ibid. blad 34. De peerde-merkt was aldaer ten zelven tyde vermaert, het mede-maeken zeer gemeyn ter oorzaeke van de overvloedigheyd van den honing, die uyt de bie-ryke Meyerye hier ter Stede gebrogt, en tot mede gemaekt, in alle landen zeer getrokken wierd; bezonderlyk, zegt den Schryver, als den wyn zoo gemeyn niet en was, en toen men de mede zonder accyns

(a) Oudenhoven, Beſchryving van den Boſſche, blad 11, 12.

mogt drinken. Op den zelven tyd wierden aldaer veele messen en spellen gemaekt, en volgens oude schriften pleeg daer jaerlyks wel 20000 guldens van te komen.

Uyt den vergun-brief van Hertog Wencelyn van Braband, gegeven tot Brussel ten jaere 1378, blykt dat de brouweryen in s'Hertogen-Bosch zeer talryk waeren, en dat die bieren met hoppe gebrouwen, in omliggende plaetsen verzonden wierden.

Steenbergen wierd omtrent het jaer 1276 door Arnoud, Grave van Loven, met Stadsche voor-regten begunstigt; de gelegentheyd van deze plaetse by de schelde, niet verre van de zee, brogt den koophandel aldaer tot zoo ongeloovelyken aenwas, en die Stad zoo vol rykdommen, dat de chronyk-maekers, door Gramaye [a] aengehaelt, daer meer verciersel van geschreven hebben, als'er van de waerheyd elders te vinden is.

Ten jaere 1356 wierd deze Stad vergroot, blykelyk teeken dat de inwoonders vermeerdert waeren, die alsdan onder de eerste Kooplieden van Brabant gerekent wierden, en binnen Londen en Denemarken persoonelyk handelden.

Eenen afgryslelyken brand ten jaere 1363 heeft deze Stad in asschen geleyd, en het verder opkomen van Antwerpen, de zelve onbebouwt gelaeten.

Breda is eertyds van Visschers bewoont geweest, en heeft voor de derthienste eeuw [b] niet veel beteekent.

Ten jaere 1321 wierd door Geeraerd van Rasse-

(a) In Antiquit. Bredanis, pag. 24, in-fol.

(b) Van Goor, Beschryvinge van Breda, pag. 55.

P. 446. n. 33. ghem, Heere van Breda, de wekelykſche merkt van maendag op dynſdag geſtelt: hy gebood ook dat het aen niemand geoorloft zoude zyn binne zyne landen, eenige ſnede van laken te houden, nogte getouwen te ſtellen tot de laken-wevery, nogte de zelve te mogen vollen, dan binnen de poorte van deze Stad.

Ibid. p. 452. n. 41. Ten jaere 1331 wierd door Hertog Jan den III, dit voor-regt beveſtigt, zoodaenig dat alle het wollewerk binnen de voorſchreve Stad moeſt inkomen, en dat het aen niemand, buyten de Poorters van Breda, geoorloft was zig met de wolle-wevery in 't geheel ofte ten deele te geneeren, het welk van de Dorpen en omliggende vlekken moet verſtaen worden.

Ibid. p. 462. n. 47. Jan van Pollaenen, Heere van der Leck en van Breda, gaf ten jaere 1355 aen deze ſtedelingen de halle en waeg, en regte de laken-hal op tot een regtbank.

Ibid. p. 423. n. 18. OOSTERHOUT. De Dorpelingen van Ooſterhout hadden in het jaer 1272 van Arnoud van Loven, Heere van Breda, vrydom van alle thollen, weg en gruyt-geld gekregen, benevens eene week en eene vrye jaer-merkt gelyk de andere Steden van het land.

Het blykt uyt den uyterſte wil van Godevaert den IV,
Ibid. p. 418. Heere van Breda, van het jaer 1246, dat'er alsdan reeds eenen geley-thol ten profyte van den Heer in deze Stad betaelt wierd.

OOSTERWYK. Hoe zeer de wolle-wevery in Ooſterwyk hadde toegenomen, ziet men by Gramaye die
Pag. 34 in-f. daer eertyds tot 500 getouwen telde, benevens 38 brouweryen, genoegſaem om eene hedendaegſche volk-ryke Stad te bedienen.

Des

Des zelfs inwoonders genoten van het jaer 1230 de zelve vrydommen gelyk de Burgers van den Bosch, alleen den thol op den Rhyn uytgenomen.

GRAVE. In de ftad Grave is de laken-halle reeds voor de veerthienfte eeuw aenmerkelyk geweeft, zelfs met regts-gebied, ten tyde van Otto, Oom van Jan, Heere van Kuyck, die by opene brieven van het jaer 1351 de zelve beveftigt en vermeerdert heeft. Graef Ibid. 467 en 468.
Floris van Holland gaf ten jaere 1290, aen des zelfs ftedelingen, vrydom van alle thollen te water en te lande in de Graeffchappen van Holland en Zeeland.

(a) Van Alen, Befchryvinge der ftad Grave, eerfte deel, blad 91, tweede deel 479.

III. HOOFD-STUK.

HERTOGDOM VAN LIMBURG EN LUXEMBURG.

Blaeu, Theatr. Urb. Belg.

LIMBURG. Den naem van Limburg is jong en misschien voor het jaer 1050 ongehoort. Voor den veld-slag van Woeringen is deze land-streek van wynig belang in de Nederlandsche geschiedenissen; 't is zeer waerschynelyk dat des zelfs inwoonders naer dien tyd, zig met de wolle-wevery gelyk de andere Nederlanders zullen geneert hebben. Den koophandel hadde veel geleden van de roovers die zig in de sterkte van Woeringen onthielden: deze stroopten op de gemeyne wegen, zoodaenig dat geene baene naer Keulen en daer omtrent veylig was, waer door dit kasteel in de jaer-boeken voor een moorders en roovers-nest geboekt staet; naer het vernietigen dezes door Hertog Jan den I, wierd den koophandel op Duytschland staeg aenmerkelyker, gelyk in de voorige aenteekeningen reeds gezien is.

Haraei, Ann. ibid. p. 287.

LUXEMBURG geeft niets bezonders met zekerheyd te zeggen, als geene Schryvers aen d'hand hebbende, die op het voorwerp dienen, nogtans is te denken dat op deze eeuwen hunne hand-werken buyten het wolle-werk zeer gering hebben geweest, en dat de

meer reſt van den Koophandel in vee, en bezonderlyk in ſchaepen, gelyk heden nog, beſtond. Hier op kan men zien Bertholet op den bepaelden tyd, voor zoo veel dien Schryver geloof-weerdig zy.

Ten jaere 1248 vergunde Waleram Hertog van Limburg, Wilhem Graef van Gulik, en Dirik Heere van Valkenburg, by maniere van voor-regt aen de Kooplieden van Vlaenderen en Henegouw, dat zy, mits betaelende de helft van den thol tuſſchen Keulen en Maeſtrigt, vry mogten handelen in iders Landſchap. Oudegerst ib. f. 184. v.

III. HOOFD-STUK.

HERTOGDOM VAN LIMBURG EN LUXEMBURG.

Blaeu, Theatr. Urb. Belg.

LIMBURG. Den naem van Limburg is jong en misschien voor het jaer 1050 ongehoort. Voor den veld-slag van Woeringen is deze land-streek van wynig belang in de Nederlandsche geschiedenissen; 't is zeer waerschynelyk dat des zelfs inwoonders naer dien tyd, zig met de wolle-wevery gelyk de andere Nederlanders zullen geneert hebben. Den koophandel hadde veel geleden van de roovers die zig in de sterkte van Woeringen onthielden: deze stroopten op de gemeyne wegen, zoodaenig dat geene baene naer Keulen en daer omtrent veylig was, waer door dit kasteel in de jaer-boeken voor een moorders en roovers-nest geboekt staet; naer het vernietigen dezes door Hertog Jan den I, wierd den koophandel op Duytschland staeg aenmerkelyker, gelyk in de voorige aenteekeningen reeds gezien is.

Haraei, Ann. ibid. p. 287.

LUXEMBURG geeft niets bezonders met zekerheyd te zeggen, als geene Schryvers aen d'hand hebbende, die op het voorwerp dienen, nogtans is te denken dat op deze eeuwen hunne hand-werken buyten het wolle-werk zeer gering hebben geweest, en dat de

Digitized by Google

meer reſt van den Koophandel in vee, en bezonderlyk in ſchaepen, gelyk heden nog, beſtond. Hier op kan men zien Bertholet op den bepaelden tyd, voor zoo veel dien Schryver geloof-weerdig zy.

Ten jaere 1248 vergunde Waleram Hertog van Limburg, Wilhem Graef van Gulik, en Dirik Heere van Valkenburg, by maniere van voor-regt aen de Kooplieden van Vlaenderen en Henegouw, dat zy, mits betaelende de helft van den thol tuſſchen Keulen en Maeſtrigt, vry mogten handelen in iders Landſchap.

Oudegerſt ib. f. 184. v.

IV. HOOFD-STUK.

HEERELYKHEYD VAN MECHELEN.

DE volk-rykheyd van deze Stad, ten tyde van de derthienste en veerthienste eeuwen, [a] blykt niet alleenelyk uyt de geduerige oorlogen die des zelfs inwoonders tegens de nabuerige Brabantsche steden, maer tegens hunne Heeren zelfs gevoert hebben.

In Mechlinia p. 12. in-fol. Gramaye zegt bevonden te hebben, dat ten jaere 1370, zoo binnen deze Stad, als in de omliggende plaetsen, van den lande van Mechelen tot 3200 getouwen getelt wierden; buyten de noodige wevers tot deze, was de menigte van de wolle-spinders, droog-scheerders, fries-maekers, lyne-wevers, hoedemaekers, bedde-maekers en van de riem-maekers, niet begrepen.

Die van Kalloo en van Kieldregt komende tot Mechelen met visch, [b] betaelden hier over zekere regten ofte thollen, volgens verdrag aengegaen tusschen Dirik Heere van Beveren en Wouter-Berthout, ten jaere 1267.

Volgens den aengehaelden Schryver schynt het dat de dekenye, ten jaere 1270, door Wouter Berthout, met verscheyde voor-regten begunstigt is geweest; het

(a) Haræi, Annales, tom. 1. pag. 295, & passim alibi.

(b) A Zevedo, Chronyke van Mechelen op dit jaer.

Digitized by Google

grootste deel van de laken-wevers woonde alsdan buyten de Stad op Neckerspoel, alwaer de zelve beveelen op de wynen en de bieren ten jaere 1295 gelyk binnen de Stad, moesten agtervolgt worden. Idem ibid.

Hertog Jan den II, maekte ten jaere 1301 met Wouter Berthout een verdrag, bevestigende het Broederschap van den H. Eloy, begonst ten jaere 1254, en gaven verscheyde bevoelen nopende de waeg, maeten, wolle-werken, laken-huys, visch, bruggen, vleeschbank, &c. Ibid. p. 55.

Den zelven Hertog verleende aen de Mechelaeren ten jaere 1303 vrydom van den nieuwen thol. Ibid,

Vander Haer brengt op het jaer 1300 [*a*] het groot voor-regt door Hertog Jan den II, aen de Mechelaeren vergunt. Dit bestond in den stapel van haver, zout en visch, welk voordeel te voren de Antwerpenaeren genoten hadden, en die het zelve met veele heftigheyd poogden weder te krygen.

Voor het jaer 1304 was er binnen deze Stad zeker gebouw met den naem van *Laken-Huys*, toebehoorende aen Gilis Berthout, die het zelve aen de Burgers verkogt, dit wierd namaels geheeten het *Veer-Huys*, en was te voren een pak-huys van lakenen die scheep verzonden wierden. A Zevedo, Chron. 65.

Ten jaere 1308 [*b*] wierden de Kapellen van S. Peeter en S. Jan tot Parochie Kerken verheven om de vermenigvuldinge van de ingezetenen. Chron. p. 57.

Lang voor het jaer 1353 waeren binnen deze Stad de zeven Parochie Kerken. Dit blykt uyt de oorspronkelyke chyns-boeken der zelve.

(*a*) Annales Ducum Brabant. tom. 1. pag. 294.

(*b*) Gurnez, vita S. Liberti, pag. 138.

Chron. p. 57. Ten jaere 1310, 22 van wyn-maend, dede Floris Berthout heerschap aen Hertog Jan den II, erkennende te leen te houden de voogdye van Mechelen, het water-slot, den thol, en den stapel ofte merkten van zout, visch en vee, &c.

Het scheeps-timmerwerf [*a*] was voor dien tyd zoodaenig in bloey en de scheep-makery hadde zoo zeer toegenomen, dat de zelve, ten jaere 1316, tot een ambagt gemaekt is.

Den Graeve van Vlaenderen, den 20 van oostmaend 1356, (*b*) binnen Mechelen gehult zynde, bevestigde by opene brieven alle de voor-regten dezer stad, naementlyk den stapel van zout, visch, haver en allerhande vlot. Boven dien dat zy in Vlaenderen vry zouden zyn gelyk de Gentenaeren, Bruggelingen en Yperlingen, in alle koopmanschappen, in koopen en verkoopen, vry van thollen zoo als zy tot dien tyde gewoon waeren. Ook gaeven de Bruggelingen aen de Mechelaeren de zelve voor-regten, nopende den koophandel, gelyk de steden van Gend en Yperen aldaer genoten.

Idem ibid. Dog alle die voordeelen konden aen Mechelen, besloten in Brabant en vervolgens gansch omcingelt van haere vyanden, voor dien tyd niet grootelyks baeten, want de goederen die scheep langs de schelde in den Rupel, en voorders in de Deyle binnen deze Stad moesten aengevoert worden, wierden van die van Sant-vliet gerooft, niet tegenstaende deze door verscheyde gewaepende geley-schepen van den Graeve van Vlaenderen verzelt waeren.

(*a*) Remmer. Valer. Chronyk ad ann. citat. Gramaye, in Mechlinia, pag. 10 & 12. in-folio.

(*b*) A Zevedo, Chronyk ad ann. citat.

Digitized by Google

Den twist tusschen die van Antwerpen, en deze Stad nopende den meer gemelde stapel, wierd egter ten jaere 1358, in dezer voegen geslist.

Den Graeve Lodewyk van Male, gebood dat de merkten zouden blyven tot Mechelen, gelyk de zelve geweest hadden ten tyde van Hertog Jan van Brabant den III, en dat die van Antwerpen uyt die schepen die naer Mechelen voeren hunne voor-raed mogten nemen, mids de zelve te betaelen tot gelyken prys, gelyk die tot Mechelen, ter stapel zouden verkogt worden. Idem.

De muytery van de wolle-wevers en volders tegens die van de regeeringe dezer Stad, ontstaen ten jaere 1361 heeft groote schaede aen den koophandel veroorzaekt: veele van die oproerders wierden gebannen, andere met geld-boeten gestraft, uyt welke schattinge, men wilt dat de oude vermaerde zilvere vergulde kasse van den H. Rombout ten deele zoude bekostigt geweest hebben. Idem.

Den aengehaelden Schryver verhaelt, op het jaer 1369, dat men ten tyde van agt jaeren aen deze kasse gewerkt hadde, dat de zelve door de ambagts-wevers, volders, [a] en de gene die aen de wolle-wevery behoorden, bezonderlyk bekostigt is geweest.

Hier uyt kan men van de rykdommen dezer stede op dien tyd oordeelen, en besluyten dat de zelve de konsten voeden, aengezien de zilver-smeden alsdan door konstige werken vermaert, niet alleen in deze Stad maer in gansch Nederland in groot getal waeren; nogtans is het zeker dat de gemeyne overleveringen, aengaende het gewigt en prys dezer

---

(a) Solerii, Acta S. Rumoldi, paragr. 15. pag. 40.

kasse, met veele omzigtigheyd hoeven aengenomen te worden.

De op de kant-teekening, aengehaelden Schryver, heeft daer wyd-loopig van gehandelt; [*a*] alleen zal ik hier by voegen, dat de zelve door van Meteren, op het jaer 1580, *een juweel van den lande* genoemt word, en 360 mark zilvers, zoude gewogen hebben.

Oudegerst, pag. 273. Den Graeve Lodewyk van Male is den eersten Prince in Nederland geweest die goude munte dede slaegen, de goude en zilvere Mechelsche schilden zyn binnen deze Stad, door zyn order gemunt.

Het geschil tusschen Antwerpen en Mechelen over den stapel duerde tot het jaer 1387, alswanneer Philips, bygenoemt den Stouten, (*b*) gebood, dat het derde deel van den visch, zout, en de haver zoude blyven binnen Antwerpen, en de twee derde deelen zouden gebrogt worden binnen Mechelen.

Mechelen hadde geene vrye jaer-merkten voor het jaer 1409, zoo dat de kooplieden van deze Stad voor dien tyd hunne pak-huyzen in andere steden hadden, Idem. en der zelve vrye merkten bywoonden, gelyk wy dien aengaende in de bygebrogte voor-regten gezien hebben.

(*a*) Nederlandsche Historie fol. 187. verso. edit. 1608. in-fol.

(*b*) A Zevedo, ibid. ad ann. citat.

V HOOFD-

V. HOOFD-STUK.

GRAEFSCHAP VAN NAMEN EN VAN HENEGOUW.

NAMEN. (*a*) Al is het zaeke dat men van den koophandel en van de hand-werken van Namen niets weet te verhaelen, nogtans was ten jaere 1297 de munte van den Grave Guido in deze ſtad. De Gilde der Schutters was te voren in wezen, en het is denkelyk dat den meeſten handel in waepenen, en ſedert men duerzaemer begon te bouwen, in gekapte ſteen beſtond. Gramaye; p. 45. ſect. 19.

Ten jaere 1340 waeren de ſteen-kuylen van Frameries en Quaregnon al ontdekt, en het was aen niemand geoorloft daer ſteenen uyt te kappen zonder verlof van den Grave. De huyde-vettery is van ouds aldaer in bloey geweeſt; de ſchoen-maekery nergens meer, want ten jaere 1221 was den ſtapel van dit hand-werk, om zoo te zeggen, in deze Sad. Zulks blykt uyt zekere gifte van Philip, Graef van Namen, (*b*) by den welken hy alle de ſchoenen, die hem, volgens regt, jaerlyks moeſten gelevert worden, door de gene van dit beroep, laet en maekt aen de Kerke van den H. Albanus. Vinchant, pag. 336.

Den grootſten koophandel van Henegouw (*c*) be-

(*a*) Gramaye, antiquit. Namurci, pag. 46. ſect. 20. in-fol.

(*b*) Miræi, Diplomat. Belg. pag. 369. in-4to.

(*c*) Delewarde, Hiſtoire d'Haynaut, tom. 3. pag. 313 & 314.

ſtond in hout, en betaelde reeds ten jaere 1197 zekere laſt aen den Grave; alle geleerde weten dat dit landſchap lang te voren het *kole-boſch* genoemt wierd, welken naem genoegzaem den waerom ontdekt.

Het was ten jaere 1300 ofte daer omtrent een gemeen zeggen dat den Graef van Henegouw, Holland en Zeeland, dry verborge ſchatten hadde: (*a*) te weten, de moeren en veenen van Holland, de boſſchagien van Moermuyen in Henegouw, en de gemeten in Zeeland.

BERGEN wierd ten jaere 1290 merkelyk vergroot, (*b*) en omtrent den zelven tyd was het getal van de kooplieden en van de hand-werkers zoodaenig aengegroeyt, dat die van de regeeringe noodzaekelyk vonden van de zelve in ambagten te onderſcheyden, de welke namaels nog andermael in meerdere neeringen verdeelt zyn geworden.

Ibid. p. 85.

De kooplieden die met hunne goederen binnen Bergen te merkt quamen, betaelden zeker thol-regt voor de plaetſe die zy innamen.

Delewarde ibid. p. 459,

De Beeld-houwery was aen die van Bergen niet vreemd, want de Graf-ſtede van Jan d'Aveſnes opgeregt ten jaere 1304, praelde ten dien tyde onder de koſtelykſte en konſtigſte van deze landen; 't is op dit tyd-ſtip dat men het begin van die ydelheyd plaetſt, die namaels nog meer in konſt en pragt heeft toegenomen.

Boſſu, ibid. p. 86.

De wolle-wevery was voor het jaer 1310 zeer aenmerkelyk in deze Stad, den Graeve vergunde verſcheyde voor-regten en vrydommen aen alle de gene

Ibid. p. 87.

(*a*) Boxhorn, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 107.

(*b*) Boſſu, Hiſtoire de Mons, pag. 73.

van dit beroep ten eynde van meerdere laken-maekers in zyne Hoofd-ſtad te trekken en de andere ſteden van deze afhangelyk te maeken; (*a*) de laken-halle was alsdan met regts-gebied in wezen; de Graevinne Margariete veranderde ten jaere 1352 de eerſte bediende in twee Dekens en vier gezwoorne.

Ten jaere 1326 wierd de vaert boven den molen van Hyon tot in den poel van d'Apoſtelen getrokken. Boſſu, ibid. pag. 102.

De vrye peerde-merkt is ten jaere 1331 met veele vrydommen voor de vremde kooplieden door Graef Wilhem ingeſtelt.

Op dit voorbeeld heeft Graef Wilhem den II de vrye jaer-merkt met veele voor-regten begunſtigt. Ibid. p. 104.

Maer gelyk'er niets ſtand-vaſtig en is onder de zonne, en eenen misſlag van een Vorſt dikwils de oorzaeke geweeſt is van het algemeyn verderf en omwenteling van geheele landſchappen en ſteden; zoo gong het in Henegouw door de barbaerſche wreedheyd van den Hertog Albert, die verraderlyk en tegens alle naturelyk regt, den Heere van Enghien den kop deed afsmyten; waer over de Broeders van den vermoorden, met den Graeve van Vlaenderen Lodewyk van Maele zoodaenige wraek naemen, dat Henegouw op veele plaetſen meer aen eene dorre wilderniſſe geleek als aen een bewoont landſchap. Vinchant, ibid. p. 350. Boſſu, p. 111.

Ten tyde van dezen oorlog was dien ongelukkigen Albert genoodzaekt verſcheyde laſten en nieuwe beeden te vragen, maer die van Valençyn, van Bergen en van andere ſteden van Nederland morden onder malkanderen zeggende: » zoo wy met ons laeten han-» delen gelyk men tot Parys en in Vrankryk (*b*) doet,

(*a*) Vinchant, Annales d'Haynaut, pag. 320.

(*b*) Continuat. Chronic. Nangis in Spicilegio d'Acheriano, tom. XI. p. 900.

Digitized by Google

» zullen wy slaeven en verloren zyn, de meer rest van
» de wolle-wevers zullen ons verlaeten en naer andere
» landen vertrekken, &c." Waer uyt men zonne-klaer ziet dat de wolle-wevery in Henegouw, gelyk in alle de Nederlanden, den bezondersten tak van den koophandel was, dien de burgers met oordeel en veel zorg tragteden te behouden.

Geen ander landschap (*a*) kan met reden de oudheyd van die hand-werken aen de Henegouwsche steden betwisten, want Valencyn hadde reeds ten tyde van Boudewyn van Bergen en Richilde, op het midden der elfste eeuwe, eene menigte laken-maekers, uyt de welke door dezen Graeve de laken-halle met het regts-gebied op alle de wolle-werkers oorsprong gehad hebben.

'T is hier onnoodig in verdere omstandigheden te treden, nopende de hand-werken en koophandel van de andere Henegouwsche steden; het stond in dit landschap met de wolle-wevery, schoon wat minder, gelyk in Vlaenderen.

Vinchant, ib. pag. 350. Boudewyn de Bouwer hadde reeds eene vrye weekmerkt tot voordeel van alle kooplieden binnen Aeth gestelt, de welke door den Hertog Albert ten jaere 1367 met nieuwe voor-regten bevestigt wierd; het zelve dede hy voor de vrye peerde-merkt tot Chievres [*b*] ten jaere 1363. Het schynt een voor-regt geweest te hebben voor die van Condé, dat alle schepen, vaerende uyt Bergen naer Doornyk, genoodzaekt waeren in die eerste plaetse last te breken, ofte hunne goederen te ontlaeden ten voordeele van die van Condé, die de zelve dan voorder ten hunnen pro-

Ibid. 394.

(*a*) D'Outreman, Histoire de Valenciennes, pag. 109.

(*b*) Delewarde, Histoire d'Haynaut, tom. 4. pag. 225.

Digitized by Google

fyte vervoerden; hier op gebood den Hertog, ten jaere 1379 dat alle de schepen komende uyt Bergen door Condé zouden vaeren, zonder gehouden te zyn van de zelve te ontlaeden, ofte last te moeten breken.

Ten jaere 1394 liet den zelven Hertog aen de Schepenen van Bergen, het regt van kennisse en onderzoek te nemen op de vervalschte wynen. Le Bossu; ibid. p. 117.

De andere eerste hand-werkers dezer Stad tot ambagten gemaekt ten jaere 1393, zyn de peltiers, koper-slagers en zoo genoemde carliers en laveteurs. Idem ibid. pag. 425.

Digitized by Google

VI. HOOFD-STUK.

GRAEFSCHAP VAN HOLLAND EN HEERELYKHEYD VAN VRIESLAND.

DORDRECHT [a] gemeynelyk gehouden voor de oudste, en de Hoofdstad van Holland, wierd ten jaere 1232 door Graef Floris den IV, met mueren omcingelt.

Bruzen, Dictionn.

Jan, Graef van Henegouw en van Holland, heeft des zelfs voor-regten merkelyk vermeerdert, en van verscheyde thollen en regten die de Burgers, op den Rhyn en op de Maese betaelden, ten jaere 1299 ontlast.

Deze Stad is van alle tyden, [b] zegt Gouthoeven, met overlandsche waeren, den Rhyn en de Maese afkoomende, haer meest geneerende.

Het gebouw, dat nu het Stad-huys is, was gebouwt in 't jaer 1382 [c] tot gerief van de vremde kooplieden, de welke voor dien tyd 1354 de zeer vermaerde koop-stad van Brugge in Vlaenderen verlaeten hadden.

(a) Longuerue, Déscription de la France, 2. part. pag. 11.
(b) Chronyke van Holland, pag. 76. edit. 1636.
(c) Misselyk by Gouthoeven omtrent 1382.

Digitized by Google

Het ſtapel-regt van de Engelſche (*a*) wolle was hier reeds door Floris den V, en namaels door verdere Hollandſche Graeven bekragtigt.

Volgens de rym-chronyk, door Gouthoeven beroepen, heeft dien ſtapel hier weynig tyds geweeſt, maer is van daer tot de Mechelaeren overgegaen omtrent op het laeſte der derthienſte eeuw. Ibid. bl. 337.

De woorden van deze eventydige, ofte ten hoogſten eene halve eeuwe laeter geſchreven, zyn deze:

'T oorloge was gevredet doe
Tuſſchen die Koningen, ik en weet niet hoe,
So dat d'Ingelſche met haere ſaken
Alle tote Machelen traken
Ende voerden hare wolle daer. (*b*)

(*a*) Van Balen, Beſchryving van Dordrecht, blad. 75.

(*b*) Het zal niet ondienſtig zyn hier aen te merken, dat reeds in de derthiende eeuwe de Hollandſche en Zeeuwſche kooplieden hunne waeren in Engeland gingen verwiſſelen, en voor al wolle te huys bragten. (Zie de *Acta* van Rymer, tom. 1. p. 2.) In het Graefſchap van Devonshire wierd alsdan in goud en zilver-mynen gegraeven. Men voerde zilver van daer, voor rekening van den Graef van Holland, die er te Dordrecht muntpenningen van deed ſlaen. Koning Eduard, in 't jaer 1274, den uytvoer der wollen verboden hebbende, bragten de Zeeuwſche kaepers aen de kooplieden van Londen groote ſchade toe; en dit is, volgens de Heer Wagenaer, de eerſte keer dat van de Zeeuwſche kaepers in de geſchiedeniſſen geſproken word. Rymer, t. 2. p. IV. p. 30. Vaderl. Hiſt. t. 3. p. 22.

Ook vind men in Rymer, (tom. 1. p. 3. pag. 149, en Boxhorn op Reigersb. tweede deel, pag. 100) op het jaer 1295, het eerſte gedenk-ſtuk van de haring-viſſchery. De Heer Verhoeven haelt dit ſtuk aen in zyne algemeyne aenmerkingen. Wy voegener by, dat uyt eenen brief van Koning Eduard I, aen Keyzer Adolph geſchreven, genoegſaem blykt, hoe den handel der Vlaemingen op Engeland, nog met grooter drift als die der Hollanders gedreven wierd: *Ne les portz, ne les arivages de Holland, ne ſont mie ſi bons, ne ſi connuz de nos Mariners, come ceux de Flandres.* Hier op merkt de Heer Wagenaer aen, dat den handel tuſſchen Engeland en Holland met Hollandſche ſchepen gedreven wierd. Men kan ook genoegſaem merken dat Rymer, t. 1. p. III. p. 181.

Graef Wilhem van Henegouw (*a*) vergunde ten jaere 1342 aen deze Stad den ſtapel van wyn, zekerlyk van de Rynſche en Moezel-wynen die daer tot heden nog is.

Dit ſtapel-regt was dusdaenig voor-regt, dat niet alleen alle ſchepen eenige waeren in hebbende, 't zy uyt Zeeland (*b*) of van den Rhyn, de Maes of Wael afkomende, en daer voorby willende vaeren, moeſten aenleggen, maer dat zelfs ook die uyt de Lek en van Thiel quamen, ſchoon een goed ſtuk weegs van Dordrecht gelegen, niet voort maer opwaerts naer Dordrecht moeſten vaeren, om daer te ſtapelen; dat is de ingelaede koopmanſchappen daer dry dagen lang veyl te ſtellen, ofte dien laſt met geld af te koopen.

Duſdaenig voordeel voor eene bezondere Stad, is eene geduerige ſlavernye voor de andere; 't is dan niet te verwonderen dat'er verſcheyde feytelykheden tuſſchen de Zeeuwen, de Hollanders, Gelderſche en de Dortenaers zyn voorgevallen, de welke egter door de Graeven zoo gemakkelyk niet konden belet ofte by geleyt worden; ter dier oorzaeke beveſtigde d'een het voor-regt, het geen weer door eenen anderen Graef wierd gekort-vleugelt. Zoo deed Albrecht van Beyeren, die by na alle de Hollandſche ſteden, en eenige Dorpen zelfs van dit ſtapel-regt ontlaſte, het welk wederom, namaels ten jaere 1401, door Wilhem van Ibid.
Ooſtervant,

de zee-magt dezer laetſte reeds alsdan magtig was; want in 't jaer 1336 verzogt Eduard III, den Graef van Holland geene oorlog-ſchepen meer aen zyne vyanden, de Franſchen en Schotten, te verkoopen of te verhueren. Ziet hier over *Rymer*, tom. 2. p. 3. pag. 153. *Aenteekening van den Uytgever.*

(*a*) Boxhorn, Stede-boek, blad. 80. Smids, Schat-kamer der Nederlandſche oudheden, blad. 64, edit. anni 1711.

(*b*) Voſſii, Jaer-boeken, blad 483. By Halma, ibid. eerſte deel, blad. 250.

Oostervant, ten voordeele van Dort, op den ouden voet wierd gebrogt.

Zoo heeft, ten jaere 1350, (*a*) Vrouw Margariet het stapel-regt voor die van Dordrecht by opene brieven bevestigt, in de welke die van Middelburg en van Zirikzee daer van vry verklaert worden in dezer voegen: » uytgenomen onze steden van Middelburg » en Zirikzee, die zullen mogen met volle last op- » waerts vaeren ter hoogster merkt, met zout naer Keulen of Venlo, en weder nederwaerts met koren of andere goederen.

HAERLEM met bezondere voor-regten ten jaere 1245 door Graef Wilhem begunstigt, schynt voor het meeste deel der hand-werkers, uyt wolle-wevers, volders, verwers en scheep-maekers bestaen te hebben. Scriverii, Harlemum p. 9 & 11.

DELFT. (*b*) Den Delftsche koophandel bestond van ouds in bier het welk naer de andere Hollandsche, Zeelandsche en Vlaemsche plaetsen in menigte vervoert wierd.

De vaert met de haeve van Delfshaeven (*c*) op het eynde der veerthienste eeuw voltrokken, heeft namaels den koophandel aldaer vermeerdert.

LEYDEN was zoodaenig in burgers aengegroeyt dat die stad ten tyde van de bepaelde eeuwen tot drymael is vergroot geweest. Blaeu, in Theatro.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 151.

(*b*) Junii Batavia pag. 260. Gouthoeven, ibid. pag. 80.

(*c*) Halma, Tonneel der vereenigde Nederlanden, tom. 1. pag. 125, & Author. ibid. citat. in Delfshave.

L

De wolle-wevery was aldaer eertyds het bezonderste hand-werk en koophandel. Meerder is hier van te zien by Orlers, in de beschryvinge dezer stad.

Idem. AMSTERDAM. De eerste volk-planting van Amsterdam bestond uyt gemeyne visschers, en hunnen koophandel uyt der zelve vangst, zonder veel meer van die hedendaegsche weireld-stad, op dien tyd te konnen zeggen, niet tegenstaende dat ten jaere 1380, (*a*) de inwoonders aldaer aengegroeyt zynde, de Stad is vergroot geworden, en de zelve reeds van het jaer 1275 den vrydom van thollen van Graef Floris den V, verkregen hadden. Egter was deze onder de aen zeesteden begrepen. Blaeu, in Theatro.

GOUDE, gezeyt ter Goude, verkreeg van den zelven Graef, ten jaere 1272, thol-vryheyd voor alle goederen dieze door 't geheel land zouden vervoeren, en de zelve voor-regten als die van Leyden genoten. Eertyds telde men in deze Stad meer dan 350 brouweryen, welk bier in alle de Nederlanden wierd verzonden, dog ofte zulks op den tyd past, is door de Schryvers niet aengeteekent, en het is te denken, terwylen deze voor het jaer 1200 nog onbekent was, dat den handel in bier alsdan zoo sterk niet zal geweest hebben. Veel minder dien grooten handel in kaezen, zaeken die allengskens tot die wonderbaere uytnementheyd opkoomen. Halma, ibid. t. 1 p. 368.

ROTTERDAM (*b*) is al mede haere opkoomste aen

(*a*) Boxhorn, ibid. in Amstelodamo.

(*b*) Meurs, XVII Provincien, tweeden boek, blad 663. Gouthoeven, ibid. blad 83.

Digitized by Google

vifſchers en ſchippers verſchuldigt, en is omtrent den jaere 1270 eerſt met ſteedſche voor-regten begiftigt; volgens andere nog laeter.

Graef Wilhem [a] verleende aen de poorters van Rotterdam, ten jaere 1340, de opene vaert en weg tot in de Schie.

De Heeren van het geregt van Salt-bommel en Henrik van Laſwyk, [b] regter in de Bommel en Tielerwaerd vergunde aen de burgers van Rotterdam, ten jaere 1361, vrygeleyde om koren, turf en alle haringen te brengen in de ſtad van Salt-bommel.

Gorichem *of* Gorkom (c) is op de zelve wyze opgekomen.

Schiedam was op het begin der veerthienſte eeuw nog een Dorp. Smids, bl. 108. Halma, ibid. p. 191.

Men zoude algemeynelyk mogen zeggen, dat uytgenomen Dordrecht, alle die ſchoone hedendaegſche Hollandſche koop-ſteden by na geenen naem en hadden in de derthienſte eeuw, diens volgens verzend men tot de aengehaelde Schryvers en ſtede-boeken in de kant-teekeninge by gebrogt, alwaer men van Schoonhoven, van Alcmaer, ſchoon van de oudſte van Holland, van Heusden, van Leerdam, en meerdere hier agtergelaeten, niets bezonders als eenige voor-regten, en vrydommen van thollen door de Graeven verleent, kan ontdekken. Gouthoeven, ibid. bl. 83.

Zonder te beweeren dat Vroonen, daer zoo ſcherp

(a) Beſchryving van Rotterdam, door G. Lois, blad 238.

(b) Ibid. blad 11. Groot Privilegie-boek, blad. 20.

(c) Halma, ibid. blad 170, tweede deel.

Digitized by Google

voor en tegen opgeschreven is, (a) eene oude koop-stad geweest zy, maer die plaetse in tegendeel voor een Dorp houdende gelyk Melis Stoke (b) klaerlyk zegt, wil ik eventwel Gouthoeven hooren verhaelen.

Ibid. bl. 84. » In 't Dorp Valken-ooge is nog een oud metaele » kloksken, welk getuygt dat het te Veronen is ge- » goten geweest, anno 1280. "

Blad 357. Zoo zoude men, vervolgens daer klok-gieters vinden, waer het zaeken alle chronyk-schryvers niet aen omzigtigheyd onderworpen waeren.

Smids in zyne Schat-kamer der Nederlandsche oudheden zegt: » dat hy onder zyne Nederlandsche ver- » zaemelingen eene beminnens-weerdige konst-print » verbeeldende een klokje, bewaerde, draegende deze » letteren: *A vro Domini MCCLXXX tempore Alardi* » *presbiteri meneis Septembri*, zoude men van *à vro* » (*anno vero*) niet *Veronæ* willen maeken hebben?

Smids, ibid. » Meer kan men zien van de kopere verroeste zegel » der gewaende burgeren van Vronlageist, die ik aen » den klepel van 't klokje in de verdagte koop-stad » zal laeten berusten.

Gouthoeven ibid. bl. 69. HOORN. Van de stad Hoorn, gelegen in West-Vriesland, is zekerder bescheed; deze plaetse was ten jaere 1316 nog stad nog dorp, maer eene Vriesche land-bebouwde vlekke, daer dry broeders van Hamburg zig nederzettende om hunne bieren aldaer, en verder te vertieren. Namaels quamen de Deenen alhier met ossen in de haven hunnen handel dryven, en de inwoonders groeyden zoodaeniglyk in getal, dat

(a) Zie Halma, tweede deel, blad 256 en 270.

(b) Rym-chronyk, blad 146 edit. anni 1699.

Digitized by Google

ten jaere 1341 de neeringe en koophandel aldaer zoo sterk aengewassen waeren, dat zy een dykje van de zee-dyk, tot aen den mond van de haven afleydeden om de groote schepen beter te konnen lossen, (*a*) de haven te droog zynde, om zulke zwaere gelaede schepen in te laeten komen.

Ten jaere 1356 verkreeg Hoorn van Hertog Wilhem, bygenoemt den dollen Graef, Stads voor-regten. Eer Wilhem Beukelins van Bier-vliet, waer van hier voren, de maniere gevonden hadde van den haring in vaten te zouten, voeren uyt deze haeve en uyt Enkhuysen op die visscherye kleyne schepen, die men *slabbaerts* noemde. Gouthoeven ibid.

MEDENBLIK (*b*) hadde ten jaere 1288 van Graef Floris den V, de zelfste voor-regten bekomen.

NIEUWNAERDEN. (*c*) De burgers van Nieuwnaerden verkregen in het jaer 1353 van Graef Wilhem van Beyeren den vrydom van thollen, en vrye visch-vangst daer omstreeks, benevens de maet en wigt, de waege binnen hunne stad.

OUDVLAERDINGEN [*d*] was op het jaer 1217 eene sterke stad en voornaeme zee-haven; men heeft uyt eenen Schryver van dien tyd, dat Wilhem, Graeve van Holland, met meer andere kruys-vaer-

(*a*) Chronyk van Hoorn, blad 35, Hoorn 1706, in-8vo.

(*b*) Blaeu, in Horna & in Medemleca.

(*c*) Idem in Naerda ex diplomate.

(*d*) Monach S. Pantaleonis, apud Blaeu, ibid. in Vlardinga.

Digitized by Google

ders van daer met eene talryke vloot naer het H. Land vertrok.

Diens volgens hoeft men op dien tyd de Hollandſche ſchepen voor geene ſchuyten te nemen, maer voor bequaeme vaertuygen om de zee te bevaeren.

Smids, ibid. blad 365. Deze Stad door het geweld van het zee-water vernietigt zynde, laet de nieuwe herbouwde tot de vyftienſte eeuw alleenelyk door de viſſchery bekent.

Stede-boek blad, 340. GOERÉE een ſtad op een eyland, die wel eer door den koophandel en ſcheepvaert alle gebeuren trotſte, volgens Boxhorn, wierd voortyds onder Zeeland gerekent. Wat'er van zy, ik heb'er niets meer van gevonden, als van de *Oude-wereld*, dat is dat die ſteden geweeſt hebben, en dat men nergens blykbaer berigt kan vinden van den tyd van hunnen ondergank.

Halma, ibid. t. 1, p. 364.

Ibid. p. 136. BEVERWYK is bekent ten jacre 1298 door de voor-regten die Jan den eerſten Graef van Holland, aen deze ſtad vergunde.

Beka, Hiſt. Ultr. p. 63. ZYPE daer de jongere Schryvers niets van melden, was ten jaere 1203 nog eene haven. Deze koopſtad was alsdan gelegen in Weſt-Vrieſland daer nu de Polder met den zelven naem is.

STAVEREN is ongetwyffelt eene der oudſte koopſteden van Vrieſland, [a] by uytnementheyd onder de Graeven Floris den V, en zynen Zoon, door de

(a) Alting, notit. Germ. inferior, part. ſecund. pag. 164.

ſchip-vaert en haere zee-haven onder alle de hanze ſteden vermaert; de ingezetene dezer waeren met die van Groeningen insgelyks eene hanze ſtad, nopende den vrydom van den roer-thol wederzyds over eengekomen.

Die van Staveren ſchroomden zig niet tegens de Blaeu, in ſteden Hamburg en Lubek, ten jaere 1335, oorlog Theatro. te voeren.

VII. HOOFD-STUK.

GRAEFSCHAP VAN ZEELAND.

HEt gaet met de Steden gelyk met de bladeren van de boomen, (*a*) oude vallen af, nieuwe komen aen; zoo gaet het met de zee-havens en gevolglyk met den koophandel.

Daer voormaels geene diepten nogte havenen plegen te wezen, zyn nu zegt Reygersbergen, de diepste havens geworden; men leest of men bevind niet dat in Walcheren over 400 jaeren eenige groote schepen quamen of dat'er eenige groote haevens waeren dan ter Sluys in Vlaenderen, en te West-cappelle in Walcheren, de oudste zee-regten luyden meest op ter Sluys en op West-cappelle. Zoo schreef den voornoemden op het midden der zesthiende eeuw.

OUDDREYSSCHERE was dan de bezonderste haeve, over meer dan zes eeuwen, daer de schepen van Zirikzee uytliepen of heen voeren.

Ten tyde van den Graef Floris (*b*) dat is omtrent het jaer 1280 en vroeger, was deze de bezonderste haven, daer de meeste visschers-buyzen, en andere visch-

(*a*) Chronyk van Zeeland, eerste deel, edit. 1644, in-4to blad 30.

(*b*) Reygersbergen, ibid. tweede deel, blad 92.

Digitized by Google

vifch-fchepen van 't land van Schouwen afvoeren, en daer de meefte koop-vaerders aenquamen.

Den Admirael van Vrankryk quam met vele fchepen door Noortgouwe voor Zirikzee tegens den Graeve Guido, volgens de Chronyken door den meer gemelde Schryver *oude* genoemt.

In verfcheyde oude hand-veften word gewaegt van Maes-water en Heyden-zee het welk van de geleerde doorgaens van Zeeland verftaen word, alwaer in de twaelffte eeuwe geene groote fchepen quamen dan in Goerée, in den Briel en in Noortgouwe; de Wielingen waeren dan ter tyd zoo wel niet bekent. Zoo fpreekt by na Reygersbergen, waer uyt zoude volgen dat Goerée op dien tyde nog eene bevaere haven zoude geweeft hebben. Ibid. bl. 32.

Oud Aernemuyden heeft voortyds eene fchoone ree en haven geweeft, (*a*) daer veele fchepen uyt verfcheyde landen plegen te komen, want tot Middelburg was dan ter tyd maer een wiel van een haven en nergens na zoo groote neeringe, als'er op Aernemuyden dan was; (*b*) die goede reede, en den toeloop van alle kooplieden tot deze plaetfe, bewogen Graef Floris den V ten jaere 1288 de zelve met ftadfche voor-regten te begunftigen; ten dien eynde gaf Hertog Jan van Brabant aen deze Burgers en aen die van Brydorp vrydom van alle thollen in zyne landen.

Haquin, Koning van Norwegen, gaf aen de zelve ten jaere 1370 veele voor-regten tot voorderinge van hunne vaert op dit landfchap, hy belooft hun zyne

(*a*) Reygersbergen, ibid. blad 33 en 34.

(*b*) Boxhorn, Befchryvinge van Zeeland, ibid. vervolg op Reygersbergen, blad 261 en 262.

befcherminge en opent alle de havenen van zyn Koningryk, om daer, mids betaelende den thol, hunne koophandel te dryven.

Deze Stad ten jaere 1438 in het grootfte gevaer zynde [a] van door de baeren overftroomt te worden, gelyk deze te voren ten deele reeds verdronken was, hebben de inwoonders de zelve verlaeten, zig herplaetft op den dyk en aldaer eene Stad gebouwt nieuw Aernemuyden genoemt.

Ibid. Het gene Halma, aen Guicciardin, Zeyler, en andere van Aernemuyden, als de bezonderfte haven van ganfch Europen, doet zeggen, moet van het nieuwe verftaen worden, want d'eerfte zegt uytdrukkelyk dat des zelfs groote koophandel en zee-vaert het fterkfte op Antwerpen gedreven wierd. (Guicciardini, foglio 305.)

'T is zeer waerfchynelyk dat de Gilden van de kramers, tappers, timmerlieden, kleermaekers, fmeden en fruyteniers, waer van gewaegt word op het jaer 1493, infgelyks in het Oude Aernemuyden zullen geweeft hebben. (Boxhorn. ib. bl. 265.)

MIDDELBURG hadde ten jaere 1253 van Koning Wilhem de beveftinge van verfcheyde vryheden verkregen, deeze Stad menigmael door de Vlamingen ingenomen zynde, wierd ten jaere 1313 door Graef Wilhem met aerde wallen verzekert. (Boxhorn, ib. blad 135.)

Blad 136. De burgeren in die tyden, hebben zig meeft bezig gehouden nevens land-neeringe, met de wapenen, genoodzaekt zynde hunne vryheyd tegen de Vlamingen te befchermen.

Blad 137. Graef Wilhem den IV gaf hun in het jaer 1340

(a) Ibid. 263. Smallegang. Halma, ibid. eerfte deel, blad. 82.

vrydom van water-thollen in Holland en Zeeland. Zy verkregen ten jaere 1347, dat geene ambagtsheeren, Schepenen van de Stad zoude mogen worden. De reden was deze: de ambagts-heeren, voornaementlyk hun bedryf in Walcheren hebbende, zogten hunne heerelykheden te verbeteren, en zoo wel de ingezetene als de neeringe uyt Middelburg tot hun te lokken.

De laken-wevery was voor dezen tyd door gansch Walcheren en bezonderlyk in deze Stad in bloey; want ten jaere 1355 gebood Hertog Wilhem, om de wolle-wevery in deze Stad te vesten en te vermeerderen, dat niemand in Walcheren, uytgezeyd die van Middelburg, Vlissingen, Vere, Domburg en West-cappel, volderye, weve-getouw ofte scheerbanken mogten houden. Blad 132.

Tot toeneminge van deze hand-werken dede merkelyk dat in het jaer 1380 de Engelsche kooplieden den stapel van de Engelsche wollen in deze stad planteden; om welken te behouden Hertog Albregt van Beyeren hun toestond: dat, in geval tusschen hem en den Koning van Engeland oorlog ontstond, hy hun altyd dry maenden tyd zoude geven om zonder hinder hunne goederen te vervoeren.

Reygersbergen zegt met oordeelkundigheyd, dat sedert den koophandel van Sluys, Brugge en oud Aernemuyden vergaen waeren, Middelburg van dag tot dag is beter geworden, want niet tegenstaende ik op Brugge aengeteekent hebbe hoe verscheyde vremde kooplieden, naer den burgerlyken oorlog, aldaer hunne woonstede genomen hebben, en onder deze de Engelsche op het jaer 1389, egter moet men bekennen, dat de verre-ziende, in de plaetse van zig insgelyks by hunne landaerd te vervoegen, zig liever Ibid. bl. 33.

elders nedergezet hebben, als binnen Brugge aen geduerige omwentelingen van ſtaet, en aen moorden en rooven onderworpen te wezen.

Ibid. bl. 138. Den koophandel tot Middelburg wierd dan zoo aenzienelyk en rugtbaer, zegt Boxhorn, dat de inwoonders van de uytterſte ryken van Europa, zig ook daer naer toe begaeven; want in het jaer 1383 gong den handel van die van Lombardien en van Spagnien alhier aen. Den Graef en de ſteden van Zeeland, verzekerden by plegtelyke brieven, alle vremde kooplieden van hunne beſcherminge.

Ibid. bl. 139. De grootſte handelaers van Portugael en van Algarben quamen alhier ten jaere 1390. De vryheden en voor-regten aen deze en alle andere gejont, zyn alleenelyk niet ſtaetkundig, maer overtreffen verre den geeſt van dien tyd.

Ibid. » Alle geſtrande ſchepen en goederen moeſten aen » de kooplieden, t'hunnen redelyken koſte geworden.

» Alle die door ſtorm oft tempeeſt genoodzaekt » waeren in eenige haven te loopen, waeren niet » gehouden den thol van hunne goederen te betaelen.

» Eenigen oorlog opryzende tuſſchen de Vorſten » van beyde de landen, lyf en goed blyft voor de » kooplieden verzekert.

» De kooplieden en meeſters van de ſchepen ver- » mogten een ſtapel-huys te maeken, eenen Regter » te kiezen, en aldaer zoo dikwils te vergaderen als » 't hun beliefde, regt te ſpreken op het ſtuk van » ſchulden en koopmanſchap. "

Onder deze ziet men dat menigte ſchepen alsdan tot Aernemuyden gehavent, ofte ter reede laegen; want het was aen alle kooplieden binnen Middelburg handelende, vry te vaeren en te keeren naer hunne ſchepen tot Aernemuyden, by dage en by nagte, met

Digitized by Google

ofte zonder ligt, en zonder boete. Klaer bewys, dat men alsdan de voorzorge hadde van brand te verhoeden, van vuer en ligt op de gehavende Schepen te verbieden.

Hertog Albregt van Beyeren [*a*] ontsloeg die van Middelburg en van Zirikzee ten jaere 1379, van het stapel-regt van Dordregt, en beval van de schepen en de goederen van wederzydsche kanten opgehouden, weder te geven. Deze aenteekeninge mede voor Zirikzee; waer uyt blykt, dat niet tegenstaende deze twee steden reeds van het jaer 1350 van dit stapel-regt ontlast waeren, de Dortenaers evenwel hun oud voor-regt hebben willen behouden.

Den koophandel van Engeland op Middelburg, [*b*] en van daer weder op dit Koningryk, was ten tyde van Koning Richard den II, dat is omtrent het jaer 1380 en laeter in den allerbloeyensten staet.

Den Digter en Ridder Jan Gower, die op dien tyd leefde, zegt dat de Engelsche kooplieden alsdan niet anders in den mond hadden, en wenschten, als dat de zee van Orwel tot Middelburg toe in Zeeland, vry en verzekert tegen alle vyandsche aenvallen mogte gehouden worden: hoord den Digter hier zelf spreken.

His reasons spake he full solemnely
Shewing always the encrease of his winning
He would the sea were kept for any thing
Betwixt Middleborouch and Orewely.

Dit ter oorzaeke van de zwaere oorlogen tusschen de Engelsche en de Fransche ontstaen, die te water het vreesselykste waeren ten jaere 1386. Meyer, Ann. f. 206. vers.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 167.
(*b*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 170 en 171.

Boxhorn, ib Meer andere voor-regten aen deze Stad verleent, zyn by den beroepen Schryver te vinden, benevens de bevestinge van den stapel der Engelsche wollen aldaer, door Hertog Albregt voornoemt ten jaere 1383.

Het stapel-regt van alle goederen komende in Walcheren, door Wilhem van Beyeren, den zesde van Ibid. 140. dien naem, aen Middelburg vergunt ten jaere 1404 schoon buyten den bepaelden tyd heeft deze stad verrykt, en Aernemuyden doen daelen.

Ibid. bl. 35. ZIRIKZEE. Volgens sommige Fransche en Vlaemsche chronyken, zegt Reygersbergen, vind men dat die van Zirikzee de meeste schepen van deze Nederlanden ter zee vaerende, hadden, die dan ter tyd Blad 36. in Ouddryschere ter havenen quaemen; hy noemt deze de oudste en rykste Stad van Zeeland, die haer zeer geneerende is met vischerye, land-neeringe, zout-neeringe, dat is van grof wit zout zieden, en mee-neeringe, land-gewin van zoo genoemde mee-krap. [*rubia tinctorum*]. Om dien Schryver, zoo men gemeynelyk zegt, naer de letter te verstaen, spreekt hy van zynen tyd is en, vervolgens anderhalve eeuw te laet.

Maer voor zoo veel de visschery aengaet zal ik niet haperen met vast te stellen, dat de zelve ten tyde van de derthienste en veerthienste eeuwen, aldaer zeer bloeyende was; maer zelfs in alle de bewoonde plaetsen van dit eyland, gelyk ik te voren van verscheyde Hollandsche steden, die hun begin aen visschers en Ibid 2de deel schippers moeten, getoont hebben.

blad 49. Met het begin der derthienste eeuw, ofte op het jaer 1203 ten tyde van de Graevinne Ada, zegt den zelven Schryver; dat de poorters binnen Zirikzee „ begonsten groote schepen te timmeren, en toe te

Digitized by Google

» reeden, de welke zy in verscheyde landen deden » zeylen, om allerhande koopmanschappen te doen."

Den koophandel reeds van dien tyd [a] aldaer gevest zynde, begon sterker toe te nemen onder de regeeringe van Graef Floris den V, die aen des zelfs ingezetenen oorloofde voor by alle zyne thollen vry te mogen vaeren, zulk wierd bevestigt en vermeerdert by Wilhem Graef van Henegouw, in het jaer 1327.

Jan, Graef van Blois, Heer van Schoon-hoven en van Tergoude, verleende aen die van Zirikzee in vergeldinge van zekere diensten, den vrydom van thol tot Sparendamme ten jaere 1366.

De wolle-wevery was lang voor dien tyd in deze stad, en door het gansch eyland van Schouwen in voegen, want Graef Wilhem van Henegouw verbood by opene brieven van het jaer 1304, dat niemand beooster-Schelde, verwers, wevers, volders, droog-scheerders-ambagt mogte doen als alleen binnen Zirikzee, onder deze zyn nog de leer-touwers begrepen; hier door heeft die stad zonderling in inwoonders en neering toegenomen. Ibid. bl. 317.

Het blykt uyt de brieven van Graef Wilhem den V, ten jaere 1355, [b] dat voor dien tyd en alsdan, de laken-makery en des zelfs verwery aldaer eene hoofdneering was. Den gemelden Graef noemt die lakenen in zyne keuren Engelsche lakenen, ter oorzaeke de zelve van Engelsche wolle gemaekt wierden.

Omtrent het jaer 1312 wierd binnen deze stad veel zouts gemaekt ofte gezuyvert, en het zelve door geheel Nederland, tot algemeynen rykdom van veele ingezetenen vervoert. Ibid. 318. 1te deel.

(a) Boxhorn, ibid. eerste deel, blad 316.

(b) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 162.

Dit zout wierd gemaekt uyt darrink-moer, ziltigen torf, dezen verbrande men tot asſche, die men besprengde en mengde met zout water, uyt het welk in zout keeten te zaemen gezoden en uyt gedampt, zeer witte en zuyvere corntiens van zout voort quaemen, alsdan zel-of zit-zout genoemt, het welk alleen dan ter tyd in deze en de naburige landen gebruykt wierd, en ongetwyffelt eene goud-myne geweest is voor alle de gene van dit beroep of neeringe. Hier op het volgende digt om des zelfs zin-rykheyd en gelukkige uytdrukkinge niet agtergelaeten.

Ibid. Quem coquit igne suo peregrino in littore Titan,
Hunc dedit effossum Scaldia nostra salem.
Quàm Domino fæcunda fuit? Cum cespite vili
Abstrusus tantas fundus haberet opes.
Terra ferax alibi est, sed qua sulcatur aratro
Hæc cæli & pluviæ nescia dona dedit.
Excepto refluis quod circum raditur undis,
Cætera proventu fertiliore tumet.
At tamen ablato pereant ne cespite terræ,
Advehat hunc alio puppis ab orbe salem.

Het zout namaels uyt Vrankryk en Spagnien hier meerder aenkomende, zyn die goude aders verdwenen.

Uyt de oude voor-regten of keuren van Zirikzee, [a] bevestigt by Wilhem Graef van Henegouw, Holland en Zeeland, ten jaere 1327, ziet men dat het vergiftig bedrog, in het vervalschen van de wynen, lang voor dien tyd in zwang was, vermids den bedrieger die den wyn met water ofte vuylnesse mengde

(a) Boxhorn, ibid, tweede deel, blad 77.

Digitized by Google

mengde, boven het verlies van den wyn, nog met eene merkelyke geld-boete geſtraft wierd. (*a*)

Poorters en ſchipluyden dezer Stad vermogten een land-teeken ofte baeke op haers zelfs koſten in de duynen van Schouwen te zetten, daer alle kooplieden vremde en andere vermogten by te zeylen, met daer voor teeken-geld te betaelen; daer en tegen waeren alle de zelve ſchipluyden vry van dit teeken-geld in alle landen. Dat is van hunnen Graef Wilhem die deze voor-regten ten jaere 1355 verleent heeft. Idem te deel blad 319.

Nog vermogten alle poorters van Zirikzee voorby Dordregt te vaeren met hunne koopmanſchappen zonder te verſtapelen: ook mede met hunne goederen, komende van boven, al waeren die in andere ſchepen gelaeden, geen poorters toebehoorende, by voor-regt van Hertog Albregt van Beyeren, van het jaer 1379. Ibid. p. 320.

Omtrent het jaer 1400, en voor dezen tyd, zegt den gemelden Schryver, hebben die van Zirikzee veele groote ſchepen beginnen te bouwen en daer mede Denemarken, Norwegen, en de by gelegene ooſterſche landen bezogt. Ibid.

(*a*) Voegt hier by eene veel ſtrenger wet door de regeering van Bruſſel in 't jaer 1384 gemaeckt. *Zoo wie van dezen dage* (dus luyden de woorden van die wet) *voirtane bynnen der ſtad van Bruſſel eeneghe wyne maecte, oſte maken dade met eneghen ſaken oſt dinghen dair toe menghende oſt doende, anders dan alſoe die wyne gewaſſen waren, al en ware nochtan daer toe gheen dinc, dair vergheſſeneſſe aen laghe, dien ſoudemen bannen uter voirſ. ſtad van Bruſſel tien jaer lanc, ſonder enich verlaet. Ende die ghene die die wyne metter hand maecte oſte gemaect hadde, ſal verlieſen 't vorſte let van ſynen dume. Ende waert ſake dat die ghene die die wynen alſoe maecte oſt maken dède, dair toe mengden oſt dair toe daden Coperroſe, quykzelver, clemynſteen, oſt eneghe dinc dair vergheſſeneſſe aen ligghen mochte, dien ſoudemen berren* (verbranden) *opt vat metten gemaecten wyne.* Ziet à Thymo MSS. tom. 2. fol. 273. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

Tot hier toe zyn de twee aengehaelde Schryvers eens, Reygersbergen met het gezag van de oudheyd, en Boxhorn, met de by-gebrogte oorspronkelyke stukken, verschillen alleenelyk in de omstandigheden, maer komen doorgaens nopende de feyten over een; de zift-kunde van de laeste, met de oude praetjens van de verdigte stede-stigters als van Ziring en andere, van de hand te wyzen, is het bezonderste voordeel op den eersten, die in dusdanige verligte eeuwe niet geleeft heeft.

Alles dan aengaende den handel van Zirikzee door Reygersbergen beschreven, is door Boxhorn bevestigt en klaer aengetoont; alleen zwygt dezen van de mee-winninge, die ten tyde van den eersten in vollen gang was.

De verwery van wolle goederen en lakenen was voor het jaer 1300, zoo voren aengeteekent is, in vollen zwang, niet alleenelyk binnen Zirikzee, maer door geheel Zeeland; de mee-krap is een van de bezonderste noodwendigheden tot de verwery, voor alle om rood te verwen, en by aftrekzel gemeyn rood, van die wortel, krap-rood genoemt.

Ibid. bl. 36. Men mag zeggen dat de maniere van die wortel te winnen, ten tyde van Reygersbergen, volkomentlyk in gang was: dien Schryver zegt: » Insgelyks » hebben zy nog de mee-neeringe daer veele luyden » mede ryk ofte byster gemaekt worden, wantze » groot geld kostende is, eerze gepland, gewied, » gedolven en in zakken gebrogt word, waer toe » groote huyzen en stoven geordineert zyn. «

Alles word met verloop van tyd volkomen vermeerdert en verbetert. Over meer dan twee en een halve eeuwe, was in Zeeland dit gewin op zyn hoogste, de konste van verwen voor het jaer 1300 aldaer in aen-

Digitized by Google

zienelyken bloey: het noodzaekelykste tot deze is de mee-krap, gevolglyk is des zelfs gewin voor het jaer 1300 mede aldaer bekent en in zwang geweest.

Graef Wilhem verpagte ten jaere 1321 (*a*) aen de weth van Zirikzee zynen water-molen aldaer staende, voor thien ponden grooten s'jaers; bedingende boven dien dat de pagters gehouden zouden wezen het koren voor het Graeflyk gezin te maelen, zoo wanneer hy binnen deze Stad zoude wezen.

Goes. (*b*) Het is niet zeker dat Tergoes nog eene stad was voor het jaer 1400. Volgens sommige Schryvers word het zelve in oude brieven, ten jaere 1406, nog een Dorp genoemt.

In het jaer 1302, zegt Reygersbergen, werd Goes in de Chronyke bekent, zulks dat het van sommige een stad, en andere een slot genoemt word. Blad 37.

Onder Graef Wilhem den IV, omtrent het jaer 1338 verkregen die van Tergoes, volgens den zelven Schryver, vryheden als andere steden, en wierd van dag tot dag grooter in huyzingen en in hand-werken. Ibid. bl. 155. 2de deel.

De inwoonders geneerden zig met land-bouw, mee-winning, zout-maekery en bezonderlyk met de visschery, hebbende ten jaere 1307 van Hertog Albregt van Beyeren (*c*) quytscheldinge van pond-geld, zekeren last op den visch, verkregen.

De Graeven uyt het huys van Beyeren, hebben Tergoes met verscheyde voor-regten en vryheden van jaer en week-merkten begunstigt. Het blykt uyt de opene brieven van Vrouwe Jacoba, van het jaer Boxhorn, ib. blad. 389.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 139.

(*b*) Halma, ibid. eerste deel, blad 364. Reygersbergen, eerste deel, blad 37.

(*c*) Boxhorn, ibid. blad 384. Reygersbergen, ibid. blad 38.

Digitized by Google

1417, dat de inwoonders van Tergoes voor en federt dien tyd zig ſterk geneerden met bont-werk, lammeren-werk, gezodene, geverfde en gemengde lakenen, en dat in de zelve allerhande kooplieden met koopmanſchappen aenquamen.

Het voorige nopende de mee-winninge, grypt mede plaets voor dit eyland.

Reygersb. ibid. 37.

THOLEN, ſchoon eene van de oudſte ſteden van Zeeland, is egter weynig door den koophandel bekent: de mee-winning was mede aldaer van ouds in gang.

Boxhorn, ib. blad. 181.

VLISSINGEN is al mede zynen oorſprong aen arme viſſchers verſchuldigt, namaels om de bequame ſchipvaert van daer op Vlaenderen, Vrankryk, en Engeland, zyn mogender inwoonderen daer aengekomen die zig met den koophandel geneerden, en die door Graef Wilhem den III, ten jaere 1315, bezonderlyk is voorts-gezet door het verbeteren van de haven. Deze, zegt Boxhorn, lag altyd vol met buyzen, boots, hende-ſchepen, boeyers, ſpringen niet alleen van ingezetenen maer ook van vremde, want de eerſte ingezetenen waeren meeſt ſchippers, ſchip-reeders, viſſchers, veynoots, huer-knaepen ofte boots-gezellen, maekende een vermaerde viſſchers en ſchippers Gilde, hun bezig houdende met de dogge-vaert, teſſel-vaert, houk-vaert, haring-vaert, met viſch en haring te droogen en te natten, met kuypen, pakken, reepen, zeylen, netten, touwen, en diergelyk getuyg te maeken.

Ibid. 183.

De koopmanſchap was verſſchen viſch, tonne ofte gezoute-viſch; lange en ſtapel en drooge-viſch, zout, laeter ton-haring en korf-haring, dezen en den ver-

Digitized by Google

ſchen haring wierden afgeſlagen by het laſt, den tonne-viſch by de tonne, den ſtapel-viſch by 't hondetd, den verſſche-viſch by 13 ſtuks ſmaels, en verkogt voor zekere viſſchers-munte, gezegt viſſchers-ponden, van zes grooten Vlaemſch elk pond, en viſſchers-ſchilden, elken ſchilde van twee grooten, gelyk daer van de oude Vliſſingſche keuren gedurig gewag maeken: tot hier toe den beroepen Schryver.

Tervere. Volgens Reygersbergen is Tervere ten jaere 1358 eerſt eene ſtad geworden: de goede reede was oorzaek dat daer veele ſchepen aenquamen, zulks dat naer het vergaen van de havenen van weſten Schouwen en Vliet in Noord-beveland, dat voor dien tyd twee ſchoone viſſchers havenen waeren, Terveren merkelyk in koophandel heeft toegenomen. Ibid. bl. 39.

Den neering van de viſſcherye is daer mede van de oudſte geweeſt; de zee-neering nam aldaer zoodanig toe dat de menigte van de inwoonderen, verlaetende het land-bouwen, zig tot het bouwen van de zee begeven hadden, en dat ter oorzaeke van de vermenigvuldinge dezer, men ten jaere 1348 genoodzaekt was de Parochie-Kerk te ſtigten. Boxhorn, ib. blad 216.

Brouwershaven pleeg een haven te wezen, daer het meeſte bier uyt Holland in quam, bezonderlyk van Delft, zoo ik te voren van des zelfs bier-handel heb aengeteekent, hier van heeft deze ſtad haeren naem gekregen, en uyt dezen handel is haer eerſte welvaeren toegekomen. De inwoonders hebben zig voorders met de viſſchery geneert, en begonden in laetere tyden haring-buyzen uyt te ruſten, het welk namaels, door het opregten van brouweryen in Zeeland, hunnen beſten neering en handel gebleven is. Reygersb. ibid. bl. 31. Boxhorn, ib. blad 358.

Digitized by Google

Reygersb. ibid. bl. 44. WOLFFAERDS-DYK hadde alsdan een groot wiel ofte haven, daer de heuden en kogge-ſchepen heen quamen.

Ibid. idem blad 56. VLIETE, in Noord-beveland, was ten zelven tyde een viſſchers hieken.

Boxhorn, ibid. blad 276. WEST-CAPPELLE was reeds voor het jaer 1200 een voornaeme zee-have en koop-ſtad, die door haere zee-vaert zoodanig heeft toegenomen, dat des zelfs zee-regten nog hedendaegs, voor de regt-magtigheyd van die wetten, aen alle tot verwonderinge moeten dienen.

Ibid. bl. 283. Graef Floris heeft aen deze Stad ten jaere 1223 zeer voordeelige keuren, en verſcheyde vrydommen gejont.

Ibid. bl. 276. usque ad 283. Uyt de voormelde zee-regten ziet men dat den koophandel van deze ſtad op Sluys, Rochelle, Bordeaux, Engeland, Schotland, en veel op Normandien, om wynen te laeden, beſtond.

Ibid. 2 deel blad 73. Reygersbergen zegt, dat deze de oudſte en bezonderſte zee-ſtad van die eylanden pleeg te zyn, dat aldaer de ſchip-vaert, en de neering van de viſſchery, in grooten bloey waeren.

Ibid. 2 deel blad 264. Den zelven Schryver maekt ons den ondergang van die koop-ſtad bekent op het jaer 1368, alswanneer men door de geduerige grond-braekzelen, de dyken alsdan genoodzaekt was inwaerts te leggen, zoo dat de viſſchers en andere met hunne ſchepen begonſten andere havenen te zoeken, en van daer te vertrekken.

Ibid. 2 deel blad 176. Maer die zig aen eenen Schryver betrouwt, word dikwils te leur geſtelt. Boxhorn betoont, dat onder den Hertog Albregt, Weſt-cappelle nog onder de

Digitized by Google

voornaemste en geagste steden van Zeeland is gehouden geweest, als ten jaere 1377 met die van Middelburg, Zirikzee, de Briel, Vlissingen, &c. de huwelyksche voorwaerde van des zelfs Hertogs dogter, onderteekent hebbende.

'T is dan waerschynelyk dat deze stad op het jaer 1368 veel geleden heeft door den storm, overstrooming en grond-braekzelen, en dat veele inwoonders bezonderlyk de visschers zig elders en tot Vlissingen hebben vertrokken; (*a*) zoo nogtans dat de zelve stad nog onder den Hertog Albregt in wezen was.

Domburg moet in oudheyd voor West-cappelle niet wyken; maer wanneer de zelve het stede-regt verkregen heeft, kan men eygentlyk niet beduyden, zoo zogtans dat deze reeds op het jaer 1223 door Graef Floris *Poerte* en des zelfs inwoonders *Poerters* genoemt worden, volgens den oorspronkelyken brief daer van nog zynde. Verscheyde Graeven hebben Domburg merkelyke voordeelen toegebragt, en vrydommen gegeven. Idem ibid. blad 190.

Graef Wilhem van Henegouw gaf hun ten jaere 1310 eene vermeerderde keure ofte stads-regt. Pag. 191.

Deze keure bestaet uyt zeven artikelen, en in geene, niets vindende dat den koophandel ofte hand-werk betreft, dunkt my de laeste even eenigsints niet t'ontyde te komen.

Graef Wilhem, in de keure voor Domburg, zegt: » als wy, ofte onze naerkomelingen, eenen molen » tot Domburg hebben, zoo zal geenen poorter tot » niemands molen gaen maelen dan tot onzen mo-

(*a*) Smallegange, Chronyke van Zeeland, blad 624.

Ibid. 2 deel blad 64. „ len, op de boete en verbeurte van 20 schellingen, „ en dat meel verbeurt."

Ibid. bl. 66. Eens voor al word met Boxhorn aenmerkt, dat het gene hier bedongen word van den molen van den Graeve, dan ter tyd by alle bezondere heeren van steden, dorpen en vlekken gemeyn was; hier van komt het oud woord *mael-stede*, en diergelyke molens noemt men ook ban-molens. (*a*) Al dat nog voorder ter zaeke kan komen, is dat men binnen deze stad den wyn alree vervalschte ten jaere 1223; als het anders waer geweest, hoefde den Graef op geen geld-boete zulks te verbieden.

Daer uyt volgt, dat den handel van Domburg als eene aenzienelyke zee-stad, gelyk Middelburg en West-cappelle, zoo voren gezien is, zeer veel in wynen, die Boxhorn Fransche noemt, bestond.

Rommerswael (*b*) is reeds bekent ten jaere 1230. Deze stad pleeg zig meest te geneeren met zout-ziedery, land en mee-neering; Graef Wilhem verleende aen de burgers van Rommerswael, ten jaere 1315, Boxhorn, ib. blad. 407. by voor-regt, dat alle de goederen (uytgenomen versschen visch) die uyt Zeeland naer Brabant, en uyt Brabant naer Zeeland zoude vervoert worden, eerst moesten

(*a*) Een diergelyke keure, hoe wel met eenig verschil ten opzigte van het voordeel dat den Vorst uyt de molens trekt, word gevonden in het MSS. van *à Thymo*, *tom.* 2 *fol.* 36. Die keure is gegeven aen de stad Brussel, door Godefridus met den Baerd, in het jaer 1137. Wy maeken'er alleen gewag van ter dezer gelegentheyd, om te toonen dat de vermaerde keur van 1229, die in den *Luyster van Brabant* staet, zekerlyk de eerste niet is, die de Vorsten des lands voor de stad Brussel hebben gegeven, gelyk men tot hier, verkeerdelyk begrepen heeft. *Aenteekening van den Uytgever.*

(*b*) Reygersbergen, ibid. eerste deel, blad 36.

Digitized by Google

moeſten te merkt gebrogt worden te Rommerswael, daer donderdaegs week-merkt was. Nog gaf den zelven Graef hun twee vry-merkten binnen het jaer.

Zy verkregen ten jaere 1374 van Wilhem, Graef van Henegouw en Zeeland, dat zy in Holland en in Zeeland thol-vry vaeren zouden, zonder voor de thollenaers te ſtryken. Deze ſtad was in een onvrugtbaer eyland gelegen, zonder andere merkelyke neeringe als de gene waer van voren gezeyt is; maer ten dien tyde door dien koophandel en viſſchery ſlegts beſtaende, gelyk uyt de gevolgen onder Vrouw Maria, Hertoginne van Burgondien af te meten is. Ibid. 415 & ſeq.

Wilhem, Graef van Henegouw, vergunde ten jaere 1332 (*a*) aen die van Zwindregt, een dorp in Holland, vrydom van thollen voor het koren by hun gewonnen, dat zy naer Zeeland en elders vervoerden, houdende de viſſcheryen daer omſtreeks in het diep, en in de ſluyzen aen zig.

Wilhem den V bouwde omtrent het jaer 1352 (*b*) te Vliet, in Noord-beveland, eene zout-keete, namaels s'Graven-keete genoemt.

Weſten-Schouwen, zynde een van de bezonderſte havenen en reen voor koop-vaerders en viſſchers van Zeeland geweeſt, begon omtrent dezen tyd te verſluymen.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 146.

(*b*) Reygersbergen, ibid. tweede deel, blad. 160.

VIII. HOOFD-STUK.

HEERELYKHEDEN

VAN

UYTRECHT EN VAN OVERRYSSEL,

GRAEFSCHAP VAN ZUTPHEN

EN

HERTOGDOM VAN GELDER.

Uytrecht namaels onder de hanze steden begrepen, was alsdan eene merkelyke koop-stad. Buyten de geduerige oorlogen, die des zelfs Bisschoppen met de Graeven van Holland en van Gelder en meer andere gevoert hebben, is'er weynig in de geschiedenissen voor de bepaelde eeuwen van des zelfs koophandel en hand-werken te vinden.

Ten jaere 1204 (*a*) verdroeg Wilhem, Graef van Holland, met den Bisschop van Uytrecht, dat den eersten het Hollands zout, nogte andere koopmanschappen, zoude beletten binnen Uytrecht te komen, en den Bisschop beloofde insgelyks, van zyne burgers met alle vryheyd in Vriesland, en Holland, &c. te

(*a*) Heda, Histor. Ultraject. pag. 188.

Digitized by Google

zullen laeten handelen, hy hadde ten jaere 1200 van Philips, Roomsch Koning, den thol van Ghein gekregen, met oorlof van de zelve, volgens zyn goetdunken, te mogen verplaetsen. Ibid. p. 187.

Het schynt dat dien zelven Prelaet, Theodorik den II, met ernst den koophandel in zyne stad en stigt heeft poogen voorts te zetten; want ten zelven jaere 1204, heeft hy met den Bisschop van Luyk, den Hertog van Limburg, met de Graeven van Namen, van Vlaenderen, van Gelder en van Berg, zoodaenig verdrag gemaekt als met den Graef van Holland. Pag. 190.

Frederik den II, Roomsch Koning, bevestigde ten jaere 1220, alle de thollen van Uytrecht, benevens het regt van de munte. Pag. 194.

Den Hertog van Gelder knevelde de Uytrechtsche met den thol van Lobbeke en van Arnhem, maer het geschil wierd door de zorge van den Keyzer en vrede-maekers by geleyd. Ibid. p. 195. Pag. 200.

Den zelven Vorst ontsloeg die van Uytrecht van de thollen tot Thiel en tot Weerd, maer den zeethol bleven zy gehouden te betaelen. Pag. 213.

De schip-vaert op de Vegt was aen ider vry zonder thollen. Ten jaere 1271, wierd het gemeene best van Uytrecht en den gantschen staet het onderste boven gekeert; de hand-werkers van verscheyde beroepen alsdan zeer tal-ryk zynde, bestonden de edele uyt de regeeringe en zelfs uyt de Stad te dryven; stellende verkorenen aen het roer, en maekende uyt ider beroep, hand-werk, of neeringe, een ambagt of Gilde, met overdekens en dekens op de Vlaemsche wyze. Pag. 221. Pag. 223.

Het is van deze Gilde dat de sterkte Gildenborg den naem heeft, zynde ten jaere 1373 door deze gebouwt en bekostigt. Dit kasteel was na by de stad Beka, ibid. pag. 111.

Digitized by Google

over den Rhyn gelegen; en eenen thol daer opgeregt om de Hollanders te plaegen, daer oorlogen en veele oneenigheden over gerezen zyn.

Ibid. p. 124. De vaert van Vreeſwyk wierd uyt de Leck tot in de ſtad gebrogt ten jaere 1374; door deze is den koophandel daer zeer vermeerdert. Den Biſſchop Guido had reeds ten jaere 1302 verſcheyde ordeningen op het ſtuk van den koophandel geſtelt; onder andere dat de Vegt voor een ider vry en open zoude wezen; en dat, zoo wat vremdeling of koopman van zyne goederen berooft wierde, de zelve zouden of aen hem of aen zyne erfgenaemen vergoed worden.

Heda, ibid. p. 235 & 236.

AMERSFORT [a] verkreeg ten jaere 1257, van Biſſchop Henrik hand-veſten of ſtede-regt.

Den Biſſchop Wilhem gebood ten jaere 1298 (*b*) dat des zelfs inwoonders de zelve voor-regten zouden genieten als die van Uytrecht.

De jaer-merkten waeren reeds op dien tyd binnen deze ſtad vermaert, en den Biſſchop Guido vergunde aen de inwoonders ten jaere 1331 nog twee andere vry-merkten, boven de gene die zy reeds van de vorigen Biſſchoppen verkregen hadden; deze beſtonden in alle hof-vrugten, als appelen, druyven, noten, honing, was, mede, hout, wolle en bezonderlyk in graenen, daer deze ſtedelingen van ouds grooten handel mede gedreven hebben.

Blaen, in Theat. Urb. Belg.

De wolle-wevery was daer alsdan zeer waerſchynlyk in voegen.

Eertyds waeren binnen deze ſtad tot 350 brou-

(*a*) Hiſtor. Epiſcop, Ultraject. Auth. van Heuſſen, tom. 1. pag. 155.

(*b*) La Martiniere, au mot *Amersfort*.

wers, [a] en het blykt dat de brouweryen ten jaere 1460 aldaer nog aenmerkelyk waeren, vermids de Gelderſche ſtedelingen zig alsdan bekloegen over de Uytrechtſche ſoldaeten, die de bieren en andere waeren, komende van Amersfort, roofden en binnen Uytrecht op brogten. Ik bevinde dat Wilhem, Hertog van Gelder, ten jaere 1382, met die van Amersfort, onder andere vaſt-ſtelde, en verdroeg: dat het aen alle zyne onderzaeten vry zoude zyn Amersforder hoppen-bier te tappen, &c. Ibid. p. 221.

Deventer, eene der hanze ſteden, was een vermaerde koop-ſtad, welkers ingezetenen zig ſterk geneerden met de laken-makery. Revius brengt op het jaer 1300 (b) het Gilden-boek van de laken-koopers, anders gelyk binnen Loven Comans-Gilde genoemt; het was by deze aen de laken-wevers verboden, van de zelve anders als met het ſtuk te verkoopen. Meer andere regelen, dien aengaende, zyn by den aengewezen Schryver te vinden.

Deze, Swol en Campen, mede hanze ſteden, (c) waeren ten jaere 1280 in het noorden bekent en in aenzien; want de ſchepenen dezer dry ſteden hebben de geſchillen tuſſchen die van Hamburg en van Harderwyk nopende den koophandel met wyzen raed als vrede-maekers bygeleyd: hier van meer in de bemerkingen op de vereeninge der aen zee-ſteden, daer Hindeloope, in Vrieſland, mede onder begrepen is geweeſt, (d) inſgelyks Groeningen, die door den

(a) Anth. Matth. rerum Amorfort. ſcript. pag. 44.
(b) Revii Daventria, pag. 26, 27, & 80.
(c) Pontani, Hiſtor. Gelrica, pag. 157 in fine.
(d) Mens. Alting, notit. Germ. in fine part. ſecundæ, pag. 76.

Digitized by Google

koophandel in de derthienſte ceuw naem en rykdommen hadde bekomen.

Blaeu, in Theatro.

ZUTPHEN. Men bewaert onder de papieren dezer ſtad verſcheyde, door de Koningen van Denemarken en Noorwegen, gezegelde bewys-ſtukken, veele ongemeene vrydommen behelzende, door de welke de kooplieden dezer ſtad van die Princen aenzogt worden, om binnen hunne ryken te komen handel dryven.

Slichtenhor. ibid. bl. 565.

'T is ongetwyffelt dat de ſtedelingen van die voordeelen genoten hebben. Zutphen hadde reeds van het jaer 1190 veele voor-regten verkregen, en vrydom van thol ten jaere 1282, is mede onder de hanze ſteden van de veerthienſte eeuw bekent gelyk Nimwegen, Roeremonde, Arnhem, Venlo, Harderwyk en Elburg.

Idem ibid. blad 39, 40 en 92.

NIMWEGEN, volgens vergun-brief van het jaer 1230 is deelagtig van alle de vryheden en voorbaeten die de ſtad Aken heeft.

Verſcheyde Vorſten en Keyzers hebben groote vrydommen van thollen, veeren en laſten aen deze ſtad gejont; die voor-regten ſtrekten zig niet alleenlyk uyt over Gelderland en op den Duytſchen bodem, maer ook in Brabant, Cleefsland, Holland, Zeeland, te Kuyk en te Batenburg: van gelyken in het ſtigt van Luyk tot Maziers toe. Deze ſtad was gehouden jaerlyks aen den Meyer en de Burgemeeſters van Luyk tot eene erkenteniſſe over te ſchikken een paer wanten van harte-leer gelyk de Valkeniers bezigen, met twee ponden pepers; maer aengezien die van Nimwegen deze vereering eenen ruymen tyd hadden agterwegen gelaeten, en door dit verzuym van hun

regt schenen versteken te wezen, zyn zy eyndelyk door vernieuwde gunning van Bisschop Arend van Horn, in 't jaer 1389, weder in hun geheel gestelt.

Op dezen tyd was de wolle-wevery en de lakenmakery aldaer in bloey.

ARNHEM (*a*) is ten jaere 1233 door Otto den III, Graef van Gelder, met mueren omcingelt. Slichtenhorst zegt brieven gevonden te hebben, waer uyt blykt dat den zelven Graef, omtrent op het midden der derthienste eeuw, de Arnhemsche merkten en thollen zoude gekogt hebben.

Deze stedelingen genoten veele vrydommen, en betaelden geene thollen door het gansch Graefschap van Gelderland.

HARDERWYK (*b*) is de voornaemste der Geldersche zee-steden, haer oud wapen was een kogge-schip, het welk zy namaels onder Otto den VII, Graef van Gelder, tegens den Nassauschen leeuw heeft verwisselt.

Omtrent den zelven tyd, dat is het jaer 1233, wierden Roeremonde, Bommel en andere steden ook met mueren omcingelt; de Harderwykers zyn in de geschiedenisse voor groote zee-vaerders en deftige kooplieden, zoo in afgelegene landen als by de nabueren bekent; en wel bezonderlyk ten jaere 1280 op de Elve, vaerende alsdan met hunne koopmanschappen door het Vlie, den noorden-mond van den Rhyn, na Hamburg en voorder; zy hadden zoodaenige voor-regten in de hanze stad Stendale, (*c*) dat zy

(*a*) Blaeu, in Theatro, ibid. tweede deel, blad 95, num. 37, in fine.

(*b*) Slichtenhorst, ibid. eerste deel, blad 100, num. 161.

(*c*) Idem ibid. tweede deel, blad 101, num. 48.

Digitized by Google

met eede zig mogten zuyveren in geschillen van koophandel of andersints, en voorts tegen alle ongelyk beschut wierden.

Zy verkregen ten jaere 1303 van den Graef Reynald op zekere voorwaerden, by Pontanus te zien, het regt van den tel-visch.

Hist. Gelr. p. 175. n. 30.

Idem ibid. bl. 109. in fin.

Jan Graef van Henegouw verleende op het eynde der derthienste eeuw aen de ingezetenen dezer Stad, vry geleyds-brieven om onbekommert in alle zyne landen te mogen handelen; het zelve voor-regt verkregen zy in Vriesland ten jaere 1315. De Harderwykers vergunden aen die van Harlingen, ten jaere 1321, het zelve vry aenkomen, verblyf en vertrek, gelyk zy insgelyks aldaer genoten.

Idem ibid. bl. 113. n. 68.

Idem ibid. bl. 114. n. 70.

Ten jaere 1326 bevestigde den Koning van Denemarken, Woldemar den III, alle de voor-regten en vrydommen, die de ingezetenen van Harderwyk, van Woldemar den II, (*a*) verkregen hadden, nemende hun boven dien onder zyne bescherminge.

Het bezonderste voordeel voor deze kooplieden bestond uyt de haring-vangst by de kuste van Schoonen, daer zy vry en onbelast met hunne schepen aenquamen t'allen tyde en zoo dikwils als 't hun beliefde, ontlaedende hunne koggen door hun eygen volk, en brengende zoodaenige goederen en koopmanschappen als hun goed dogt; deze waeren, zoo men uyt de gemelde voor-regten ziet, bestonden voor het grootste deel in zout, in wolle-lakenen, in andere wolle hand-werken, in lyn-waerten, in andere linne-wevery, in waegs en voorts in allerhande koopmanschappen, die

(*a*) Pontani, Histor. Daniæ, pag. 442 & seq.

die alsdan in de Nederlanden gewonnen, gemaekt, of van elders daer aengebrogt wierden.

Geene Deensche schippers nog voerluyden hadden regt om de Geldersche en de Vriezen, want die van Staveren hebben het zelve voor-regt en vrydom gehad, tot zoo genoemt last-breken te dwingen; maer in tegendeel, zoo wanneer eenige dezer, volgens bedongen loon, door die Nederlanders te werk gestelt wierden, en ingeval eenige koopmanschap beschaedigt wierd, waeren die arbeyders gehouden de schaede te vergoeden.

De goederen die by ponden verhandelt wierden, verkogt men met de schael en wigt van Keulen; het was hun ook geoorlooft de wynen in hunne huyzen tot Schoonen, ofte in hunne schepen te mogen verkoopen.

Men vermogt by den zee-oever niet meer dan eenen halve wagen haring te gelyk te koopen, die daer tegens dede, verbeurde alle den visch die hy alzoo gekogt hadde, het zelve was ook verboden te water.

Die van Harderwyk stonden voor hun eyge voogd binnen Schoonen te regt: in geval van dood-slagen en zwaere wonden, onder malkanderen, voor den Regter van Denemarken; en in dit geval alleen was eenen Hardewyker straf-baer.

Of het geviel, zegt den zelven Vorst, dat'er geenen haring zoude gevangen, of binnen Schoonen gezouten worden, zoo zal het aen hun vry staen zonder eenige thollen hunne goederen in te mogen schepen om daer mede te vertrekken. In geval van schip-braek zal een iegelyk gehouden zyn de goederen te behoeden, en alle bystand aen de lydende toe te brengen.

Hunne afgezonderde visch-rakken, en alle het hout van gestrande, of verlaete beschaedigde schepen wier- Ibid. bl. 119.

den hun aengewezen, gelyk aen de andere hanze-steden, zegt Slichtenhorst.

Het stond hun voorder vry over al ter zee zoodaenige lasten in te nemen als hun goed dogt. Meer andere in gemelde vergun-brieven kan men zien by den geleerden Pontanus, en laeger in de aenmerkingen; want het is onnoodig hier by te voegen dat zy van Koning Eric den VII, reeds ten jaere 1316 (*a*) zeer na de zelve voor-regten bekomen hadden, en wel bezonderlyk eene ruyme en vrye plaetse op de merkten van Schoonen.

Ibid. Histor. Daniæ. 443 & 444.

Waleram, Bisschop van Keulen, (*b*) vergunde aen deze stedelingen ten jaere 1343 verscheyde vrydommen en voor-regten, zoo binnen de paelen van zyn Bisdom als binnen de Stad.

Ibid. p. 260, num. 20.

Zy verkregen ten jaere 1348 van Hertog Reinald de zelve keuren en voor-regten als die van Zutphen; benevens week en jaer-merkten.

VENLO (*c*) wierd van den zelven Hertog, ten jaere 1343, met stadsche voor-regten en dry vrye jaer-merkten ider van agt dagen, begunstigt.

ELBURG (*d*) wierd ten jaere 1395 door Hertog Wilhem den I, met mueren omcingelt; nogtans telt men beyde deze vry-vroeger onder de hanze-steden zoo in de aenmerkingen gezeyd is.

(*a*) Pontani, Histor. Gelr. pag. 188, num 48.

(*b*) Pontani, Histor. Gelr. pag. 251, num. 5.

(*c*) Slichtenhorst, ibid. tweede deel, blad. 564.

(*d*) Idem ibid. eerste deel, blad 106, num. 175.

Digitized by Google

I.

ALGEMEYNE AENMERKINGEN OP DE *VOORIGE AENTEEKENINGEN.*

I. *Verwonderbaere volk-rykheyd dezer Nederlanden.*

II. *Ontelbaere menigte van wolle-werkers, linne-wevers, smeden en andere ambagts-lieden, koophandel en hand-werk van wapenen, klok en kanon-gietery.*

DE uytnemende en verwonderbaere volk-rykheyd van de Nederlanden is by zoo gewigtige oorsprong-lyke schriften dier eeuwen, als by eventydige en oor-deelkundige Schryvers zoodaenig bevestigt, dat zulks heden buyten twyffel gestelt is; diens volgens hoeft het niet vremd voor te komen, dat Lipsius, op het midden der veerthienste eeuw, binnen de stad Loven tot vier duyzend laken-getouwen telt; de jaer-boe-ken van de zelve stad, zegt dien Schryver, voegen'er by dat voor ider diergelyk getouw dertig of veertig werk-lieden noodzaekelyk waeren, zoo tot het zuy-veren, tot het pluyzen, kaerden, spinnen en dierge-lyke, bezonderlyk tot het vollen, zynde alsdan de vol-molens nog niet in voegen, maer moetende alles door menschen handen bewerkt worden.

In Lovanio, pag. 47.

Van Dieven stelt op den zelven tyd duyzend

Digitized by Google

getouwen minder [*a*]. Dog nader met den zelven Schryver aenmerkende, dat een iegelyk binnen Loven gehouden was jaerlyks een ſtuk laken te maeken zoo voor zig zelfs als voor de zyne, zonder dat de edele of zoo genoemde *Patricii* daer van bevryd waeren, doet my denken, dat'er in deze Hoofd-ſtad, alsdan zoo bebouwt, ten minſten vier duyzend huys-gezinnen zullen geweeſt hebben; en diens volgens zoude zoo groot getal wolle-werkers alsdan binnen Loven geweeſt hebben, dat de zelve 160000 koppen zouden uytbrengen.

Andere tellen tot twaelf perſoonen noodzaekelyk voor ider getouw: [*b*] volgens deze zoude alsdan dit getal tot 48000 aenkomen, het welk aen ſommige beter en waerſchynlyker voorkomt, niet zeker zynde boven dien dat 4000 getouwen altyd in gang waeren en gezaementlyk bewerkt wierden; ik heb dikwils gezien dat de zelve werk-lieden die de wolle gekaert, geſponnen en op ſpoelen gewonnen hadden, mede voor wevers dienden, en zulks is waerſchynlyk op dien tyd meer als eens binnen Loven geplogen. Verder hoeft men zig alleenlyk in te beelden de menigte van andere ambagten, beroepen, hand-werken, neeringen en gilden, die in de zelve ſtad buyten deze begrepen waeren; het getal van de vleeſch-houwers, van de brouwers, van de tappers, van de ſmeden, van de viſch-verkoopers, van brood-maekers, en alle de gene afhanglyk van het burger leven, zullen ten minſte met de edele en de andere ingezetenen het getal van de wolle-werkers overtroffen hebben.

Zoo houd men met Lipſius, dat het getal van de

(*a*) Rerum Lovanienſ. cap. 6, pag. 116, 117, edit. in-fol.

(*b*) Gramaye, apud Zypæum in notit. Juris Belg. pag. 129, citat.

inwoonders van Loven alsdan tot 200000 begroot wierd.

De hand-werkers wierden (*a*) op het luyden van de klok op gestelde uren, tot en van het werk geroepen; zulks was alree door Hertog Jan, ten jaere 1282, geboden.

De menigte, zegt Lipsius, van de afkomende werklieden was zoo groot, dat volgens het verhaelen der ouderlingen, de ouders, met het begin van het luyden der klok, bezorgt waeren om hunne kinderen van de straet in huys te leyden, van vreeze dat zy door het groot getal van de hand-werkers, dat als dan gelyk eenen bie-zwerm afquam, zouden overrompelt geworden hebben. In Lovanio, pag. 48.

Het zelve verhaelt (*b*) men van meer andere Nederlandsche steden. Men houd voor zeker, zegt den aengehaelden Schryver, dat de neering van de wevers alleen met alle de volgers binnen Brugge 50000 mannen uytmaekte.

Gramaye zegt, dat het vierde deel van de Brugsche inwoonders uyt deze bestond. Hun getal kan men volgens de getouwen in de andere steden bepaelen. Dient voorder aenmerkt dat men onder den naem van wolle-werkers verstaet voor eerst de laken-maekers met alle de gene afhanglyk van dit hand-werk, de mindere wolle-werkers, of de gene die zoo genoemde kleyne drapperyen maekten, als by voorbeeld: drogetten, ratienen, ofte genopte lakenen, karzyen, frizaeden, baeyen, flanellen, stametten, pyen, friesen, sargien, saeyen, gelyk tot Ghiestele gemaekt wierden, en alle de wolle-werken die de Ibid. bl. 83.

(*a*) Divæi, rer. Brab. pag. 125, in-4to ædit. Miræi.

(*b*) Beaucourt, Beschryving van den Brugschen Koophandel, blad 82.

Digitized by Google

Engelſche tot in de vyfthiende eeuwe toe gemaekt, en van onze voor-ouderen geleert hebben. Deze waeren, zonder tegen-zeggen, onder alle de Nederlandſche ſtedelingen de talrykſte.

Ibid. fog. 316 Guicciardin telt ten zynen tyde 68 verſcheyde ambagten ofte gilden binnen Brugge : ider weet dat die Stad alsdan eene ſchaduwe was, by het gene zy ten tyde van de bepaelde eeuwen geweeſt hadde.

De bezonderſte en de oudſte onder deze ambagten, zegt dien Schryver, zyn de vleeſch-houwers, de viſch-verkoopers, de maekelaers en de ſchippers.

Beaucourt, ibid. bl. 68. De maekelaers waeren daer reeds bevoorregt van het jaer 1293 door den Graef Guido: niemand vermogt eenige koopmanſchappen zonder by zyn van maekelaers te koopen of te verkoopen; nogte iets te oeffenen tot baete, van alles dat koopen ofte verkoopen aengong. Deze waeren tal-ryker onder de Brugſche neeringen, benevens de vleeſch-houwers en Cuſtis, ibid. blad. 307. viſch-verkoopers ten jaere 1309; in den oproer van dit jaer hielden het de vleeſch-houwers, viſch-verkoopers, en oudekleed-koopers met de edele en met Blad 308. de bezonderſte burgery [leliaerts genoemt, om dat zy het Franſche zeel trokken] tegens de wevers en andere ambagten; den zelven Schryver voegt'er by, dat de eerſte de rykſte, de voorzigtigſte en de meeſte in getal waeren.

Niet te verwonderen, vermids de edele, de ryke burgers, de kooplieden, en die het meeſt te verliezen hadden met al hunnen aenhang onder deze begrepen waeren. Miſſchien ook de vremdelingen, ſchoon de ſchryvers daer niet van gewaegen.

Blad 348. De edele waeren alsdan zeer ta-lryk binnen deze Stad; de ryke handelaers die in neeringen en gilden beſtonden niet minder : want onder den naem van

Digitized by Google

wevers verstaen ik hier bezonderlyk de hand-werkers of de knaepen, en insgelyks van het meerderendeel der ambagten die in deze oneenigheden deel gehad hebben; [a] onder deze zyn de lynwaert-wevers van de minste niet geweest, welk hand-werk alsdan mede van de bezonderste was, en groot deel van den inlandsche koophandel maekte.

Lynwaert word in Vlaenderen laken genoemt, hier door denk ik dat Gramaye (b) de laken-getouwen met die der lynwaert-wevers op dien tyd onder malkanderen stelt, want hy begroot het getal dezer binnen Gend tot 40000, zullende waerschynelyk in de Vlaemsche aenteekeningen *laken-getouwen* gevonden hebben, en ter dier oorzaeke die misslag begaen hebben. Uyt die menigte van linnen en wolle-wevers kan men van de volk-rykheyd van Gend oordeelen.

De smeden waeren in Brugge menigvuldig, en de wyk daer deze woonden was ten jaere 1328 met hunnen naem bekent, insgelyks de peltiers ofte grauwwerkers-straet. Buyten die uytnemende menigte van zoo genoemde ambagten, gilden en neeringen, waeren ten jaere 1380 binnen deze Stad een groot getal vremde kooplieden, die uyt zeventhien verscheyde ryken aldaer met de woon gevest waeren, en handel dreven; men mag dan zeggen dat deze koop-stad alsdan bezogt en bewoont is geweest van alle de volkeren der bekende wereld, (c) uytgenomen van de Joden die daer ten allen tyde zyn uytgebannen geweest.

Custis, ibid. bl. 345, 450.

Ibid. pl. 413.

Gelyk den bezondersten koophandel van Luyk he-

(a) Gramaye, in Brugis, cap. VI, pag. 95, in-fol.

(b) In Gandavo, cap. XXX, pag. 39, ædit original.

(c) Beaucourt, Brugsche koophandel, blad 69.

Digitized by Google

dendaegs bestaet in wapenen, zoo meyne ik dat reeds ten jaere 1254, binnen Mechelen dit hand-werk buyten gewoonelyk geoeffent wierd, dat is voor de wapenen van die tyden.

Men hoeve alleen t'overloopen de regelen van het Broederschap van den H. Eligius, [a] ingestelt ten zelven jaere, om in 't geheel overtuygt te zyn dat het smeden-ambagt dezer stad alsdan aenzienlyk was; den handel in stael, yzer, tin, koper, kolen en alle noodwendigheden door smeden gebruykt, was alsdan zoodaenig groot, dat het schynt dat die werk-lieden gedurig in gebrek van deze noodzaekelykheden waeren, vermids aen de broeders van die gilde op eene boete van vyf schellingen Lovens verboden was, van buyten de stad van de voerlieden of van de kooplieden deze stoffe te koopen, gehouden zynde de zelve in hunne stad ter merkt te verwagten.

Ik heb in de aenteekeninge van Brugge niet vergeten te zeggen: dat alle de winkelen dezer stad, uytgenomen de gene daer men wapenen maekte ofte verkogt, ten jaere 1304 gesloten waeren. Niets was buyten den nood-druft aen die krygende vaderlanders noodzaekelyker als wapenen.

De smeden van Brussel staen voor ervarene wapenmakers geboekt (b). De wapenen bestonden alsdan in borst-harnassen, ook *pantzieren* genoemt, in yzere mutsen, storm-hoeden, schilden of beukelaeren, bylen aen byde zyden scherp, hellebaerden, spiessen, pyken, hand en voet-bogen, geyzerde pylen, werpschigten,

(a) Chronyke van Mechelen, uytgegeven het jaer 1775, blad 90.

(b) Divæi, rer. Brab. pag. 21. Beka, Hist. Ultraject. pag. 65, 105.

ſchigten, ſlingers, zweerden, diergelyke lange, glavien genoemt, geprikkelde ſtaeven, lange daggen, javelynen, [a] lange eyke ſtokken met yzere hamers, zonder van de geharnaſchte peerden te ſpreken, die als eenen yzeren muer eenen gantſchen ſtaelen ruyter voerden, met menigvuldige andere te lang hier aen te haelen, gelyk de veelvoudige oorlogs-tuygen, als zoo genoemde catten, ingienen, blyden, rammen, ſtorm-thorens en diergelyke welkers grootſte deel ons van de Romeynen overgebleven is, en de gene hier alle te lande gemaekt en verkogt wierden. Beka, ibid. pag. 121.

Van Dieven, op het jaer 1357, zegt in de jaer-boeken van Loven bevonden te hebben, dat des zelfs burgers alsdan twaelf donder-buſſchen gekogt hadden, en dat zy deze eerſtelings in den ſlag van Zantvliet gebruykt hebben. Ibid. p. 170.

De jaer-boeken dezer, op het voorgaende jaer, ſpreken van twee-en-dertig. (b)

Uyt de aenteekeninge op de ſtad Lier blykt, dat daer eenen donderbuſch-maeker woonde: niet te verwonderen, want het is zeker dat'er klok-gieters lang voor dien tyd in Nederland geweeſt hebben, en dat'er in deze eeuwen met menigte in de nieuwe thorens van Kerken en Kloosters zyn gebrogt geweeſt, zoo nogtans dat die donder-buſſchen van yzer waeren. (c)

(a) Reygersbergen, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 141. Buzelini, Gallo Flandr. pag. 311, b.

(b) Divæi, Annales Lovanienſ. pag. 21, in-fol.

(c) Aengaende de klok-gietery in Nederland, dient het volgende by Vaernewyk (Hiſt. van Belgis, blad 464. Antw. druk 1665, in-4to) De klok Roe-

Digitized by Google

Het busch-kruyd maekte op den zelven tyd, en in de zelve stad deel van den koophandel.

---

land in het Belfort tot Gend, *was gegoten in het jaer Ons Heeren 1344, en wierd genoemt die Brand-klokke, en was dry jaeren daer naer opgewonden: daer staet op in geschrifte: Moester Jan van Roosbeke Clockmeester.* Aenteekening van de Heer Verhoeven.

Digitized by Google

II.

VERVOLG.

I. *By na alle de Nederlandsche steden in deze eeuwen vergroot.*

II. *Onuytputtelyke volk-rykheyd, ontzaglyke legers van de Vlaemingen.*

III. *Luyster van alle de Brabandsche steden.*

IV. *Bouw-kunde eerst in hout, op dit tyd-stip in steen.*

V. *Handel in hout, steen-bakkery, glas-blaezery, kalk branden, gekapte steen, steen-kolen, turf en des zelfs koophandel.*

MEn heeft uyt de aenteekeningen gezien dat by na alle de Nederlandsche steden, ten tyde van deze twee eeuwen, merkelyk zyn vergroot geworden, verscheyde meer als eens, en niet tegenstaende veele besmettelyke land-ziektens en pest, die ontallyk volk weg rukten, benevens de kruys-togten die met honderd duyzend koppen aen Nederland gekost hebben, zonder nog te spreken van de vreesselyke burger-krygen, waer van eenen onder de Vlaemingen alleen op twee jaeren tyds wel twee honderd duyzend burgers dede sneuvelen, zonder nog te gewaegen van die bloedige togten in Zeeland en elders, zonder te vermaenen van de onophoudelyke oorlogen met de

Meyer, fol. 206.

Q ij

Digitized by Google

Marchant, pag. 377. Franschen; egter was het land zoodaenig bevolkt, dat de Vlaemingen alleen twee honderd duyzend voetknegten en twaelf duyzend ruyters te velde brogten. Oudeg. fol. 233. Is het wonder dat den Franschen Koning zoude gevraegt hebben of het Vlaemingen regende.

Gelyk de wolle-werkers de tal-rykste onder de stedelingen waeren, zoo waeren zy het ook onder de legers; en uyt die tal-ryke neering kan men van de andere hand-werken oordeelen.

Loyens, de Ducib. Brab. pag. 19. Hoe aenzienlyk ten jaere 1312 de Brabandsche steden waeren, blykt uyt de zoo genoemde tafelen van Cortenberg, alwaer de volmagtigde van de steden, Loven, Brussel, Antwerpen, 'sHertogen-Bosch, Thienen, Leeuw, Nyvel, Geldenaeken, Genap, Lier, Herentals, Hannuy, Vilvoorden, benevens die van de vryheden Thurnhout, Assche, Tervueren, Merchthem en Cappelle, vergaedert waeren, en stem hadden in het bywezen van Hertog Jan den II.

Uyt de aenteekeningen is genoegsaem te zien, dat veele van deze steden, die heden, om zoo te zeggen, geenen naem meer hebben, alsdan tal-ryker in inwoonders waeren, ider in 't bezonder, als nu de gantsche helft te saemen zoude konnen opbrengen.

Zoo stond het voor de verwoestinge in Henegouw, gelyk in de aenteekeninge gezeyt is. De wolle-werken waeren aldaer in bloey gelyk in Vlaenderen en in Brabant.

Tot diergelyke menigte van inwoonders waeren ontallyke wooningen noodig. Loven was dan gansch bebouwt; zoo was het met de andere steden, welkers jaer-boeken, ten tyde van de bepaelde eeuwen, zoo dikwils van brand gewaegen, dat verscheyde van die menigmael, en by na ganschlyk door de vlammen zyn verslonden geweest. De akkers waeren alsdan niet be-

bouwt gelyk nu: een groot deel der Nederlandsche gronden bestond in bosschen, men bouwde in hout als met de stoffe het best aen de hand, en met de welke grooten handel uyt Denemarken gedreven wierd; ik heb aengeteekent dat het deenen hout in groote menigte alhier getrokken wierd.

De geduerige onheylen uyt den brand ontstaen deden de Nederlanders beter peyzen; men begon de Kerken, de raed-huyzen, halle-plaetsen, pak-huyzen of magazynen, en meer andere zoo gemeyne als bezondere gebouwen in steen te maeken. De steenbakkery zoo voor de mueren, vloeren en daken; het kalk-branden quam sterk in voegen en wierd een groot tak van den koophandel, insgelyks de glasblaezery en alles dat tot bouwen behoeft.

Door de zelve voorzorg wierden de steen-kuylen ontdekt, de zerken uytgegraeven en gekapt, welkers koophandel geen van de geringste alsdan was in de Nederlanden, en de bezonderste voor die van Namen, gevolglyk den handel in kalk.

Ik denke dat de steen-kolen dus gevallig gevonden zyn op het eynde (*a*) der twaelfste eeuw. 'T is ook zeer waerschynlyk dat het gebruyk der zelve zoo in deze landen als in het Prinsdom van Luyk en elders, alsdan gemeyn was; want ten jaere 1347 was het getal van die graevers zoo groot, dat de zelve een deel van het Luyksche krygs-leger maekten. Zouden de kolen, daer in het Broederschap van den H. Eligius op het jaer 1254 binnen Mechelen van gewaegt word, geene steen, of gelyk men de zelve daer ter plaetse nog smee-kolen noemt, geweest hebben?

Ibid. p. 425. & 426.

(*a*) Foullon, Histor. Leodiens. tom. 1, pag. 304.

Digitized by Google

Ik heb in de aenteekeningen niet vergeten van de darink en de zout-keeten te handelen; zouden de turven en des zelfs gebruyk zoo niet gevonden zyn?

Op het jaer 1350 word in de rekening van den Rent-meester van noord Holland, (*a*) van de wagenaers die den hof-turf ten hove menden, gewaegt.

Des zelfs koophandel was den aenmerkelykften voor Holland, Zeeland en Vriesland.

(*a*) Gouthoeven, ibid. eerste deel, blad zonder tal voor 95.

Digitized by Google

III.

VERVOLG.

I. *Bezondere aenmerkingen op den handel van de graenen en peul-vrugten.*

II. *Grooten koophandel van paerden en vee.*

III. *Van de wynen en bier-brouwen.*

IV. *Bezonderen handel in de zee-havenen.*

V. *Van de Engelsche, Spaensche en inlandsche wolle.*

VI. *Van de hand-werken der dorpelingen.*

DEn koophandel van inlandsche graenen als van tarwe, koren, spelte, gerst, haver, boekweyt, hooy en strooy wierd meestendeel binnens lands gedreven.

Men brogt uyt Duytsland graenen in Zeeland en elders, [a] zoo in de aenteekeningen op Dordrecht gezeyt is.

De Hollanders en de Zeeuwen verkogten aen de belegerde Gentenaeren ten jaere 1381, graenen, meel en brood, niet tegenstaende Graef Albregt het zelve stiptelyk verboden had.

Guicciardin (*b*) schryft, dat in Nederland geene

(*a*) Chronyke van Vlaenderen, tweede deel, blad 59 en 64.

(*b*) Fogl. 9. Reygersbergen, tweede deel, blad 70.

Digitized by Google

peul-vrugten gewonnen wierden als boonen en erten. 'T is te denken dat den handel van erten of erweten, in Walcheren groot geweest zy, vermits deze aldaer ten jaere 1253 (*a*) gelyk de graenen op de velden gewonnen wierden. Van den handel van zout, mede, was en honing is in de aenteekeningen genoegsaem geschreven.

Het gewin van raepen, van raep of olie-zaet is aenmerkelyk geweest; het smout was van d'eerste noodwendigheyd tot de wolle-wevery, niet tegenstaende daer alsdan veel vremde olie toe gebruykt wierd.

Hoe menigvuldig is het gewin van vlas en hennip niet geweest? Hoe aenmerkelyk het hekelen, spinnen, en weven dier? De zylen voor de schepen alleen konden duyzende hand-werkers in gang houden. Waer is nu den koophandel der zelve, die de uytlandsche alsdan in Vlaenderen moesten zoeken? Waer de kabels en touwen?

De tal-rykheyd van het volk, de groote menigte van brouweryen, spreken voor het gewin van de hoppe en des zelfs koophandel: het gewin van de mede voor de verwery alsdan zoo aenzienlyk in deze Nederlanden, als nu in gansch Europen. (*b*)

Het

(*a*) Chronyk van Veldenaer, door Boxhorn, blad 46.

(*b*) De Heer Verhoeven heeft, naer dat zyne aenteekeningen reeds gekroont waeren, twee aenmerkelyke brieven overgezonden, de eene van Bisschop Everard van Doornik, op het jaer 1185, de andere van Graef Guido van Vlaenderen, des jaers 1281. Die stukken zyn te lang hier in te lassen. Wy houden ons te vrede met te zeggen dat in de zelve van de tienden der *mede*, *wouwe* en *koolzaed* gehandelt word. De omstandigheden en de bewoordingen zelfs, doen onzen Schryver gelooven, dat die gewassen alsdan deel, misschien een merkelyk deel van den koophandel in Vlaenderen hebben gemaekt. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

Het queeken en den handel van peerden is altyd eygen geweest aen de Batavieren; (*a*) die zelfs ten tyde van de Romeynen de bezonderste ruyters waeren in de ontzaglyke legers van den Adelaer. De Vriezen, Hollanders en Zeeuwen benevens de Geldersche hebben in die tyden uytgenomen in de liefhebbery van peerden. (*b*) Van ouds waeren die van de overheyd te Nimwegen onder eed verbonden een peerd te moeten houden. De vet-weyery en vee-handel was in deze landschappen grooter als in eenig ander van Nederland; gevolglyk veele wey-landen en beemden.

In Konings Wilhems tyden, zegt Reygersbergen, Ibid. 1 deel blad 85. dat is omtrent het midden van de derthienste eeuw, was een zoo groot hooy-jaer dat noyt zyns gelyk gezien was.

De menigvuldige peerde-merkten op die tyden in de Nederlandsche steden, laeten genoegsaem zien dat den handel van het gedroogde gras voor die landschappen bezonderlyk voordeelig geweest is.

Uyt Brugge wierden veele peerden buytens lands gezonden, (*c*) Lodewyk van Nivers vergunde ten jaere 1334 aen de Vriesche kooplieden, van vry met hunne peerden en ossen in Vlaenderen te komen, Meyer, ibid. f. 135. vers. mids tot redelyken prys den voorkeus uyt de peerden aen zig te hebben.

Den vee-handel, bezonderlyk van Deensche ossen, in Vriesland, Holland en Zeeland gemest, in koeyen, kalveren, schaepen en verkens, was van de uytnemenste dezer landen. Hier van in de aenteekeningen

(*a*) Sunt & selecti equites quibus inditum Batavorum nomen..... æquitandi arte præstantissimi. Dion Cassius, libr. 55, cap. 169.

(*b*) Smids, Schat-kamer, blad 261.

(*c*) Gramaye, cap. VI, pag. 95, in-fol.

op de vee-merkt van de ſtad Lier, die van te vôren tot Meſpelaer wierd gehouden.

Apud Meyer ibid. fol. 140. Froiſſard ſchryft op het jaer 1339, dat die van Doornyk, omſtreeks Audenaerde en Cortryk 10000 ſchaepen, zoo veele oſſen en verkens genomen hadden.

De zoo genoemde vet-koopers en ſchieringers, [a] in de Vrieſſche geſchiedeniſſen op het jaer 1392 bekent, waeren groote kooplieden. De eerſte vet-weyders of ryke handelaers in oſſen, d'andere zoo veel als vleeſch-houwers die by deelen het geſlagte vee verkogten.

Van den koophandel in wynen is veel aengeteekent; de Spaenſche waeren op dien tyd niet zeer ſmaekelyk, want het is zeker dat het verboden is geweeſt, van de wynen met Spaenſche te mengen. Cuſtis, ibid. blad 357. De kenders vloeken heden nog de vergiftige mengeling met den Spaenſchen *pedro ximenez* genoemt.

Het meeſte deel van wynen dat hier te lande alsdan gesleten wierd, beſtond in Franſche, Rynſche en Moeſel-wynen.

Somtyds wierden van Rochelle alleen wel veertig duyzend ſtukken wyn tot Brugge gebragt, jae nog meer, mids ik leze [zegt d'Heer Beaucourt] [b] » dat » op den 25 Meert van het jaer 1388 de Engelſche, » de Vlaemſche vloote die met wyn van de voor- » noemde ſtad Rochelle quam, aengetaſt hebbende, » in eenige ſchepen negen duyzend ſtukken wyn be- » vonden wierden.

Het gene van het bier brouwen aengeteekent is,

(a) Gabbema, Leeuward Beſchryv. blad 12. Item by Smids Schatkamer, blad 358.

(b) Brugſchen koophandel, blad 60.

en in het hedendaegs verſtand van die neering genomen, gaet zekerlyk de inbeelding te boven. Hier op mag men met Slichtenhorſt aenmerken: (*a*) » dat » dan ter tyd het bier brouwen zoo gemeyn niet was » als nu, maer door de bank eenige ſteden eygen, » die ook doorgaens de vryheyd en het voor-regt had» den, dat een myl of twee in 't rond ten platten » lande, niemand dik bier mogt kooken. "

» De brouw-ketels waeren ook nivers na zoo ruym » als wel nu ten dage, het welk dien Schryver hier » uyt beſluyt: dat wel eer in etlyke ſteden, by voor» beeld t'Amersfort over de 350 brouwers waeren, » daer nu zegt hy, regte voort, twintig het werk » wel konnen beſchikken. "

Den ondergang van de brouwers-neering binnen Amersfort is, myns dunkens, geen bewys om de ketels te verklynen: den grooten koophandel die in de bieren alsdan omgong, maekt die brouweryen niet minder op die tyd-ſtip, als de wolle-wevery dezer landen op den zelven tyd, in bedenking met den ydelen naem dier tot nu nog van overig is.

Men noemde dik bier het gene nog van noode had te giſten. (*b*) Het dun of ſcherp bier zonder giſt was vry van alle laſten. Het ongeld op het eerſte wierd *grutte* genoemt.

Ik zoude gevolglyk op den zelven voet met meer andere neeringen, hand-werken en ambagten die deel van den koophandel maeken, konnen voorts gaen; dog aengezien in de aenteekeningen van deze gehandelt is, zal ik alleenlyk de bezonderſte aenmerken.

(*a*) Gelderſche geſchiedeniſſen, tweede deel, blad 94. in notis.

(*b*) Telonium vero & negotium fermentatæ cereviſiæ quod vulgo *grut* nuncupatur. *In diplomate* ibid.

In de zee-havenen en in de groote koop-steden waeren de vleesch-houwers, drooge en versche-visch-verkoopers, brood-maekers, vet-wariers, kruydeniers en merssenier, anders ook kraemers genoemt, de smeden en scheep-makers, zeel-drayers en kabel-makers, en alle de gene die zig met zee-behoeftens geneerden, buyten de kooplieden in andere waeren, verre de aenzienlykste.

Hoe volk-ryker deze steden waeren, hoe magtiger en tal-ryker waeren de neeringen.

Onder de bezonderste koopmanschappen dezer, was den voor-raed voor de zee-vaerders de minste niet, deze bestond in graenen, hard-brood, biscuit genoemt, gezoute zwyne-vleesch en spek, gezoute tonne en drooge visch, haring, boter, kaes, vet, zout, olie, azyn, brandewyn, wynen, honing, syropen, mede, en alles het gene tegen verrotting en bederf tot het leven behoeft; benevens tot scheeps-tuyg, als krom-hout, masten, zeylen, ankers, kabels, touwen, netten, pek, teer, brand-hout, kolen, turf, &c.

'T is onnoodig te herhaelen dat de wolle-wevery het bezonderste hand-werk en het aenzienlykste deel van den koophandel in Vlaenderen, Brabant, Henegouw Holland, Zeeland, Vriesland en Gelder uytmaekte.

De Engelsche wolle was den grond-slag van dit hand-werk. Hier dient aenmerkt dat deze, dit groot hand-werk kon in stand houden, dit namaels missende moest by gebrek van stoffe de wolle-wevery te niet gaen.

Castis, ibid. blad 359. De Vlaemingen waeren alsdan yverig op hunne voordeelen, want men ziet met welke oplettentheyd zy met de Engelsche handelden, hebbende zelfs liever dit hand-werk en den koophandel te behouden in verbintenisse met deze, als eenen verdervelyken

Digitized by Google

oorlog met Vrankryk en met hunnen eygen Graef te ontwyken.

Zy hadden reeds ten jaere 1335 den aenstaenden ondergang van de wolle-wevery voor oogen gehad, want het grootste deel van de Vlaemingen, wankelende tusschen de Koningen van Vrankryk en van Engeland, niet tegenstaende dat den Graef zig uytdrukkelyk voor den eersten geuyt hadde, drong het voordeel van het wolle-werk de zaek door, en de meeste voegden zig met den Koning Eduard, bestaende uyt de kooplieden en uyt de ontzaglyke menigte der wolle-werkers.

De Fransche, zegt Meyer, waeren gehaet van de Vlaemingen, ter oorzaeke van de langduerige oorlogen die zy onderling gevoert hadden. Ibid. f. 136. vers.

Den Koning Eduard om de Vlaemingen meer te verbinden, en om de zelve in die wankelende omstandigheyd tot zynen kant te trekken, deed hun midlertyd gevoelen dat de wolle-wevery en des zelfs koophandel in 't geheel afhanglyk waeren van hun onderling bond-genoodschap, of van zyn goetdunken; daerom verbood dien Vorst op dit tyd-stip den uytvoer van de Engelsche wolle, en dede aen de Vlaemingen verstaen dat hy noyt zoude gedoogen van eenige wolle tot hun te laeten komen, ten waere zy hunne wapenen met de zyne, tegen de Fransche vervoegden.

Het gebrek van wolle daer en tusschen was het grootste onheyl voor dit landschap, en vervolgens voor Brabant, Henegouw en voor gansch Nederland.

In Vlaenderen liepen die hand-werkers als bedelaers; volders, wevers, spinders, kaerders en die groote menigte tot het wolle-werk gebruykt, waeren in de uyterste armoede. Meyer, ibid.

Digitized by Google

Het gezag van Artevelde was op dien tyd grooter in Vlaenderen, als oyt eenigen Graef gehad hadde; hy draeyde de ſpil van den ſtaet volgens zyn wel gevallen: argliſtig en ſchalk in al zyn voornemen, wiſt hy zig in plaets te houden, niet alleenlyk met geweld, maer alles onder den dek-mantel van het gemeene beſt en voordeel voor de wolle-werken en den koophandel.

Door zynen ſchalken raed verbond zig Hertog Jan van Braband den III, en de ſteden Loven, Bruſſel, Antwerpen, s'Hertogen-Bos, Nyvel, Thienen en Leeuw, met den Graef van Vlaenderen en des zelfs ſteden Gend, Brugge, Ypren, Cortryk, Aelſt, Audenaerde en Geeraerds-Berge, onder verſcheyde voorwaerden by Ibid. f. 139. v. Meyer aengehaelt, hebbende onder andere: dat ider van hun deze verbonde ſtedelingen in beſcherming zoude nemen, en dat den koophandel zoude gedreven worden zonder beletſel, dat zy een en de zelve munte zouden ſlaen die in beyde de Vorſtendommen gang zoude hebben, en dat de zelve nog verboden nog verandert mogt worden ten zy met toeſtaen van beyde de Princen en van alle de verbonde ſtedelingen.

Welk of het inzigt van Artevelde geweeſt zy, het voordeel van den koophandel, en de Engelſche wolle bezonderlyk, zyn de waeragtige bron-aderen geweeſt van dit bond-genoodſchap, in het welk de Brabanders zoo veel intreſt hadden als de Vlaemingen.

Ibid. f. 136. v. Al is het zaken, zegt Meyer, dat wy nu, ſchryvende omtrent op het jaer 1530, meer wolle uyt Spagnien krygen, op dien tyd, 1335, wierd ons geene wolle als uyt Engeland gezonden.

'T is dan laeter en waerſchynlyk met het aenkomen van de Spaenſche kooplieden in Brugge, dat de Spaenſche wolle in deze landen gemeyn geworden is,

Digitized by Google

zoo nogtans dat ik vast geloove, dat de Italiaensche kooplieden op dien tyd reeds Spaensche wollen in Vlaenderen gebrogt hebben, schoon in mindere baelen, en met zoo groote menigte niet als ten tyde van Meyer.

Ten jaere 1341 zond den Koning Eduard meer als duyzend baelen wolle in Vlaenderen: hier door bielden de Vlaemingen den haek in de keel; de wollewevery was wederom in gang en heeft zoo lang toegenomen als de verbintenisse van de Engelsche met de Vlaemingen geduert heeft. Ibid. f. 144. vers. in fine.

De onderlinge vrede-breuk, ten jaere 1371, wierd door de Vlaemingen om den koophandel open te houden, zoo haest met den peys afgesmeekt, als de vyantlykheden begonst waeren. Meyer, ibid. fol. 165.

De inlandsche wolle wierd alleenlyk voor de gemeynste hand-werken gebruykt; deze veel rouwer en stuerder, wierd doorgaens van de dorpelingen tot hunne eygen kleeding verwerkt.

Het zelve is aengeteekent op het Vrye van Brugge en elders. Het is nogtans, dat de dorpelingen in Vlaenderen, lang voor dien tyd, de wolle-wevery in alle deelen geoeffent hebben; maer zulks is op veele plaetsen door de stedelingen belet geworden, en door de Vorsten verboden, gelyk in de aenteekeningen reeds gezeyt is, zoo wel in Brabant als in Vlaenderen. Meyer fol. 145 & 146.

Het was aen die van Ghistele geoorloft kleyne drapperyen, saeyen genoemt te maeken.

Honscoten bestond op het jaer 1373 uyt ruym 20000 inwoonders. Het hand-werk van zoo genoemde saeyen en sayetten was aldaer in vollen gang, en zoo aenmerkelyk dat den Graef Lodewyk van Maele hun eenen zegel vergunde, om die vermaerde hand-werken te teekenen; de riet-kammen wierden daer in March. ibid. pag. 90. Meyer, ibid. f. 165. vers. March. ibid.

Digitized by Google

overvloed gemaekt benevens andere gereetſchappen tot de wolle-wevery noodzaekelyk, de welke doorgaens in dit landſchap, in Braband, in Holland, in Henegouw en elders ten platten lande, zoo wel als in de ſteden te vinden waeren; maer egter zoo ſtandvaſtig niet, gemerkt de dorpelingen geduerig, ter oorzaeke van de oorlogen, genoodzaekt waeren te vlugten, en vervolgens hunne hand-werken te ſtaeken.

Hier op zy te aenmerken, dat de hand-werken ten platten lande ter oorzaeke van de afgunſtigheyd der ſtedelingen, door de Vorſten verboden wierden; het ſchynt dat in dien tyd het zalig midden-punt onbekent was: ik beken wel dat de land-bouw eygen is aen de boeren, maer kan den tyd die aen het huysgezin van den akkerman overig is, met ſpinnen, weven, kaeren en ſpoelen, niet overgebrogt worden?

Kon den Vorſt niet gebieden dat de dorpelingen mogten ſpinnen en weven voor hun eygen gebruyk, dat de meer reſt van lakenen, drapperyen, en lynwaerten door hun geweven met volle ſtukken ter merkt in de ſteden hoefden gebrogt en verkogt te worden?

Waer het zaeken dat alle de Vlaemſche lynwaerten in de ſteden moeſten gemaekt worden, welk zoude dien koophandel wezen?

De uytſnede ofte verkoopinge in het kleyn by ellemaet is te regt aen de lands-lieden verboden geweeſt; als dezen vermogen koophandel te dryven en winkelen op te ſtellen, moeten de ſtedelingen te niet gaen, en dorpen ſteden worden, wel bezonderlyk in tyd van peys. Met dat eenen duerzaemen vrede ten tyde van deze twee eeuwen, zoo ongemeyn was als den vogel *Phænix*, is het niet te verwonderen dat in de aenteekeningen niet het minſte van den koophan-

del

del der dorpelingen gezegt is; boven dien is het zeker dat de Brabanders en Vlaemingen bezonderlyk, zulks noyt zouden gedoogt hebben; de Bruggelingen dreven hunnen yver-zugt te verre tegens die van het Vrye; want op het aenhouden van deze, wierd door Margariete van Maele, ten jaere 1384 aen die dorpelingen de wolle-wevery verboden gelyk reeds aengeteekent is. Meyer zegt: *interdictum petitione Brugensium ne post hac Franconates per pagos suos lanificium faciant: quæ res tandem plus ipsi oppido quam pagis nocuit.* Fol. 201.

Ongetwyffelt hebben de Brugsche kooplieden daer meerder by verloren als die dorpelingen, want de hand-werken van die van het Vrye, waeren zoo veele verscheyde beken die het water naer den molen brogten; hoe meer zy die hand-werken beletteden, hoe meer zy hunne eygen winsten en koophandel verminderden.

Het zelve volgt voor Brabant en andere landschappen daer diergelyk verbod plaets gegrepen heeft.

IV.

VERVOLG.

VAN DE TAPYT-WEVERY.

Fol. 214. MEyer, op het jaer 1396, gewaegt uytdrukkelyk van tapyten, die binnen de ſtede van Arras gemaekt waeren, en in de welke de Hiſtorie van Alexander den Grooten geweven was; deze benevens verſcheyde fyne Hollandſche lynwaerten en andere uytlandſche handwerken waeren geſchikt tot giften voor den Turk, om door dien middel den jongen Hertog Jan van Burgondien te verloſſen.

Volgens Gramaye, heb ik onder Doornyk aengeteekent, dat het eerſte egte ſtuk, dien aengaende, op het jaer 1544 voorkomt, en dat ik niet bevinde dat voor de vyfthienſte eeuw dit konſtig hand-werk in Doornyk, Audenaerde of Brugge gemaekt zy.

Ibid. p. 46. Marchant ſchryft dat de tapyt-wevery bezonderlyk binnen Audenaerde, Brugge, Aelſt, Doornyk en Ryſſel op zekere voorwaerden toegelaeten was, en dit ter oorzaeke van het bedrog in dit hand-werk voor te komen.

Voorders, nog dezen, nog andere by my bekende Schryvers gewaegen nergens van het begin dezer hand-werken in Vlaenderen.

Hier op te aenmerken: [a] dat die tapyten van

(a) Vide Ducange in Gloſſar voce *tapeſium & tapicerius*.

Arras en de gene in andere steden geweven, ongetwyffelt een groot deel van den koophandel in Brugge maekten, en dat het zeer waerschynlyk is dat'er op het eynde der veerthienste eeuwe nog geene in Vlaenderen geweven wierden, ter oorzaeke dat deze, in dit geval zouden voorgestelt geweest hebben, tot baete van hunne eygen inwoonders; gemerkt de steden Gend, Brugge, Ypren alleen de verlossing van den Hertog bekostigt hebben.

V.

VERVOLG.

I. *Overvloedige rykdommen ten tyde van deze twee eeuwen in Nederland.*

II. *Groot gezag van de ryke en magtige kooplieden by de Vorsten.*

III. *Weergalooze pragt, een geheele leger-bende goudsmeden binnen Brugge.*

IV. *Niet tegenstaende die verderffelyke pragt was het misverstand van den adel te koopen nog niet in gang.*

V. *Den koophandel zoo wel door edele als door onedele gedreven.*

VI. *Regeerders van de steden doorgaens uyt edele en kooplieden gekozen.*

VII. *Van de Comans Gilde.*

VOlgens *Paulus Æmilius* had den Graef Boudewyn van Constantinopelen, den tweeden van dien naem, ten jaere 1202, [a] groote sommen gelds van de kooplieden van Brugge, die tot Venetien handelden, geleent, en hiel de zelve in dusdaenige groot

(a) Apud Marchant, ibid. pag. 124.

agting, dat hy niets goeds van de Grieken verwagtende, de bewaeringe en opvoedinge van zynen eenigen zoon aen de Brugsche kooplieden binnen Venetien toebetrouwde.

De groote los-gelden die de Nederlanders genoodzaekt waeren te betaelen, (*a*) wierden ter oorzaeke van hunne rykdommen, buyten gewoonelyk hooger als voor andere landaerd gestelt; de uytnemende geldsommen die de Vlaemingen ten tyde van Lodewyk van Maele op brogten, als mede de Brabanders, wel bezonderlyk de Lovenaers, ten tyde van den Hertog Wencelyn, zyn blykelyke bewyzen, dat de rykdommen noyt in deze landen tot zoo hoog punt, als dan geweest hebben. Meyer, ibid. fol. 170. Lipsius, ibid.

Den Hertog van Brabant gaf ten jaere 1339 [*b*] met zyne dogter aen den zoon van Eduard den III, Koning van Engeland, dry honderd duyzend ponden sterlings ten huwelyk.

Koning Eduard van Engeland leende van Heer Wilhem, bastaerd van Duvoorde, (*c*) schat-bewaerder van den Graef van Holland, Wilhem den III, 200000 ponden, onder bespreek, dat hy in Engeland alderley koopmanschap zoude mogen in brengen en doen verkoopen, zonder thol of eenige andere onkosten daer voor te betaelen, en dat zoo lang als hem de voorschreve somme zoude weder gegeven worden.

Floris Berthout wierd den ryken koopman genoemt: des zelfs rykdommen waeren uytnemende, (*d*)

(*a*) Lipsius, in Lovanio, pag. 56.

(*b*) Rymer, Fædera, vol. V, pag. 113.

(*c*) Gouthoeven, ibid. eerste deel, blad 375.

(*d*) Pontan, Histor. Gelr. pag. 247. Slichtenhorst, ibid. blad 119.

de kostelyke gesteenten, peerlen en den overvloed van goud, deed in zyn hof het zilver als zonder weerde aenzien. (*a*)

Niet tegenstande de ongehoorde rampen, die gansch Vlaenderen ten tyde van die vreesselyke burger-kryg overstroomt hadden, en die alle andere land-schappen veele eeuwen zouden gevoelen; ziet men wederom weynige jaeren naer deze de Vlaemsche steden door den oorlog verwoest of verlaeten, op nieuw herbouwt en andermael bevolkt zoo tal-ryk als te voren.

Meyer, ibid. fol. 213.

De pragt van de Bruggelingen ten jaere 1393 op het schiet-spel met den voet-boog binnen Doornyk, is wederom een klaere blyk dat'er de rykdommen onuytputtelyk waeren, zoo lang den koophandel aldaer zynen zetel hadde.

Dry honderd zeven en tagtig schutters uyt agt en veertig steden binnen Doornyk vergaedert, waeren alle om den prys van het deftigste en pragtigste inkomen te winnen, zeer kostelyk uytgedost.

De Nederlandsche stedelingen aldaer aengekomen, waeren die van Henegouw: uyt Gislenus stad, Halle, Maubeuge, Aeth, Bergen, Chievres, Binch, En-

(*a*) Om een beter denk-beeld van dezen edelen koopman te hebben, geven wy het volgende op uyt de Chronyk van *Froissart, vol. III, fol. 67 verso*. Den Graef van Gelder stak diep in schulden. Zyne zaeken door een ryk houwelyk te herstellen, wierd hem door zynen oom den Aerts-Bisschop van Keulen aengeraeden, en hier toe de eenige dogter van Floris Berthaut aengewezen. Hoort nu de woorden van den Aerts-Bisschop, zoo als die by Froissart aengeteekent staen. (*Florent Berthaut*) *est aujourd'hui renommé le plus riche homme d'or & d'argent que on sache en nul pays par les grans faitz de marchandise qu'il maine par mer & par terre; car jusques en Damas, au Caire & en Alexandrie, ses gallées & ses marchandises vallent cent mille florins, & tient en pleige une partie de vostre héritage.* Dus verre Froissart, die ons op de volgende bladzyde verzekert, dat den rykdom van dien Berthaut in vyf of zes millioenen guldens bestond. *Aenteekening van den Uytgever.*

ghien, Condé; van Brabant, die van Nyvel, Vilvoorden, Brussel, Antwerpen, Lier; van Vlaenderen, die van Dixmude, van Amandus-stad, Ypren, Audenaerde, Geeraerds-Bergen, Brugge, Cortryk, Sluys. Voorders die van Mechelen, van Namen, van Tervere en van Heusden, zonder de gene van Arras en andere, als nu hoorende aen Vrankryk zoo in Artois als in Fransch-Vlaenderen en in Henegouw.

De Bruggelingen, zegt Meyer, zyn de pragtigste tot dit schiet-spel gekomen; hy vergeet niet uyt te drukken dat deze zeer magtige kooplieden waeren, gekleed in kostelyke zyde en damast, in fyn linne of neteldoek, en met zwaere goude ketenen, het cieraed van dien tyd, omhangen; deze hebben den prys van het deftigste inkomen gehad; die van Parys, de gene van het verste verzoek. Ibid.

De Yperlingen den prys van het best te schieten, bestaende in twee zilvere vergulde kruyken wegende agt marken een once. Die van Douay, van Dixmude en van Brussel de andere, van minder gewigt.

Op dit tyd-stip is te aenmerken: dat Lodewyk van Maele, door zyne hals-sterrige vraek-zugt meer onheyl aen Vlaenderen en aen den koophandel heeft veroorzaekt, als uyt alle de voorige rampen en oorlogen met de Fransche ontstaen was.

Dat den Hertog Philip van Burgondien door zyne zagtmoedigheyd, en niet tegenstaende hy vremdeling was, die verbitterde gemoederen heeft weten te winnen.

De ontzaglyke, Vlaemingen, die nog aen slaverny, nog aen onbepaelde vryheyd zig konden gewennen, zyn door dien Vorst en door de goedertiere Margariete, zyne gemaelinne, tot reden gebragt, den koophandel herstelt, en de rykdommen weder in Vlaenderen gekomen meer als te voren.

Digitized by Google

De pragt van de Bruggelingen in het schiet-spel van Doornyk is eene kleyne schets dien aengaende; en niet tegenstaende dat in de aenteekeningen, volgens de daer by beroepe Schryvers dikwils van de rampen en ondergang der steden gemeld is, gelyk onder andere van Ypren; egter ziet men door de gevolgen, dat, om zoo te zeggen, door geene bedenkelyke onheylen, ten tyde van de bepaelde eeuwen, de Vlaemsche koop-steden konden vernietigt worden: het volgende is een blykelyk bewys.

Jan van Burgondien wierd ten jaere 1396 [*a*] met veele Vlaemsche edele in den slag voor Nicopolis gevangen, en ten zelven jaere verlost by afkoopinge voor eene somme van 200000 dukaeten; dit door tusschen spreken op de borg-togte van *Dinas de Rapondis* een magtig koopman geboortig van Luca, woonagtig binnen Brugge.

Deze uytnemende somme, zegt Custis, wierd door die van Gend, Brugge en Ypren haest by een gebragt, en mildelyk tot het verlossen van hunnen Prince gegeven.

Boven dien hadden de edele Vlaemingen aen dezen Prince (*c*) nog zestig duyzend goude reaelen getelt tot de bekostinge van zynen togt in Hungarien.

Uyt deze vrywillige opbrengingen is klaer te zien, dat de rykdommen door den koophandel in de Nederlanden onuytputtelyk waeren; en buyten de weergalooze schatten die alsdan in Vlaenderen en in Brabant overvloediger waeren als in eenig landschap van gansch Europa

(*a*) Brugschen koophandel, blad 61.

(*b*) Jaerboeken, ibid. 475.

(*c*) Meyer, fol. 213 verso. Oudegerst, fol. 313 verso.

Digitized by Google

Europa, hoeft men alleen te aenmerken dat de gilde van de goud-ſmeden ten jaere 1380 binnen Brugge zoo tal-ryk was, dat de zelve alsdan eene ganſche leger-bende uytmaekte, gemerkt deze onder haer eygen ſtandaerd ten oorlog quam. Meyer, ibid. fol. 176 verſ.

De overdaedige pragt der Bruggelingen valt net op het jaer 1300.

De pragt en weeldige overdaed zyn dogters van den rykdom, deze verthoonen zig eerſt in ryke en wulpſche kleeding en dierbaere cieraeden van de vrouwen, in tal-ryken treyn van huys en dienſt-boden, in rytuygen en peerden, in overvloed van koſtelyken huysraed, in goud en zilver, in wooningen en ſpeel-goederen als paleyzen.

Zoo ſtond het op dien tyd in Vlaenderen en in Brabant: in de andere landſchappen naer maete van den handel.

Meyer ſchryft op het jaer 1379, dat de ydelheyd van het misbruyk in de kleeding, niet alleenelyk in de magtigſte ſteden, maer in de dorpen, in de vlekken, en in de hoeven van de boeren zelfs ongeloovelyk was. Ibid. fol. 170.

Maer egter zien ik niet dat die ydeler en verdervelyker eer-zugt, den gekogten adel, die zoo menige geſlagten door den koophandel verrykt, ten onder gebrogt heeft, alsdan in de Nederlanden gewortelt was.

Een koopmans zoon hield zig aen zyn vaders beroep, en de kooplieden die door den adel van de Vorſten verheven wierden, ſchaemden zig niet voor duſdaenige aen de gantſche wereld bekent te zyn.

Dynas de Rapondis, (*a*) wierd van den Graef van

(*a*) D. O. M. Sapiens & prudens vir Dynas de Rapondis mercator oriundus de Luca illuſtrium olim Philippi & ſucceſſivè Joannis Burgundiæ Ducum & Flandriæ Comitum Conſiliarius & Magiſter hoſpitii, &c. obiit Brugis anno 1414, Kal. Febr. *Beaucourt*, *Brugſchen koophandel*, *blad* 61.

Digitized by Google

Vlaenderen met de weerdigheyd van des zelfs Raeds-Heer verheven: zyne bloed-verwanten of erfgenamen, hebben op zynen graf-steen den titel van koopman niet agtergelaeten.

Den adel wierd dan nog niet verkogt; men kende het geschil niet of deze met den koophandel strydig was; het was geen weth dat de edele zelfs niet vermogten, maer wel door andere, handel te dryven, met een woord de Spaensche zwetzeryen en adelyke hersfen-schimmen, (*a*) hebben onze voor-vaderen het hoofd niet doen draeyen, gelyk namaels geschiet is, en nog te veel van dien geest in onze landen is overgebleven.

Hoe verderffelyk de pragt dan was, egter was dit mis-verstand nog niet bekent, want de kooplieden waeren groot en geagt onder de Vorsten, deze eerden hun als de pilaeren van den staet, en als de zenuwe van den oorlog.

Als den Heer van Mechelen Berthout den ryken koopman genoemt wierd, hoe stond het dan met den koophandel van andere edele? Alle de *Patricii*, dat is de oude en aenzienelyke edele van Loven, waeren laken-maekers; den Heer van Duvoorde was den aenzienlyksten koopman van geheel Holland.

Ik denke dat de deftige kooplieden alsdan als edele gehouden wierden, zonder daer brieven van de Vorsten toe noodig te hebben.

Zoo kan het ligtelyk met de Brugsche kooplieden toegegaen hebben, aen de welke den Graef Boude-

(*a*) Nihil magis ridendum quam ob quæstum sine ulla virtutis, fortitudinis præstantisque meriti commendatione, nobilitatis insignia concessa habere, quæ hac ratione non tam dari quam prostitui dicuntur. *Apud Christyn, Jurisprudent. Heroic. part.* 1 ; *pag.* 137.

Digitized by Google

wyn te Venetien de opvoedinge en bewaeringe van zynen eenigen zoon toe betrouwde.

Veele verſtandige edel-lieden, zegt d'Heer Beaucourt, welkers kaſteelen der voor-vaders dreygden te gronde te vallen, en de middelen niet hebbende om die van nieuws op te bouwen, bemerkende dat'er menigvuldige geringe lieden door hun vernuft en neerſtigheyd met den koophandel voorſpoedelyk te dryven, magtig en ryk wierden, lieten de patenten, opene brieven en titels van edeldom vaeren, en nederdaelende van hunne ſtam-regiſters, ſtelden boven op deze den vrugtbaeren boom van den koophandel. Ibid. bl. 78.

De geſchiedenis-Schryvers maeken geen onderſcheyd tuſſchen edele en onedele Brugſche vrouwen, aen welkers pragt de Franſche Koninginne zig zoo vrouwlyk ſtoorde.

Men mag deze by onderſtelling gedeeltelyk voor edele, en koopvrouwen nemen, want den koophandel heeft den rykdom in Nederland gebrogt, en de pragt is des zelfs gevolg, en niet van den adel, het gene veele van de adelykſte geſlagten van Duytſchland op dezen tyd nog beveſtigen.

Den ouden adel van Vlaenderen, Henegouw en Braband, de wel geboren van Holland, Zeeland, Vrieſland, &c. zyn altyd by de Vorſten in groot-agting geweeſt, geëert en gelief-kooſt van de deftige lieden.

De regeerders der ſteden van Nederland wierden doorgaens voor het grootſte deel uyt deze verkozen, maer ten tyde van de burgerlyke oneenigheden en inlandſche oorlogen, gaf het grauw de weth, gelyk in de aenteekeninge gezeyt is.

Gend omtrent het jaer 1274 wierd door de dwinglandye van de negen en dertig beſtierders van een groot deel ingezetenen verlaeten, die zig in Braband Oudegerſt fol. 196.

en binnen Mechelen nedergezet hadden, om welke reden de eerste met die van Loven, Brussel, Lier, Thienen, Leeuw, en die van Mechelen vast stelden, en deze aen de Gentenaeren beloofden, dat zy geene vlugtelingen uyt die stad zouden aenveerden, het welk voor de aenzienlykste zeer pynlyk was, gemerkt de stad van Gend alsdan door die 39, zynde voor het meestendeel persoonen van zeer gemeynen staet, en hand-werkers, bestierd wierd.

Ibid. fol. 197 verſ. & 198. Het volgende jaer wierd door de Graevinne Margariete hier in voorzien, en bevolen van uyt de Comans gilde 30 persoonen te kiezen, die het gemeene best zouden bestieren, onder deze waeren de kooplieden in graenen en in wynen tot die bedieninge onbequaem verklaert.

Comannen, volgens sommige, is zoo veel als goede mannen te zeggen, volgens andere koopmannen, de letter P agtergelaeten; het is zeker dat deze gilde in Vlaenderen, in Braband en elders uyt de deftigste kooplieden bestond.

De handelaeren in graenen en in wynen wierden uyt de bedieningen gesloten, om dat de eerste van het gemeyn gehaet, en de tweede van vervalschinge en bedrog verdagt waeren; zoo dat buyten deze voor alle kooplieden de baen tot de bestieringe van het gemeyne best open was.

De bezonderste bedieningen en ampten, zoo van de wolle-wevery, van de neeringen en ambagten, wierden alle door de kooplieden bekleed.

Het overdekenschap van de schippers binnen Gend was niet alleenlyk eerlyk, maer boven dien profytig, en veele winste by brengende. (*a*)

(*a*) Rerum Burgundicar. pag. 23, ad ann. 1379, in-fol.

Digitized by Google

Die plaetſe of dit ampt was zonder weergae, zegt Heuterus. In de andere Nederlandſche ſteden, was het ganſch met de neeringen op den zelven voet geſchaepen. Ik heb in de aenteekening op Uytrecht het wan-order van die gilden geboekt.

Met een woord, de rykdommen en het groot gezag van veele dezer dekens, zyn doorgaens de bronnen van de oploopen d'een tegen d'ander geweeſt, die dikwils de hand-werken hebben doen ſtil ſtaen, de vremde kooplieden verjaegt, en alle andere landſchappen als deze te gronde zouden geholpen hebben.

De Vorſten hebben doorgaens alle middelen gezogt om de eendragt in den ſtaet te veſten, maer veeltyds te vergeefs: het grauw was te tal-ryk, het gezag of magt van de Princen en Wethouderen was niet ſterk genoeg om aen die menigte te gebieden; ter dier oorzaek alle die geduerige veranderingen in de regeeringe van de ſteden, waer van de gemengde, uyt edele en deftige kooplieden beſtaende, verre de beſte was; al dat aen onze Graeven en Hertogen dier eeuwen ontbroken heeft, waeren geregelde krygs-knegten; hunne krygs-magt beſtond in de gilden en ambagten, deze aen 't muyten zynde, was den Vorſt zonder volk.

Digitized by Google

VI.

VERVOLG.

I. *De kostelykste zyde stoffen met goud en zilver die in Constantinopelen gewrogt wierden, die van Damascus gemeyn in de Nederlanden.*

II. *Camelotten van Galatien, &c. fluweelen van Genua, en alle Italiaensche hand-werken binnen Brugge en elders.*

III. *Camelotten en verscheyde dezer hand-werken binnen Gend, Douay en Cameryk na gemaekt.*

NU blyft nog overig uyt die pragt, een groot deel van den koophandel te ontdekken.

Voor de kruys-togten bestonden onze hand-werken in wolle-wevery en in lynwaerten; voor de twaelfste eeuw waeren de goude en zilvere lakenen, de zyde stoffen en camelotten van geyte en kemels-hayr, de fyne gaezen en zoo genoemde neteldoeken, benevens meer andere kostelyke hand-werken met zyde en katoen bekent onder verscheyde naemen, alleen in de Vorstelyke hoven en adelykste huyzen in gebruyk; men kende de verscheyde soorten van kostelyken marmer-steen, uyt de puyn-hoopen die de Barbaeren nog tegen dank overgelaeten hadden. Maer zoo haest de kruys-togten in gang waeren, na dat

Digitized by Google

den Graef van Vlaenderen, Keyzer van Constantinopelen verkoren was, na dat onze Nederlanders de havenen van Pise, van Florence, van Genua, en van Venetien bezeylt hadden; dien geest van kampen en vegten onzer vaderen, was dan dien zelven niet meer, het levens gemak, de toelachende rykdommen, den koophandel zelfs, veranderde veele van die vreesselyke krygers in ervaere schip-lieden, in magtige handelaers, die de kostelyke hand-werken uyt Constantinopelen en uyt de bezonderste koop-steden van Italien in de Nederlanden brogten. Robertson; ibid. p. 27.

Volkard van Chartres (*a*) spreekt van de verwonderbaere hand-werken van Constantinopelen met verrukking, van de menigte van het goud en zilver, van allerhande kostelyke stoffen, die in die wereldstad gewrogt wierden, gelyk eenen reyzer die uyt eene woestyne daer eerstelings aenkomt.

Die kostelyke hand-werken, de camelotten die in Galatien uyt zeer fyne draeden gewrogt wierden, de goude en zilvere lakenen, zyde stoffen en fyne peerlen, wierden of door de Nederlanders uyt die zetel van het Griekfche Keyzer-ryk of uyt Italien, of door de kooplieden zelfs binnen Brugge gebrogt en verkogt; zoo dat de pragtige kleedinge uyt diergelyke stoffen niet missen kon, van eene vremde, yverzugtige en op de Vlaemingen nydige Vorstinne te trotsen. Beaucourt; ibid. bl. 71.

Alles het gene kostelyk en zinlyk in Syrien gewrogt wierd, de zwaere zyde stoffe die van de stad Damascus den naem heeft, en in de welke de Brugsche schutters tot Doornyk gekleed waeren, de fluweelen, Beaucourt; ibid. bl. 72.

(*a*) Apud Bongars. vol. 1. pag. 386. Robertson, ibid. pag. 230.

ſatynen, armozynen en verſcheyde zyde lakenen van Genua, de koſtelyke Venetiaenſche hand-werken, alles het gene in de Levant en in ganſch Italien gewrogt wierd; boven dien den dierbaeren marmer van die geweſten met menigvuldige andere waeren, die uyt zeventhien verſcheyde ryken hier aengevoert wierden, en welkers lyſt by Gramaye in 't bezonder uytgedrukt is; deze alle waeren alsdan binnen Brugge, en in de andere Nederlandſche koop-ſteden zoo gemeyn, dat de vremde kooplieden die in de zelve quamen opkoopen.

In Brugis, cap. 6. p. 95. in-fol.

Een oud hand-ſchrift door de geleerde Benedictienen (*a*) aen de boek-wormen ontrooft, benevens een uyt-trekſel van de regelen voor de hand-werkers van de camelotten van Cameryk (*b*) ſchynen te kennen te geven dat die ſtoffen aldaer in Douay en in Gend gemaekt wierden ten tyde van de veerthienſte eeuwe.

'T is meer als waerſchynlyk in de bedenking van den grooten koophandel en van de verſcheyde hand-werken der Nederlanden dat een groot deel door de Italiaenen hier eerſtelings aengebrogt ten tyde van de veerthienſte eeuw door onze vaderlanders zyn na gemaekt geweeſt, gemerkt zy de eerſte ſtoffe aldaer konden bekomen, om die zelve t'huys te verwerken, maer hoe zulks vaſt geſtelt? *Etiam periere ruinæ.*

Eenen koopmans-boek van die eeuwen zoude zekerlyk meer ligt op de vraege geven als alle het gene ons in de jaerboeken is overgebleven; waer vind men omſtandiglyk

(*a*) In Gloſſario, Ducange voce *Camelinum.*

(*b*) De vert de Gand, ne de Douay,
Ne de camelin de Cambray.

Digitized by Google

omſtandiglyk de veelderhande hand-werken, zoo inlandſche als uytheemſche, de menigvuldige waeren die deel van den koophandel maeken?

Men ziet nog dagelyks in verſcheyde Kerken van Nederland, Altaeren en graf-ſteden in marmer van die tyden, die ongetwyffelt uyt Venetien, Genua en andere ſteden van Italien met menigte hier aengebrogt wierd. Dezen eenen artikel voor alle, zoude met veele konnen vermeerdert worden.

VII.

VERVOLG.

I. *Brabandsche kooplieden opgehouden voor de schulden van den Hertog.*

II. *Hoogen intrest van geld tot 20 en 30 ten honderd.*

III. *Van de Joden in Braband, hunnen woeker, en het gene hun betreft tot het jaer 1369.*

IV. *Van de munte.*

TEn tyde van de minderjaerigheyd van Jan den III, Hertog van Braband, (a) was de schat-kamer, door de baet-zugt van de gene die alsdan aen het roer waeren, tot hun eygen profyt verkeert, en het Hertogdom in groote lasten en schulden; wylen Jan den II, hadde genoodzaekt geweest groote sommen gelds in andere landen van de kooplieden te ligten, om welke te betaelen hy merkelyke schatten vergadert hadde, de welke naer zyne dood door de bestierders verquist of onder hun gedeelt waeren: hier uyt zyn groote rampen voor den koophandel ontstaen; want de Brabandsche handelaers wierden met hunne goederen opgehouden, in gevangenisse gesmeten en als borge bewaert, tot dat door den Hertog of andere die schulden zouden betaelt geweest hebben.

(a) Divæi, rerum Brabant. pag. 143.

Digitized by Google

Daer verliep tusschen beyde een geheel jaer, eer dat door de zorge van de regeerders der Brabandsche steden eenen gemeynen last, hoofds-gewys, gestelt wierd, de welke met de overige van den Hertogelyken schat, en inkomen genoegsaem was om de vremde kooplieden te betaelen, en de Brabandsche met hunnen koophandel in vryheyd te stellen.

'T is ongetwyffelt dat die geligte sommen door Hertog Jan den II, tot zoo hooge intresten liepen, als elders geplogen wierd. De Lombardiers trokken in alle de koop-steden het bezonderste gewin tot hun, en waeren in deze landen gelyk in alle andere van gansch Europa, de bezitters van het in gang zynde geld; tot dien tyd was'er nog pael nog toom aen de roof-zugt gestelt; de geld-schieters maekten hunne rekeninge volgens het perykel tot twintig en meer ten honderd. Robertson, ibid. p. 316. Oudeg. ibid. fol. 201. Pag. 317.

De Graevinne van Vlaenderen, Johanne, bygenoemt van Constantinopelen, (*a*) genoodzaekt zynde ten jaere 1221 groote geld-sommen te ligten tot het lossen van den Graef Ferdinand, kon de zelve van de kooplieden niet minder bekomen als tot twintig ten honderd, sommige zelfs eyschten tot dertig.

'T is niet te verwonderen dat onder die regtzinnige geld-schieters eenen Jood met naem Johannes bekent is, want dit volk kleeft en is eygen aen den woeker en aen den koophandel, gelyk het roest aen het yzer; [*b*] hunne rooveryen waeren ongetwyffelt buyten-spoorig in Brabant, reeds van de derthienste eeuw; want Hertog Henrik den III. beval uytdrukkelyk by uytersten wille ten jaere 1260, dat alle de

(*a*) Thesaur. anecdotor. vol. I. col. 886.
(*b*) Miræi, diplomat. Belg. pag. 281; in 4to. edit. origin.

Digitized by Google

Joden en woekeraers uyt Braband zouden geroeyt worden. Alleenlyk uytgenomen de gene die als andere deftige kooplieden regtzinniglyk zouden handelen zonder woeker of roof-zugt.

Dit gebod is egter zoo haeſt niet gevolgt, want ten jaere 1267 of daer omtrent, (*a*) vroeg de Hertoginne Aleidis aen Thomas van Aquinen wanneer het haer geoorloft zoude zyn geld-vordering van de Joden te vraegen?

Spreekelyk bewys dat'er alsdan geen kleyn deel dezer in haere ſtaeten zig bevonden, en woonden.

De Joden wierden ten jaere 1310 (*b*) door een uytzinnige en tal-ryke bende kruys-vaerders t'alle kanten vervolgt, berooft en vermoort.

Ter dier oorzaeke verleende Hertog Jan van Braband den II, aen de Joden, die in zyne landen woonden, van zig binnen het ſterk ſtedeken Genap te mogen bergen; ten jaere 1349 en 1350 [*c*] wierden de zelve als lucht en water-vergiftigers door geheel Nederland uytgeroeyt, en in Braband twee jaeren geduerende levend verbrand.

Eyndeling zyn alle Joden door Wencelyn, [*d*] Hertog van Braband, ter oorzaeke van de ongehoorde heylig-ſchenderye, door eenige dezer gepleegt tot Bruſſel ten jaere 1369, voor eeuwig uyt alle zyne ſtaeten gebannen. Ik heb reeds gezeyt dat dit rampzalig volk noyt in Vlaenderen is gedoogt geweeſt. (*e*) De zelve wierden in de ſtaeten van den Hertog van Gelder beſchermt.

(*a*) Haræi, annal. tom. I, pag. 271.
(*b*) Divæi, rerum Brabant. pag. 140.
(*c*) Meyer, ibid. fol. 154, verſo. Haræus, ibid. pag. 325.
(*d*) Loyens, de Ducibus Brabantiæ, pag. 53.
(*e*) Pontan, Hiſt. Gelriæ. pag. 229, num. 30.

Digitized by Google

Lodewyk van Maele is den eersten van de Vlaemsche Graeven geweest, die ten jaere 1346 goude munte heeft doen slagen. Die verscheyde geld-specien zyn by Oudegerst opgehaelt. Ibid. fol. 275 Voor dien tyd waeren de geld-stukken van alle Vorsten door den koophandel gemeynder; de Fransche mottoenen zoo goude als zilvere bezonderlyk; (*a*) den Hertog van Braband, den Graef van Holland, Zeeland en Henegouw, en alle de mindere Vorsten dezer Nederlanden, tot de Baender-heeren toe, hadden voor het grootste deel hunne bezondere munten. Van sommige dezer is in de aenteekeningen doorgaens gesproken.

(*a*) Vide Ducange, voce *moneta*. Item le Blanc.

Digitized by Google

VIII.

VERVOLG.

I. *Nederlandsche zee-magt.*

II. *Visschery en haring-vangst.*

III. *Zeeschen koophandel op Denemarken, &c.*

DE gelegentheyd van Vlaenderen en der hedendaegsche vereenigde landschappen, heeft der zelve inwoonders van ouds tot het beploegen van de zee gewent.

De Batavieren zyn de eerste geweest ten jaere 1088, die door de engte van Denemarken, langs de Sund, in de Oost-zee gekomen zyn; (*a*) en niet tegenstaende dat in deze eeuwen de scheep-vaert tot die volkomentheyd, die de uytvindinge van het zee-compas daer namaels by gebrogt heeft, nog niet gestegen was, egter ziet men dat de Batavieren en de Vlaemingen onder de kloekste en kundigste zee-vaerders van hunne tyden mogen gestelt worden.

Robertson, ibid. p. 318. Eene reyze van de Baltische in de Middellandsche zee kon alsdan op geenen zomer geschieden; ter dier oorzaeke was Brugge als half weegs verkozen, voor het werelds pak-huys, en als het beste gelegen

(*a*) Guicciardini, Belg. Univers. in additamento, pag. 23, edit. Amst. 1646.

Digitized by Google

tusschen de koop-steden van het noorden en die van Italien.

Hier door zyn die groote rykdommen in de Nederlanden gekomen; want Brugge was dan te gelyk het magazyn van de Engelsche wolle, van wolle-werken en lakenen, van lynwaerten, van allerhande scheeps-behoeftens, van andere noordsche goederen, van alles het gene Italien zoo van zyn eygen hand-werken en gewin, als van de Indische waeren daer binnen brogt.

Ik heb my in de voorige aenteekeningen meer als eens, nopende de ontsaglyke zee-magt en tal-ryke vlooten, opgehouden.

De Engelsche zyn aen de Vlaemingen zoo wel over hunne scheep-vaert, als over de wolle-wevery verpligt. Het goed verstand tusschen Koning Eduard den III, en de Gentenaeren, door Artevelde, de Vlaemsche laken-wevers die dezen Vorst ten jaere 1326 in zyn Koningryk lokte, zyn de eerste doodelyke neepen voor dit hand-werk, en vervolgens voor onze schip-vaert geweest; want de Engelsche van te voren onkundig in de laken-makery, waeren genoodzaekt hunne wollen in de Nederlanden te brengen, en de zelve verwerkt wederom aldaer te koopen; dit hand-werk, namaels zelfs tot dit hoog punt gebrogt hebbende, zyn onze landen ontvolkt geworden, hunne steden en havenen vermeerdert, en de schip-magt ontsaglyk geworden. Ibid. p. 321.

De Engelsche, zegt Anderson, waegden niet met hunne eyge schepen op de Baltische zee te handelen, als met het begin der veerthienste eeuw; het was al over het midden der vyfthienste dat s'er eenige in de Middelandsche zee zonden. Apud Rob. ibid. p. 321.

Alle vremde koopmanschappen wierden in Enge-

Digitized by Google

land door de Lombardiers en door die der aen zeesteden gebrogt; de vremdelingen verrykten zig gerustelyk ten koste van d'Engelsche, die zy alle noodwendigheden aenbrogten.

Uyt de aenteekeningen blykt genoegsaem dat de Nederlanders onder deze de minste niet geweest hebben; waer toe nog bezonderlyk geholpen heeft het huwlyk van den Graef van Holland Jan den I, (*a*) met de dogter van den Koning van Engeland, die ten jaere 1295 by opene brieven aen den bewaerder der zee-kust van Jernemuth gebood van de Hollanders, Zeeuwen en Vriesen, die by die kusten quamen visschen, alle onderstand te doen; belovende boven dien plegtelyk aen den Graef Jan; dat hy dry oorlog-schepen vaerdig maeken zoude, om de visschers en de haring-buyzen, tot de kusten van Zeeland toe te bewaeren en te geleyden.

Hoe ontsaglyk de Vlaemsche, Hollandsche, Zeeuwsche, Vriessche en Geldersche zee-magt alsdan geweest zy, kan men zien uyt dien vreesselyken oorlog van het jaer 1304, tusschen Hertog Jan van Henegouw den II, of zynen zoon Wilhem, en den Graef van Vlaenderen Guido; want Reygersbergen verhaelt, dat de Vlaemingen in dien zee-slag elf honderd schepen verloren; andere gelyk Boxhorn begrooten de Vlaemsche vloote, op dit getal, waer uyt men van de scheeps-magt van den Graef van Holland kan oordeelen, die niet tegenstaende de hulpschepen van Vrankryk egter zeer tal-ryk moet geweest hebben.

Ibid. 2de deel blad 116.
Ibid. bl. 117.

In de binnelandsche oorlogen onder de Graeven van

(*a*) Boxhorn, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 100 en 101.

Digitized by Google

van Holland en Zeeland (*a*) gebruykte men kogge-schepen en galleyen.

De dorpelingen wierden dan belast met een zeker getal van riemen nevens de roeyers op te brengen.

De zee-roovery was altyd in gang; want ten jaere 1323 in gerst-maend wierden verscheyde Venetiaensche schepen zeer rykelyk met koopmanschappen geladen, die zy in Vlaenderen gekogt hadden, van eene menigte Engelsche roovers besprongen. Meyer, fol. 126.

De eerste behielden de overhand en brogten thien van die roof-schepen binnen Venetien tot pryzen.

Hier uyt is te aenmerken hoe uytnemende den buyten-landschen koophandel geweest zy, terwylen die koopvaerdy-schepen zoo tal-ryk waeren, dat zy thien gewapende kaepers overwonnen en tot prys maekten.

Het Zeeuwsch en Hollands zout was niet genoegzaem voor Vlaenderen; verscheyde hunner koopvaerdy-schepen voeren alsdan op de kusten van kleyn Britanien, en kogten het zout in de haeve Baye genoemt, alwaer verscheyde Vlaemsche schepen ten jaere 1371 van de Engelsche aengerand en genomen wierden. Ibid. f. 165.

Uyt de aenteekeningen is genoegzaem betoont hoe voordeelig het met de visschery van den haring voor de steden van Vlaenderen, Holland, Vriesland, Zeeland, Gelderland en andere is toegegaen. (*b*)

Ik bevinde dat die van Harderwyk en van Staveren, bezondere vrydommen en voor-regten van Waldemar den II, Koning van Denemarken, die ten jaere 1203 aen de kroon quam, bekomen hebben; de zelve wierden voor Harderwyk bevestigt ten jaere 1326. Van deze is in de aenteekeningen gesproken;

(*a*) Smids, Schat-kamer der Nederlandsche oudheden, blad 309.

(*b*) Pontani, Histor. Daniæ. pag. 441, num. 40 & 50.

X

hier by zy alleenlyk aenmerkt dat den haring-vangst op de bepaelde eeuwen een groot deel van den koophandel der Nederlanders maekte en dat hunne schepen, haring-buyzen, buyzen, en koggen genoemt, ten dien tyde zeer menigvuldig waeren.

De eerste bron van de rykdommen voor de steden aen de Baltische-zee gelegen, schynt, volgens Robertson, den vangst van den haring geweest te hebben; men vong dien visch alsdan by de kusten van Zweden en van Denemarken, gelyk hy heden overvloedig is by de kusten van groot Brittanien. Arnout van Lubek, (*a*) eenen Schryver van de derthienste eeuw, spreekt hier van in dezer voegen: Ibid. p. 319.
» De Deenen waeren eertyds gekleed gelyk arme
» matroosen, maer nu zyn zy uytgedost in scharla-
» ken, purper, en in fyn lynwaert; die rykdom-
» men komen van die jaerlyksche visschery by de
» kusten van Schoonen. Alle volkeren komen tot
» hun, brengen hun goud, zilver, en al wat tot de
» pragt dient, om het zelve te verwisselen tegen den
» haring die hun door de voorzienigheyd word ge-
» zonden. "

Hier op valt te aenmerken dat de Vlaemsche, Brabandsche en andere Nederlandsche kooplieden hunne wollelakenen, lynwaerten en alle andere pragtige en kostelyke waeren aldaer tegens haring verwisselden, bezonderlyk de bevoor-regte stedelingen van Gelderland, Vriesland, Holland en Zeeland.

Ibid. p. 442. num. 50. Ten dien tyde, zegt Pontanus, was Staveren door de scheep-vaert en den koophandel by uytnementheyd in bloey. Harderwyk was niet min vermaert,

---

(*a*) Ibid, & apud Conring. de Urbib. Germ. parag. 87.

zoo in de aenteekeningen getoont is, en het zelve zoude men van alle de steden van Zeeland met Boxhorn mogen zeggen. » Op het jaer 1368, zegt dien Ibid. bl. 164.
» Schryver, hebben de Zeeuwen zeer bezig geweest
» met zee-vaert en den handel van koopmanschap-
» pen die op Denemarken, Noorwegen, Schoonen,
» en de omliggende plaetsen en ryken sterk gedre-
» ven wierd. Daer toe veele bezondere vrydommen
» van de Koningen van die landen verkrygende.

» Albregt die zig noemt den Zweden en Gothen
» Koning, en Heere des lands van Schoonen, heeft
» gegeven voor hem en zyne nakomelingen aen de
» Schepenen en Raeds-mannen van Zirikzee, en
» hunne burgeren die in Zeeland bezeten zyn, eene
» viete, zeker gedeelte lands op zynen grond tot
» Schoonen, die erffelyk te bezitten binnen zyne
» paelen met alle zyne regten en vryheden, als die
» van Campen haere viete bezaten en gebruykten.
» En dat alle die van Zeeland te regt zouden staen
» voor den voogd van Zeeland, dat is eenen Regter,
» zynde eenen Zeeuw van geboorte, die van de
» Zeeuwsche kooplieden verkoren wierd, en onder
» wiens gezag alle geschillen tusschen de Zeeuwsche
» kooplieden reyzende geoeffent wierden. "

Waer uyt, benevens het gene in het hoofd-stuk van de hanze-steden aengehaelt word, klaerlyk blykt dat den handel van onze kooplieden in het oosten en het noorden, benevens den haring-vangst ten tyde van de twee bepaelde eeuwen, en vry laeter aldaer in vollen gang en bloey geweest hebben.

Dog zy voorder te aenmerken dat der Zweden Koning Albregt (*a*) alsdan in zwaeren oorlog was

(*a*) Pontani Histor. Daniæ. pag. 498, num 40.

met den Koning van Denemarken Waldemar den III; dat de hanze-ſteden, en bezonderlyk onze Nederlandſche, alsdan met den eerſten vereenigt waeren, ter welker oorzaeke, Albregt aen de zelve in Denemarken zelfs, en wel bezonderlyk in het eyland Schoonen alsdan veele voor-regten en vrydommen nopende den haring-vangſt vergunt heeft; dat met den vrede tuſſchen den Koning Waldemar en de hanze-ſteden getroffen tot Stralſund ten jaere 1370 vaſt geſtelt was:

Idem p. 409. n. 30. & ſeq. dat de Wandaliſche hanze-ſtedelingen, tot vergoedinge van de ſchaede die zy in dezen oorlog geleden hadden, vyfthien jaeren geduerende vry zouden bezitten, Elſinborg, Malmuyen, Schaanor en Falſter, dat is by na het geheele land van Schoonen, dat na dien tyd, de zelve plaetſen vry en onbelaſt zouden

Idem ibid. p. 507. n. 10. weder geven, het welk dadelyk geſchiet is ten tyde van den Koning Olaus den V, in het jaer 1385.

Num. 1. Geduerende deze vyfthien jaeren, en ſedert, is het bond-genoodſchap van de hanze-ſteden laſtig geworden aen verſcheyde Vorſten, en wel bezonderlyk aen die van Denemarken, Noorwegen en Zweden, alwaer hunne voor-regten en vrydommen allengskens vermindert of ingetrokken wierden.

De vremde handelaers genoten binnen de ſtad Bergen in Noorwegen op dien tyd weynig meer voordeels als de ingezetenen. Dit voor zoo veel onze Nederlandſche zee-ſteden betreft.

Ten jaere 1388 deden die van Mecklenborg tot Roſtok afkondigen: dat alle de gene die de Deenen, Zweders en Noorwegers, met de welke zy alsdan in oorlog waeren, konden beledigen of hunne koopmanſchappen of ſchepen konden bemagtigen, in alle hunne havenen vry zouden zyn met de pryzen die zy

Ibid. p. 520. num. 10. daer binnen zouden voeren; Hier door zegt Ponta-

Digitized by Google

nus, wierden alle roof-gierige zoodaenig aengelokt, dat de zee en de groote rivieren met zee-ſchuymers bedekt waeren, ontſaglyk in het ooſten met den naem van Fatacle-broeders, die meeſter van Gotland geworden zynde, aldaer hunnen roof-neſt hadden, laetende nergens den vryen doorgang.

Ten jaere 1396 (*a*) hadden etlyke zee-roovers een Rouaens koopvaerdy-ſchip, grooter als een Spaenſche kraek, en koſtelyk geballaſt overmeeſtert; de reeders dezes woonden in Brugge, tot Parys, en eenige binnen Troyen in Champagnien.

De roovers hadden zig verſtout met dit ſchip tot Harderwyk te landen, en den buyt binnen Amſterdam tot geld te maeken; en niet tegenſtaende dat den Hertog van Burgondien en de Vlaemingen alles aenwendeden om het ſchip met de goederen weder te hebben, wierden de roovers zelfs door die van Harderwyk en van Enkhuyzen, by den aengehaelden Schryver, het geſpuys dezer ſteden genoemt, met kragt en ſlot-braek uyt de hegteniſſe getrokken.

De gantſche ooſt-zee was onveylig tot het jaer 1402 (*b*) alswanneer de bezonderſte roovers door die van Hamburg gevangen, met het zwaerd geſtraft zyn, welkers koppen op de boorden van de Elbe op pinnen geſtelt, den ſchrik in de overige ſchuymers gejaegt hebben. De roovers uyt Gotland door de Ridders van het Duytſch order verjaegt zynde omtrent het jaer 1398, hadden zig met die der Saxiſche kuſten vervoegt, en zyn met de zelve vervolgt en uytgeroeyt. Ibid. p. 531. num. 40.

(*a*) Pontani Hiſtor. Gelr. pag. 336, num. 10 & 20.

(*b*) Pontani Hiſtor. Daniæ. pag. 534, num. 19.

De diepe ſtilzwygendheyd van alle onze Schryvers nopende den koophandel op dien tyd, ſchynt klaerlyk te kennen te geven dat de zelve alsdan zeer geſtremt is geweeſt; en dat de Nederlanders, onze hanzeſtedelingen hier van uyt te nemen weynig deel in de uytroeyinge van die roovers gehad hebben.

Digitized by Google

IX.

VERVOLG.

Van het bond-genoodschap der hanze of aen zee-steden.

DE onveyligheyd van de wegen zoo te water als te lande hebben niet alleenlyk veele Nederlandsche kooplieden en andere in den grond geholpen, maer boven dien verderffelyke oorlogen tusschen verscheyde Princen veroorzaekt.

Ik heb reeds de reden van den slag van Woeringen aengehaelt; de rooveryen op de grenzen van alle staeten, bezonderlyk in Duytsland, waeren, om zoo te zeggen, onvlugtbaer.

Ten jaere 1371 wierden andermael eenige Brabandsche kooplieden van hunne koopmanschappen berooft, en men zeyde dat de roovers zig in het landschap van Gulik vertrokken hadden; den Hertog Wencelyn eyschte door zyne gezanten aen den Graef van Gulik voldoeninge en straffe over de roovers; maer dezen meer tot den oorlog als tot de billyke voordering van den Hertog genegen, droeg zig zulks weynig aen, waer uyt dien ongelukkigen veldslag gevolgt is, daer de bloem van den Brabandschen adel sneuvelde, en den Hertog zelfs gevangen wierd. Haræi ann. t. 1. p. 344.

Omtrent vyfthien jaeren (*a*) te voren was in Vlaen-

(*a*) Ibid. pag. 333. Lipsius, in Lovanio, pag. 56.

Digitized by Google

deren eenen vermaerden zee-roover met naem Morant bekent; den Ridder Wouter Heremachius van Loven voor Engeland ingescheept, wierd van de zelve gevangen, en is genoodzaekt geweest vier duyzend goude schilden voor los-geld te betaelen.

Men heeft in de aenteekeningen genoegsaem gezien dat de Vlaemingen in betere eendragt en verstand met de Engelsche waeren, als met eenige andere landaerd van Europa, en niet tegenstaende dat ten jaere 1274 de goude myn van den wollen-handel reeds voor een groot deel uyt dit Koningryk in Vlaenderen was overgescheept; nogtans vergaderde den jongen Graef Guido een groot getal oorlog-schepen om den Koning van Engeland te bevegten, onder voorwendsel, dat sedert korten tyd de Engelsche eenige kooplieden van Vlaenderen op den Oceaen aengerand en van hunne goederen berooft hadden.

Oudegerst, ib. f. 194. v.

Evenwel wierd midlertyd den peys met den Koning en den Graef, of met de Graevinne zyne Moeder, getroffen op deze voorwaerden: dat men van wederzydsche kanten zoude wedergeven het gene op zee genomen was *more pyratico*.

Hier naerder op te aenmerken, dat de land en zeeroovery zoo handig was voor d'een als voor d'ander, zoo groot en zoo gemeyn als den koophandel van die tyden, zoude overtollig wezen.

Het was dan ongetwyffelt een gedoogde stroopery by maniere van kaepen, altyd onder voorwendsel van schaede verhaeling, die zonder de voorzorge van de meest beledigde eeuwig, om zoo te zeggen, moeste dueren.

Hoe verder in de geschiedenisse van Duytsland [a] hoe dieper in de strooperyen. Wilhem,

(a) Trithemii Chronicon Hirsaugiense, tom. 1, pag. 591 & 592.

Digitized by Google

Wilhem, Graef van Holland, tot Roomsch Koning gekozen zynde ten jaere 1247, en schoon door het grootste deel van de Duytsche daer voor erkent, scheen evenwel niet met den dank van de krygs-lieden tot die weerdigheyd verheven te zyn.

Dezen Prins meer voor de voordeelen van zyn erflyk Graefschap van Holland genegen, als voor die van het ryk, en inder daed meer noodwendige bezigheden hebbende aldaer en in Braband, scheen zig in het begin te vergenoegen met den naem van Koning, zonder zig met de beschermingе van Duytsland te bekreunen.

De misnoegde krygs-lieden rotteden by malkander, plaegden de lands-lieden, en waeren de stedelingen tot last; veele van hun maekten zig meester van verscheyde sterkten en kasteelen by den Rhyn en elders gelegen, uyt de welke zy niet alleenlyk op de vremde kooplieden maer op de Duytsche zelfs aenvielen; hun beroovende van goederen en leven, zy stroopten zelfs tot binnen de steden, dagelyks aengroeyende in getal. Dit duerde tot het jaer 1254 alswanneer de regeerders der Duytsche steden ernstelyk op hun welvaeren en behoudenisse begonsten te peyzen; de eerste dezer waekzaeme burgeren waeren die van de steden van Worms, Bopart, Wesel, Bingen, Oppenheim, Fridberg, Frankfurd, Geilenhausen, Frislar, Erfurth en andere, zegt den Abt van Spanheim, alle in eendragt en tot de beschermingе der steden tot Mentz vergaedert. Ibid.

Furetiere verhaelt dat de vier eerste steden die dit heylzaem verbond onder elkander aengongen, Lubek, Brunswyk, Dantzig en Keulen geweest zyn, [a]

(a) Dictionnaire de la langue Françoise, au mot *hanse*.

Digitized by Google

en dat deze moeder-ſteden genoemt wierden; dog aengezien dien geleerden Schryver de aengebrogte jaer-boeken van Trithemius beroept: zal ik alleenlyk aenmerken dat het zeker is dat die vier ſteden namaels met menigvuldige andere in dit verbond getreden zyn.

In de vergaederinge van Worms wierden voor eerſt alle thollen op den Rhyn afgeſchaft, dat is zoo verre het gebied van het Duytſche ryk ſtrekte.

Trithemius, ibid. Middelerwyl wierd een ontzaglyk leger door die ſtedelingen te been gebrogt, het welk Duytſland bezonderlyk by den Rhyn, van die moordenaers en roovers zuyverde, en waer van'er veele in de ſteden opgebrogt, den kop wierden afgeſlagen.

Men belegerde de ſterkte Reichenſtein aen den Rhyn, niet verre van Bingen gelegen, dezen ontzaglyken neſt ſpoedig genomen zynde, wierden alle de moorders en roovers aldaer bevonden, met de ſtrop geſtraft.

Meer andere kaſteelen, en diergelyke verſterkte ſchuyl-plaetſen en roof-neſten, wierden ſeffens omgekeert en de moordenaers uytgeroeyt of verjaegt.

Den Koning Wilhem zulks vernemende, heeft met veele voorzigtigheyd zoodaenige maet-regelen genomen dat hy zyne nederrhynſche landen voor die verjaegde ſchelmen behoede; hy quam met een kleyn leger te ſcheep naer Mentz, alwaer hy zekere Princen en Regeerders der ſteden beroepen hebbende, met de zelve nopende het gemeene beſt gehandelt heeft; zyne grootſte zorge was om alle de overgeblevene moordenaeren en roovers uyt te roeyen, de gemeyne wegen, en den Rhyn veylig te maeken, en alle verzekeringe en vryheyd aen den koophandel toe te brengen; ter dezer oorzaeke heeft hy verſcheyde

Digitized by Google

voor-regten aen de ſteden, en ſommige ſterkten en kaſteelen, op de roovers genomen, aen eenige Duytſche Princen gegeven; door deze voorzorge zyn de rooveryen op de grenzen van Nederland, ſchoon niet tot de wortel uytgeroeyt, even ſterk vermindert.

Den geleerden Lambecius [a] en na hem meer andere ſtellen het begin van dit bond-genoodſchap op het jaer 1241 tuſſchen de ſteden Hamburg en Lubek, (b) waer van de voorwaerden by de aengehaelde Schryvers te vinden zyn.

Ik laet ook in het midden of men hoeft hanze of aen zee-ſteden te ſchryven, zynde den oorſprong van dit woord buyten het beſteek van het gevraegde: 't is genoegſaem dat het laeſte Nederduytſch is, en dat het inzigt van de zoo vereenigde ſtedelingen geweeſt zy van de landen, zee en rivieren veylig te maeken van ſtroopers en roovers.

De groote woorde-boeken hoe hoog getittelt, komen op het ſtuk van de geſchiedeniſſen, zelden tot den grond van de zaek; 't zyn doorgaens uytſchryvingen d'een van d'ander, gelyk den geleerden Ridder de Jaucourt op den voorhandigen artikel voor een groot deel Martiniere gevolgt heeft. Encyclopédie, ibid.

Zy komen alle over een, dat op het voorbeeld van Hamburg en Lubek, verſcheyde andere ſteden zig op den zelven voet aldus vereenigt hebben, en vallen met eenen vlugtigen ſprong van het jaer 1241 ſchier op het eynde van de vyfthienſte eeuw, zonder iets van de oorſpronkelyke Schryvers by te brengen, verzendende voorder tot de Hiſtorie van het Keyzer-

(a) Origin. Hamburgenſ. ad ann. 1241.

(b) Bruzen de la Martiniere. Encyclopédie, au mot *hanſe*.

Digitized by Google

ryk, door d'Heer Heiſs beſchreven, al wederom een boek van boeken.

Ib.t.2.p.252. Trithemius, op het jaer 1366, ſpreekt als eenen geſchiedenis-Schryver, die zoo veel nader aen dien tyd, ook des te meer geloof verdient: op dezen tyd, zegt dien geleerden Abt, » is een groot, noyt te vo-
» ren gezien nog gehoort, bond-genoodſchap tuſ-
» ſchen de burgers van de groote en mindere ſteden
» van Duytſland gemaekt, tegens de roovers en de
» moordenaeren, de welke den krygs-handel en hun-
» nen adel bevlekkende door hunne verdorve zeden,
» de kooplieden en de reyzigers beroofden van hunne
» goederen, en de zelve in hunne roof-neſten brog-
» ten en aldaer pynigden tot het afperſſen van geld,
» dat zy hun niet ſchuldig waeren... Veele van deze
» zyn door die vereenigde burgers gevangen en den
» kop afgeſlaegen, veele zyn by vonnis van Keyzer
» Karel den IV gebannen, en veele hunner ſterktens
» en kaſteelen door die burgers vernietigt niet alleen
» met bewilliging, maer zelfs met bevel van den
» Keyzer. Dit bond-genoodſchap mishaegde aen
» veele Princen de welke door die eendragt hun by
» na onbepaelde magt niet weynig gekrenkt zagen;
» maer bezonderlyk was dit verbond haetelyk aen
» de gene die by den roof leefden, welkers zeden
» ganſch tegen-ſtrydig waeren aen hunne adelyke
» afkomſte, want deze wierden edele genoemt; moor-
» denaers zynde. "

Dus verre den aengehaelden ſchryver, die in het vervolg verhaelt dat dit burgerlyk verbond niet langer als de regeeringe van Keyzer Karel den IV geduert heeft, het welk myns dunkens te verſtaen zy voor zoo veel de inlandſche uytroeyingen van ſterk-

Digitized by Google

tens en kasteelen aengaet, dat ook ligtelyk wel te verre kan gegaen zyn.

'T is zeker en uyt het vervolg zal klaerlyk blyken dat dit het tweede bond-genoodschap van de Duytsche stedelingen tegens de roovers geweest is; want het jaer te voren 1365 heeft den gemelden Keyzer, zynen broeder Wencelyn, Hertog van Brabant, Stadhouder van Elsatien gestelt, (*a*) met last van als beschermer der gemeyne wegen en baenen, de zelve, tot zekerheyd voor alle kooplieden, te zuyveren van alle moordenaeren en roovers.

Robertson zegt na Knipschild (*b*) dat het verbond tusschen de aen zee-steden, zyn oorsprong genomen heeft met het eynde der twaelfste eeuw. Hoe of het zy diergelykc groote dingen hebben dikwils een kleyn en gevallig begin.

Ik meyne het zekerste dien aengaende aenmerkt te hebben; want niet tegenstaende dat men uyt de vergaederinge van de vereenigde kooplieden, gehouden tot Lubek ten jaere 1354 (*c*) uytdrukkelyk ziet, dat alle de gene die daer tegenwoordig waeren, onder elkanderen verbonden waeren, en dat de bezonderste reden van hunne by een komste aldaer was, over het vertrekken hunner bond-genooten uyt Brugge naer Dordrecht, in welk verlies deze gansche maetschappy deel hadde. Al schryft den geleerden Pontanus zelfs op het jaer 1361, dat men alsdan de aen zee-steden Ibid. p. 490. gemeynlyk hanze-steden noemden en verder van het num. 48. verbond tusschen die van Lubek en deze, dit moet

(*a*) Harxi annales, ibid. tom. I, pag. 342.

(*b*) Ibid. tom. I. pag. 319. De Juribus civitat. Imper. lib. 1, cap. 4.

(*c*) Pontani Histor. Daniæ. pag. 482, num. 40.

Digitized by Google

alleenlyk van de ſteden aen de Baltiſche zee verſtaen worden. *Fœdus inter ſe feriunt Lubecenſes cæteræque Hanſaticorum ad mare Balthicum civitates.*

Ibid. p. 491. num. 6. Deze waeren alsdan zeven in getal, maer andere ſteden van Duytſland waeren op den zelven voet en voorwaerde inſgelyks door maetſchappy verbonden.

Ibid. p. 493. in fine. De volmagtigde dezer Baltiſche hanze of aen zee-ſteden, benevens die van Duytſland vergaderden ten jaere 1364 binnen Keulen, en maekten aldaer dit ontzaglyk verbond onder elkanderen tot de behoudeniſſe hunner voor-regten.

Dit is het begin, zegt Pontanus, van het bond-genoodſchap van 77 ſteden de welke namaels vereenigde of hanze-ſteden genoemt zyn.

Ibid. p. 494.

Van Slichtenhorſt, op de Gelderſche geſchiedeniſſen door den voormelden Pontanus eerſt geſchreven, ſpreekt inſgelyks: „ op dezen tyd 1364 kreeg „ de aen zee vernootſchap zyne eerſte beginſelen, „ en voorts eenen ſchielyken aenwas, houdende te „ Keulen haere by eenkomſten en 77 ſteden in maet-„ ſchap betrekkende, &c. “.

Blad 144.

Hier uyt volgt dan, dat dit bond-genoodſchap vry vroeger, maer ten deele beſtaen heeft.

Dat Trithemius twee jaeren laeter van het zelve uytdrukkelyk gewaegt, te weten op het jaer 1366; alswanneer de vereenigde magt dezer ſtedelingen nog ontzaglyk was.

Eerſt was het bezonderſte inzigt dezer bond-genooten van zig tegens alle ſtroopers en roovers te voorzien, en de zelve uyt te roeyen zoo te water als te lande; het zelve is met verſcheyde uyttrekſelen uyt de Nederlandſche jaer-boeken, hier ter zaeke beveſtigt.

Digitized by Google

Maer dit ontzaglyk verbond van Keulen had verdere inzigten en gevolgen.

De bezonderste voorwaerde was dat het bond-genootschap in 't algemeyn, ider stad in het bezonder zoude beschermen en hand-haven in haere oude voorregten en vrydommen.

Veele van deze, of misschien alle, hadden om den koophandels wil, van verscheyde Vorsten, en andere stedelingen begunstigt geweest.

Die voordeelen, niet tegenstaende de veranderingen in de omstandigheden van tyd, wierden als wetten gehouden, en daer nog zoodaenige by in gedrongen als hun goed dogt, het welk de Vorsten niet dan by oog-luykinge konden weiren.

Zoo kondigde dit bond-genoodschap ten zelven jaere den oorlog aen den Koning van Denemarken Waldemar den III. (*a*) De oorzaek dezer was zeker geschil, nopende de scheepvaert, en andere verstooring in den koophandel. Een ontzaglyke vloote, uytgezeylt van kampen, in dien tyd een aenzienlyke zee en koop-stad in het Overryſſelsche aen den Gelderschen kant, gevolgt van die der Wandalische steden Lubek, Wismar, Rostok, Stralsund, Gripswalde, Colberge, Stetin, Anclam en Kilou, deed den Koning andere maet-regelen nemen, en by verdrag de voor-regten en vrydommen der aen zee-steden met bestand bevestigen. Ibid. p. 495. num. 40.

Het zal in het geheel geen buyten werk zyn, van den lyst dezer steden hier by te laeten loopen aengezien de kooplieden dier, in deze landen en bezonderlyk tot Brugge en elders gehandelt hebben. Ibid. p. 494. num. 5.

Buyten de Wandalische hier boven genoemt, telt

(*a*) Pontani Histor. Daniæ. ibid. pag. 494. num. 20, 30.

Digitized by Google

men nog Hamburg en Luneburg, en buyten de Pomersche; Solnove, Stutgard, Stolpe, Rigerwolde. Pruyssische: Colmar, Thorn, Elbingen, Dantzig, Coningsberge, Brunsberge. Lyflandische: Riga, Torpat, Revel, Parnouw. Saxische, Magdeburg, Brunswig, Goslar, Embek, Gottinge, Hildesheim, Hannover, Ulse, Buxhude, Staden, Bremen, Hamele, Minde. Westphalische: Munster, Osnabrug, Dortmunde, Susat, Herverde, Padernborn, Lemgove, Bileveld, Lippe, Cosveld. Cleefsche en Markische: Keulen, Wesel, Duisburg, Emmerik, Verberge, Onne, Ham. Geldersche: Nimwege, Zutphen, Ruremonde, Arnhem, Venlo, Harderwyk, Elburg. Overrysselsche: Deventer, Kampe, Zwol. Friesische: Groeningen, Staveren, Bolsward, daer nog by komen zyn: Stendel, Stolvedel, Berlin, Brandeburg, Frankfort op den Oder, Breslaw, Cracauw, Hal, Askerlove, Quedelenburg, Halberstad; Hellemstad en Nordheim. De welke zonder deze laeste het getal van 68 uytmaeken, zoo dat'er nog negen zouden ontbreken om tot de 77 te komen.

Slichtenhorst (*a*) beweert te thoonen uyt verscheyde egte bewyzen en brieven van de Heeren en Raed der steden Waegeningen in Gelderland en Doesburg in Zutphen, aen hem gezonden, dat beyde deze steden in het bond-genoodschap van de hanze of gelyk hy schryft aen zee-steden begrepen geweest hebben. Hy telt nog onder deze Hatthem in Gelder, en Hasselt in 't Overysselsche.

Uyt het verdrag tusschen de Burgemeesteren (*b*) en de

(*a*) Geldersche geschiedenisse, blad 144 in de aenteekeningen.

(*b*) Boxhorn, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 165 en 166. Pontani Histor. Daniæ. pag. 499.

de Raeden der Wendſche (Wandaliſche by my genoemt) Pruyſſiſche, Lyflandſche, Hollandſche en Zeeuwſche ſteden ter eenre, en des Konings Raeden van Denemarken ter andere, beſloten tot Straelſund ten jaere 1370, ziet men wederom de ſteden Niſtargard, Utrecht, Haſſelt, de zelve by Slichtenhorſt beroepen, den Briel, Middelburg, Arnemuyden, Zirikzee, Dordrecht en Amſterdam onder de verbonde hanze-ſteden begrepen.

Men bewaert onder de papieren der ſtede Harderwyk, zegt den neerſtigen Pontanus, de brieven van Haquin, Koning van Norwegen, geſchreven ten zelven jaere, by de welke hy de hanze-ſteden onder zyne beſcherminge neemt; hun volgens gewoonte toelaetende vry in alle zyne havenen te handelen. Ibid. & pag. 500 initio.

De Nederlandſche ſteden in deze vermeld, zyn de volgende: Zutphen, Harderwyk, Elburg, Deventer, Kampen, Dordrecht, Amſterdam, Enchuyſen, Wiringe, den Briel, Zirikzee, Middelburg, Arnemuyden, en onder de andere Vrieſſche, Hindelope.

De volmagtigde dezer die uyt den naem van alle aldaer tegenwoordig waeren, worden genoemt de aenzienlykſte mannen Everard Boſen, eerſten Burgemeeſter van Kampen, en Jan Menard Burgemeeſter van Amſterdam.

Uyt alle welke tyd-kundige aenmerkingen zonne klaer te zien is, dat dit bond-genoodſchap dagelyks meer en meer aengroeyde en ontzaglyker wierd, zelfs dat het getal dezer vereenigde ſteden zoo groot was, dat geene Schryvers het zelve ſtiptelyk bepaelt hebben; om de zelve reden zyn de jaer-boeken en Schryvers van verſcheyde landaerd doorgaens verſchillig in het tyd-ſtip van den oorſprong dezer vereening.

Zoo haeſt eenige ſteden zig inlyfden in dit bond-

Digitized by Google

genoodſchap, wierd zulks van de Cronyk-ſchryvers voor den oorſprong zelfs van die vereening geboekt.

Zoo leeſt men in de jaer-boeken van het klooſter Elwangen: [a] » ten jaere 1374 begonſt de vereening van de ſteden in Suaben, die dagelyks aengroeyde in veele landen. Al of den aenwas dier een gevolg was van het verbond van de Suaben. “

Blyft overig te aenmerken, dat geene Engelſche, Franſche, Spaenſche, Vlaemſche nog Brabandſche ſteden op dien tyd in dit bond-genoodſchap bekent zyn; maer alleenlyk Duytſche, aen zee gelegen, vrye en ryks-ſteden, benevens de gene van de hedendaegſche vereenigde landſchappen, welkers Graeven alsdan de zelve van de Keyzers te leen hadden; en die de bezonderſte mede-hulpers en aendryvers van dit bond-genoodſchap geweeſt hebben, gelyk wy in den Koninglyken Graef Wilhem, en in Keyzer Karel den IV gezien hebben.

---

[a] M. Freheri, rerum Germanicar. ſcript. tom. 1, pag. 681.

BESLUYT.

AL is den draed niet fyn, ik bekenne hy is lang getrokken: ligtelyk zoude zoo wytloopig schrift voor geen kort begryp, gelyk voor het toekomende jaer gevraegt word, konnen aengenomen worden, ten zy by gedoogen.

De vrugtbaerheyd van de verhandelinge heeft my in eenen dool-hof gebrogt daer ik met veele omzigtigheyd heb tragten uyt te komen; misschien heb ik te veel tyd in de zy-wegen naer het regt pad blyven zoeken; evenwel heb ik gedogt uyt alle de omstandigheden voordeelen te trekken, en met eenen kleynen omweg een beter baen te vinden.

Het begin van het bond-genoodschap der hanzesteden schynt zoo na tot de zaek niet te komen, maer verder de oorzaek dezer bemerkende, ontdekt men de zee, de rivieren, het plat land vol roovers, en vervolgens den gevaerlyken staet van den koophandel ten tyde van de bepaelde eeuwen.

De beschryving van den Brugschen koophandel, door d'Heer Beaucourt, de jaer-boeken van Custis, Marchant, Gramaye en Guicciardin, zyn menigmael beroepen, en met oorlof is doorgaens tot deze en andere verzonden, om niet genoodzaekt te zyn van de zelve met geheele blad-zyden af te schryven; (*a*) want alle de waeren en koopmanschappen die den laesten ophaelt in de beschryving van Antwerpen, zyn voor het grootste deel te voren tot Brugge aen

(*a*) Guicciardini, fogl. 157, e sequenti discorso sopra i marcatanti.

Digitized by Google

en uyt gevoert geweest, uytgenomen de oost en west-indische die zoo veel laeter zyn ontdekt geworden.

Om de zelve reden heb ik verscheyde thol en wagt-huyzen op de Vlaemsche en Zeeuwsche kusten, op den Rhyn, op de Maese, op de Schelde, en elders voor by gezeylt, zonder eenig inzigt van te bedriegen, hebbende het genoegsaem geagt van de bezonderste bezogt te hebben.

De verscheyde Vorstendommen en Heerelykheden van die eeuwen, maekten het verschil van de thol-len, van de inkomende en uytgaende regten op de hand-werken en koopmansschappen die van het een landschap tot het ander verzonden wierden.

Als de naburige Vorsten in onderlingen oorlog waeren, wierden de lasten verhoogt, den invoer der goederen verboden, de schepen genomen, en vervolgens den koophandel van wederzyde gestremt. Zoo gong het met de Vlaemingen, Henegouwers, Hollanders, Zeeuwen en Vriesen ten tyde van hunne bloedige veld en zee-slagen.

Zoo gong het met Vlaenderen en Brabant, met Brabant en Mechelen, met Limburg, Luxemburg, Gelder, en Brabant, met den Bisschop van Uytrecht, en den Graef van Holland.

Zoo gong het met alle deze Vorsten in 't algemeyn, zonder voorder van de vremde Princen te gewaegen; met een woord het tafereel dezer twee eeuwen is zoodanig afschuwelyk door de onderlinge burger-krygen en de geduerige oorlogen onder deze nabuerige Vorsten, dat het onmogelyk schynt van zig te konnen inbeelden dat alle die zelve landaerd, alle die Nederlanders in de kruys-togten onder den zelven standaerd vereenigt geweest hebben.

Digitized by Google

En niet tegenstaende dit onophoudelyk en verderffelyk gedruys van waepenen, ziet men egter de handwerken en den koophandel in den bloeyensten staet, en meer en meer toenemen tot het eynde dezer eeuwen toe.

O wonderlyk Vlaenderen dat zoo menigmael in deze eeuwen omgekeert, in kolen geleyd, gansch verbrand, en dog nog zeeg-haftiger uyt de asschen is opgerezen!

Alle koop-steden en havenen zyn aen verscheyde wissel-valligheden onderworpen, d'eene word of door den oorlog of door muyteryen omgekeert, of door de vlammen verteert, of door de baeren ingezwolgen.

De stad Biervliet wierd ten jaere 1377 (*a*) benevens twintig Parochien in de zee begraeven.

Het zelfste heeft men van de oudste havenen van Zeeland, Goeree, West-cappel, Domburg, oud Aernemuyden, en andere plaetsen gezien.

Die rampen hebben Middelburg en Zirikzee doen opkomen, andere zyn verslymt, verstopt geweest of verlaeten.

De geduerige oorlogen en muyteryen hebben wel eenige steden geslegt en omgekeert, den koophandel gestremt, maer egter niet vernietigt; zoo heeft het tot tweemael toe met Sluys gegaen; zoo hebben alle de Vlaemsche steden, door de Fransche, maer meest door de zydige en muytende Vlaemingen zelfs geleden; zoo heeft het met de Mechelaeren gegaen, met Loven en Brussel; zoo zyn de Zeeuwen op het punt van hun verderf geweest; zoo is'er geene stad

(*a*) Boxhorn, ibid. eerste deel, blad 66.

in ganſch Nederland, die indie de bepaelde eeuwen door den oorlog of burgerlyke oneenigheden in de hand-werken en den koophandel niet is beſchaedigt geweeſt.

Dit alles aen te haelen zoude meer aen de jaerboeken van den koophandel en van de hand-werken dier eeuwen, als aen den ſtaet der zelve gelyken.

EYNDE.

Digitized by Google

ANALYSE
DU
MÉMOIRE
FLAMAND
DE M. VERHOEVEN,

Qui a remporté le prix de la Question sur l'État des Manufactures & du Commerce aux Pays-Bas, pendant le treizième & le quatorzième siecles.

Infandum, Regina, jubes renovare dolorem, &c.

Digitized by Google

Digitized by Google

ANALYSE
DU
MÉMOIRE
FLAMAND,

Qui a remporté le prix de la Question sur l'État des Manufactures & du Commerce aux Pays-Bas, pendant le treizième & le quatorzième siecle.

Ce Mémoire, outre une assez longue introduction, contient deux parties principales : savoir, un commentaire sur presque toutes les Villes des Pays-Bas, relativement au Commerce & aux Manufactures ; & des réflexions générales sur ce même objet. Sans nous astreindre à cet ordre, nous suivrons dans cette Analyse une marche plus unie, en mettant sous les yeux du Lecteur une suite d'Observations répandues en différentes parties du Mémoire, dont nous formerons une chaine non-interrompue de faits & d'idées, qui représenteront, dans un ordre naturel, tout ce qu'il y a de remarquable dans l'Ouvrage de notre Auteur.

Les Manufactures Belgiques, déjà connues du temps des Romains, déjà florissantes sous Charlemagne, avoient souffert infiniment dans ces siecles d'horreurs

Digitized by Google

& de ravages, qui succédèrent à la trompeuse époque de ce grand Empereur. Dans un Pays, où les Normans avoient exercé si long-temps leur fureur, où les habitans étoient en proie à toutes les calamités du Gouvernement Féodal, où les Marchands étoient rançonnés, pillés, massacrés par les Nobles, où le Peuple gémissoit sous le poids de la servitude, quel ressort pouvoit-il rester à l'industrie? Quel succès pouvoient avoir les Manufactures qui ont dû se borner au simple nécessaire? Quel attrait pouvoit présenter le Commerce, si ce n'étoit aux Seigneurs mêmes, ou à ceux qui étoient assez puissans pour acheter leur protection?

Telle fut la situation des affaires, lorsque les croisades devinrent le salut de l'État. Elles firent tomber la tyrannie féodale. Les Nobles les plus remuans, ayant perdu ou la vie ou leurs biens dans les voyages de Palestine, il étoit facile aux Princes de relever les Villes, d'abolir la servitude, d'encourager les citoyens. Les Guerriers Belgiques, de retour de leurs expéditions, firent connoître dans leur Patrie, les arts, le goût, le luxe de l'Italie, de la Grece & du Levant. Le treizième siecle vit un Comte de Flandre, assis sur le Trône de Constantin; depuis cette époque, les ports de la mer Méditerranée & de l'Archipel furent fréquentés par nos vaisseaux; les Marchands Italiens apprirent le chemin de la Flandre; nos Manufactures furent mises en vogue, & le Commerce fit des progrès rapides.

La branche principale de ce Commerce consistoit dans les fabriques de laine, dont la matière première étoit fournie par l'Angleterre, & mise en œuvre aux Pays-Bas. La Draperie & la Teinture en écarlate y florissoient vers le milieu du onzième siecle. On sait que

Digitized by Google

l'Empereur Henri III, pour récompenser les services de Thierri, Comte de Cleves, lui confera le Burgraviat de Nimegue, (*a*) le Château Impérial, nommé *Valken hof*, & le droit de péage, à condition d'envoyer tous les ans, à titre de reconnoissance, trois pièces d'écarlate, fabriquées avec de la laine d'Angleterre. Voici les principales Villes des Pays-Bas, où ces sortes de Manufactures étoient les plus animées.

LOUVAIN. La Halle aux draps y fut bâtie en 1317. On y comptoit dès lors 2400 métiers de Tisserans. En 1350, il y en avoit depuis 3 jusqu'à 4000. La Loi ordonnoit que chaque fabriquant fît au moins une pièce de drap par an. On les transportoit surtout aux Foires de Francfort, de Paris & de Londres. La Communauté des Ouvriers en laine formoit une Jurisdiction particulière, administrée par huit Doyens, dont l'origine se perd dans la nuit de l'antiquité. *Lanificii decanos*, dit Juste-Lipse, *ab omni scriptorum memoria invenio.*

Divæi antiq. Brab. p. 16. & 17.

BRUXELLES. Le Commerce & les Manufactures de cette Ville n'étoient pas moins considérables. L'Auteur le prouve par le corps de Doyens qui subsistoit en 1306; par les privilèges accordés en 1294 aux Marchands de Bruxelles, par Édouard I, Roi d'Angleterre, relativement à l'exportation; par l'établissement des Freres du tiers Ordre de Saint Augustin, à l'endroit nommé *Fossé aux Loups* (*Wofls-gragt*), où étoit alors le Fossé de la Ville; ces Freres s'occupant de la fabrique des laines; (*b*) par l'admission des

Luyster van Brab. 1. deel p. 59.

(*a*) Pont. Histoire Gelr. p. 83. Slichtenhorst p. 56. N°. 22.

(*b*) Recueil de pieces pour servir à l'Histoire de Bruxelles. MSS.

Digitized by Google

Freres Bégards, vers l'an 1330, qui travailloient aux mêmes ouvrages, employant le profit qui en résultoit, à l'entretien de leurs Confreres, accablés des infirmités de la vieillesse; [a] par les franchises que la Ville de Cologne accorda aux Marchands de Bruxelles en 1270, & par les avantages dont ils jouissoient en France.

[A toutes ces observations de M. Verhoeven, on peut joindre celles que l'Éditeur a renfermées dans les notes. L'établissement des huit Doyens & des autres Officiers de la Communauté, remonte bien au-delà de l'année 1306. Il existe dans le Manuscrit de Thymo, une ordonnance portée par ces Officiers de concert avec les Échevins de Bruxelles, pour fixer le salaire des Foulons. Cette ordonnance date de l'année 1283. Les draps de Bruxelles étoient plus estimés que ceux des autres Villes. Ce même Manuscrit en fournit une preuve, [au fol. 255, *verso*.] C'est un Édit du Roi de France de l'an 1375. *Il est venu à nostre cognoissance*, dit ce Prince, *par la grief complainte des Marchans de draps & Drapiers de la Ville de Bruxelle, fréquentans & repairans en nostre bonne Ville de Paris, que en tres grant déception de nos subgez, & au préjudice, domage & vitupere des diz complaignans, plusirs des Marchans de Draps de nostre dicte Ville de Paris, ont au temps passé baillié, livré & vendu, & encore de jour en jour baillent, livrent & vendent à nos diz subgez, draps qui sont d'autres lieux & pays que de Broixelle, pour draps de Broixelle*, &c. Le volume manuscrit d'où cet édit est tiré, renferme nombre d'ordonnances dont le but est de prévenir, ou de faire connoître ces sortes de contrefaçons. Les fabriquans

Tom. 1. fol. 74. verso.

(a) Van Gestel. Hist. Episc. Mech. T. 1. p. 34.

Digitized by Google

de Flandre étoient si jaloux sur cet article, qu'ils s'en faisoient rendre raison les armes à la main. On lit dans le livre intitulé *Die excellente chronike van Vlaenderen*, qu'en 1344, les Drapiers de Poperingue ayant contrefait les draps d'Ipres, les Fabriquans des deux Villes se choisirent des Capitaines. On en vint à une bataille sanglante, dans laquelle ceux de Poperingue furent défaits, leur Capitaine tué, & un grand nombre de prisonniers conduits dans la Ville d'Ipres par les vainqueurs.] Fol. 56.

ANVERS. Quoique cette Ville fût très-commerçante dans le treizième & quatorzième siecle, comme on verra plus bas; quoique le nombre de ses habitans fût dès lors tellement accru, qu'on fut obligé, à deux différentes reprises, d'agrandir considérablement la Ville; ouvrage auquel on travailla la première fois pendant 15 ans de suite. La liste néanmoins des artisans de l'an 1396, ne porte que 200 Drapiers, nombre bien inférieur à celui des autres grandes Villes. Leur halle cependant étoit célèbre avant 1317. Peut-être ces maîtres Drapiers avoient-ils chacun plusieurs métiers. Peut-être les progrès du commerce étranger, auquel les habitans se livrerent avec ardeur, diminuerent-ils le nombre des Fabriquans, dont une partie aura embrassé un négoce plus étendu & plus lucratif, tandis qu'une autre partie se sera établie dans les lieux voisins, & probablement à Liere. Ce qui pourroit le faire présumer, c'est que le nombre des métiers, dans cette petite Ville, vers la fin du quatorzième siecle, étoit monté au-delà de trois cens; que les habitans de Liere obtinrent dans le même siecle l'exemption de certains droits, appellés *Ridderthol*, à Anvers; & qu'ils y bâtirent une halle,

Digitized by Google

pour le délit de leurs draps. Ils établirent dans la ſuite un pareil magazin à Francfort, qui fut nommé *la Halle de Liere.* (*a*) Tous les Jeudis ils tenoient chez eux un marché privilegié de draps, en vertu d'une conceſſion du Duc de Brabant, obtenue en 1338.

GAND. Le nombre des métiers qu'il y avoit en cette Ville, doit paroître incroyable. On le fait monter à 40,000. Il eſt vrai qu'on y peut comprendre ceux des Tiſſerans en toile; car dans la Province de Flandre, un même nom déſigne les ouvrages en toile & en laine (*Laken* pour *Lynwaed, Laken-Getouwen,* &c.) Ce qui paroît certain, c'eſt que ces Tiſſerans en laine ſurpaſſoient de beaucoup le reſte des habitans; que lorſqu'il s'agiſſoit de marcher contre l'ennemi, ils fourniſſoient ſouvent 18000 hommes, tirés de leur corps, & réunis ſous leur propre baniere; au-lieu que ſous celles des autres communautés, on raſſembloit des gens de différens métiers; (*b*) à quoi l'on ajoute que les Ouvriers en laine, ayant fait conſtruire à leurs dépens, ſur la fin du quatorzième ſiecle, l'Égliſe de la Vierge au Mont Blandin, ne contribuerent qu'un denier de gros par tête, pour couvrir tous les fraix de ce bâtiment.

L'ordre demanderoit qu'on parlât ici des Fabriques célebres de la Ville de Bruges; notre Auteur en a traité aſſez amplement; mais comme il a tiré la plus grande partie de ſes obſervations des livres de Mrs. Cuſtis & Beaucourt, ouvrages qui ſont entre les mains de tout le monde, nous paſſerons cet article ſous ſilence, pour dire un mot ſur l'état des Manufactures de laine

(*a*) Van Lom beſchryving van Lier. p. 30. 31. 33. tot 46.
(*b*) V. Sanderus, Marchant, Grammaye, &c.

Digitized by Google

laine dans les autres Villes des Pays-Bas. Car il ne faut pas s'imaginer qu'il n'y eût de belles Fabriques que dans celles que nous venons de parcourir.

Aucune Ville ne surpassoit Ypres pour la belle teinture, les ouvrages du foulon & la beauté des draps. Un Roi de Castille, du treizième siecle, en parloit avec éloge; & nous avons rapporté plus haut la bataille contre les drapiers de Poperingue, qui les avoient contrefaits. La Halle d'Ypres a passé constamment pour un des plus beaux édifices des Pays-Bas; elle fut commencée en 1342. Vingt ans plutôt le Comte de Flandre défendit, sous des peines séveres, qu'on établît de nouvelles fabriques en laine à la distance de trois lieues aux environs de la Ville. L'Auteur cite un écrit de 1514, où il est dit qu'il y avoit autrefois 4000 métiers de draperie à Ypres. Cela ne peut avoir eu lieu que dans l'état florissant du quatorzième siecle; car du temps qu'on fit cet écrit, il n'y en avoit pas 500. Dans le temps que Gramaie fit sa description, à peine en restoit-il dix. Menin, Furnes, Renay, Dendermonde avoient des fabriques très-animées. Froissart attribue aux teinturiers en draps les richesses de la Ville de Vervick; & l'on a lieu de croire que les manufactures de Tournay n'étoient pas moins bonnes; car l'Auteur cite un extrait des comptes de la Ville sur l'an 1273, par lequel on voit que, lorsque le Roi de France, Philippe III, y fit son entrée, soixante Membres de la Magistrature allerent le complimenter, vêtus d'écarlate, & suivis de 200 Citoyens habillés en soie. Le présent qui fut offert au Prince en cette occasion, consistoit en deux pièces de drap verd, autant de gris, & autant de rouge du plus fin, outre 32 saumons, 10 muids de vin, &c.

Marchant, p. 133.

On croira facilement que l'Auteur n'a point oublié

Malines, qui eſt le lieu de ſa réſidence. Vers l'an 1370, on y comptoit 3200 métiers, tant au dehors qu'au dedans de la Ville. Nous diſons *au dehors*, parce que la plupart des tiſſerans en draps demeuroient à l'endroit nommé *Neckerſpoel*, où l'on payoit les mêmes droits ſur les vins, la bierre, &c. que dans Malines même. (*a*)

Quant aux Villes du Hainaut, les fabriques de laine y floriſſoient dès le onzième ſiecle; la Halle de Valenciennes doit ſon origine & ſa juriſdiction à Baudouin de Mons & à la Comteſſe Richilde. A force de privileges, le Comte de Hainaut, en 1310, attira les fabriquans dans ſa Capitale. Ils jouirent dès-lors des droits de la communauté, qui fut adminiſtrée par des Officiers tirés du corps, conformément à l'uſage des autres Villes; ſauf un petit changement introduit en 1352, par la Comteſſe Marguerite, par lequel le nombre des Officiers fut réduit à ſix; ſavoir, deux Doyens & quatre Jurés. Quelque temps après, les manufactures du Hainaut eurent beaucoup à ſouffrir pendant les ravages de la guerre civile. Le Duc Albert, contre tout droit & raiſon, avoit fait couper la tête au Seigneur d'Enghien. Dans la néceſſité de ſe défendre contre les freres de ce Seigneur, qui, ſoutenus par le Comte de Flandre, mettoient le Hainaut à feu & à ſang, le Duc, obligé d'exiger ſouvent des ſubſides extraordinaires, voulut introduire des impoſitions & des gabelles, comme on en levoit en France; ce qui fit murmurer ſes Sujets. A Valenciennes & dans les autres Villes, on diſoit hautement : *Si nous permettons que le Duc nous traite comme les François, nous retomberons dans la ſervitude; c'en eſt fait de*

(*a*) Azevedo Chron. van Mechelen op't Jaer 1295.

nous ; les fabriquans en laine quitteront ce Pays , & s'établiront ailleurs. Cette plainte, rapportée en propres termes par le Continuateur de Nangis, fait voir que les draps & les étoffes ſemblables faiſoient la branche principale du commerce du Hainaut.

Des manufactures ſi nombreuſes & ſi animées, auxquelles tous les Pays de l'Europe offroient des débouchés, ne pouvoient qu'être une ſource inépuiſable de richeſſes pour les habitans. On ſait le mot d'une Reine de France, qui, faiſant ſon entrée dans Bruges, & voyant la magnificence des femmes de cette Ville, s'écria avec une eſpèce de chagrin : *J'ai cru qu'il n'y avoit qu'une Reine ici, & j'en trouve par centaines.* En 1380, les ſeuls orfevres de cette Ville étoient aſſez nombreux pour marcher en corps ſous leurs propres drapeaux; ſeize ans plus tard, Jean de Bourgogne ayant été fait priſonnier par les Turcs, à la journée de Nicopolis, ſa rançon fut miſe à 200,000 ducats. Il fut délivré ſous la caution d'un ſeul négociant de Bruges. Trois Villes de Flandre payerent la ſomme, & en firent préſent à leur Prince. Soixante mille réaux d'or avoient déjà été fournis par la Nobleſſe, pour les fraix de ſa malheureuſe expédition. Le Brabant n'étoit pas moins riche. Il ne faut que voir les groſſes rançons payées par ceux de Louvain pendant les troubles du quatorzième ſiecle. Ces rançons étoient exorbitantes, dit un Hiſtorien, *quia conſtabat Lovanienſes divites eſſe.* Quand le Duc de Brabant donna, en 1339, ſa fille en mariage au fils du Roi Édouard III, il lui aſſigna une dot de 300,000 livres ſterling. Rymer. Fœdera. Vol. 5. p. 113.

Les Seigneurs mêmes étoient marchands. Ils ne s'imaginoient point que c'étoit déroger à la Nobleſſe que de participer au bénéfice d'un grand commerce.

Gouthoven. 1. Decl. p. 375. Le bâtard de Duvenvorde, Seigneur Hollandois, prêta au Roi d'Angleterre 200,000 livres, à condition de pouvoir importer dans son Royaume toute sorte de marchandises avec exemption de tous droits, jusqu'à ce que cette somme lui fût restituée. Le Chevalier Florent Berthaut de Malines, fut surnommé *le riche Marchand.* (A l'observation de l'Auteur, quant à ce dernier, nous ajouterons un beau passage de Froissart; c'est au folio 67, & *verso* du troisième volume.

Le Comte de Gueldre s'étoit ruiné par ses dépenses. Son oncle, l'Archevêque de Cologne, lui conseilla de rétablir ses affaires par un riche mariage. Il lui indiqua la fille unique de Berthaut, lequel, lui dit l'Archevêque, *est aujourd'hui renommé le plus riche homme d'or & d'argent que on sache en nul Payz, par les grans faitz de marchandise qu'il maine par mer & par terre; car jusques en Damas, au Caire & en Alexandrie, ses gallées & ses marchandises vallent cent mille florins, & tient en plaige une partie de vostre héritage.* Froissart assûre, à la page suivante, que ce Berthaut étoit riche de cinq ou six millions de florins.)

Aux manufactures en laine & en toile, qui faisoient la principale ressource des Provinces Belgiques, ajoutez les autres branches de commerce, qui toutes étoient poussées avec le plus grand succès. Les armuriers de Bruxelles jouissoient d'une grande réputation. (*a*) Ceux de Malines & de Liere, étoient aussi fort

(*a*) Pour juger combien la jurande des armuriers de Bruxelles est ancienne; nous citerons un Acte de l'an 1179, qui existe dans un manuscrit déposé dans les Archives de cette ville, & intitulé : *Den Boek metten haire.* En vertu de cet acte, l'Amman, Bourguemestre, Echevins & Conseil de Bruxelles permettent à la jurande des faiseurs de piques & de harnois (*Peyckenier ende Ernest-Maecker*) de se faire payer six vieux écus par tous ceux qui voudront

renommés. Quand on considere tout l'attirail qu'il falloit dans ces temps-là pour l'attaque & pour la défense; les cuirasses, les casques, les boucliers, les haches, les hallebardes, les lances, les arbalêtes, les arcs, les traits, les flêches, les javelines, les épées, les glaives, les massues, les maillets, les frondes, les machines de guerre; quand on fait réflexion que tout citoyen étoit soldat; que d'une seule Ville on a vu sortir 60,000 combattans; qu'il y a eu peu d'années, où l'une ou l'autre des Provinces ne fût en guerre; & que même dans le calme de la paix, cette bourgeoisie martiale avoit grand soin de ses armes, & s'amusoit à des jeux militaires, que l'affluence des citoyens des Villes voisines, & l'appareil pompeux qu'on y mettoit, ainsi que le nombre & la beauté des prix rendoient plus célèbres que les tournois même de la Noblesse; quand on combine toutes ces circonstances, on ne peut s'empêcher de croire que chez une nation si opulente, la fabrique des armes ne fût un article considérable de commerce, & que les armuriers ne dussent guère manquer d'occupation. Ajoutez les fonderies dans la plus grande partie des Villes. On y faisoit des cloches; & vers le milieu du quatorzième siecle, du canon. Les comptes de la Ville de Liere entr'autres en font mention expresse, ainsi que de la poudre. En 1356 ceux de Louvain parurent en campagne avec 32 pièces d'artillerie.

Le commerce en grains, en chevaux, en gros &

---

entrer dans ce métier; & cela en considération des grandes pertes que cette jurande avoit faites autrefois dans la bataille de *Ransbeke*. Cette bataille se donna pendant la guerre des Brabançons contre ceux de Grimbergue. On voit par là le peu de solidité de la critique de Butkens, qui a regardé toute cette guerre comme une fiction. C'est un sujet sur lequel nous pourrions donner un jour un Mémoire. *Note de l'Éditeur.*

petit bétail, en lin, en chanvre, en huile, en vin, en bierre, étoit ſurprenant. L'Auteur le prouve par les foires & les marchés privilegiés, accordés ſi fréquemment pendant cette époque à pluſieurs Villes. Il rapporte le nombre incroyable de braſſeries en pluſieurs autres. Il fait voir que dans une ſeule année 40,000 muids de vin furent envoyés de la Rochelle à Bruges; & cette quantité ne paroîtra point exagérée, quand on conſidere que le 25 Mars 1388, les Anglois ayant attaqué la Flotte Flamande qui retournoit de la Rochelle, ils trouverent dans une partie des vaiſſeaux, dont ils s'emparerent, 9000 muids de vin. On peut juger du nombreux bétail, par un paſſage de Froiſſart, qui nous apprend qu'en 1339, ceux de Tournay enleverent, dans les ſeuls environs de Courtray & d'Oudenarde, 10,000 pourceaux, & autant de bœufs & de moutons.

Quant au commerce étranger, on peut aſſurer qu'il n'y avoit aucune côte dans les mers qui baignent l'Europe & l'Occident de l'Aſie, où les vaiſſeaux Belgiques ne ſe fiſſent voir, aucun Pays acceſſible où nos manufactures ne fuſſent portées. Mais c'étoit avec l'Angleterre, qu'on faiſoit le commerce le plus intéreſſant; parce qu'outre les draps & les autres marchandiſes qu'on y envoyoit, l'on en tiroit la matière première de nos fabriques, c'eſt-à-dire, les laines, qu'on achetoit apparemment à bas prix, puiſque les Anglois ignoroient encore, ou du moins pratiquoient fort peu l'Art de la draperie. Parmi les Villes de Hollande, celle de Dordrecht avoit ſeule le droit d'Étape. Il eſt vrai cependant que vers la fin du treizième ſiecle, ce droit étoit déjà réduit preſque à rien, relativement aux laines, les Anglois ayant quitté cette

Digitized by Google

route pour les aller porter à Malines. C'est un Contemporain qui nous apprend ce fait. (*a*)

[Nous avons ici quelques remarques à ajouter à celles de l'Auteur. Il est certain que les Hollandois & les Zélandois alloient, au treizième siecle, échanger leurs marchandises en Angleterre, & en rapportoient sur tout les laines. On exploitoit alors dans le Comté de Devonshire des mines d'or & d'argent; & le Comte de Hollande faisoit venir de ce dernier métal pour en frapper des espèces à Dordrecht. En 1274, le Roi Édouard ayant défendu l'exportation des laines, les armateurs de Zélande firent souffrir des pertes infinies aux marchands de Londres. C'est, selon M. Wagenaer, la première fois que ces armateurs paroissent dans l'Histoire. (*b*) On trouve dans les Actes de Rymer la première convention authentique sur la pêche du hareng. C'est un Édit de l'an 1295, par lequel Édouard I accorde aux Hollandois la permission de pêcher sur la côte de Yarmouth. (*c*) Une Lettre du même Roi à l'Empereur Adolphe, fait voir que le Commerce des Flamands avec l'Angleterre étoit encore plus animé que celui des Hollandois. *Ne les portz*, dit ce Prince, *ne les arivages de Hollande ne sont mie si bons, ne si conuz de nos mariners, come ceux de*

V. Rymer. T. 1. partie 2.

Rymer T. 2. partie 4. p. 30.

(*a*) Apud Van Balen, Beschryv. van Dordrecht. p. 337.

(*b*) Vaderl. Hist. T. 3. p. 22.

(*c*) Rymer. T. 1, parte 3. p. 149. Ce n'est pas à dire qu'on n'en pêchât point avant cette époque. Sans examiner si le *Halex* de Pline & de Martial étoit le même poisson que notre hareng; ce qui est fort douteux, il est sûr du moins qu'il en est fait mention dans un compte de 1201, cité par du Cange au mot *Harenga*. Il seroit facile d'ajouter plusieurs autres citations à celle-là. Au reste tout le monde fait que ce fut Guillaume Beuckels mort à Biervliet, en Flandre en 1347, qui trouva le secret d'encaquer les harengs. *Note de l'Éditeur*.

Digitized by Google

Ibid. p. 181. *Flandres.* C'est apparemment que tout le Commerce avec les Hollandois se faisoit par des vaisseaux de cette nation. Ce qui fait conjecturer que leur marine étoit dès-lors puissante, c'est qu'en 1336, Edouard III pria le Comte de Hollande de ne plus louer ni vendre des vaisseaux de guerre aux François & aux Écossois, ses ennemis.)

Ibid. Tom. 2. parte 3. p. 153. Après cette courte digression, nous allons retourner à notre Auteur; nous l'allons suivre dans ses remarques sur la considération que les Princes des Pays-Bas témoignoient aux marchands distingués.

La preuve de cette considération se tire de ce grand nombre d'insignes privileges, dont ils honorerent les corps de métiers; des édits qu'ils porterent pour favoriser les entreprises des commerçans; des soins qu'ils prirent relativement à la sûreté des grands chemins, article qui leur fit entreprendre plus d'une fois des guerres sanglantes. Les emplois & les honneurs furent ouverts à ceux qui se distinguoient dans le commerce. Dinas de Rapondis, marchand de Bruges, originaire de la Ville de Luques, fut Conseiller des Ducs & Comtes de Flandre. Ses héritiers n'ont pas négligé d'exprimer dans son épitaphe la profession qui lui avoit frayé la route à la fortune. Et ce qui fait voir évidemment combien cette profession étoit honorée; c'est que non-seulement les Nobles s'en mêloient, mais que les Roturiers même, quelque opulens qu'ils fussent, n'ambitionnerent jamais des Lettres d'anoblissement. Les enfans des plus riches négocians suivoient la marche de leurs peres, & ne portoient point leurs vues plus haut; ce qui n'auroit point manqué d'arriver quelquefois, si le commerce n'eût été presque aussi honoré que la plus pure Noblesse même; de manière qu'un savant Jurisconsulte de ce Pays, s'il eût vécu dans

Digitized by Google

dans le quatorzième siecle, n'auroit point trouvé occasion de dire, comme il a fait : *Nihil magis ridendum, quam ob quæstum, sine ulla virtutis, fortitudinis, præstantisque meriti commendatione, nobilitatis insignia concessa habere; quæ hac ratione non tam dari quam prostitui dicuntur.* (*a*)

A Louvain, toutes les familles patriciennes fabriquoient des draps. A Gand, lorsqu'en 1275 la mauvaise administration des Trente-Neuf eut conduit cette Ville sur le penchant de sa ruine, la Comtesse Marguerite forma un Conseil de trente personnes, tirées toutes du corps des Marchands, qu'on appelloit *Comans-Gilde.* Ce Conseil fut chargé de l'administration des affaires, & revêtu de toute l'autorité du Souverain. Tout marchand pouvoit aspirer à cette dignité, à l'exception de ceux qui faisoient le commerce en grains & en vins, qui s'étoient rendus odieux; les premiers, à cause du monopole qu'ils exerçoient; les seconds, parce qu'ils frelatoient le vin, & y méloient des substances nuisibles. Cet abus doit avoir été commun, puisqu'on trouve tant de loix séveres qui ont été faites pour le réprimer. M. Verhoeven en rapporte deux qui condamnent ces empoisonneurs à une amende considérable. (Nous y ajouterons une troisième bien plus rigoureuse, émanée en 1384, du Magistrat de Bruxelles. Il y est dit que tous ceux qui ajoutent aux vins quelques matières étrangères, seront bannis de la Ville pour dix ans. Celui qui fait des vins artificiels, perdra le premier article du pouce. S'il y mêle des matières nuisibles à l'homme, telles que couperose, vif-argent, calamine ou quelque poison semblable, il sera brûlé vif sur le tonneau même qui contient ces vins.) Thymo MSS. T. 2. folio 273.

(*a*) Christyn Jurisprud. Heroica, parte 1 p. 137.

A ces deux classes de marchands souverainement haïs, nous croyons qu'il faut joindre une troisième, savoir, les usuriers, c'est-à-dire, tous ceux qui prétoient de l'argent à intérêt. Dans cette classe, nous comprenons les Juifs, qui s'occupoient principalement de ce négoce, du moins dans les Provinces où ils étoient tolérés ; car dans la Flandre proprement dite, ils ne l'étoient pas. Monsieur Verhoeven a prouvé qu'au treizième siecle, l'intérêt de l'argent étoit à vingt pour cent, & quelquefois à trente. [Avec des Manufactures si nombreuses, un commerce si prodigieux, & ce qui en est une suite, un numéraire si abondant, comment concevoir une usure si excessive? Cela paroît difficile à concilier. Nous sommes tentés de croire que ce fut cette abondance même qui causa ce haut intérêt. Les Bourgeois fabriquans étoient à leur aise, leurs ouvriers l'étoient selon leur état ; & d'ailleurs ce ne sont pas ces gens-là qui font les gros emprunts. Les marchands n'entreprenoient que des articles proportionnés à leurs moyens, & n'avoient pas encore trouvé l'art de faire un puissant commerce avec l'argent d'autrui. On étoit donc moins souvent dans le cas d'en prendre à intérêt; & lorsque ce cas se présentoit, on étoit obligé de recourir aux Juifs & autres usuriers, qui, dans les édits du moyen âge, sont presque toujours joints ensemble, & qu'on appelloit *de Joden en Cawersynen*. Nos Chroniqueurs en parlent souvent avec mépris. Ceux que la nécessité contraignoit à se mettre sous les griffes de ces harpies, n'auront pas manqué d'exciter, par des plaintes amères, la haine de la multitude; outre que l'usure étant condamnée par l'Église, les Chrétiens qui se mêloient de ce métier, ne pouvoient être regardés que comme des gens anathématisés.]

Digitized by Google

Les bornes que nous nous sommes prescrites ne permettent pas de rapporter dans cette Analyse toutes les remarques que l'Auteur a faites dans son Mémoire. Notre dessein étoit de rendre compte de son travail, & de présenter les principaux traits qui forment son tableau, à ceux auxquels la Langue de l'Auteur, qui est celle du Pays, est inconnue. C'est une tâche que nous croyons avoir remplie. Ceux qui liront le Mémoire Flamand, y trouveront ces traits plus caractérisés, & plusieurs nuances que nous avons ou supprimées ou indiquées foiblement. Ils y verront des observations judicieuses sur la population surprenante dans la plupart de nos Provinces; sur l'aggrandissement des Villes, sur les édifices en pierres substitués aux bâtimens qui n'étoient que de bois; sur le commerce qui résultoit de ce changement, par rapport aux matériaux, comme pierres de taille, briques, verreries, houilles, &c.; sur les occupations & les métiers des habitans du plat Pays; sur les fabriques de tapisseries, & les étoffes précieuses; sur la marine, les forces navales & la confédération des Villes Anséatiques. M. Verhoeven a traité tous ces objets avec plus ou moins d'étendue. Quelques-uns ne touchent qu'indirectement l'état de la Question proposée par l'Académie; c'est une raison de plus pour ne pas nous y arrêter : Nous nous proposions de faire une Analyse, & non pas une Traduction.

Quant aux notes que nous avons ajoutées au texte, & dont la substance a été refondue dans cette Analyse, personne n'a droit de les regarder comme un reproche tacite fait à l'Auteur, pour n'avoir pas rapporté lui-même les faits qu'elles renferment. Ce seroit le juger avec trop de sévérité; puisque la plupart de ces notes ont été tirées d'un Manuscrit unique, long-temps

Digitized by Google

ignoré. L'Auteur n'a pu en avoir connoiſſance, encore moins l'a-t-il pu conſulter. L'Académie, qui s'en eſt procuré une copie exacte, ſe ménage la ſatisfaction d'en faire un jour préſent au Public.

FIN.

Digitized by Google

RÉPONSE

A LA

QUESTION,

L'Emploi des Bœufs dans nos Provinces, tant pour l'Agriculture que pour le transport des Marchandises sur les Canaux, &c. ne seroit-il pas préférable, tout considéré, à celui des Chevaux dont on se sert généralement? Qui a remporté le Prix de l'Académie Impériale & Royale des Sciences & Belles-Lettres de BRUXELLES en 1777.

PAR

LE R. P. NORTON,

Professeur en Théologie, Recteur du Collège des Dominicains Anglois à Louvain.

Vere novo, gelidus canis cum Montibus humor
Liquitur, & Zephyro putris se gleba resolvit;
Depresso incipiat jam tum mihi Taurus aratro
Ingemere, & sulco attritus splendescere Vomer.
Virg. Geor. Lib. 1°.

Digitized by Google

Digitized by Google

RÉPONSE
A LA
QUESTION,

L'Emploi des Bœufs dans nos Provinces, tant pour l'Agriculture, &c.

QUOIQUE le plus communément l'on se serve de Chevaux pour la culture de la terre, cependant tous les âges & toutes les Nations nous offrent des preuves suffisantes de la capacité des Bœufs pour toute sorte d'ouvrages en fait d'Agriculture. Les anciens Romains semblent ne s'être servis que de ces animaux pour la charrue; car Horace, *L.* 2. *Epist.* 14, rappelle comme un proverbe déjà connu : *Optat Ephippia bos piger, optat arare Caballus* : ce qui signifie, que si le Bœuf est impropre pour la selle, le Cheval ne l'est pas moins pour la charrue. Cependant l'expérience a montré que le Cheval est très-commode & très-utile pour cette dernière; & que de tous les ouvrages où l'on emploie le Bœuf, il y en a peu que le Cheval ne puisse exécuter; & cela à la plus grande aisance du Laboureur, d'une manière plus agréable, & en moins de temps; voilà aussi

Digitized by Google

les principales raisons, qui ont déterminé les Fermiers de la plupart des Nations, à préférer ce dernier pour l'Agriculture. Mais comme l'aisance & le plaisir ne sont pas les seules choses qui doivent être considérées par un Cultivateur entendu; il est raisonnable de considérer le mérite de l'un & de l'autre, ainsi que de mettre à découvert toute leur économie & leur utilité, afin de pouvoir juger sainement à qui l'on doit donner la préférence : de là il devient nécessaire de considérer leur nature en général, la qualité, la quantité & l'estimation de leur nourriture, de même que la nature & la qualité de leur fumier dans l'amélioration de la terre, leur vîtesse respective pour le labour, & leur prix, lorsqu'ils sont parvenus aux degrés de croissance nécessaire à leur espèce : il faut aussi calculer les avantages & les inconvéniens qui résultent de leur travail; & ce que leur service respectif est dans le détail à l'égard de la République, tant pour ce qui regarde l'utilité & la commodité, que pour le profit.

De la nature de chaque espèce en général.

Le Cheval, qui est un animal fougueux, animé, noble, a été si savamment décrit par Mrs. Buffon, d'Aubenton & plusieurs autres Auteurs, tant François qu'autres, qu'il semble inutile d'entrer ici dans d'autre description détaillée, que celle qui peut le différencier du Bœuf : je ne m'attacherai pas non plus à détailler les différentes sortes de chaque espèce qui se trouvent chez les autres Nations, ni leur mérite respectif, mais je me bornerai aux espèces qui se trouvent assez généralement dans les Pays-Bas des États de Sa Majesté, à considérer leur usage en général, & spécialement pour l'Agriculture.

La docilité du Cheval, sa parfaite soumission & son

Digitized by Google

obéiſſance à l'homme, le rendent également propre & utile pour la charrue & pour le caroſſe; ſon courage, ſa force, ſon agilité le rendent très-propre pour la ſelle, pour la chaſſe, pour l'armée & pour porter des faix, & en cela il l'emporte ſur tous les autres animaux de l'Europe; la juſte proportion & la délicateſſe de la forme de ſon corps, en font un ornement auſſi bien qu'une utilité pour l'homme. Si nous conſidérons que ſon ſervice eſt ſi univerſel dans tous les différens travaux de l'Agriculture; que ſa docilité & ſa propenſion au travail le rendent propre à faire tout ce qu'on exige de lui; que ſon obéiſſance l'empêche de faire plus que l'on ne deſire, nous ne ſerons plus étonnés qu'il ſoit ſi généralement adopté, & qu'il ſoit devenu l'animal favori de toutes les Nations.

Le Bœuf eſt un peu lourd, péſant & lent dans ſa nature; non cependant au point de le rendre inactif ou indocile : il eſt patient & laborieux, & très-fort; qualités qui lui donnent beaucoup d'aptitude pour la charrue & la herſe, ainſi que pour le joug en général, & particulièrement pour cultiver la terre qui lui procure ſa nourriture. La forme de ſon corps ne lui permet pas de porter des fardeaux : mais la grande utilité de ſa chair, de ſa graiſſe & de ſa peau, le rendent de la plus grande utilité à la République en général.

De la quantité reſpective d'alimens.

Quoiqu'il ſoit impoſſible d'aſſigner exactement la différence de leur nourriture relativement à la quantité, puiſque quelques-uns de la même eſpèce, de la même grandeur & du même âge, conſumeront preſque le double des autres, & que les ſortes de chacun d'eux différent même beaucoup dans les États de Sa Majeſté; quoique généralement ceux de la même eſpèce

qui mangent le plus, ſont les mieux portans & les plus robuſtes, cependant il y en a quelques eſpeces, particulièrement des bêtes-à-cornes, qui mangent beaucoup moins que d'autres, quoique également fortes & grandes; de là vient que dans les Pays où l'on eſt très-curieux de ſe procurer la meilleure race de ces bêtes-à-cornes, comme par exemple dans quelques endroits de l'Angleterre, & nommément dans les Provinces de Lancaſtre, Leiceſtre & autres, un Taureau âgé de trois ans, qui a les conditions requiſes, eſt communément vendu ſoixante à ſoixante-dix livres ſterling, & quelquefois plus, tandis qu'un d'une autre eſpèce, quoique de la même hauteur & du même âge, ne ſera pas vendu plus de ſix ou ſept livres ſterling; la raiſon qui les fait eſtimer d'avantage qu'aucun des autres, eſt qu'ils conſument une moindre quantité de vivres, que l'on peut les tenir en bon état avec une nourriture de qualité inférieure, & qu'on les engraiſſe en moins de temps; leur chair eſt plus délicate, & leurs cuirs valent le double d'argent. Ces qualités font une grande différence pour un Fermier qui a un troupeau conſidérable; mais je paſſerois les bornes d'un Mémoire, ſi je donnois un ample détail de toutes ces eſpèces, & de toutes leurs perfections ou imperfections reſpectives; je me contenterai de parler de celles qui ſont les plus communes parmi nous, comme je viens de le dire.

Parmi les Auteurs modernes, il y en a peu qui aïent fait des obſervations ſur la quantité reſpective de nourriture néceſſaire pour chaque individu de ces eſpèces, avec une exactitude ſur laquelle on puiſſe tabler. Et ceux qui ont eſſayé des expériences, l'ont fait en des ſortes de foin ou herbes qui ne ſont pas communes parmi nous, comme le ſainfoin, la luzerne, &c. & pluſieurs de leurs rélations ſemblent être de

Digitized by Google

beaucoup exagérées. Parmi les anciens Auteurs, Caton, *Cap.* 54, remarque qu'environ dix-sept livres de foin suffisent à un Bœuf par nuit, spécialement si on l'a fait paître un peu pendant le jour : *Interdiu pascito, noctu pondo 25 uni Bovi dato.* 25 livres Romains en font à-peu-près dix-sept du Brabant : & Columelle nous assure que vingt-sept livres de foin par jour sont suffisantes pour un Bœuf, même dans le temps où il travaille le plus : *Martio & Aprili debet ad Fæni Pondus adjici, quia terra proscinditur : sat autem erit Pondo quadragena singulis dari.*

Novembri Mense & Decembri, per sementem quantum appetit Bos tantum præbendum est, plerumque tamen sufficiant singulis Modii Glandis, & Paliæ ad satietatem datæ, vel lupini macerati Modii — vel si nihil horum est per se Fæni Pondo quadragena. Columella L. 6. C. 3°. Quarante livres Romaines en font à-peu-près vingt-sept du Brabant. Or le foin dont cet Auteur parle, est le commun foin des prés ; car après, observant que dans les Pays secs les Bœufs doivent être nourris à la crêche avec la nourriture que produit le Pays, il fait mention des espèces qui sont regardées comme les meilleures, parmi lesquelles il compte le foin des prés : *Esusque nemo dubitat quin optima sint vicia in Fascem ligata & cicercula, — itemque pratense Fænum. Ibidem.*

J'ai donc choisi cette sorte de foin pour essayer ici la comparaison relative ; & cela entre les grands Chevaux noirs & les Bœufs de belle grandeur, en supposant que chaque en mange autant qu'il en veut.

La premiere expérience, dans le mois de Février, entre un Bœuf de cinq ans & un Cheval de huit, lorsqu'ils sont tous les deux sans rien faire à l'étable ; le Bœuf mangeoit vingt-sept livres par jour, & le Cheval en mangeoit vingt-neuf : La seconde expérience

Digitized by Google

dans le mois de Mars, entre un Bœuf de six ans & deux Chevaux, dont l'un est âgé de neuf ans & l'autre de quatre, tous occupés au dur travail de la charrue; le Bœuf mangeoit 38 livres de foin, le Cheval de neuf ans en mangeoit 39, & celui de quatre en mangeoit 44 par jour; j'ai également fait une épreuve sur un autre Cheval, lorsqu'il travailloit bien fort, & j'ai vu qu'il consumoit trente-cinq livres de foin, huit livres d'avoine, & douze quartes & demie de lie [*] de brandevin, qui est reputée contenir autant de substance & de nourriture solide que cinq livres d'avoine, ce qui fait en tout quarante-huit livres: outre cela il but 37 quartes & demie d'eau dans un jour; desquels exemples il est évident que le Cheval consume généralement beaucoup plus que le Bœuf.

Le meilleur exemple que j'en puis trouver dans la nourriture d'Été, & qui, je pense, revient le plus à mon propos, est de la pratique commune, où chaque espèce a coutume de paître ensemble dans des prairies nuit & jour pendant l'Été: il est ordinaire dans quelques endroits, comme dans la Province d'Yorck, en Angleterre, de prendre de jeunes bêtes de chaque espece pour les faire paître dans de pareilles pâtures depuis le premier de Mai jusqu'à la Saint Michel à tant par bête. Ces pâtures sont situées sur les bords des rivieres: elles ne sont jamais fumées, mais suffisamment fertilisées par de soudaines inondations des rivieres pendant un jour ou deux de suite dans l'Hiver; l'eau n'y croupit jamais, elle leur fait donc beaucoup de bien, sans leur faire aucun mal, comme feroit celui de rendre le sol trop froid, & par conséquent la quantité de nourriture, que chaque espece mange, fait seulement la différence du prix.

Le

(*) Van Brandewyn-spoeling.

Digitized by Google

Le prix commun pour le pâturage des Bœufs de deux ans est une livre 15 escalins sterling, & pour les poulains du même âge, deux guinées ; pour des Bœufs âgés de trois ou quatre ans, deux livres dix escalins sterling, & pour les jeunes Chevaux du même âge, trois livres sterling ou trois guinées; cette estimation montre que dans un nombre, la différence dans la quantité de leur nourriture approche d'un sixième en faveur des Bœufs. Leurs bêtes-à-cornes dans ces endroits-là sont à-peu-près de la même grandeur que les nôtres : & quoique dans les expériences que j'ai essayées, le Cheval ait toujours mangé plus que le Bœuf, cependant la proportion a varié dans chaque essai, comme il est facile de voir. C'est une opinion commune parmi les Fermiers en général, que les Chevaux mangent plus que les Bœufs, & que dans le grand nombre l'estimation la plus approchée que l'on puisse faire, est que le Cheval consume environ un sixieme de plus que le Bœuf.

De la qualité de leur nourriture & de son prix.

Ici nous trouverons que la différence est considérable ; car le Cheval, absolument parlant, exige de la nourriture bonne, fine & substantielle ; comme par exemple de la luzerne, du sainfoin, du tréfle, du bon foin, de l'avoine, &c. & il refuse de manger plusieurs sortes d'herbes & de plantes, qui sont une nourriture excellente pour le Bœuf, & qui croissent en abondance, comme les choux de quelques espèces qu'ils soient, les navets, & le *speury*, & différentes sortes de mauvaises herbes, comme celles qui croissent dans les bleds & autres. La paille de différentes espèces, qui seule est une très-pauvre nourriture pour les Chevaux, nourrira les Bœufs dans l'hiver lorsqu'ils

Digitized by Google

ne travaillent pas, s'ils ont au moins quelques végétaux en même temps, comme des navets, &c. que l'on peut avoir en tout temps en hyver. La principale raison pour laquelle le Bœuf peut être tenu en bon état avec une nourriture si inférieure en qualité, est probablement qu'il rumine, & que par là il broie sa nourriture plus menue, & la rend plus propre à en rendre nutritifs les sucs qu'elle contient. Il s'en suit de là qu'un Bœuf sera, pour le moins, en aussi bon état, nourri moitié paille & moitié foin, qu'un Cheval nourri avec du foin tout pur; mais quoique le Bœuf prenne sa réfection beaucoup plus vîte que le Cheval, le temps gagné par-là, ne semble pas être une grande avance, parce qu'il a besoin de repos pour remâcher sa nourriture.

Pour donner une juste idée du prix de la nourriture relative à chaque espèce de ces animaux, il faut considérer quelle sorte de terreins exigent ces végétaux, combien de temps ils occupent cette terre avant de venir à leur maturité, dans quelle saison de l'année ils croissent particulièrement; la quantité qu'ils peuvent produire, rélativement à la quantité de terrein qu'ils occupent, & les fraix de leur culture. De là il devient nécessaire de les distinguer en principaux & moins principaux, ou premieres & secondaires récoltes. Les premieres récoltes sont, lorsqu'on a particulièrement cultivé la terre pour elles, comme l'avoine, les fêves, le trefle, le foin des prés, &c. Les secondaires sont telles que, les carrotes, le *speury*, les navets, &c. qui sont produits après que la premiere récolte est faite. Les premieres récoltes sont beaucoup plus couteuses que les secondaires, parce qu'ils occupent la terre dans la principale saison de l'année; tandis que les secondaires viennent après la premiere récolte, & n'exigent de plus, que peu de dépense & peu de peine, & qu'avec

Digitized by Google

un soin & une culture convenable, on récolte une grande quantité de ces végétaux, comme on le voit annuellement dans la Flandre, & les parties adjacentes du Brabant, & en d'autres endroits. Quoique le Bœuf mange de toutes les sortes de grains & de végétaux, qui, comme je l'ai observé, sont propres & même nécessaires pour les Chevaux, cependant une grande partie de l'année on peut les tenir en bon état, avec des choux, des navets, du *speury*, & mauvaises herbes que l'on sarcle dans les bleds, &c. de la plupart desquels ils est fort amateur, & que le Cheval ne voudroit pas manger. Si les choux pommés blancs, *brassica capitata vulgaris*, sont cultivés comme principale récolte, c'est-à-dire, plantés en Mars ou Avril, ils produiront une récolte abondante, car il n'y a aucun Pays où ce végétal croisse mieux que dans les Pays-Bas; le gros chou blanc est le meilleur pour cela, tant parce qu'il donne une plus grande quantité de nourriture, que parce qu'ayant un plus grand nombre de racines fibreuses, il croîtra plus volontiers dans des terres plus maigres qu'aucune autre espèce. Il est fort commun en Allemagne, où l'on s'en sert pour faire du *sauer-krout*; supposant qu'un Journal où la quatrieme partie d'un bonier contienne cent verges de vingt pieds en carré chaque; cela donne 40000 pieds carrés dans un pareil Journal. Ces plantes doivent étre placées en terre à près de trois pieds l'une de l'autre : si elles sont plantées à trois pieds de distance l'une de l'autre, en tout sens, cela donneroit neuf pieds en carré pour chaque plante. Mais il suffira de donner à chaque plante huit pieds carrés; conséquemment il y aura 5000 plantes dans le Journal susdit; faisant la supposition que chaque chou pese sept livres, [car pour l'ordinaire ils viennent beaucoup plus gros dans de bonnes terres, puisqu'ils pe-

Digitized by Google

ſent quelquefois vingt livres & plus] en en faiſant le calcul, nous trouverons que le produit monte juſqu'à 35000 livres. Suppoſons que chaque Bœuf mange 82 livres par jour, ce qui eſt ſuffiſant pour quelque Bœuf que ce ſoit, au moins ſi on lui donne quelque peu de paille en même temps, ce qui lui profiteroit, particulièrement de la paille d'orge, parce qu'elle eſt aſtringente d'elle-même; nous verrons que cela nourrira quatre Bœufs plus de cent jours; ſuppoſant la même quantité de terre avoir eu une récolte d'avoine, ſi elle monte à cinq ſacs peſans chacun 160 livres, c'eſt une récolte commune, ce qui fait 800 livres peſant pour un tel Journal: & ſuppoſant de même qu'un Cheval mange huit livres par jour, c'eſt ſeulement ſuffiſant à un Cheval pour cent jours, & quoique les Fermiers communément ne nourriſſent pas trop bien leurs Chevaux, quand ils ne font que labourer, ils ne peuvent pas cependant leur donner moins de quatre livres par jour; ce qui ſuffit ſeulement à deux Chevaux pour cent jours, pour l'article du bled ſeulement; car outre cela il doit être nourri avec du bon foin ou de bonne herbe; aucune de la récolte ſecondaire, excepté les carottes, n'étant ſa nourriture naturelle. J'ai vu cultiver ces choux avec beaucoup de ſuccès dans des terres qui n'étoient pas de meilleure qualité que celle qu'exigent les navets: ſi on les arrache dans le mois d'Octobre ou de Novembre, avant les fortes gelées, & qu'on les mette dans des ſillons de ſable ou dans du terreau ſec, dans un endroit où ils ſoient garantis & de la trop grande humidité & de la gelée, ils ſe garderont ſains juſqu'à la fin du mois de Février, de la même maniere que l'on garde les choux rouges. Voyez, pour la culture du chou, le Voyage Agronomique, précédé du parfait Fermier, par Mr. de Fréville, *T. 2. Dictionary of Agriculture*, au mot *Cabbage*.

Le chou-navet eſt auſſi un végétal qui produit preſque autant de nourriture relativement à la quantité que le chou dont nous venons de parler, avec cet avantage, que comme il eſt plus dur, il reſiſtera beaucoup mieux à la gelée, & pourra être conſervé juſqu'au mois d'Avril, & même juſqu'au commencement de celui de Mai & peut être cultivé auſſi bien pour la nourriture d'Été que celle d'Hiver, au moins vers le commencement de Juillet.

Le chou-rave eſt également une plante dure, & réſiſtera à la plus forte gelée; & ſera donc une bonne nourriture pour les Bœufs dans les mois de Janvier & de Février. Ces deux dernieres eſpèces croîtront dans des terres maigres, pourvu qu'on laboure profondément, & qu'on les garantiſſe des mauvaiſes herbes, car ils exigent plutôt un terrein profond, qu'un riche, & ils produiſent une abondante récolte. On peut les cultiver auſſi comme la récolte que nous avons appellée ſecondaire, c'eſt-à-dire, après celle de l'orge, du ſeigle & autres grains, pourvu que les plantes ſoient aſſez grandes lorſqu'on les met en terre, comme l'on peut faire pour toutes les ſortes de choux hatifs; & ils rapporteront beaucoup, s'il tombe de la pluie dans le temps où on les a plantés. La maniere de les cultiver avec ſuccès, accompagnée de pluſieurs exemples de leur utilité, a été traitée amplement dans le ſecond volume du Voyage Agronomique, par M. Fréville : *Muſæum ruſticum*, *Dictionary of Agriculture*, & par la plupart des meilleurs Auteurs Anglois qui ont écrit ſur cette matiere; & la culture en eſt devenue très-commune dans pluſieurs endroits de ce Royaume-là, toujours avec grande réuſſite.

Mais comme il peut paroître ſingulier d'inſiſter ſi long-temps ſur ces plantes, qui ne ſont pas encore communes dans les États de Sa Majeſté : conſidérons

Digitized by Google

maintenant les récoltes secondaires, qui sont communes ici pour le présent.

Le navet produit une récolte abondante, & fournit une grande quantité de nourriture, non-seulement pour l'Hiver, mais même pour les mois de Mars & d'Avril, quand il a poussé de jeunes rejettons, & même quand il est en fleur. De façon que ceux qui les cultivent bien, n'ont presque point besoin de foin pour leurs bêtes-à-cornes pendant l'hiver, qui, si on leur en donne autant qu'il en faut pour leur nourriture, seront toujours en meilleur état, que si elles avoient eu du foin. Mais dans la saison où elles ne travaillent pas, elles vivront de paille avec une petite quantité de navets par jour. Dans l'Automne le *speury* leur apporte une grande quantité de nourritures, dont aucunes ne sont suffisantes ou ne conviennent pas pour la nonrriture des Chevaux; en toutes saisons de l'année, le marc (*) de la bierre est une nourriture très-bonne pour les Bœufs, si le Fermier peut leur en procurer. Dans l'Été ils mangeront les rejettons des arbres ou feuilles; les mauvaises herbes que l'on sarcle dans les bleds, les orties, & plusieurs autres espèces de mauvaises herbes grossieres, auxquelles les Chevaux ne voudroient pas toucher; & quoique peut-être ces dernieres ne peuvent pas être reputées pour de grandes ressources parmi les Fermiers en général, cependant c'en est une pour ceux qui ne sont pas riches, qui seront charmés de s'en servir, tant pour suppléer à ce qui leur manque, que pour épargner leurs meilleures nourritures; & on en donne tous les ans une grande quantité aux bêtes-à-cornes dans ce Pays-ci. De là nous pouvons conclure avec justesse, que les Bœufs peuvent être tenus en bon état plus de la moitié de l'année avec les recoltes secondaires, qui ne peuvent servir de nourriture aux Chevaux, & qui peuvent se procurer en grande abondance dans toute

(*) Bier-draf.

Digitized by Google

l'étendue des États de Sa Majesté, principalemeut si en même temps on a soin de leur donner de temps en temps de la paille. Mais si l'on fait manger de la paille aux Chevaux, il faut nécessairement compenser cette mauvaise nourriture par une autre meilleure, comme l'avoine, & on peut également inférer que le produit d'une année entiere d'une même quantité de terre, suffira pour nourrir plus du double de Bœufs que de Chevaux, même d'après l'état actuel de la culture, qui, comme personne n'en doute, peut être beaucoup perfectionnée quant aux récoltes secondaires; & comme le prix ou estimation de leur nourriture relative dépend principalement ou de la qualité ou de la quantité de la récolte qu'on en peut faire dans un espace de terre supposé, il s'ensuit qu'il en coûte moins pour entretenir deux Bœufs pendant toute l'année, que pour nourrir un Cheval pendant le même espace de temps, même en supposant que dans le temps où ils travaillent le plus fort, il soit nécessaire de donner aux premiers de la vesce ou de l'avoine, ce dont on peut se dispenser s'ils ont en abondance du verd, comme des choux, des navets ou autres végétaux semblables.

De leur fumier, & à quelle terre chaque espèce est le plus propre.

Le fumier de Cheval est très-chaud, & sec par sa nature, & contient beaucoup de sels, aussi est-ce le meilleur pour les terres glaises, pour celles qui sont froides, humides, ou marécageuses, comme il ouvre les pores de la terre, & y cause la fermentation, ce qui est très-bon & même nécessaire pour la végétation de pareilles terres; il est aussi très-utile dans les jardins, à cause de sa chaleur, pour faire venir des

légumes hatifs : mais il n'eſt pas bon de l'employer dans les terres legeres & ſablonneuſes, ni dans les terreins ſecs ; puiſque ces dernieres eſpèces de terres ſont déjà trop chaudes & trop ſeches de leur nature ; on ne doit auſſi s'en ſervir que quand il eſt vieux & conſommé, & qu'il a perdu ſa chaleur. Si on s'en ſert dans les prairies, il fait venir du foin dur & groſſier, par conſéquent d'une moindre qualité : obſervez de même que ſon urine eſt brûlante de ſa nature, & que ſon fumier a beſoin d'être plus conſommé avant de l'employer, que celui du Bœuf, dont on pourroit ſe ſervir dans un beſoin preſqu'auſſi-tôt, s'il n'eſt pas trop chargé de paille.

Le fumier des Bœufs eſt d'une bonne graiſſe, d'une nature fraîche, & plus propre pour les terres legeres & ſablonneuſes, pour produire toutes ſortes de grains, & paticulièrement pour les prairies & pâturages ; il fait venir le foin le plus fin & le plus ſucculent, & eſt généralement regardé comme la meilleure eſpece de fumier que l'on puiſſe employer : leur urine eſt auſſi bonne pour engraiſſer les terres maigres ; de là vient que dans pluſieurs *Diſtilleries* (*) l'on engraiſſe un grand nombre de Bœufs : on a des citernes ou réſervoirs faits commodément, pour que cette urine puiſſe y couler, d'où on la tire en une ſaiſon convénable pour la répandre ſur la terre, la charroyant dans des tombereaux auſſi bien ſcellés que pour contenir de l'eau pure. Ils trouvent que celà enrichit les terreins autant que le fumier peut le faire, même ceux qui ſont legers & ſablonneux ; on peut mieux remarquer ce que je viens de dire ſur leur fumier mis en terre, dans les pâturages où ils paiſſent durant l'Été. M. Buffon obſerve, avec juſteſſe, qu'au bout de quelques années, la prairie ſur laquelle le Cheval a vêcu. n'eſt plus qu'un mauvais pré, au-lieu que celle que le Bœuf a broutée, devient

(*) Brande-wyn-itoo-keryen.

devient un pâturage fin. *V. Hist. N. du Bœuf, T. 6:* Ce qui est non-seulement vrai, parce que le Bœuf mange les herbes les plus grossiers, auxquelles le Cheval ne touchera pas, mais sur-tout parce que la fiente du Cheval engendre naturellement des herbes plus grossieres que ne le fait celle du Bœuf ou la Bouze.

La terre la plus convenable pour employer les Bœufs, est celle qui est grasse, legère & sablonneuse; & les Chevaux doivent être employés dans les terreins de glaise, humides & marécageux, pour les raisons suivantes: 1°. parce que le fumier des Bœufs est meilleur pour les terres legères, que celui des Chevaux, qui convient aux terres glaises, froides, & marécageuses, comme il a déjà été observé. 2°. Parce que les terres glaises & froides retiennent beaucoup d'eau, & sont, pour l'ordinaire, très-douces & humides, dans le temps où elles doivent être labourées: le Bœuf foule d'avantage la terre que les Chevaux; ce qui est nuisible pour elle. 3°. Parce que la terre legère est la meilleure pour les récoltes secondaires, telles que les navets, le *speury*, &c. ce qui étant une excellente & abondante nourriture pour les Bœufs, ne vaut rien pour les Chevaux. La terre glaise ne peut guere se façonner pour produire ces récoltes secondaires, attendu que les premieres mûrissent plus tard sur une telle sorte de terreins froids, qui requiérent aussi & plus de temps & plus de travail pour être mis en état d'être ensemencés; joint à cela que ces sortes de terreins sont trop aqueux & trop sales pendant l'hiver, & que tous les végétaux que l'on en récolte, sont sales & pleins de boue; ce qui est très-nuisible aux bêtes-à-cornes, & très-désagréable pour le laboureur qui doit faire un pareil ouvrage.

Digitized by Google

De leur vîteſſe reſpective à l'ouvrage, de leur force & de leur valeur intrinſèques, miſes en parallele.

On eſtime communément, que, chaque eſpèce entretenue également, un attelage de Chevaux fera autant d'ouvrage dans cinq heures, qu'un attelage de Bœufs en fera dans ſix, en laiſſant aller chacun d'eux ſon pas ordinaire, comme ils doivent continuer leur ouvrage. Les Bœufs les plus larges ſont plus forts & plus capables de tirer un poids plus conſidérable que les plus larges Chevaux, c'eſt-à-dire, que les Bœufs ſont capables de tirer un poid plus conſidérable, compenſation faite de leur groſſeur, que les Chevaux ne le pourroient faire; & conſéquemment ils ſeroient de plus de ſervice & plus propres à tirer les bâtimens le long des Canaux, & avec moins de fraix; puiſque leur nourriture eſt à meilleur marché, pourvu que l'on ait ſoin de faire ferrer ceux que l'on conſacreroit à ces travaux, pour conſerver leur corne, comme cela ſe pratique dans pluſieurs Provinces de France, notamment dans la Guienne & autres endroits.

Le prix commun ou modéré d'un Cheval de ſix ans, tels que ſont ceux dont les Fermiers ſe ſervent pour la plupart, à la charrue, eſt de huit à douze piſtoles; celui d'un Bœuf maigre, du même âge, eſt de huit à dix piſtoles. Mais ſi nous conſidérons le prix eſſentiel qu'ils coûtent tous les deux aux Fermiers pour la dépenſe de leur nourriture, à cet âge, faiſant attention à ſa quantité ainſi qu'à ſa qualité, le Cheval coûte au moins le double du Bœuf, comme je l'ai déjà obſervé.

Il eſt évident, par ce que j'ai dit du Cheval, que j'inſtitue ſeulement la comparaiſon avec les Chevaux dont ſe ſervent communément les laboureurs pour la

Digitized by Google

charrue; car si nous considérons la meilleure sorte, comme ceux qui sont propres pour le carosse, &c. ils vaudront bien trente à quarante pistoles ou plus; mais comme les Fermiers se servent rarement de ceux-ci pour la culture de la terre, il est aussi à propos d'observer que le prix commun de chaque espèce varie presque chaque année, selon l'abondance ou la disette de nourriture, ou les autres accidents qui peuvent survenir.

Mais si nous considérons encore qu'un Fermier garde souvent un Cheval hongre jusqu'à son vieil âge, pour son travail seulement, la différence pour lui, sera considérable quant au profit, en supposant que ce hongre ait vêcu jusqu'à vingt ans, il aura consumé autant de valeur de nourriture, c'est-à-dire, le produit d'autant ou de plus de terre que six Bœufs jusqu'à l'âge de six ans; & il ne vaut cependant alors plus que le prix de sa peau, qui peut-être montera à un ducaton ou environ, tandis que les Bœufs auroient été vendus beaucoup d'argent, & qu'ils auroient fait beaucoup plus d'ouvrage que le Cheval, & donné un fumier beaucoup meilleur & en plus grande quantité. Jusqu'à présent nous avons considéré leur profit relativement au fumier en particulier.

La République auroit encore plus gagné, par une si grande augmentation de cuirs, de graisses & de chair, qui sont tous des articles très-profitables à tous les États quelconques, & avec quoi les Pays-Bas auroient été abondamment fournis, si les Fermiers se servoient le plus communément de Bœufs, au-lieu de Chevaux pour la culture de la terre.

Mais pour juger sainement de l'avantage & de la nécessité de ces articles, il est nécessaire de parler de chacun en particulier. Commençons par le cuir, qui est un article de la plus grande conséquence pour ce

Digitized by Google

Pays-ci; comme le grand nombre de cuirs qui y sont apportés de l'Espagne ou d'autres endroits tous les ans, monte à 70000 ou 80000, leur prix courant l'un portant l'autre, est au moins un louis d'or la piece, ce qui contrebalance de beaucoup le commerce de ce Pays-ci, puisque ce seul article se monte à 70000 ou 80000 louis d'or par an. Supposons à présent qu'il y a 2500 ou 3000 Villages dans les États de Sa Majesté, dont chacun ait à vendre chaque année vingt Bœufs, âgés de sept à dix ans, & qui, après avoir travaillé à la charrue pendant quatre ans, ne soient plus propres qu'à engraisser; mais si l'on se servoit généralement de Bœufs, chaque Village en auroit bien d'avantage à sa disposition, puisque quelques Villages, pour le présent, ont 200 Chevaux ou plus. Leurs cuirs suppléeroient en grande partie à ce qui nous en manque, puisque dans ma supposition, ce seroit une augmentation annuelle de 50000 ou 60000 Bœufs, & qui auroient fait les travaux de l'Agriculture, & auroient seulement mangé la nourriture ou l'équivalent, qui, à présent, est nécessaire pour l'entretien des Chevaux qui font cet ouvrage. Les Bœufs, à cet âge, sont grands, & venus à leur pleine croissance, & leurs peaux valent un double-souverain, l'une portant l'autre, (car elles sont, pour l'ordinaire, beaucoup plus larges que celles qu'on nous apporte des autres Pays); ce seroit donc une épargne de 50000 ou 60000 doubles-souverains. Objet bien digne de l'attention du Gouvernement. Et quoiqu'une partie de ces cuirs qui nous sont apportés, soit envoyée à Liege ou en d'autres Pays, cependant ces mêmes Peuples n'iroient pas les chercher dans des Pays éloignés, s'ils les avoient au même prix, plus près de leur demeure.

Si ces Bœufs sont engraissés convenablement, le fort

portant le foible, ils donneront 70 ou 80 livres de ſuif ou plus, qui valent toujours quatre ſous chacune; ceci produira une abondante reſſource pour cet article ſi utile & ſi néceſſaire, comme eſt celui des chandelles. Actuellement, à ce défaut de ſuif, on enſemence tous les ans une grande quantité de terre avec du colzat, afin d'avoir de l'huile à brûler, dont une partie peut être tournée en un meilleur uſage en faveur de la République.

On peut compter que la chair de chaque Bœuf peſe au moins ſept ou huit cents livres, l'une dans l'autre; car pluſieurs, à cet âge, s'ils ſont bien engraiſſés, peſeront juſqu'à mille ou douze cents livres, ſur-tout ceux qui auront été ſoignés, lorſqu'ils étoient jeunes; ceci monte non-ſeulement à une ſomme conſidérable d'argent, à raiſon de trois ſols la livre, mais auſſi eſt de la plus grande utilité à la République, en lui fourniſſant une ſi grande abondance de viandes exquiſes. Aulieu que le Cheval ne donne au Public ni graiſſe ni chair; & que le cuir qu'il lui fournit eſt de peu de valeur, en comparaiſon de celui du Bœuf; & cette nourriture, qui, pour le préſent, eſt néceſſaire pour l'entretien des Chevaux, qui ne ſervent qu'à l'uſage particulier des Fermiers, tourneroit, en employant des Bœufs, au plus grand avantage du Pays. Quoiqu'il ſoit donc vrai de dire qu'il eſt plus commode, moins pénible & plus aiſé pour les Fermiers de cultiver la terre par le moyen des Chevaux; cependant il eſt évident que ce ſeroit leur intérêt & leur profit en particulier, ainſi que le plus grand avantage de la République, de ſe ſervir de Bœufs. De là je réponds à la Queſtion propoſée, que *l'Emploi des Bœufs dans nos Provinces, tant pour l'Agriculture que pour le tranſport des Marchandiſes ſur les Canaux*, &c. *ſeroit préférable, tout*

Digitized by Google

considéré, à celui des Chevaux dont on se sert généralement; & cela pour les raisons suivantes : Parce que le terrein en général dans nos Provinces est gras, leger, sabloneux ou sec; qualités qui le rendent très-propre à être cultivé par des Bœufs; parce que leur fumier est le meilleur & le plus capable de fertiliser de pareilles terres; parce qu'ils mangeront plus volontiers de la paille que les Chevaux; qu'ils feront une plus grande quantité de fumier dont on peut se servir tous les ans; parce qu'on en peut entretenir un plus grand nombre que de Chevaux, avec le produit d'un terrein donné; parce qu'un pareil sol est très-propre à produire une plus grande quantité de récoltes secondaires, comme navets, &c. & qu'on peut récolter encore une plus grande quantité de ces végétaux, par la suite qu'à présent, (car on ne connoît qu'imparfaitement leur culture;) d'après quoi le Fermier est capable d'entretenir un nombre suffisant de Bœufs pour son besoin, avec une moindre quantité de terre, que celle qui est néceſſaire pour produire l'avoine, le foin & l'herbe pour les Chevaux : par lequel moyen une grande partie peut en être convertie en d'autres usages beaucoup plus profitables à la République, auſſi bien qu'au particulier. De plus, les Bœufs ne sont pas auſſi aſſujettis que les Chevaux, aux différentes maladies ou accidents qui font tant decheoir ces derniers de leur prix ou valeur; car le plus beau Cheval devient souvent de peu de valeur par un leger accident, parce que son prix dépend principalement, ou de son ouvrage, ou de sa beauté; & par conséquent le Fermier ne court pas tant de risques, (attendu que le Bœuf est toujours bon pour engraiſſer), si nous exceptons la maladie qui se manifesta ces années paſſées parmi les bêtes-à-cornes; parce que la République recevra les

plus grands avantages des articles de leurs peaux, de leur graiſſe, & de leur chair.

Mais quoique l'avantage ſoit ſi évidemment en faveur des Bœufs, & ſi propre à contribuer au bien commun, ſoit pour le profit, ſoit pour l'amélioration des terres; il eſt cependant plus que probable, que les Fermiers, pour la plupart, préféreront le Cheval; parce qu'il eſt plus aiſé, plus commode & plus agréable de travailler avec cet animal; & plus le Fermier ſera riche, plus il préférera le Cheval, comme on le voit chez la plupart des autres Nations; car après l'étroit néceſſaire de la vie, l'homme naturellement cherche ſes aiſes & ſon plaiſir, quoique à grands fraix. Mais comme le bien public, ainſi que ſon intérêt, eſt ſenſiblement léſé par là, je regarderois cet article comme bien digne de l'attention du Gouvernement. On doit attendre entiérement de ſa ſageſſe & de ſa prudence les moyens les plus propres pour amener l'effet qu'on deſire.

Cependant comme les encouragemens agiſſent efficacement ſur le genre humain; il ſemble que, dans le cas préſent, une recompenſe honoraire, donnée à ceux qui ſe ſervent de Bœufs pour la culture de la terre, pourroit conduire à cette fin, & produiroit un bien commun. Je ne puis m'empêcher de croire ce moyen à propos & peut-être néceſſaire pour les raiſons ſuivantes: 1°. Parce que les Bœufs fourniſſent à l'État tant d'articles eſtimables, comme je l'ai déjà obſervé. 2°. Comme il eſt plus ennuyeux & plus laborieux de travailler avec des Bœufs, l'eſpoir d'une recompenſe honoraire encourageroit les Fermiers à entreprendre bien plus volontiers ces travaux de ſurcroît. 3°. Parce que dans pluſieurs endroits des Pays-Bas de Sa Majeſté, les Payſans regardent communément comme

Digitized by Google

une marque de pauvreté, ou comme un ſigne d'avarice, & par conſéquent déshonorant, de labourer avec des Bœufs; & cela probablement, parce que des hommes réellement tels s'en ſervent actuellement; ce qui prouve que c'eſt une épargne, puiſque le pauvre y a recours. J'ai connu de riches Fermiers qui avoient des Bœufs en leur poſſeſſion, & qui ſavoient bien qu'il étoit de leur intérêt de s'en ſervir pour la charrue, & qui cependant ne le faiſoient point, & cela fort mal-à-propos, par la ſeule crainte qu'ils avoient d'avoir le ſurnom ridicule de *Fermier aux Bœufs*, ou en Flamand, *eenen os-Pachter;* car par cette expreſſion ils entendent la petite ou la plus pauvre claſſe des Fermiers; & il eſt ſûrement de la bonne police de détruire d'auſſi petits préjugés que ceux-là, parmi le peuple; ce qui ſeroit bientôt fait, ſi les Fermiers les plus conſidérables étoient encouragés à ſe ſervir de Bœufs pour la charrue.

L'on m'objectera probablement qu'il ſeroit imprudent de concourir à diminuer l'uſage des Chevaux, vu que le Gouvernement, ou le Pays fait des dépenſes conſidérables pour affermir les haras publics, afin d'encourager, ou d'améliorer la race de cet animal utile & néceſſaire. A quoi je réponds que pour qu'un plan ſi louable & ſi bien calculé ſur l'avantage du public, puiſſe avoir l'entier effet qu'on s'en promet pour l'amélioration de la race, cette diminution ſeroit peut-être un des moyens les plus propres de ceux qui peuvent être adoptés, pour pluſieurs raiſons : 1°. Parce que la Cavalle ou jument concourt autant à la bonté de la race que les Étalons, (on peut dire la même choſe des Vaches pour les bêtes-à-cornes); car Virgile dit fort bien. *G. Lib.* 3°.

Seu quis, olympiacæ miratus Præmia Palmæ,

Paſcit

Digitized by Google

Pascit Equos, seu quis, fortes ad Aratra juvencos;
Corpora præcipuè Matrum legat.

Comme l'on a coutume à présent de cultiver la terre par le moyen des Chevaux, & que le nombre des pauvres Fermiers excède de beaucoup le nombre de ceux qui sont à leur aise, ceux-là font ce qu'ils peuvent, y étant nécessités, pour découvrir & acheter de quoi se monter en Chevaux & en jumens, au meilleur marché qu'ils peuvent trouver, & par conséquent ceux qui sont de la plus mauvaise espèce; & en élevant les Poulains qui proviennent de pareilles jumens, ils agissent toujours contre les vues généreuses du Gouvernement, qui a pour but d'améliorer l'espèce. Il n'est donc pas surprenant que l'espèce de ces animaux en général ne soit pas beaucoup améliorée, malgré les soins & les grandes dépenses pour procurer & entretenir des haras de la meilleure espèce d'Étalons.

2°. Parce que cette diminution ne tomberoit que sur le nombre des mauvais Chevaux, comme le Fermier se serviroit probablement de Bœufs autant que sa commodité le permettroit pour parvenir à la récompense. Il prendroit soin d'avoir autant de jumens de la meilleure espèce, que la nécessité l'obligeroit d'en garder pour faire l'ouvrage, auquel le Bœuf n'est pas propre, afin que, quand il aura des Poulains à vendre, ils puissent valoir bon prix, d'autant que les mauvais Chevaux ne répondroient aucunement aux vues qu'il s'étoit proposées. Par-là je conçois que le nombre des bons Chevaux pour l'armée, pour le carosse & pour la selle, seroit beaucoup augmenté, & la qualité beaucoup améliorée, & que celui des mauvais, comme de ceux qui ne sont bons que pour la charrue, diminueroit beaucoup. Et quoique le prix

Digitized by Google

des Chevaux pût peut-être hauſſer de quelque choſe ; le Pays ſeroit bien amplement dédommagé par les grands avantages qu'il retireroit annuellement des articles ſi eſtimables & ſi néceſſaires, tels que les cuirs, le ſuif & la chair, que les Bœufs produiroient ; cependant il eſt plus que probable, que le prix de la meilleure eſpèce de Chevaux ne hauſſeroit pas par une telle diſpoſition ; comme les Fermiers en général feroient leur poſſible, & chacun en particulier, de nourrir les meilleurs, conſéquemment cette eſpèce deviendroit abondante, & ceux qui les élevent, y gagneroient plus qu'ils ne font à préſent, en élevant de ceux dont on ſe ſert communément pour la charrue.

Digitized by Google

REMARQUES ADDITIONNELLES,

En forme de Supplément au Mémoire sur la comparaison du Bœuf avec le Cheval, par rapport au travail.

L'ACADÉMIE, qui ne cherche en tout que l'utilité publique, ayant trouvé plusieurs Remarques utiles dans les diverses pièces, qui lui ont été envoyées sur cette Question, auxquelles d'ailleurs elle n'a pû accorder de Prix, on a crû devoir les ajouter à la fin du Mémoire Couronné, en forme de Notes, pour ne pas priver le Public des réflexions qui peuvent être utiles à tous les Cultivateurs.

NOTE I.

Tirée en partie du Mémoire N°. 5, dont la devise est, Il est difficile de comparer, & encore plus de bien juger; *& en partie des Recueils de l'Abbé Mann.*

C'est un fait avéré, que six Bœufs degageront une voiture embourbée, dont huit Chevaux ne sauront venir à bout. Cette capacité, qu'ont les Bœufs, dérive de leurs forces inhérentes, & de la forme de leurs pieds.

Digitized by Google

Le pied du Bœuf se partage en deux, se dilate en pressant contre la terre, & se contracte en le retirant d'un endroit fangeux. Par conséquent il n'est empêché, comme celui d'un Cheval, de se retirer quand il se trouve embourbé, ni par la plus grande pression de l'atmosphere, ni par le frottement d'une surface si étendue. Le Bœuf est encore plus avantagé que le Cheval pour sa marche dans un Pays de montagnes : la petitesse de son pied fourchu, dont chaque partie porte son fer, lui donne une plus grande facilité de se cramponner; ses jambes plus courtes l'empêchent de perdre aisément l'aplomb ; la lenteur de sa marche soutenue par un tempérament naturellement froid, le porte à se donner le temps & l'attention nécessaires à l'affermissement de ses pas, & le tout ensemble contribue à le faire marcher sur la pente d'une montagne avec plus d'assurance que le Cheval.

NOTE II.

Extraite du même Mémoire, dont la devise est, Il est difficile, &c.

Il est établi dans certains Pays montagneux, avec quelque espéce de raison, que les Bœufs soient attelés par les cornes. Au premier aspect cette coutume paroît presque aussi ridicule, que si on vouloit les atteler par la queue. Mais que le Bœuf, sur un terrein inégal, ait, en le labourant, quelque obstacle à deplacer avec la charrue, ou en voiturant, quelque pas difficile à franchir, il avance ses quatre jambes, leve la tête, &, se sentant suffisamment appuyé, allonge ensuite le col, &, sans donner aucun mouvement à ses pieds, porte son corps en avant. Par ce mouvement répété,

Digitized by Google

il fait avancer le fardeau, ſans craindre que ſes pieds ſe gliſſent, ou qu'ils manquent ſous lui, comme il arrive très-ſouvent au Cheval dans des ſituations pareilles. Il eſt donc avantageux pour lui alors d'être attelé par les cornes.

C'eſt, au contraire, une mauvaiſe coutume, qui eſt pourtant preſqu'univerſelle, d'atteler deux Bœufs ſous le même joug. Les mouvemens irréguliers de l'un, fatiguent à pure perte ſon compagnon : la gêne de ce qu'ils ſe trouvent attachés enſemble dans un ſeul cadre, les empêche de s'écarter, ou de s'approcher dans des circonſtances, où la liberté de le faire eſt néceſſaire, ou pour tirer avec plus d'avantage, ou pour s'affranchir d'un mauvais pas : enfin la contrainte que ſouffre celui des deux, qui veut ſe tenir debout, pendant que l'autre ſe couche pour ſe repoſer, épuiſe inutilement leurs forces naturelles.

Voici, en deux mots, des moyens nouveaux qu'on propoſe, pour éviter, de la maniere la plus ſimple, tous ces inconvéniens. Qu'on attele les deux Bœufs à des charettes, ou à des charrues à timon. En les attelant ainſi par le garrot, avec de gros colliers bien rembourrés, on pourroit avoir deux anneaux faits de cordes ou de liens, qui paſſeront par les deux cornes. On attachera enſuite une chaine à chacun de ces anneaux, qui par l'autre bout tiendroit au collier. Par ces moyens, les deux Bœufs attelés non-ſeulement ſe trouveront libres de tous les inconvéniens, qui proviennent de ce qu'on les attele communément ſous le même joug, mais ils auront la liberté entiere de ſe conformer aux circonſtances, & de tirer à volonté ou par les cornes, ou avec le garrot.

Digitized by Google

NOTE III.

Communiquée par M. de Beunie.

L'on engraiſſe annuellement au moins 5000 Bœufs dans les Poldres d'Anvers. On les tire tous, ou du moins pour la plus grande partie, de la Mairie de Bois-le-Duc. Chaque Bœuf évalué à fl. 70, il en réſulte une dépenſe de fl. 350000; & cela dans le territoire d'une ſeule Ville. Quelle épargne ne feroit-ce pas pour toutes nos Provinces, ſi l'on pouvoit fournir aſſez de Bœufs, ſans recourir à l'Étranger?

NOTE IV.

Extraite du Mémoire N°. I. dont la deviſe eſt, Quadrupedante putrem ſonitu, &c. *Chap.* 22.

Il paroît que les Chevaux de la plus vile eſpèce, ſoient plus propres que les Bœufs pour la navigation intérieure de ces Provinces. Cette eſpèce de Chevaux habitués d'avance à d'autres ouvrages fatigants, eſt naturellement dure, patiente, lente & uniforme dans ſa marche. Les Bateliers les achetent à peu de fraix: la quantité & la qualité de fumier n'eſt d'aucune conſidération ni valeur auprès d'eux. Le Cheval, dont les jambes ſont plus longues que celles des Bœufs, non-ſeulement parcourt plus d'eſpace en moins de temps, mais il ſe tire mieux d'affaire le long des rivieres d'une certaine largeur, ou des canaux dont les bords ſe trouvent quelquefois inondés, quand il s'agit de marcher dans l'eau, ou de la traverſer. Il eſt notoire auſſi que les bords des rivieres & des canaux,

Digitized by Google

ſont pour la plupart un terrein plat, & propre pour la marche du Cheval. En un mot, généralement parlant l'uſage qu'on en fait pour cette fin, préférablement aux Bœufs dans preſque tous les Pays connus, paroît décider la queſtion en ſa faveur pour cette eſpèce de travail.

Cependant il ſe trouvera peut-être quelquefois des circonſtances locales, qui pourront engager les Navigateurs des canaux & des rivieres à donner la préférence aux Bœufs, pour le tirage de leurs barques, outre le profit que ces animaux fourniſſent au propriétaire après avoir fini le terme de leurs travaux. Cela ſera quand les bords des canaux & des rivieres, n'étant pas ſujets à des inondations, deux Bœufs pourront marcher de front du même côté de l'eau, ou la paſſer par des ponts ſans y entrer, ſur-tout quand il s'agit d'une navigation lente contre le courant d'une riviere. Dans ce cas particuliérement le Bœuf eſt préférable au Cheval, parce que n'avançant que lentement, par des pas plus courts & plus meſurés que ceux du Cheval, il réſiſte mieux au courant, autant par ſon allure & ſa peſanteur, que par ſa force ſupérieure.

NOTE V.

Tirée des Recueils de l'Abbé Mann.

Il ſemble que le Bœuf eſt deſtiné, par la nature même, à des travaux forts, tels que ſont le labour de la terre, &c. plutôt que le Cheval, qui paroît fait pour porter des fardeaux, pour l'expédition, pour l'attelage aux voitures, & pour la guerre. La corne du pied d'un Bœuf eſt du double de la force de celle d'une Vache : nous ne voyons pas la même différence entre celles du Cheval & de la Jument.

Digitized by Google

NOTE VI.

Tirée des mêmes Recueils de l'Abbé Mann.

Voici un effet du luxe moderne, (toujours contraire au bien-être de la société) qui pourra nous faire sentir les désavantages d'avoir laissé emporter la multiplication de la race des Chevaux, au-dessus de celle des Bœufs. On remarque dans la Paroisse de *Tunbridge*, en Angleterre, qu'autrefois elle entretenoit 150 Chevaux de tirage seulement, & 1000 Bœufs, actuellement elle entretient 600 Chevaux & 250 Bœufs. Les Bœufs ne travailloient que deux ans, par conséquent les habitans jouissoient alors d'un surcroît annuel de 500 jeunes Bœufs, reduit à présent à 125. Il est donc évident que le résidu de 375 Bœufs engraissés, à raison de 15 livres sterling chacun, leur prix courant, auroit continué d'enrichir ladite Paroisse de la somme annuelle de 5625 livres sterling, somme dont elle se trouve privée par l'emploi trop étendu des Chevaux.

FIN.

Digitized by Google

MÉMOIRE

SUR LES

MEILLEURS MOYENS

De cultiver & de perfectionner les Terres trop humides, márécageuses & souvent inondées, qui se trouvent en différentes parties de nos Provinces, & particulièrement en Flandre. Auquel l'Académie Impériale & Royale des Sciences & Belles-Lettres de BRUXELLES a décerné le Prix en 1777.

PAR

MR. FOULLÉ.

L'industrie surmonte tout obstacle.

Digitized by Google

MÉMOIRE
CONCERNANT
LES
DESSÉCHEMENS,

En Réponse à la Question proposée par l'Académie sur cet Objet.

En parcourant des yeux la Mappe-monde, on découvre des inondations depuis le sommet des montagnes jusqu'à la mer, réservoir commun de toutes les eaux.

Les lacs de Genève, de Constance dans les Alpes, les lacs supérieurs des Hurons, des Illinois, de Conti dans le Canada, sont des inondations de 1500 à 2000 pieds, plus élevées que le niveau de la mer. (*a*)

Les obstacles que les Rivieres rencontrent à l'écoulement de leurs eaux forment les lacs & les marais. (*b*)

(*a*) La pente du Rhône depuis Genève jusqu'à son embouchure, est de 1400 pieds. Le saut de Niagara est de 700 pieds perpendiculaires.

(*b*) Pierre Encise, selon plusieurs personnes, devroit se nommer Pierre Seize. On prétend que ce Fort prend son étymologie de ce que le rocher sur lequel

Digitized by Google

La mer Océane, par ſon flux & reflux, qui eſt en vive-eau de 18 pieds dans la Manche, depuis l'embouchure de la Somme juſqu'à celle de la Meuſe, laiſſe, à marée baſſe, une étendue de terre découverte plus ou moins conſidérable, en raiſon de la pente du rivage; cet eſpace eſt encore dans la claſſe des terreins à deſſécher.

Voilà les objets que la nature préſente à l'induſtrie humaine pour acquérir de nouvelles richeſſes, d'autant plus attrayantes, que le ſéjour de l'eau donne aux terres, qui en ont été couvertes, une fertilité qui aſſure des récoltes abondantes pour pluſieurs années.

Il eſt ſans doute intéreſſant que l'on deſſéche les terres inondées, non-ſeulement eû égard aux productions qu'elles donnent, mais auſſi par les avantages qu'en retire la navigation.

La majeure partie de la Flandre, de la Zélande, de la Hollande, &c. n'étoit que des marais impraticables; les embouchures de l'Eſcaut, de la Meuſe, du Rhin, dont les eaux étoient refoulées par les marées, couvroient tous ces cantons; les rivieres répandues ſur ces bancs n'avoient point de lits ſtables : les vaiſſeaux ne pouvoient y naviguer que la ſonde à la main; quelques *Iſlottes* diſperſées dans ces terreins marécageux, n'étoient habitées que par de pauvres pêcheurs qui manquoient de tout; le deſir d'avoir des terres pour recueillir des grains, & pour nourrir des beſ-

---

il a été bâti, a été coupé au ciſeau; & l'on aſſure que cette roche traverſoit anciennement la Saône, & ſe joignoit à la montagne qui eſt de l'autre côté de cette riviere, ce qui formoit une caſcade d'une hauteur conſidérable; on a coupé ce rocher pour rendre cette riviere navigable. Si ce fait eſt vrai, comme il eſt apparent, ce rocher étoit une digue, qui, en retenant l'eau de la Saône, devoit faire un lac de tout le territoire qui eſt depuis Châlons juſqu'à Lyon, c'eſt-à-dire, de 2 à 300 lieues quarrées de ſuperficie.

Digitized by Google

tiaux, leur a fait imaginer de conſtruire des digues contre l'impétuoſité des marées & du courant des rivieres, & des écluſes pour ſe débarraſſer des eaux contenues dans ces enceintes. Inſenſiblement tout a changé de face; les rivieres ont été maintenues dans leurs lits par les digues : leurs eaux, ne trouvant plus à ſe répandre, ont rendu ces lits plus profonds, & ſont devenues propres à recevoir les plus grands vaiſſeaux. On a profité des veines d'eau qui ſe trouvoient dans les terres, pour former ce nombre infini de canaux ſi utiles au commerce.

Le temps a fait diſparoître les marais, & l'induſtrie a créé, pour ainſi dire, des rivieres, des canaux & des terres chargées de villes, de beſtiaux & de grains.

Tout Obſervateur qui voyage dans ces Pays-là, ne peut qu'être ſurpris d'admiration en voyant des plaines immenſes couvertes d'animaux & même de maiſons, dont les toits ſont plus bas que le niveau de la mer.

Il ſeroit à ſouhaiter que l'on pût établir des principes certains ſur les opérations d'un objet auſſi intéreſſant qu'eſt celui des deſſéchemens; ceux qui entreprennent ces ſortes de travaux, pourroient marcher à pas ſûrs; mais cela me paroît fort difficile, parce qu'une inondation ne reſſemble point à une autre, & que chaque local exige une combinaiſon particulière.

Malgré les difficultés qui ſe rencontrent à traiter cette matière, je ferai mes efforts pour y apporter le plus d'ordre qu'il me ſera poſſible.

J'examinerai donc dans ce Mémoire :

1°. Les Inondations qu'on peut deſſécher par un écoulement naturel.

Digitized by Google

2°. Celles qui peuvent ſe deſſécher par l'écoulement naturel, mais qui ont beſoin de digues pour empêcher le retour de l'eau extérieure, & d'écluſes pour ſe débarraſſer de l'interne.

3°. Celles dont on ne peut évacuer les eaux que par le ſecours des machines hydrauliques.

4°. Je parlerai de ces machines.

5°. Je terminerai ce Mémoire par l'uſage de la tourbe, ſoit pour le chaufage, ſoit pour l'employer comme engrais.

Digitized by Google

INONDATIONS

DE LA PREMIÈRE ESPÈCE.

LES Inondations qui ſont l'objet de cette première partie, ſont celles qui, éloignées de la mer & des grandes rivieres, n'ont beſoin que d'un foſſé ſuffiſamment grand pour donner paſſage à la totalité de l'eau, afin de tenir en tout temps le terrein ſec.

On doit commencer par lever le plan du terrein inondé & de toutes les terres adjacentes, qui verſent leurs eaux dans cette cuve.

On marquera ſur la carte, par des points, la plus grande hauteur où l'eau peut monter, & ſa retraite dans les plus grandes ſéchereſſes.

On ſondera de vingt en vingt toiſes la partie inondée, & on marquera ſur la carte, par des chiffres, à chaque coup de ſonde, la profondeur de l'eau.

Cette opération faite en Été, & répétée en Hyver, fera connoître les différentes quantités d'eau des deux ſaiſons.

On doit prendre les profils de la partie inondée, de toutes les terres qui y verſent leurs eaux, & principalement du terrein où doit paſſer le foſſé d'évacuation, depuis le marais juſqu'à la riviere ou autres lieux où l'eau doit ſe rendre.

On obſervera de marquer ſur le plan la figure qu'on devra donner à ce foſſé.

Il réſultera de ces Obſervations:

1°. La connoiſſance de la quantité d'eau à évacuer, ſoit en Hyver, ſoit en Été.

Digitized by Google

2°. Celle des eaux à recevoir des terres adjacentes, provenant des ruisseaux, des sources, ou des pluies. [a]

3°. La pente, la distance & les sinuosités du fossé ou canal de décharge, depuis la partie à dessécher, jusqu'à l'endroit où l'eau doit se perdre.

Plus ce fossé a de longueur, plus il forme d'angles, moins il aura de pente, & plus il exigera de largeur & de profondeur.

Pour pouvoir donner les dimensions au fossé de décharge, on doit observer que l'eau qui coule dans un conduit quelconque, a dans tous ses points un degré différent de vîtesse, qu'on peut cependant considérer comme en formant quatre principaux.

1°. Les deux parties de l'eau, qui touchent les rives du fossé, sont retardées dans leur cours par le frottement qu'elles ont sur la terre.

2°. Celle du fond est rallentie de même par le frottement de la terre; mais la colonne d'eau, qu'elle porte, accélére sa vîtesse.

3°. L'eau de la superficie court en raison de la pente du terrein & de sa fluidité.

4°. Celle du centre coule avec le plus de vîtesse, elle n'a de frottement que l'eau qui lui est inférieure. C'est un fluide qui coule sur un fluide, & la colonne d'eau qui lui est supérieure, accélére considérablement sa course.

D'aprés ces opérations & ces observations, on doit fixer les dimensions à donner au fossé ou canal de décharge, de même qu'à ceux qui y aboutissent.

Si ces fossés sont faits dans des terres fortes, il ne faudra

(a) Dans la Flandre, la Hollande, &c. les pluies donnent 27 à 28 pouces d'eau par an; à Paris 17 à 18. Cette différence vient de la proximité de la mer, & de ce que le sol de cette Province est très-bas.

Digitized by Google

faudra pas qu'ils aient beaucoup de talus; mais s'ils passent dans des sables, les talus doivent être de quatre à cinq pieds par pied, pour qu'ils ne se comblent point.

Si, par les Observations que l'on a indiquées, les calculs donnoient 1,512,000 toises cubes d'eau à évacuer tous les ans, il faudroit examiner en combien de jours cette opération devroit se faire pour ne point nuire à la culture; on en trouvera au plus 70 à employer à ce travail; l'écoulement devroit donc être de 21,600 toises cubes en 24 heures.

Un fossé dont la coupe seroit de 72 pieds quarrés, contiendroit 2 toises cubes par toise courante; il faudroit, pour que l'opération se fit dans le temps donné, que l'eau allât dans toutes les parties de ce fossé avec une vîtesse de 9 pouces par seconde.

Ces connoissances préliminaires sont également nécessaires & indispensables pour toutes les espèces de desséchemens, de quelque nature qu'ils soient.

Si une Inondation étoit telle qu'il fallût percer une montagne pour donner passage à l'eau, il faudroit soutenir les terres de ce souterrein avec des bois, comme on le fait pour les galleries des mines, ou en maçonnerie de pierres, de briques, &c. Le moyen le moins couteux, en supposant l'égalité de solidité, doit être préféré. Le prix des bois, des briques, de la pierre & de la main d'œuvre, dans les lieux où se trouve l'Inondation, doit déterminer les Entrepreneurs pour l'un ou pour l'autre de ces moyens; on doit seulement avoir attention de faire les travaux solides, pour éviter les réparations fréquentes.

Avant de commencer un desséchement, on doit prendre garde à trois choses.

1°. A ce que le terrein, que l'on veut dessécher, pourra rapporter, & si sa fertilité ne s'épuisera pas en peu d'années.

Digitized by Google

2°. Examiner la dépenſe que l'on ſera obligé de faire, tant pour les travaux du deſſéchement, que pour les bâtimens & la miſe en culture. Il faut combiner les fraix & les produits, & s'aſſûrer d'avance de tous les fonds néceſſaires; les reſſources étant fort difficiles dans ces ſortes d'entrepriſes, quand l'argent vient à manquer avant qu'elles ſoient à leur perfection.

3°. On doit s'aſſurer qu'on ne ſera point troublé dans les travaux, ni dans la culture, par des prétentions que pourroient avoir des Particuliers ou des Communautés, & qu'on jouira paiſiblement des exemptions & des privilèges qu'on auroit pu obtenir.

Ce n'eſt qu'après avoir pris ces précautions, que l'on doit ſe déterminer à entreprendre ces ſortes d'affaires.

Les deſſéchemens de cette première eſpèce, ſont faciles, peu couteux & d'un grand produit, quand le ſol eſt d'une bonne qualité.

Les meilleurs deſſéchemens à entreprendre ſont ceux des Inondations où il croît le plus de roſeaux; la culture en eſt plus couteuſe, mais les récoltes abondantes, que l'on en retire, rendent avec uſure, les avances que l'on a faites.

La production la plus aſſurée pour les premières années, eſt le colzat. Il eſt à craindre que le froment, l'orge, l'avoine, &c. ne s'emportent trop en paille, & ne donnent point de grain.

Quand la ſurabondance des ſucs productifs a été diminuée par quelques récoltes, on peut y cultiver toutes les plantes qui conviennent au terrein. C'eſt au cultivateur à connoître celles qui ſont les plus propres au ſol, puiſque dans les mêmes polders on rencontre quelque fois vingt qualités différentes de terres.

Digitized by Google

INONDATIONS

DE LA SECONDE ESPÈCE.

Ces Inondations font occafionnées par le débordement des rivieres, ou par le flux de la mer, ainfi elles ne fe trouvent que fur leurs bords.

On doit en confidérer de deux fortes.

1°. Celles fur le bord des rivieres, plus haut que le flux de la mer ne fe fait fentir.

2°. Celles fur le bord de la mer ou des rivieres, jufqu'au point où la marée monte.

La première forte fuppofe un terrein qui refte à fec quand la riviere, fur le bord de laquelle elle eft fituée, eft dans fon lit; le feul débordement de cette riviere formant l'Inondation.

Il faut obferver à quelle hauteur montent les plus grandes crues de la riviere, leur durée, & dans quelle faifon elles arrivent le plus communément.

Il faut encore obferver avec quelle vîteffe l'eau de cette riviere coule, & la direction de fon courant, pour connoître s'il portera fur les digues à conftruire.

C'eft d'après ces obfervations que l'on arrêtera les dimenfions de ces digues, & la force à leur donner.

Ce n'eft pas affez d'être à l'abri des débordemens de la riviere; il faut encore fe garantir des eaux provenant des terres adjacentes.

Pour opérer ce defféchement, il faut une digue contre les eaux qui viennent des terres, avec un foffé en

Digitized by Google

dehors. C'eſt des terres provenant de l'excavation du foſſé, que l'on doit former cette digue.

Le foſſé ſert à recevoir les eaux des terres ſupérieures, & à leur donner paſſage juſqu'à la riviere.

Il faut qu'il ſoit ſuffiſant pour recevoir toutes ces eaux; car ſi elles débordoient, on pourroit être dans le cas de devoir des dédommagemens aux propriétaires des terres qui en auroient ſouffert.

La digue empêche l'eau de paſſer dans le terrein deſſéché.

Je diſtingue ces deux ouvrages en les nommant *digue & foſſé de ceinture*, pour ne point les confondre avec la digue principale, oppoſée aux débordemens de la riviere.

Garanti des eaux des terres par la digue de ceinture, il ne reſte qu'à faire la digue principale.

Pour cela il faut profiter de la ſaiſon où la riviere a le moins d'eau. C'eſt généralement dans le mois de Septembre; cette digue doit ſe réunir par ſes deux extrêmités aux deux bouts de celle de ceinture.

Il eſt beſoin à cette digue d'une écluſe pour évacuer les eaux de l'intérieur du deſſéchement; elle doit être placée dans la partie la plus baſſe du terrein qui aura un foſſé principal & intérieur, avec d'autres petits foſſés, pour que l'eau puiſſe arriver promptement à cette écluſe.

Si le polder étoit d'une étendue aſſez conſidérable pour qu'il y eût de l'avantage à établir une navigation, il faudroit le faire; les tranſports par eau étant beaucoup moins diſpendieux que par chariots, principalement ſi l'on pouvoit paſſer dans la riviere ſans rompre charge, cela pourroit exiger une double écluſe pour faire un ſas.

Les digues doivent être faites avec ſolidité pour

resister à l'effort de l'eau ; il ne faut point que les fossés qui sont en dedans de la digue, en approchent trop; cela faciliteroit les filtrations.

Vouloir entrer dans les détails de ces différens travaux, est absolument impossible.

La colonne d'eau que doit supporter la digue, sa rapidité, la direction du courant, la nature des terres, la nature des matériaux plus ou moins rares, plus ou moins chers, occasionnent des variétés à l'infini.

Ce qu'on peut dire, est qu'il faut proportionner la force de la résistance à la force de l'ennemi que l'on a à combattre.

Il est telle digue qui est suffisante en terre, d'autres ont besoin d'être nattées en pailles; d'autres doivent être clayonnées, tunées & fascinées; d'autres pilottées & palplanchées; d'autres enfin doivent être en maçonnerie de pierres fondées sur pilotis & palplanchées en avant pour rompre le choc de l'eau.

Les digues que l'on oppose à la violence des torrens, sont celles qui exigent le plus de solidité & de force; on n'a à craindre ces torrents que pour les desséchemens situés au pied d'une suite considérable de montagnes. Le Luxembourg, le Limbourg, &c. présentent des Inondations à dessécher de cette espèce.

Les digues qui sont au-dessous des écluses de chasse, qu'on fait jouer pour nettoyer les ports, sont à-peu-près dans le même cas que celles opposées aux torrens.

Il en est des écluses comme des digues; il n'est pas possible de prescrire leurs dimensions, ni la force qu'elles doivent avoir; cela dépend absolument des circonstances.

La seconde espèce de cette seconde classe de desséchemens suppose un terrein qui reste à découvert

à chaque marée basse, même en morte-eau, mais qui est couverte d'eau à mer haute.

Les travaux à faire pour dessécher ces sortes d'Inondations, sont à-peu-près les mêmes que ceux que je viens de décrire ; il n'en différent que dans la manière de construire les digues ; je me réserve d'en parler en traitant des desséchemens de la troisième espèce. Les écluses ont besoin de manœuvrer plus souvent que pour les desséchemens dont il vient d'être parlé, parce que la mer remonte à toute marée contre elles. Par ces raisons, elles doivent être faites avec plus de précision & de solidité.

Digitized by Google

INONDATIONS

DE LA TROISIÈME ESPÈCE.

CES Inondations ne se trouvent qu'à l'embouchure des rivieres, ou sur les bords de la mer. Le desséchement s'en fait de deux manières.

1°. Une partie de l'eau s'évacue par l'écoulement naturel. 2°. L'autre partie a besoin de machines pour être enlevée.

Pour répandre plus de lumiere sur cette troisième espèce d'Inondation, qui est la seule qui ait des difficultés réelles, je dirai quelque chose sur l'effet des marées qu'on a dans la Manche.

Quand le premier coup de la marée [qui entre dans la Manche par le passage entre l'Angleterre & la Brétagne,] s'est rompu contre les rochers de St. Malo & de Saint-Michel, où elle monte quelquefois à plus de 60 pieds, elle se répand dans tout le canal de la Manche, où la différence de sa plus grande élévation à sa plus grande retraite, est de 18 pieds de Roi sur les côtes de Flandre & de Zélande. [*a*]

Pour avoir l'intelligence des marées, il faut supposer une échelle de 18 pieds, dont la base Zéro est posée à la Laisse de basse mer en vive-eau.

(*a*) Quand le temps est calme, la différence d'un port à l'autre, dans la hauteur des marées, n'est pas considérable; mais quand il y a du vent, il augmente ou diminue son élévation, ou sa retraite selon le point d'où il souffle.

En vive-eau la mer montera à cette échelle, à 18 pieds, & descendra à Zèro. En morte-eau, elle ne montera qu'à douze pieds, & ne descendra qu'à 6.

La plus grande différence de la haute à la basse mer en vive-eau, est de 18 pieds; sa plus grande différence en morte-eau n'est que de 6 pieds. Le neuvième pied de l'échelle est le terme moyen de toutes les marées. C'est-à-dire, que dans toutes les marées, la mer monte autant au-dessus de 9 pieds qu'elle descend au-dessous.

La mer emploie 7 jours pour passer de vive-eau en morte-eau; & 7 jours pour passer de morte-eau en vive-eau, ce qui fait la révolution entière.

Cette révolution se fait en 28 marées hautes & en 28 marées basses. Quand la marée est dans sa croîssance, elle monte à-peu-près de 5 pouces de plus que la marée précédente, & elle descend de 5 pouces de plus. Quand elle est dans son décours, elle monte de 5 pouces de moins, & descend de même de 5 pouces de moins. [a].

C'est en pleine & en nouvelle Lune, qu'on a les marées de vive-eau. C'est au premier & dernier quartier qu'on a les deux marées de morte-eau.

Un terrein inondé, dont le sol répondroit à Zéro de l'échelle, ne pourroit point se dessécher sans le secours de machines hydrauliques; puisqu'on ne pourroit ouvrir les écluses que deux fois par mois, & seulement dans les deux instans où les marées de vive-eau sont à leur plus bas. Comme la mer n'est étalée qu'un moment, on doit sentir que cette manœuvre seroit

(a) Je ne donne point ici une table exacte des marées; je dis seulement ce qui est nécessaire pour entreprendre les desséchemens de cette classe, & pour manœuvrer les écluses, quand ils sont achevés.

Digitized by Google

feroit abfolument inutile : il faudroit les refermer avant que l'eau fe fût mife en mouvement pour y arriver.

Pour qu'un polder puiffe fe paffer de machines hydrauliques, il faut que fon fol réponde à fix pieds à l'échelle; s'il étoit éloigné de la mer ou de la riviere, où il devroit décharger fes eaux, & fi le foffé, par lequel elles devroient paffer, étoit finueux, il faudroit que le terrein répondît à fept pieds.

On doit donc avoir pour principe, que toute Inondation dont le fol eft au-deffous de 6 à 7 pieds à l'échelle, ne peut être defféchée que par le fecours des machines hydrauliques.

C'eft dans la partie la plus baffe du polder, qu'il faut faire des puifards, & bâtir les machines à enlever l'eau.

Les extrêmités du canal fupérieur, où les machines verfent l'eau qu'elles ont enlevée, doivent aboutir l'une aux machines, & l'autre à la mer, ou à la riviere où l'eau doit fe rendre. C'eft ici que doit être placée l'éclufe que l'on ouvre quand la marée eft defcendue au-deffous de la fuperficie de l'eau de ce canal. Des portes bufquées à cette éclufe fe manœuvrent d'elles-mêmes.

Il faut que ce canal puiffe contenir toute l'eau que les machines y verfent dans l'intervalle du moment où la marée ferme les portes de l'éclufe à celui où les eaux du canal les ouvrent.

Les machines doivent verfer l'eau dans ce canal, pour que fa fuperficie réponde à dix pieds de l'échelle.

L'éclufe qui eft à l'extrêmité de ce canal doit avoir fon radier, le plus bas qu'il eft poffible, pour qu'il fe vuide promptement.

Je n'entre point dans les détails de la conftruction

C

Digitized by Google

des écluſes ; je paſſerois les bornes d'un Mémoire comme celui-ci, & je ne ferois que répéter imparfaitement ce que beaucoup d'Auteurs célèbres ont écrit ſur cet objet.

Quant aux digues, on doit éviter principalement les filtrations. Si elles étoient conſtruites ſur un terrein où il y eût un banc de tourbe, à quelque profondeur que fût ce banc, il s'y feroit des filtrations, parce que la terre ne ſe lie jamais à la tourbe.

Si on les plaçoit dans un terrein où il y eût des roſeaux, ils donneroient paſſage à l'eau en ſe décompoſant.

Il faut placer les digues ſur une terre qui ne contienne point de corps qui lui ſoient étrangers.

La méthode qui m'a paru la plus facile, la plus ſolide & la moins couteuſe, eſt de la commencer par un double clayonnage, tuné & faſciné. Je m'explique.

En ſuppoſant que la baſe de la digue ait beſoin d'avoir 200 pieds de largeur, on en prendra 20 en dehors, & 15 en dedans pour faire les clayonnages; le flux de la mer, qui charie du ſable & du limon, remplit les interſtices des faſcinages & l'intervalle qui eſt entre deux; la digue ſe forme ſeule.

A meſure quelle s'élève, on monte le clayonnage, & elle parvient inſenſiblement par les dépôts de la mer à la hauteur où monte la marée.

Parvenue à ce point, il faut la charger de terre, que l'on prend le plus à proximité qu'il eſt poſſible.

Quand le clayonnage eſt fait de bois convenable, il ſe pénétre de ſable, de limon & de ſel, ce qui le rend incorruptible; il n'y a que celui qui eſt alternativement dans l'eau & à l'air, qui ſe pourriſſe.

Plus le talus d'une digue eſt allongé, plus elle eſt comprimée par la charge de la terre qui eſt ſupé-

rieure au point où monte la marée, & plus elle a de ſolidité.

Cette troiſième claſſe de polders eſt généralement très-fertile, & plus encore dans la Manche que dans les autres mers. (*a*) La fertilité varie cependant en raiſon de la quantité de ſable, de limon ou de vaſe que contient le ſol.

Plus les rivieres ont verſé de limon, plus la mer a dépoſé de vaſe, & plus le terrein eſt fertile.

Un polder bas, qui a été lavé par les courans avant d'avoir été digué, abonde en ſable, & eſt peu productif.

Un polder élevé, qui n'étoit point expoſé aux courans, contient beaucoup de limon & de vaſe; ce qui le rend très-fertile.

Les rivieres, dans leurs cours, reçoivent les eaux qui ont lavé les terres en culture voiſines de leurs bords. De ces terres, les ſables plus peſans, ſe précipitent dans les fonds; & les plus atténués, c'eſt-à-dire, le limon, ſe dépoſent ſur les terreins élevés des rives où le courant a peu de force.

Les polders qui ſe trouvent des deux côtés de la Crique d'Oſtende, prouvent ce que je dis.

Les falaiſes qui bordent preſque toutes les côtes de la Normandie, de la Picardie, du Boulonois & de l'Angleterre, ſont compoſées alternativement d'un lit horizontal de craye, & d'un lit de pierre à fuſil.

Les marées ſappent continuellement ces montagnes par le pied. Ce qui en fait crouler des maſſes conſidérables dans la mer. Ces maſſes, froiſſées les unes contre les autres par la violence des marées, atténuent

(*a*) C'eſt la décompoſition des falaiſes, formées de craye, qui donne plus de fertilité aux polders de cette mer qu'à ceux des autres mers.

la craye & égrisent les cailloux ; ce sont ces égrisures des cailloux, qui, entraînées par les courans, & déposées sur les côtes de Flandres, de Zéelande, de Hollande, &c. s'étant mêlées au limon charié par les rivieres, ont produit ces bancs considérables, dont l'industrie a su faire des Provinces. (*a*)

C'est la décomposition des poissons morts & des végétaux contenus dans la mer, combinés avec le sel, le bitume & la craye, que produit la vase [si propre à la végétation] que l'on trouve dans presque tous les polders de cette côte. (*b*)

Quant à la culture des terres desséchées, il est impossible de rien préscrire sur cet objet, qui dépend absolument du local.

Ce qu'on peut dire en général, c'est que tout polder, dont le sol est au-dessous de 7 pieds à l'échelle, n'est propre que pour des pâtures, & qu'il n'y a que les terres au-dessus de cette mesure, qu'on puisse cultiver avec certitude de bonne récolte.

Voilà les principes que je crois que l'on peut donner sur les desséchemens vus en général.

Il y auroit sans doute beaucoup plus de détails dans lesquels on seroit obligé d'entrer, si l'on demandoit des instructions sur les travaux à faire pour dessécher une Inondation particulière qu'on indiqueroit, ou pour perfectionner un polder. D'après l'examen du lieu, on formeroit un plan suivi & raisonné de toutes les opérations nécessaires.

(*a*) La direction des marées porte depuis la Bretagne jusqu'au pas de Calais sur les côtes de France, & dépose sur celles d'Angleterre : passé le pas de Calais, la direction des marées porte sur les côtes d'Angleterre, & dépose sur les côtes de Flandres, de Zélande & de Hollande, &c.

(*b*) Cette vase est un excellent engrais, principalement pour les terres légères. C'est dans le fond des Ports, des Anses, des Criques qu'il faut la prendre, pour qu'elle contienne peu de sable.

DES MACHINES

HYDRAULIQUES.

Tous moteurs peuvent être employés à faire monter l'eau, & par conséquent on peut leur adapter des machines Hydrauliques.

Quand il faut de la force, l'homme tient le moindre rang entre les moteurs. (*a*).

La force de l'homme est d'élever un poids de 12 livres à trois pieds de hauteur par seconde.

Un cheval, un bœuf, ont six fois la force d'un homme, c'est-à-dire, l'un ou l'autre peuvent élever 72 livres à trois pieds de hauteur par seconde.

Un moulin à vent, qui est mû par un vent, qui fait faire 16 tours aux aîles par minute a une force, autant que j'ai pu l'apprécier, de 4 livres par pied quarré de voilure.

Une chûte d'eau qui en dépense un pied; le pied cube pèse soixante dix livres, & sa force augmente en raison de la hauteur de cette chûte.

Le vuide dans le cylindre d'une machine à feu, fait que l'atmosphere pèse sur le piston en raison de 12 livres par pouce quarré de sa superficie.

Voilà cinq moteurs auxquels on peut adapter des machines pour épuiser l'eau d'un polder. Il s'agit de choisir.

(*a*) Il n'en est pas de même lorsqu'il faut peu de force, par exemple pour dévider de la soie; un homme fait mouvoir 12 mille bobines, & veille encore à tout ce qui pourroit se déranger.

Digitized by Google

1°. Celui qu'il eſt le plus convenable d'employer.

2°. Les meilleures machines à y adapter.

Les hommes n'ont pas aſſez de force pour être employés à élever l'eau d'un polder.

Quant aux chevaux; dans un polder où il ne faudroit élever l'eau que de deux ou trois pieds, on pourroit les employer utilement en leur faiſant tourner une vis d'Archimede. Un cheval, en huit heures de travail, épuiſeroit cent & quelques toiſes cubes d'eau.

Ce moteur ne peut convenir qu'à un petit terrein qui ne mériteroit pas une dépenſe plus conſidérable. En 24 heures, trois chevaux qui ſe relayeroient, pourroient deſſécher 12 mille toiſes quarrées de terre, qui ſeroient couvertes de deux pouces d'eau.

Les moulins à l'eau, qui tournent au moyen des marées, peuvent avoir un grand effet quand ils ſont bien conſtruits, & que l'on a un réſervoir qui contient ſuffiſamment d'eau; mais il eſt très-rare de rencontrer un local propre à les établir. Une machine à feu, dont le cylindre a 45 pouces de diamêtre, élève 108 pieds cubes d'eau à 10 pieds de hauteur par coup de piſton; bien reglée, elle en donne dix par minute, c'eſt 7200 toiſes cubes en 24 heures.

Cette machine a un très-grand effet; mais elle coute beaucoup à établir. (*a*)

La machine & les bâtimens ſont d'un entretien conſidérable en réparations.

Il faut payer de gros gâges à celui qui la gouverne, à qui il faut un ouvrier pour le ſervir; elle dépenſe plus de 400 livres de charbon par heure.

(*a*) Pour l'établir ſolidement, c'eſt une dépenſe à-peu-près de 3000 louis d'or.

Digitized by Google

Elle a un défaut conſidérable pour épuiſer l'eau d'un deſſéchement; cette eau répandue ſur un terrein plat ne peut pas venir au puiſard avec la même promptitude qu'elle eſt enlevée par la machine; quand elle a travaillé une heure ou deux, il faut éteindre le feu pour attendre que l'eau ſoit revenue. Il en réſulte :

1°. Que cette machine ne travaillant qu'alternativement, elle perd du temps, & en fait perdre à ceux qui la gouvernent.

2°. Il faut éteindre le feu toutes les fois qu'elle ſtate, & le rallumer quand on la remet en travail. Ce qui dépenſe chaque fois 2 à 3 cens livres de charbon en pure perte.

Cette machine ne doit donc jamais être employée pour l'épuiſement d'un polder.

Le vent eſt preſque le ſeul moteur qui convienne à ces épuiſemens.

Digitized by Google

DES MOULINS
A PALETTES.

Le grand usage que les Hollandois font de cette espèce de machines Hydrauliques, paroîtroit devoir la mettre à l'abri de la critique : Je vais cependant démontrer combien elle est défectueuse.

1°. Un Moulin à palettes ne peut élever l'eau qu'à quatre pieds de hauteur ; quand il faut l'élever à 5, 6, 7 ou 8 pieds, il faut un second moulin qui reprenne l'eau élevée à quatre par le premier, pour le porter à 8 ; au-dessus de 8, il faut un troisième moulin.

Un Moulin à palettes, tels que sont construits les deux placés au Nord du canal de Bruges à Ostende, coûte mille louis d'or. Pour élever l'eau d'un polder, à 12 pieds, il faudroit faire une dépense de 39 mille florins pour trois moulins qui ne peuvent tenir que 200 bonniers de Flandres desséchés.

2°. La roue à palettes doit être de trois pouces plus étroite que l'auge où elle est placée ; ce qui fait un pouce & demi d'intervalle de chaque côté, entre la roue & les parois de l'auge : il faut qu'il y ait de même un pouce & demi de distance des extrêmités de la roue au fond de l'auge. (*a*)

La roue à palettes a 16 pieds de diamêtre, & fait par un bon vent 40 tours par minute, l'extrêmité de cette

(*a*) Il faut que cette machine soit faite avec beaucoup d'exactitude pour n'avoir qu'un pouce & demi de jeu.

Digitized by Google

cette roue doit donc parcourir 32 pieds par seconde. (*a*)

On doit ſentir que l'intervalle d'un pouce & demi eſt abſolument néceſſaire; ſans quoi le moindre dérangement dans les axes occaſionneroit des frottemens à la circonférence, qui briſeroient cette roue.

Ces Moulins ont beſoin d'un vent aſſez fort pour faire 5 à 6 tours d'aîles par minute, la roue à palettes en fait 12 ou 15 : ce mouvement eſt très-lent pour cette machine, & l'eau que les palettes prennent, a le temps de s'échapper par les intervalles qu'il y a entre la roue & l'auge.

Tant que le vent n'eſt pas d'une force à faire faire 12 tours d'aîles par minute, la perte d'eau eſt très-conſidérable.

Cette machine n'a beaucoup d'effet que quand le vent eſt d'une force à leur faire faire 16 à 20 tours.

Ils ont donc le défaut :

1°. De ne pouvoir élever l'eau qu'à 4 pieds, & d'avoir beſoin de pluſieurs moulins pour la reprendre l'un de l'autre; ce qui eſt très-diſpendieux.

2°. De perdre beaucoup d'eau quand le vent n'eſt pas fort; ce défaut eſt très-conſidérable, & devroit ſeul faire renoncer à employer cette machine.

De toutes les machines hydrauliques à adapter aux moulins à vent, les pompes m'ont paru à tous égards mériter la préférence.

Comme l'eau à enlever d'un polder n'a jamais plus de 18 pieds à monter, la pompe aſpirante eſt ſuffiſante.

Pour adapter des pompes à un moulin à vent, il faut que le méchaniſme ſoit le même que pour les moulins à ſcier des planches.

(*a*) Cette roue élève l'eau au quart de ſon diamètre.

Digitized by Google

L'arbre doit avoir trois coudes, qui doivent être excentrés de neuf pouces, pour donner aux chaſſis 18 pouces de courſe.

Au-lieu de lames de ſcies que portent les chaſſis des moulins à ſcier, chacun des trois chaſſis a trois tirans de fer, ce qui en fait neuf; au bout inférieur de chacun des tirans eſt attaché un piſton; les tirans paſſent par des mortaiſes faites dans les chaſſis: au moyen d'un verrouil que l'on ferme, ils y ſont fixés & obligés de ſuivre les chaſſis: en ouvrant le verrouil le tirant reſte immobile, quoique le chaſſis marche.

Le puiſard doit être dans le moulin, dont les fondations doivent être très-ſolidement bâties pour réſiſter à la violence que les pompes donnent à l'eau. Il faut que le foſſé ou canal par où l'eau vient au puiſard, ſoit aſſez grand pour qu'elle ne s'épuiſe pas plus vîte qu'elle n'eſt enlevée.

Le puiſard & le canal doivent être les plus profonds qu'il ſoit poſſible, pour que les ſables ſe dépoſent. S'ils étoient enlevés avec l'eau, ils uſeroient beaucoup les pompes & les piſtons.

Les corps des pompes doivent être de fer ou de cuivre, cylindriques & maintenus par une forte charpente.

Il y a neuf corps de pompes qui répondent aux neuf piſtons qui ſont au bout des tirans.

Les orifices ſupérieurs des pompes ſont placés à la hauteur où l'eau doit être élevée; cette hauteur regle le diamêtre que doivent avoir les corps des pompes, pour proportionner la charge de la colonne d'eau à la force du vent.

Un moulin dont les aîles ont d'une extrêmité à l'autre 80 pieds ſur 8 de largeur, par un bon vent peut faire marcher neuf piſtons de 13 pouces & demi de diamêtre, & faire monter l'eau à dix pieds.

Digitized by Google

A ras de l'orifice supérieur des pompes est un plancher avec un rebord de 18 pouces ; ce qui fait un bac pour recevoir l'eau qui sort des pompes, & qui de là s'échappe par une échancrure pour passer dans le canal supérieur. Ce bac doit être exactement fermé pour que l'eau ne retombe point dans le puisard.

Il faut un second plancher sur le bac, pour marcher à sec dans le moulin.

Au-dessus de l'orifice de chaque pompe, il y a un cercle de bois de 18 pouces de hauteur, avec des soupapes sur le côté, pour empêcher l'eau du bac de rentrer dans la pompe, quand le piston plonge.

L'orifice supérieur des neuf pompes, formant la figure ci-dessous, sert à partager la force du vent en 9 degrés, en chargeant toujours également l'arbre coudé & les chassis ; ce qui est très-important pour ne point fatiguer le Moulin. (*a*)

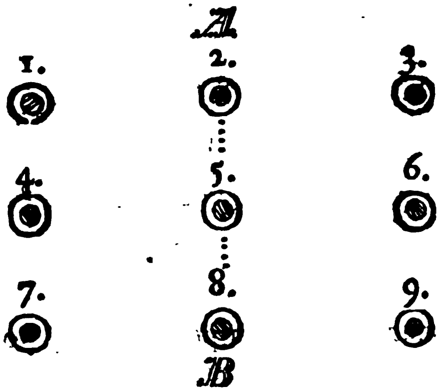

A. B. Les deux colets de l'arbre coudé.

(*a*) Je donne ici la description d'un moulin que j'ai imaginé & fait exécuter en 1768. Depuis ce temps j'ai trouvé qu'on pouvoit y adapter des pompes d'une autre construction, qui diminuent considérablement les dépenses d'établissement, qui produisent plus d'effet, & qui ne coûtent que peu d'entretien.

Le vent n'étant qu'au moindre degré de force, on ne fait marcher que la pompe N°. 5.

Un degré de plus, on arrête la pompe N°. 5; & on fait marcher les deux pompes N°. 2 & 8.

Un degré de plus, on fait travailler les N°. 2, 5 & 8.

Un degré de plus, on fait travailler les N°. 2, 4, 6 & 8; & on arrête le N°. 5.

Un degré de plus, on fait travailler les pompes 2, 4, 5, 6 & 8.

Un degré de plus, on arrête les N°. 2, 5 & 8; & on fait travailler les N°. 1, 3, 4, 6, 7 & 9.

Un degré de plus, on fait travailler les N°. 1, 3, 4, 5, 6, 7 & 9.

Un degré de plus, on arrête le N°. 5; & on fait travailler les N°. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 & 9.

Enfin le vent étant dans sa plus grande force, les neuf pompes travaillent.

Ces manœuvres s'exécutent avec la plus grande facilité; voici comme elles s'opérent.

Il y a 9 tringles de fer, qui répondent aux 9 verroux : en tirant une de ces tringles ou en la poussant, le verrouil s'ouvre ou se ferme; le tirant & le piston auquel la tringle répond, marchent ou restent immobiles. Ce qui s'exécute pour chaque pompe en 2 ou 3 secondes.

Un Moulin qui a 80 pieds de longueur de l'extrêmité d'une de ses aîles, à l'extrêmité de l'autre sur 8 de largeur, peut faire marcher 9 pompes de 13 $\frac{1}{2}$ pouces de diamêtre, & soutenir dans chaque corps de pompe une colonne d'eau de 10 pieds de hauteur. Quand le vent fait faire 16 tours aux aîles, chaque piston fait 40 aspirations. Ce rapport dans les engrenages m'a paru le plus convenable.

J'ai dit que les coudes de l'arbre sont excentrés de 9 pouces; ce qui fait parcourir pouces 18 aux pistons,

Par un grand vent, le moulin épuiſe donc 540 pieds cubes d'eau par minute, ce qui fait 3600 toiſes cubes en 24 heures.

Ce moulin, conſtruit par un Ouvrier intelligent & exact, exige peu d'entretien, ſi on a l'attention que le ſable ſe dépoſe pour n'être point enlevé avec l'eau.

Le petit moulin hydraulique d'Etterbeeke, qui porte l'eau au Parc de Bruxelles, eſt fait ſur les mêmes principes; excepté qu'il a l'eau pour moteur, & que ſes pompes ſont aſpirantes & refoulantes. Il a été conſtruit par un habile Ouvrier. On doit regretter qu'il ne lui ait pas fait monter quatre fois plus d'eau, ce qui lui auroit été facile ſans occaſionner une dépenſe extraordinaire, comparée à ſon utilité.

Si on ſe ſervoit en Hollande de moulins à pompes, au-lieu de moulins à palettes, il n'en faudroit pas le tiers de ce qu'il y en a pour produire le même effet.

DES TOURBES.

La Tourbe eſt compoſée de végétaux conſommés & de matières terreſtres ; ces matières, qui lui ſont étrangères, ſont ſabloneuſes ou argilleuſes ou calcaires.

La Tourbe qui contient le plus de végétaux & le moins de parties terreſtres, eſt celle qui eſt préférable pour brûler.

Pour entamer une Tourbière, on doit examiner.

1°. Quelle eſt ſa qualité.

2°. Si les dépenſes pour l'extraire ſont conſidérables, ſoit à cauſe de la profondeur où elle ſe trouve, ſoit à cauſe des épuiſemens d'eau à faire, ſoit à cauſe de ſa diſtance & de la difficulté du tranſport à un chemin ou à une riviere.

3°. Si le banc a une épaiſſeur ſuffiſante pour payer les frais d'excavation.

4°. A quel prix ſont les matières propres au chauffage dans l'endroit où l'on doit vendre les Tourbes, & ſi elles ne reviendroient pas à plus haut prix que le bois, le charbon de terre, &c.

5°. Si les conſommateurs ſont ou pourront s'accoutumer à l'odeur déſagréable qui s'exhale de ce foſſile quand on le brûle. Il y en a d'une puanteur ſi forte, que perſonne ne la peut ſupporter.

Quant à ce qui eſt de ſon emploi pour la culture, il n'eſt pas douteux qu'elle a beaucoup plus d'effet en nature, que réduite en cendres.

Les ſels alkalis volatils, que la Tourbe contient

Digitized by Google

abondamment, ſont entièrement emportés par l'action du feu, & ce ſont ces ſels qui ſont les plus propres à la végétation; c'eſt pourquoi la ſuie de Tourbe a plus d'effet que ſa cendre, à égalité de poids. Or, puiſque la cendre & la ſuie provenant des Tourbes, ont l'une & l'autre des propriétés végétatives, la Tourbe en nature qui contient ces deux matières, en réunit les propriétés.

J'ai dit qu'il y a des Tourbes qui contiennent des matières calcaires; cette matière calcaire eſt produite de coquillages de riviere décompoſés, & dont on trouve encore des fragmens; c'eſt cette eſpèce qui eſt la meilleure pour être employée comme engrais, parce que les deux parties dont elle eſt compoſée, ſont propres à la végétation.

Les ſables ou l'argille que contiennent les autres eſpèces de Tourbes, n'ont aucune propriété productive pour les plantes.

Pour employer la Tourbe comme engrais, il faut en faire uſage auſſi-tôt qu'elle eſt tirée de la tourbière; l'humidité qui s'en échapperoit, emporteroit une partie des ſels propres à la production des végétaux.

On doit obſerver qne la Tourbe employée comme engrais, ſoit diviſée & le plus mêlée qu'il eſt poſſible, avec la terre de la pièce, que l'on veut fertiliſer.

On la peut écraſer au moulin tourné par un cheval, comme l'on écraſe les ſemences de colzat pour en faire de l'huile; mais cette opération eſt trop couteuſe pour la culture en grand; le mieux eſt donc de la répandre dans la cour de la Ferme, aux endroits où les chevaux & les voitures paſſent le plus fréquemment. Quand elle eſt ſuffiſamment écraſée, on la mêle bien avec les fumiers de cheval, de vache, &c.

Sans cette diviſion toutes les plantes qui porteroient

Digitized by Google

leurs racines ſur un morceau de Tourbe, ſeroient brûlées immanquablement.

Quant aux raiſons qui doivent déterminer le propriétaire d'une tourbière à vendre la Tourbe pour le chauffage, ou à l'employer comme engrais, elles dépendent abſolument des circonſtances. Le prix qu'il peut vendre ſa Tourbe comme chauffage, ou l'avantage qu'il en peut retirer par lui-même comme engrais, doivent en décider.

FIN.

Digitized by Google

ANTWOORD

OP DE

VRAEG,

DOOR

DE ACADEMIE VOORGESTELT.

Welke zyn de beste middelen om de verwaterde, moerassige en dikwils overstroomde landen, die in veele gedeeltens van onze Provincien en voornaementlyk in Vlaenderen gevonden worden, te bouwen en te verbeteren?

Aen het welke in 1777 een *Accessit* toegewezen is.

DOOR DEN

EERW. VADER NORTON,

Rector der Engelsche Predik-Heeren, tot Loven.

Sterilis... diu palus, aptaque remis.
Vicinas urbes alit, & grave sentit Aratrum:
Seu cursum mutavit iniquum frugibus amnis
Doctus itér melius. *Horat. de arte Poetica.*

Digitized by Google

ANTWOORD

OP DE

VRAEG,

Welke zyn de beste middelen om de verwaterde, moerassige en dikwils overstroomde landen, die in veele gedeeltens van onze Provincien en voornaementlyk in Vlaenderen gevonden worden, te bouwen en te verbeteren?

Aen het welke in 1777 een *Accessit* toegewezen is.

DE moerassen en versmoorde landen komen gemeynelyk voort uyt vier oorzaeken: van welke de eerste is het water, het welke vloedende van een hooger plaetse, overstroomt de rivier-banken, die het zelve moesten geleyden naer hun beginsel, de zee. Het zelve geschied ook menigmael door al te hoogen zee-vloed; waer door den overvloed van waters valt in plaetsen die zig geensints, of niet genoegsaem van den zelven konnen ontlasten, waer hy alsdan zal veroorzaeken een stilstaende water, een moeras, of ten

Digitized by Google

minſten den grond zoodaenig killig en zuer maeken; dat hy geene goede, maer alleen in het water waſſende planten zal voortbrengen.

De tweede oorzaek van killigen of water-zugtigen grond zyn de naergelegen ſtilſtaende of vloedende waters, welkers oppervlakte dikmaels meer verheven is, als de oppervlakte van duſdaenigen grond, en vervolgens het water klenzende door de aerde, aldermeeſt als deze is zaevelagtig en ſponſig, moet de leeger naergelegen gronden door te veel natte, zuer, killig en min of meer onvrugtbaer maeken. Zulks geſchied veel aen de leege effen landen nabuerig aen de zee.

De derde is het regen-water, het welke vallende in leege platte landen geenen anderen los heeft als door de uytdampinge.

De vierde oorzaek komt voort uyt de fonteynaderen: deze worden nogtans zelden gevonden in effen gronden, maer meeſt in den zink of omtrent den voet van bergen, alwaer zy omtrent den grond dikmaels te zeer waterzugtig en killig maeken.

Naer in het kort de bezondere oorzaeken van moeraſſen, en waterzugtige gronden voorgeſtelt te hebben, is het noodzaekelyk te vervolgen met bewys van natuerlyke, ſimple, en minſtkoſtende middels om de boven gemelde oorzaeken weg te nemen, en die gronden, zoo veel als 't mogelyk is, te brengen tot eene vrugtbaere droogte.

Voor eerſt dan waer de leege en effen gronden overvloeyt worden, of door de wateren van rivieren van grooter hoogte ſtroomende, of door te zwaere zeegetyden; om dat te beletten, is het noodzaekelyk genoegſaeme en ſterke banken te maeken, de welke konnen beletten den overſtroom van alzulke plaetſen. De ſchuyns afloopende dyken, nogtans evenredig aen het ge-

Digitized by Google

wigte der waters en het gewelt der golven, geven de meeſte verzekering tegen den vloed der rivieren of zee.

Men maekt die dyken omtrent twee voeten hooger als den waterpas van den hoogſten vloed of getyde, hunne ſterkheyd moet wezen naer reden van de magt des waters die men wilt uytſluyten.

Wanneer het bed van een rivier te zeer eng is naer reden van waters, die de zelve dikwils moet zwelgen, mits dan de zelve eenen hoogeren en ſterkeren ſtroom heeft, vervolgens moeten de dyken van een grooter hoogde en ſterkte wezen, als anderſins zoude noodzaekelyk zyn. Jae zelfs is 't dat men geene genoegſaeme ruymte alsdan geeft tuſſchen de dyken die men maekt, en het bed der rivier voor den aenwas der waters, de ſterkſte dyken zullen dikmaels door de zelve weggenomen worden. Maer wanneer men tuſſchen den dyk en het bed der rivier laet genoegſaeme ruymte, het water zig genoegſaem konnende verſpreyden, zal zelden hooger als 2 of 3 voeten vloeyen boven de gemeyne hoogde. In zeker gevallen de ruymte van 15 of 18 voeten van beyden kant is genoegſaem, maer ſomtyds, volgens dat is de groote der rivier, wort'er verzogt wel eene ruymte van 50, 80 of 100 voet, zelfs dikwils van zoo veel ſtappen. 'T is beter te miſſen laetende eene te zeer breede als te zeer enge ruymte, mits die gelaeten ruymte niet verloren word, want dien grond in den zomer ontlaſt zynde van water, zal geven een goede menigte van gras, zelfs tuſſchen de hout-planten die men daer kan ſtellen: als wymen, wilgen, popeliers, elzen, &c. niet nogtans in zoodaenige menigte, dat daer door merkelyk belet word den ſtroom van het water. Men mag nogtans geen hout of boomen planten op den dyk, om dieſwil de wortels den grond opligten, aldermeeſt door de beweginge van den wind.

Digitized by Google

Is 't dat'er een groot water moet uytgesloten worden, men neemt de aerde uyt eenen gragt van omtrent 10 à 12 voeten breed en 2 à 3 voeten diep, of zelfs dieper, volgens dat de hoogde van den dyk het vraegt, laetende eene ruymte van 2 à 3 voeten tusschen de gragt en den voet van den berg; men legt die aerde uyt de gragt van den kant naer het water toe, aen den zelven kant van den dyk, die men maekt schuyns afloopende min of meer, volgens meer of mindere sterkte der stoffe van welk den dyk word gemaekt; want is de stoffe steenagtig gemengelt met kley, waer men den dyk maekt, de schuynsheyd van den dyk moet niet zoo groot wezen, als of de zelve waer kleyagtig gemengelt met zaevel; maer als men gepraemt is den dyk te maeken alleenlyk van zand of zaevel, dan moet hy hebben eene merkelyke wydde en eene groote en uytgestrekte schuynsheyd; met een woord, men moet zoo veel als 't mogelyk is volgen de natuer, volgens de welke men ziet dat eene rivier vloedende langs rots-agtigen grond, heeft steyle banken, en haer volle diepte niet verre van de zelve: maer waer de aerde is kleyagtig of gemengelt met kley en zand, de banken zyn meer schuyns afloopende, en de diepte verder afgelegen, gelyk men kan zien in veele plaetsen van de rivieren de Maes en de Sambre, als ook in de zee volgens dat den grond is rots-agtig of kleyagtig. Maer waer den nabuerigen grond is alleen zandagtig, het strand is zeer schuyns afloopende van den hoogsten vloed tot den leegsten afvloed, als by exempel in de schelde in eenige plaetsen of in den zee-strand by Oostende en Nieuport. Laet ons dan hier in volgen de nature als gevende de zekerste regels.

De nauwkeurige afmeting van dyken of gragten om de waters der zee of rivieren op te houden, kan

Digitized by Google

niet in eenen algemeynen regel voorgestelt worden, om dieswil de zwaerte der waters, het geweld van den vloed en andere omstandigheden op verscheyde plaetsen te zeer verschillig zyn. Maer in vermoeding dat het was noodzaekelyk te maeken eenen dyk 5 voeten hoog en dat de stoffe was van kley of van kley gemengelt met een weynig zaevel, 't welk is de meest gemeyne stoffe, alsdan zal men de schuynsheyd van den dyk naer het water toe maeken van twaelf voet en half of 15 voet, zoodaenig dat de schuynsheyd is van twee en half of dry voet voor eenen voet regtstandige hoogde : maer van den anderen kant de schuynsheyd moet maer wezen van 7 voet en half, dat is van eenen voet en half voor eenen voet regtstandige hoogde. De aerde voor deze zyde van den dyk zal men nemen uyt eenen gragt naer het land toe, die ten zelven tyde zal voordeelig zyn om den nabuerigen grond te drooger te houden. Het bovenste van dezen dyk zal wezen twee voet breed en plat, op dat den zelven kan bewandelt worden. Als den dyk is gemaekt en de aerde wel geeffent en gebroken terwyl de zelve nog vers is, men zal de zelve dik bezaeyen met gras-zaet, het welke met eenen riek of raeke ingewerkt zynde naer thien dagen zal verschynen in overvloed, en naer twee maenden lang genoeg zyn om te maeyen en zeer spoedig de aerde aen een kleven.

Zulks is veel gemakkelyker en ook beter, als den zelven te beleggen met gras-zooden, om reden dat deze, door droogte krempende, niet te saemen vervoegt blyven, en dus met den eersten vloed gemakkelyk weg-stroomen. Men moet ook zorg hebben, dat'er in den dyk, waer den grond meest leeg is, gemaekt worden in genoegsaem getal sluyzen met be-

Digitized by Google

hoorigen doortogt, ider een met een klap-deur, op dat door die ſluyzen het water 't welk 't landwaerd in is, als de rivier leeger is, zig wel kan ontloſſen naer de rivier toe, en wanneer de rivier hooger is, den invloed naer de leeger landen belet worden.

De ſterkte der dyken, van welk ik tot alhier heb geſproken zal genoegſaem zyn voor gemeyne gevallen, zelfs voor ſommige bezonder grooter als noodzaekelyk zoude zyn: by exempel om een kleyne rivier tegen te houden: in welk geval een veel ſmalderen dyk zoude genoegſaem zyn. In tegendeel, wanneer een aldergrootſte water of een geweldig getyde zoude moeten tegen gehouden worden, men zal eenen dyk maeken van boven breed vier voet of zelfs meer, en den grond-veſt gelykmaetig naer de hoogde, breed en wyd uyt, als volgens dry voet en half voor eenen voet loot-regt, of zelfs ſomtyds volgens vier tot eenen voet loot-regt; zoo dat in het eerſte geval tot een hoogde van vyf voet, den grond-veſt zal zyn van zeventhien voeten en half breed, en in het laeſte geval van twintig voeten. De zelve evenmaetigheyd zal men behouden voor wat hoogde het wezen mag. Is 't dat men genoodzaekt is eenen dyk te maeken omtrent den oever van de zee, daer men gevoeglyk geen ander ſtoffe kan hebben als zand, dezen moet wezen van een uyterlyke breede, en zyne ſchuynsheyd verre uytloopende: is het zaeken dat daer geen gras waſt, men beplant hem met zee-gras, een zeker ſoorte die op de duynen waſt, het welke te ſaemen met fagoods en rys-hout die men kan gebruyken langs den kant van het water, eene vaſtigheyd zal geven aen den dyk; kan men nogtans voor het maeken van duſdaenigen dyk voor goeden prys genoegſaem ſteenen hebben, zulks is beter.

In

Digitized by Google

In alle werken moet men inzigt hebben op de onkosten: voorders deze zyn kleyn, ten opzigt van het voordeel, die moeten geschieden in het maeken van dyken op de voorschreve maniere, want in leege platte landen de aerde is zeer handelbaer en genoegsaem om krygen; nogtans het profyt is van een rykelyk voorwerp, zoo voor veel bezondere als geheel de gemeynschap, mids hier niet alleen plaetse hebben duyzende versmoorde bunders, tegenwoordig niet anders als ongezonde poelen die zouden konnen verandert worden in vette en vrugtbaere landen, maer zelfs veele andere in zig vrugtbaer, op de welke dikmaels eene menigte van schoone vrugten by faute van genoegsaeme dyken door eenen sterken vloed onverwagt versmoort worden; waer uyt men kennen kan van wat gevolg dat is, op het kragtigste te beletten, dat de waters van hooger stroomende geenen invloed konnen hebben naer dusdaenige landen, want anders al wat men doen kan tot uytdrooginge van die gronden zal vrugteloos wezen.

De tweede oorzaek, gelyk ik gemerkt hebbe, de welke den grond dikmaels te nat en moerasagtig maekt, is, wanneer in de nabuerte gelegen zyn stilstaende of vloedende waters, dikmaels ook te zeer opgehouden door de sluyzen van water-molens, welkers oppervlakte hooger of ten minsten gelyk is met de oppervlakte van den grond: hier door blyft dien grond gedueriglyk zoo nat en killig dat hy niet alleen onbequaem is tot vrugten, maer zelfs het gras dat hy voortbrengt is zoo zuer, onaengenaem en ongezont voor de beesten, dat het van geender weerde nauwelyk is, als voor onder de beesten te stroeyen en mest van te maeken; want kan den grond niet gedroogt worden tot eene diepte van vier à vyf voeten, hy zal

voor het meeste voortbrengen lis, biezen, rietagtig gras en ander slegte water-kruyden.

In deze oorzaeke hebben de leegste plaetsen niet de water-molens, door welkers getal merkelyk belet word den natuerlyken vloed van eene menigte van waters, en vervolgens niet te verwonderen, dat de aengelegen landen en weyden in veel plaetsen te zeer vogtig en killig zyn, aldermeest in Braband, mids den val der rivieren niet groot is, en van beyde de kanten der zelve in veele plaetsen gevonden word eene vlakte van een quartier of halve myle: want op dat de waters genoegsaemen val hebben om het water-rat te doen draeyen; zy houden het water op vyf, zes, of meer voeten, zoodaenig dat de oppervlakte van het water gelyk of zelfs hooger is, als de oppervlakte van de aengelegen gronden, zoo dat de zelve noyt geene vrugtbaere droogte konnen hebben, door dien de natte altyd te hoog staet in de gronden, niet konnende meer zig ontlossen, als met gelyke hoogde van het opgehouden water, en dus moeten zy altyd behouden eene killigheyd en meerdere vogtigheyd als de natuere tot eene goede vrugtbaerheyd verzoekt.

Door deze oorzaek meyne ik een half deel der weyden van Braband besmet te wezen, mids zy alleen haer quaed uytwerksel niet heeft in de gronden by dusdaenige molens maer ook hooger op, zoo verre als die waters in de voorschreven hoogde opgehouden worden. Om dan deze oorzaek te beletten zoodaenig schaedelyk zoo aen veele particulieren, als aen de gemeynschap; het waer te wenschen dat'er eene wet gegeven wierd geene water-molens toelaetende als alleen deze de welke konnen draeyen uyt zekere gelegentheyd met een water welkers oppervlakte altyd leeger is

Digitized by Google

vier à vyf voeten, als de oppervlakte van de aengelegen gronden, en dan zouden eene menigte van landen nu eeuwiglyk te killig en vogtig eene natuerlyke vrugtbaerheyd konnen hebben, in de welke geen ander beletsel is als de geduerige te groote vogtigheyd en ook zoude men in dusdaenige plaetsen genieten eene veel gezonder logt. Voorders die molens geven dikmaels een gelegentheyd van overstroom aen de aengelegen landen; door dien als'er over al water genoeg is, het water niet meer konnende opgehouden worden, men alsdan de sluyzen opent en het zelve met volle geweld laet vloeden. 'T is ook zeker dat eene zoo groote menigte van water-molens niet noodzaekelyk zyn aen de gemeynschap; mids alles was geschied door deze, kan geschieden door wint-molens. Het betaemde dan vervolgens aen de Provincie volgens eene goede schatting in alle die plaetsen daer zy zeker zoo schadelyk zyn, de watermolens zig toe te eygenen ter eynde van de zelve af te breken, gevende aen de eygenaers vryheyd van op bequaeme plaetsen te bouwen wind-molens met behoudinge der zelve voor-regten die eygen waeren aen de respective water-molens. Ondertusschen deze voorzieninge laeten wy aen de voorzigtigheyd der regeringe.

Het water het welk uyt de zee, uyt andere stilstaende waters, als opgehouden door water-molens of uytgemaekte vaerten kleynst door de aerde naer leeger plaetsen, moet door de zelve middels gelost worden als het regenwater het welke valt in plaetsen daer het geenen uytvloed heeft; dies volgens gaen ik over tot deze derde oorzaek.

Deze voorzeyde oorzaek heeft aldermeest plaetse in de provincie van Vlaenderen, niet alleenlyk omtrent de zee maer, zelfs tot Ypren en voorders, jae min

of meer in, of omtrent alle de steden van Vlaenderen. Door deze stilstaende waters zyn veele gronden niet alleen onvrugtbaer en onbequaem tot goede weyden, maer zelfs de lucht door eene geduerige vuyle uytdampinge in eenige plaetsen is zeer ongezond aen de inwoonders. Om dan dusdaenige gronden op het kragtigste tot behoorlyke droogte te brengen, moet ons niet alleenlyk bewegen het profyt, maer aldermeest de gezontheyd der inwoonders. Het eerste dat in dusdaenig werk moet bemerkt worden, is nauwkeuriglyk te onderzoeken, en te vinden het verschil der hoogde van de oppervlakte der aerde die men wilt droog maeken, met de hoogte van het leegste water in de zee, by exempel als den vloed begint; en volgens dit verschil moet men middels gebruyken: daer is geen twyffel dat van veel waterzugtigen grond de oppervlakte veel hooger is, als van de zee: als by Ypren en hooger op naer andere plaetsen, mids in de rivieren omtrent die plaetsen geenen zee-vloed gemerkt word, vervolgens kan men oordeelen dat zy een hoogde van 30 of meer voeten hebben boven de zee als zy ten leegsten is; want hadden die plaetsen dusdaenige hoogde niet, men zoude in de revieren vloed merken ten minsten waer hy niet belet is door sluyzen of andersints, zoo dat men van veele plaetsen niet twyffelen kan, of zy konnen behoorlyk gedroogt worden; maer mids den natuer aldaer weygert den vloed der waters, de konste moet daer in voorzien met te maeken eene waterleyding, welkers diepte moet wezen naer reden van den gevonden val die zy kan hebben; en waer 't dat de oppervlakte van het water mogte wezen zes voeten leeger als die van de aerde voor zeker die gronden konnen tot droogte gebragt worden, met van alle zy-kanten in een zeker afge-

Digitized by Google

legentheyd te maeken minder water-loopen, zig losſende in die grooter water-leyding, welke zy waterloopen moeten gemeynſchap hebben met andere van de zelfde diepte, die men maekt in de ronde, ider behelzende eenen aker van vyf à zes bunder, meer of min volgens de gelegentheyd. Deze gragten moeten open wezen en tweemael of ten minſten eens 's jaers gezuyvert worden van kruyd en vuyligheyd, op dat hier door het water niet opgehouden worde; het geen dat daer uyt komt kan ten zelven tyde dienen voor meſt: men moet ook bemerken, is 't dat men de oppervlakte van het water in die gragten in den zomer en een groot deel van den winter niet vier voet ten minſten leeger houd als den grond, dat eventwel daer nog zullen waſſen biezen en andere water-kruyden min of meer volgens meerdere of mindere hoogde. Maer kan men het water houden meer als vier voeten onder de oppervlakte der aerde, die gronden zullen tot alles goed wezen: men moet voorders bemerken dat in die akers aldus gemaekt, moet wezen een behoorlyk getal van kleyne gragtjens omtrent twaelf duymen diep, op dat die het regen-water konnen leyden naer de grooter gragten. Deze kleyne gragtjens konnen min koſtbaer gemaekt worden met ploegen; voor duſdaenige ploegen, ziet het werk van d'Heer Bailey, Regiſtreerder der Societeyt van wetenſchap, manufacturen, commercie en land-bouw van Londen, in die zelve ſtad uytgegeven in 't jaer 1772, alwaer hy met de figuren twee ſoorten van ploegen ſtelt, welkers uytvinders zyn beloont geweeſt met eenen prys van 50 pond ſterling van de voorzeyde Societeyt. De eerſte de welke is van d'Heer Clarcke, maekt een gragtjen van 20 duymen wyd van boven en 10 van onder, diep 12 duymen, de

kanten van ider zyde gelyk afloopende. Deze is beloont geweest in 't jaer 1766. De tweede is van d'Heer Knowles, de welke ook in een rede snyd een gragtjen gelyk de andere uytgenomen dat de diepte is van 13 duymen, deze is beloont geweest in het jaer 1767. Ziet de beschryvinge by den voorzeyden Heer Bailey, eene van deze ploegen in ider dorp is genoeg voor alle zulke gragtjens te snyden, mids alleen zes peerden daer toe te gebruyken.

In die plaetsen die niet verre van de zee zyn gelegen en die zeer leeg zyn; de sluyzen moeten zoo diep gestelt worden als het mogelyk is, zelfs kan het wezen zoo diep als het leeg water, en dat om twee redens: ten eersten om dat een grooter menigte van water op den zelven tyd zoude doorvloeden volgens den gemeynen regel der water-kunde: *Si duo tubi æqualium aperturarum & inæqualium altitudinum fuerint constanter pleni, quantitates aquæ eodem tempore effluentes, erunt inter se ut radices quadratæ altitudinum:* vervolgens dat'er by exempel zyn van de zelve groote twee openheden van twee sluyzen, waer van de eene is 9 voeten onder de oppervlakte van het water, en d'ander maer 4 voeten, het verschil van het water ten zelven tyde doorvloedende zal wezen volgens reden van 3 tot 2.

Ten tweeden, om dat, als het droog weder is, de rond gelegen aerde zoude dieper konnen gedroogt worden en dus in vogtig weder het water zoude meer tyd moeten hebben om te komen tot eene schaedelyke hoogde. Voorders mits daer eene zoo groote menigte van water zoude zig moeten lossen dat het dikmaels noodzaekelyk zoude wezen meer als een opentheyd in de sluyze te maeken, aldermeest om dat deze sluyze moet wezen van een groote sterkte,

Digitized by Google

als moetende wederſtaen aen de magt van de zee, en dat men gemakkelyker eene behoorlyke ſterkte geeft aen meer minder ſluys-gaeten als aen een grooter: om deze reden zoude men die maeken gevoeglyker van verſcheyde hoogde, want ſchoon het water door de hooger ſluys-gaeten zoo rappig niet vloed, het zal nogtans langer door deze konnen vloeden als door de leeger ſluys-gaeten.

Is 't dat'er naer alle deze middels wel gebruykt te hebben eventwel nog eenige plaetſen gevonden worden omtrent de zee of elders, welke tot vier voeten onder de oppervlakte van den grond niet konnen gedroogt worden, mits duſdaenige droogte ten minſten noodzaekelyk is tot een volkomen vrugtbaerheyd, alsdan moet men kleyne dyken maeken tuſſchen deze leege gronden en andere hoogere die door waterleydingen genoegſaem konnen droog zyn, op dat het water van hooger plaetſen niet vloeden kan naer deze leeger; en voorders, het water dat in de meeſte leegten vergaedert word, moet overgeſtelt worden met water-werktuygen, de welke als eenen molen gaen door den wint. Dit geſchied gemeynlyk door een rad het welk minder of meerder is volgens de hoogde, dat het water moet overgeſtelt worden: ront om het buyten ront van dit rad zyn gelyk water-eemers de welke met het rad omleeg komende gevult worden met water, en met het rad omhoog komende, worden de zelve uytgeſtort in een gote die de zelve leyd alwaer zy konnen los hebben. Duſdaenige water-getuygen moeten zyn in getal volgens dat de menigte der waters de groote en gelegentheyd der gronden verzoekt; duſdaenige water-getuygen van verſcheyde ſoorten volgens verſcheyde omſtandigheden kan men zien in Holland in veele plaetſen waer de noodzaeke-

Digitized by Google

lykheyd de zelve verzogt heeft. Deze immers al te beſchryven als ook de reſpective onkoſten, zoude my doen te buyten gaen de paelen van een memorie.

In veel plaetſen van Vlaenderen zyn poelen alwaer rontom gelegen is zaey-land, de welke door de voorſchreve water-loopen en gragten zouden konnen gedroogt worden. Onder ander is eenen gelegen in het dorp van Bornhem, die behelſt eenige hondert bunders, ende gelegen maer eene myle van de Schelde, de welke alleen in haeren hoogſten vloed, wezende van twintig oft meer voeten invloed, dezen poel waer uyt men genoegſaem kan oordeelen, dat door middel van eenen water-loop hebbende in de bank van de Schelde een ſluyze met een klap-deure oft valvel; dien ongezonden poel zoude konnen gebragt worden tot zeer vrugtbaeren grond; het zelve mag ik zeggen van andere duſdaenige poelen. Maer in die poelen die gemaekt zyn door het uytdelven van turf, mids zy veel dieper in eenige plaetſen zyn als de Schelde zelf, gelyk ontrent Berlaere, Zele, ende Overmerre, daer zyn geen ander middels als door genoegſaeme water-getuygen het water dat'er nu in is ende dat'er anderſints kan inkomen over eenen bequaemen dyk in de Schelde te ſtorten, waer toe men zoude moeten bemerken oft de vrugten zouden konnen vergelden de onkoſten, die zeer merkelyk zouden zyn. Daer zyn nogtans turfpoelen, die zoo leeg oft diep niet zyn, de welke by middel van water-getuygen oft water-loopen, met meerder verzekertheyd, en minder onkoſten zouden konnen gebragt worden tot beter merſſchen als zy van te vooren waeren; dog de eygenaers, die duſdanige gronden liever verlaeten, zullen noyt daer toe iet tragten; daerom alwaer de vrugten ſeker wel konnen vergelden de onkoſten, waer het goet dat de regering die

die verlaeten gronden voor de onkoften aenfloegen.

Door de zelve voorfchreve middels d'een of d'ander, volgens omftandigheden, moeten droog gemaekt worden de te zeer vogtige gronden door het water, dat klynft door de aerde uyt de zee, rivieren, waterloopen of anderen oorfpronk.

De vierde oorzaek van waterzugtigen en killigen grond zyn de fonteynen gemeynelyk fpruytende in den val oft voet van bergen en heuvels, welke gronden moeten gedroogt worden op de volgende maniere: in gemeyne gevallen, den beften en minft-koftenden middel is, dufdanige plaetfen te omringelen met eene gragt die men maekt van zoodanige diepte delvende door den modderagtigen grond, als ook door de zandlaege, die in een kleyn dikte fomwyl daer gevonden word, tot als men komt op vaften en kleyagtigen grond, den welken meeft altyd gevonden word onder den moeras, en oorzaek is, dat die waters al boven uytfpruyten, door de kley niet genoegfaem konnende doorzinken. Op dat dan het water belet worde van de hoogde te vloeden naer de vogtige leegde, men omringelt die plaetfe met dufdanigen gragt beginnende van de meefte leegde; is de natte te zeer groot, men wagt tot dat door droog weder de zelve wat vermindert is; voorders in dien modderagtigen grond maekt men nog ander regt afloopende en dwars gragten op deze geteekende maniere:

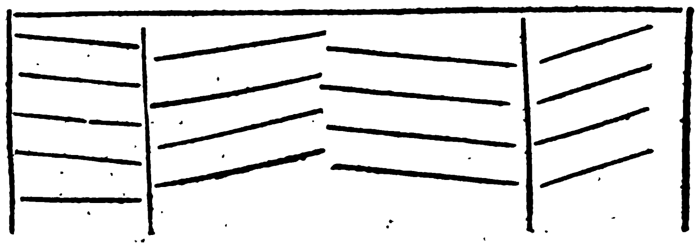

Digitized by Google

Deze delft men omtrent eenen voet dieper als den zwarten modderagtigen grond, die men in deze plaetsen altyd, nogtans volgens verscheyde graeden vind: want eenige zyn alleen maer killig, voortbrengende eventwel eenig gras, maer gemengelt met lis en biezen of ander water-kruyd; eenige meer vogtig brengen by naer niet voort als riet en mosch; andere zyn zoodanig nat en rot, dat zy somtyds nog menschen nog beesten konnen draegen: volgens dan de graeden van vogtigheyd moet gemaekt worden het getal en de diepte van die dwersche gragten; alwaer de aerde wel killig is door het vogt, maer brengt evenwel gras voort, moet men zoo veel dwersche gragten niet maeken, want die mogen van malkaer wezen 40 à 50 voeten. 'T en is ook dan dikmaels niet noodzaeklyk van eenen gragt rond die plaetse te maeken, maer alleen eenen of twee afloopende, met de welke die dwersche gragten gemeenschap hebben, en naer de welke zy een weynig val moeten hebben; de dwerschheyd ten opzigt van den berg of heuvel, maekt dat zy doorsnyden en ontfangen de fonteyn-aders; en dus moet al het water langs de regt-afloopende gragt zig lossen naer de beek toe, die gemeynelyk gevonden word in de leegde van dusdanige plaetsen; die dwersche gragten, volgens de omstandigheden, kan men maeken 40 à 50 stappen lank.

Is't dat den grond zeer modderagtig is, door de menigte der fonteyn-aderen, zoodanig dat den grond is opgezwollen van het water, dat staet onder de oppervlakte van den grond en tusschen de rottende kruyden, eerst voor-al zal men dien grond omringelen met eenen open en diepen gragt, op dat voor eerst belet word het water van grooter hoogde vloedende, en in den zelven ontfangen worden eenige fonteyn-

aderen, waer door de natte verminderende, zal den grond eenige vastigheyd krygen, zoodanig dat hy bewerkelyk zal zyn; daer naer maekt men de dwersche gragten, gelyk ik gezeyd hebbe; maer niet voorder van een als 15 à 20 voeten, volgens dat de noodzakelykheyd verzoekt; de diepte moet ook wezen tot op de kley-laege, want zyn zy niet dieper als ligt den rotten modder, men zal door de zelve den grond niet genoegsaem droogen. Zelden ligt de kley-laege dieper als ses voeten en zomtyds min als dry voeten; de wydde van die gragten moet wezen gelykmaetig naer de diepte, zoodaenig dat zy hebben eenen voet of 14 duymen breed, als men komt aen de kley-laege of vasten grond. In dezen vasten grond maekt men alsdan nog een kleyn grepken van 5 à 6 duymen breed en diep: dit grepken dekt men met graszooden, wel doorwortelt van lis, biezen en ander water-kruyd, dry à vier duymen dik en breed naer zeden van het grepken, 't welk dus van binnen holagtig blyft; men legt de gras-zooden met het gras om leeg, daer naer vult men den gragt wederom met aerde; de zelve maniere volgt men in de regt-afloopende gragten de welke het water weg leyden, uytgenomen dat de grep, met gras-zooden gedekt, moet wat dieper ende breeder zyn, om dieswil dat deze meer water moet zwelgen; 't is ook zeer goed van die regt-afkomende gragten een weynig van de beek of waterloop open te laeten, meest als'er perykel is dat door den vloed die grep met zand of modder zoude gestopt worden, en dus belet word den uytvloed van het water; want in zulk geval, is 't dat zy 10 à 20 voeten open zyn, zy konnen gevoegelyk geruymt worden. Dit werk zoo gedaen zynde, de gragt in de ronde mag men vullen op de zelve wyze.

Digitized by Google

deze maniere van zulken modderagtigen grond te droogen, is beter en minkostende als van eenige die daer toe in plaetse van gras-zooden gebruyken hout-paxkens, of den grond met kleyne steenen beleggen, of zelfs het grepken gansch van steenen maeken: want deze manier niet alleenlyk meer kost, maer ook belet den zink van het water min oft meer; voorders die gras-zooden, de welke ik daer toe verzogt hebbe, blyven zeer langen tyd in hun geheel in de vogtigheyd en uyt de logt, en kosten niet als den arbeyd van uyt te steken, en men moet niet bezorgt zyn of zy dueren 40 à 50 jaer. Op deze manier heb ik dusdanige plaetsen droog gemaekt, en hebbe het van andere met den zelven uytval dikmaels zien geschieden.

Uyt het gene ik tot alhier gezeyt hebbe kan men ligtelyk oordeelen dat de open gragten beter zyn als het water dat moet uytgeleyd worden, is boven de oppervlakte van den grond; want met dit water vloed dikmaels kruyd en vuyligheyd mede, waer door de geslote gragten dikmaels verstopt zouden worden, en vervolgens tot ruyminge zouden de zelve dikmaels moeten geopent worden. In tegendeel de geslote gragten zyn beter alwaer het water spruyt uyt fonteyn-aders; want dat water natuerlyk door den grond naer die geslote gragten zinkende, is klaer en kan geen vuyligheyd mede brengen, en dus vind het eenen loop meer onbelet als in de open gragten; want in deze het gras oft ander kruyd aen de kanten groeyende, of de zon en den wind de zelve hard maekende, belet de waters te kleynzen naer die gragten, en dusdanige inconvenienten zyn niet in de gesloten gragten.

Naer de middels voorgeschreven te hebben tot het droogen van vogtige gronden, is het noodzaekelyk te handelen van den Land-bouw der zelve. Die effen landen

Digitized by Google

alwaer het water geloſt is tot eene diepte van 4 voeten, zyn ten meeſten deele goed zoo voor merſchen als zaeyland, want duſdanigen grond is dikmaels vet ende vrugtbaer; is 't dat nogtans in den winter eenige van zulke gronden dog nog overwatert worden; maer de welke in de lente het water verlaet, deze moeten dienen voor weyden of merſchen; deze konnen nogtans voortbrengen haver, zomer-gerſt, vlas ende kemp, peerde-boonen, koolen, raepen, geel wortels, pataten, volgens de verſcheydentheyd van den grond: maer in deze plaetſen, alwaer het water niet kan geloſt worden als tot twee voeten of miſſchien maer tot een, en vervolgens onbequaem zoo voor graen als goed gras, ter oorzaek van de zuerheyd en killigheyd, en dus water-kruyd voort-brengende; deze moeten gecorrigeert worden door zulke ſoorte van vette de welke in zig behelzen meeſt alkali, want zuer door alkali word geneutralizeert. Onder de ſtoffen meeſt alkali in zig behelzende, heeft de eerſte plaets de turf-aſſche, als zy wel droog bewaert word eer zy op de aerde geſtrooyt word, want door de vogtigheyd verlieſt zy deze kragt. Hier voor is ook goed de aſſche van hout of kruyden, als ook die van onderaerdſche kolen, meeſt als men die gebruykt met een weynig peerde-meſt, voorders gebluſchten kalk, zoet van ſchouwen, en poergruys uyt de oude gebouwen: alle die ſtoffen zyn zeer goed voor duſdanige gronden; want boven dat zy den grond zoeter en warmer maeken, zy zyn ook tegenſtrydig aen de water-kruyden en moſch, en voordeelig aen goed gras en andere vrugten, en daerom is het zeer geraedzaem die te gebruyken in de gronden, mids zy meer noodig hebben vermindering van zuer en killigheyd, als meſt. Den beſten tyd van die te gebruyken is de maend October of Februari, beſt

nogtans in deze laetste; is 't nogtans dat eenige van deze gronden zyn mager; men gebruykt ook mest voor de zelve; de beste soorte voor deze gronden zyn mest van duyven, hinnen, peerden en beir.

De beste manier van die gronden die nu alreeds gedroogt zyn tot zaeyland te brengen, is van geheel dien grond de gras-zooden uyt te steken, te droogen en te branden op dien grond, naementlyk als dien grond styf, en van zuere natuer is, in zig behelzende veel wortels van water-kruyden. Voor de beste manier van dat te doen, ziet de memorie, *sur les Défrichemens, par M. le Marquis de Tourbillie*, alwaer hy de nootzaekelykheyd en het profyt van dit gebruyk zeer wel beschryft.

Die gras-zooden gebrand zynde, geheel de reste van den zomer men ploegt en bewerkt dien grond wel en dikwils, op dat de zon den zelven wel droogt en verwermt; daer naer in den zaey-tyd men gebruykt dien grond voor floor-zaet, bruyne terwe, &c. of wel voor peerde-boonen en ander zomer-vrugten. In het toekomende jaer volgens dat de natuer van den grond best verzoekt, begeert men van dusdanige gronden weyden of merschen te maeken, naer die eenige jaeren bezaeyt en wel gezuyvert te hebben, men bezaeyt de zelve met zuyver gras-zaed gemengelt met verscheyde soorten van klaever-zaed, en zonder twyffel het zal wezen eenen goeden mersch oft weyde.

Is 't dat die gedroogde gronden zyn geweest waterpoelen daer niet heeft gewassen, men werkt de aerde diep om met een ploeg of met spaeden aldermeest als den grond turfagtig is, op dat door de zon, de lucht, regen en wind den turf meer en meer verandert word in goede aerde, en door de zelve oorzaeken de oliagtige, nitreuse en sulpheragtige materien

wel gemitigeert worde, de welke in deze aerde meer overvloedig is als de vrugtbaerheyd verzoekt, is 't dat men zavelagtige aerde over dezen grond kan doen, dat zal den grond merkelyk beter maeken.

In die plaetſen alwaer de vogtigheyd voortkomt uyt fonteyn-aders, ſchoon dat zy tot zaeyland zouden konnen dienen, die gronden zyn nogtans beter voor weyden of merſchen, en zullen goed gras geven als in drooge weyden het zelve miſlukt tot groot voordeel van den akkerman.

De gronden die eventwel nog zoodaenig nat blyven dat zy nog voor zaeyland nog voor goede weyden konnen dienen, men beplant de zelve met wymen of wilgen, popelieren of eelzen hout. Wilt gy daer eenen boſch van hebben voor ſlag-hout, men legt den grond in verheven bedden; in tegendeel wilt gy daer eenen boom-boſch van hebben, men maekt ronde heuvels van 20 à 30 voeten in den diameter; in het beginſel men plant die dik om daer naer de minſt waſſende uyt te nemen, laetende ſtaen die beſt trekken. Voor den voortgang van ſlaghout of boomen is 't niet noodzaekelyk voorder te handelen mits men gemeynlyk daer van eene goede kennis heeft in dit land.

Eer dat ik ſluyt, wil ik nogtans wederom vermaenen van wel in 't werk te leggen de drooging van landen volgens de middels hier voor gegeven, die men kan modificeeren uyt de voorſchreven beginſels volgens omſtandigheden, want van al deze in 't bezonder te handelen zoude een groot volume verzoeken.

Voorders, naer al overdagt te hebben, is 't dat men geen middels, ten waere zeer koſtbaer, kan uytvinden om eenige bezondere gronden tot droogte te brengen: voor deze waer het zeer te wenſchen dat

men in dit land gemeyn maekte een zeker ſoort van gras, het welke zeer goet en gezont is voor beeſten, en het welke, volgens zyn natuer, zeer voorſpoedig waſt in zeer waterzugtigen grond. Onder ander van dry dusdaenige ſoorten handelen eenige Engelſche Schryvers van dezen tyd. Voor eerſt M. Roque ſchryft van *timothy-gras*, welken naem het heeft van die het zelve heeft uyt America gebragt, en welk gras tot groot voordeel van de beeſten groeyt in zeer waterzugtige gronden in Engeland. De tweede ſoorte, welke veel gelyk is aen de eerſte, word in Engeland genoemt *flatſeſſe-cul*, van s'gelyken zeer vrugtbaer in water-zugtige gronden, het welk aldaer zeer geagt is voor zyne groote menigte, en goede hoedaenigheden van zyn voedſel, zelfs dat de beeſten daer wel van vet worden. De derde ſoort is in Engeland genoemt *black-graſs*, dat is zwart gras, het welk zeer wel waſt in zoutagtigen en wateragtigen grond, als in plaetſen by de zee, waer van men lezen kan *Mills husbandry* volum. 3.

Wat aengaet den turf ten eynde van daer meſt van te maeken, is beſt door het vuer gebragt tot aſſchen: hy kan ter zelver eynde gebruykt worden ongebrand als men den zelven tuſſchen meſt en kalk in eenen hoop laet fermenteren, en verteeren. Het is niet noodzaekelyk den zelven uyt te trekken, want kan men den grond geven een verzogte droogte, daer by den zelven wel roerende en ploegende, door de zon en de lucht zal hy verliezen zyne ſchaedelyke hoedaenigheyd voor de vrugtbaerheyd en met den tyd verteeren in goede aerde.

EYNDE.

Digitized by Google

EXTRAIT
D'UN
MÉMOIRE
ANONYME,

Sur la Question par laquelle l'Académie proposa *d'indiquer les meilleurs moyens de cultiver & de perfectionner les terres trop humides, marécageuses & souvent inondées, qui se trouvent en différentes parties de nos Provinces, & particulièrement en Flandre.* Mémoire qui porte pour titre : *Traité sur le desséchement des terreins humides & marécageux*, & qui a remporté un accessit en 1777.

Q. A. R. V. I.

Digitized by Google

Digitized by Google

TRAITÉ
SUR LE
DESSÉCHEMENT
Des terreins humides & marécageux.

I.
SECTION.

Pourquoi les terreins marécageux sont si rarement desséchés.

EXTRAIT.

IL importe d'autant plus essentiellement au bien-être de l'État, que le desséchement des terreins marécageux & humides soit non-seulement encouragé & soutenu, mais aussi ordonné par l'autorité publique, qu'il n'y a rien qui nuise plus à la salubrité de l'air, que les vapeurs & exhalaisons putrides, qui s'élevent

Digitized by Google

dans l'atmoſphère des eaux ſtagnantes & croupiſſantes; c'eſt de là que proviennent ces brouillards fétides, ces roſées pernicieuſes au bétail, ces orages fréquens, & météores enflammés, &c. C'eſt à ces cauſes qu'on peut attribuer, avec fondement, les maladies épidemiques, qui privent l'État de tant de ſujets robuſtes, & qui ſont plus fréquentes & meurtrieres dans les Pays humides & marécageux, que dans d'autres. C'eſt encore à cette cauſe qu'on doit attribuer les épizoties deſtructives des bêtes-à-cornes, que l'on guérira toujours avec plus de difficulté dans les Pays humides, que dans les ſecs. Et même cette épizotie particulière & putride, qui fait tant de ravages depuis quelques années dans la plus grande partie de l'Europe, ne nous vient-elle pas originairement d'une partie de la Hongrie & de la Tranſilvanie, où les eaux infectées & croupiſſantes lui ont donné l'origine? Ne voit-on pas qu'elle eſt devenue à préſent épidémique en Hollande, par rapport aux eaux ſtagnantes qui favoriſent ſi particulièrement la putridité des humeurs, & donnent des diſpoſitions prochaines aux bêtes-à-cornes à être infectées de cette maladie putride? Ne voit-on pas auſſi que la même cauſe rend cette maladie des bêtes plus commune & plus meurtriere dans la Flandre Autrichienne, que dans le Brabant?

Ainſi ce n'eſt pas ſeulement l'augmentation du produit de la terre, mais auſſi la conſervation de la ſanté des hommes & du bétail, qui doit engager l'autorité publique à prendre les meſures les plus efficaces pour induire, ſoit de gré, ſoit de force, les propriétaires & les cultivateurs à diminuer, autant qu'il eſt poſſible, la quantité de ces eaux croupiſſantes & mal-faiſantes, par le deſſéchement des terreins qui en ſont impregnés.

Digitized by Google

Malgré que depuis un certain nombre d'années un enthousiasme général a animé une bonne partie de l'Europe à multiplier, autant qu'il est possible, les défrichemens des terres incultes, sauvages ou négligées, à augmenter la fertilité & les productions des terres cultivées, & à perfectionner les instrumens & les méthodes dont on se servoit ci-devant dans les différentes opérations des défrichemens & des cultures: on voit néanmoins que la branche de cet art de premiere nécessité qui regarde les desséchemens des terreins marécageux, est la moins soignée & cultivée. Car tous les voyageurs observateurs ont pu remarquer dans tous les Pays-Bas & la Province de Luxembourg, que tandis que le Peuple industrieux, naturellement laborieux, empiete presque tous les ans sur les terreins d'aguaisse & des roches, ou herissés de ronces & d'épines, pour les mettre en valeur, & en tirer le plus grand profit possible, on voit, au contraire, de vastes terreins fangeux & marécageux, principalement lorsqu'ils appartiennent à des communautés des villages, ou qu'ils paroissent abandonnés, sans être affectés à aucun propriétaire; que personne ne s'empresse, ou ne s'avise de les dessécher, & de les rendre capables & propres à être fertilisés.

Il n'y a que des Abbayes ou des Seigneurs riches, assez curieux pour cela, qui entreprennent de temps en temps, à grands fraix, de pareils desséchemens dans l'étendue de leurs possessions, qui réussissent quelquefois. D'autres fois pour s'y être mal pris, & pour avoir préposé à ces sortes d'opérations, des personnes qui ne s'y entendoient point, ils ont dû se désister de leurs entreprises après de grandes dépenses inutilement employées & mal économisées. Ils ont cru, ou on leur a fait accroire, que la chose étoit impossible.

Digitized by Google

Quoique dans le fond on devroit plutôt attribuer la non-réussite à la mauvaise manœuvre. Car par tout ce que je dirai, il constera qu'aucun desséchement n'est impossible à l'industrie humaine, pourvu qu'on en puisse faire les fraix, & que l'ouvrage soit bien conduit. Et même l'exemple vivant des Hollandois prouve évidemment, que les fraix les plus exorbitans en apparence qu'on pourroit être obligé de faire pour ces sortes d'opérations, sont toujours beaucoup au-dessous des profits immenses qu'on en retire dans la suite.

Il se trouve quelquefois de ces hommes rares, auxquels la nature, cultivée par une application particulière, a donné une dexterité, une adresse peu commune, & un coup d'œil assuré pour des desséchemens de cette espèce. Lorsqu'on peut parvenir à les connoître & à les distinguer dans la foule, des Abbayes des Seigneurs riches, & même les Souverains qui possedent beaucoup de ces terreins marécageux ne feroient qu'une dépense très-lucrative à s'attacher un pareil homme, par un salaire attrayant, pour le mettre à la tête des ouvrages qu'ils voudroient entreprendre, afin de dessécher leurs terreins marécageux. Mais dans ces sortes de cas, il faudroit aussi que le propriétaire fût en garde contre les rapports, les obstacles & tracasseries que la méchanceté envieuse & jalouse pourroit susciter à cet homme, soit pour le dégoûter, soit pour le dérouter dans ses opérations : ce qui arrive le plus souvent, & dont le propriétaire est plus la dupe, que le directeur disgracié & congédié; car il est à remarquer que ces sortes de gens ne sont pas de grands verbiageurs, que leur génie propre à ces sortes d'ouvrages brille plus dans leur coup d'œil que dans leur raisonnement; ce qui les met hors d'é-

Digitized by Google

tat de pouvoir ripofter folidement à des raifonnemens qui ont plus de clinquant que de folidité. Ainfi le propriétaire, pour ne pas être la dupe, doit plutôt prendre garde au faire, qu'au dire d'un homme pareil, & juger en conféquence.

Par ce que je viens de dire, il eft déja facile de voir que c'eft la dépenfe & l'incertitude de la réuffite, qui eft la caufe du peu de progrès de ces fortes de défrichemens.

Quant au premier article, il eft vrai que ni un laboureur, même à fon aife, ni un Seigneur mal à fon aife, & qui n'a précifement que ce qu'il lui faut pour vivre avec économie felon fon état, & qui poffederoient des terreins marécageux d'une certaine étendue, ne feroient pas en état de faire tout d'un coup tous les fraix néceffaires pour deffécher ces terreins. Mais s'ils en avoient bonne envie, le premier en facrifiant cinq ou fix journées de travail par an, le fecond en y faifant travailler autant de jours, felon les méthodes que j'indiquerai ci-après; ce qui certainement, ne les gêneroit pas beaucoup, & ne dérangeroit pas leur fortune, il eft certain que peu-à-peu (quand même ils devroient y employer quinze ou vingt ans) ce terrein fe trouveroit defféché, & en état d'être cultivé, & payeroit, avec ufure, les fraix ou le travail imperceptible qu'on y auroit employé. Lorfque de grands cantons marécageux fe trouvent enclavés dans les communes d'un village, qui ne font par conféquent, non-feulement d'aucun rapport réel, (j'excepte les tourbieres) mais auffi très-nuifibles à la fanté du bétail; il feroit inutile, pour les raifons que je détaillerai ailleurs, de les vouloir partager entre les particuliers de la communauté, car ils ne feroient que s'embarraffer & fe dérouter réciproque-

ment, lorſque chacun voudroit ſaigner & deſſécher ſa portion. Mais il faudroit entreprendre cet ouvrage en grand, avec la main d'œuvre réunie de toute la communauté, ſous l'inſpection & la direction d'un connoiſſeur dans cette partie qu'on choiſiroit dans la communauté, ou qu'on feroit venir des environs; & ce ne feroit qu'après le deſſéchement de ce terrein, qu'on pourroit le partager entre les particuliers, ou le vendre par portions aux plus haut offrans : conformément à la réſolution priſe préalablement dans l'aſſemblée de la communauté, avant que d'entreprendre l'ouvrage. Et en prenant ce dernier parti, la communauté retireroit beaucoup au-delà de ce qu'elle auroit employé pour les fraix de l'entrepriſe.

On doit bien ſentir que, ſoit que la communauté entreprenne cet ouvrage par ſa propre main d'œuvre, ou qu'elle fourniſſe l'argent pour le faire exécuter par des ouvriers payés à la journée; je n'entends pas que tout cela ſoit exécuté dans un an : il s'agiroit ſeulement d'y ſacrifier dix ou douze jours chaque année, moyennant que ce qu'on feroit fût bien dirigé, on ne s'appercevroit preſque pas de l'emploi du temps ou des fraix, & néanmoins au bout d'un certain nombre d'années, l'ouvrage feroit achevé.

Les terreins marécageux & humides, appartenans à des Seigneurs, pourroient être plus aiſément deſſéchés & fertiliſés, que ceux des communautés des villages, dans leſquelles la prévention, l'entêtement & le caprice, qui dirigent ſouvent la multitude, fait avorter les deſſeins & les projets les plus convenables au public, que les plus raiſonnables d'entr'eux pourroient former & propoſer aux autres. Au-lieu qu'un Seigneur qui eſt ſeul maître chez lui & de ſon héritage, dès qu'il a du goût & qu'il cherche ſincérement

ment à tirer un avantage ſolide de ſon bien fonds, ne ſe trouve pas contrecarré dans ſes vues ſalutaires pour l'amélioration de ſes terres, ayant en outre le moyen d'y employer les bras & les fraix néceſſaires, pourvu qu'il ſe ſoit appliqué à bien diriger ſon entrepriſe, ou qu'il ait le bonheur d'avoir un homme de confiance & attaché à ſes intérêts, & capable de faire exécuter, avec l'intelligence & l'économie requiſes, les projets relatifs à ces deſſéchemens.

Il y a certainement dans tous les Pays-Bas, dans la Province de Luxembourg & dans la Campine, quantité de Seigneurs, principalement de ceux qui paſſent une grande partie de l'année ſur leurs terres à la campagne, qui, ſoit par goût, ſoit par intérêt, ne dédaignent pas de s'appliquer, par eux-mêmes, à améliorer toutes les branches de la culture des terres, ſoit par des défrichemens, ſoit par des plantations, ſoit par des deſſéchemens, & qui même réuſſiſſent par là à ſe faire pour eux & pour leurs héritiers, un fonds inépuiſable de richeſſes. Mais auſſi il s'en trouve en plus grand nombre qui poſſedent des terreins très-vaſtes, affermés & ſous-fermés à des particuliers qui ne manquent pas de cultiver & de tirer le parti le plus avantageux & le plus lucratif de toutes les terres dépendantes de leurs fermes reſpectives, en tant que ces terres ſont ſuſceptibles de la culture ordinaire; mais quant aux terres naturellement ſtériles, & principalement les marécageuſes qui s'y peuvent trouver, ſoit enclavées, ſoit aboutiſſantes, certainement un fermier ſubalterne les laiſſera telles qu'elles ſont. Car dans la ſuppoſition même, (ce qui ordinairement n'arrive pas) que cet homme ſeroit en moyen de défricher ces terres incultes, de deſſécher ces fonds humides & marécageux, que gagneroit-il d'y avoir fa-

B

Digitized by Google

crifié ses sueurs, ses peines & son argent? Ce Seigneur lui-même, ne sera pas souvent assez raisonnable pour avoir égard aux dépenses ou aux travaux excessifs de ce fermier industrieux, il lui rehaussera considérablement son bail, avant que le pauvre homme ait joui du fruit de ses travaux & dépenses; & tout le profit qu'il en retirera, sera de payer lui-même son propre capital avec l'intérêt, ou de laisser jouir un autre du fruit de ses peines.

Si le Seigneur n'y pense pas, un voisin jaloux ne manquera pas d'y penser. Voyant ce bien plus en valeur, il offrira un rendage beaucoup plus considérable, & le propriétaire croira faire une grace à son ancien fermier, de lui donner la préférence.

Qu'on ne dise pas que le fermier qui voudroit améliorer les terres, ne risqueroit rien sur ses avances, en faisant un bail pour un plus long terme qu'à l'ordinaire, pour pouvoir par là retirer ses exposés, ou ceux de ses travaux.

Foible expédient! on n'a qu'à compulser les fastes du barreau de Thémis; on verra le sens le plus littéral & le plus naturel des baux de fermiers, tourné & interprété dans tous les sens qu'il plaît à la chicane de leur donner : si la même chose, par une prud'homie particulière du Seigneur, n'avoit pas lieu une fois, elle pourroit avoir lieu cent autres fois, & le seul risque & danger des tracasseries qu'on pourroit essuyer dans l'exécution d'un tel bail, suffiroit toujours pour dégoûter d'avance cent fermiers d'entreprendre de pareilles améliorations. J'en ai connu qui en ont été la dupe. D'ailleurs quand on ne travaille que pour autrui, il faut prêter des sentimens héroïques à des fermiers, pour être portés d'inclination à des améliorations du bien d'autrui; il n'y a que l'in-

Digitized by Google

térêt & une perſpective certaine de lucre, qui puiſſent donner ce goût à un fermier.

De tout cela, on peut conclure que c'eſt au Seigneur à faire les frais de ces défrichemens & deſſéchemens. Mais la plupart ſont dans le cas de faire tant d'autres dépenſes pour eux & pour l'avancement de leurs familles, ſans compter celles du luxe, qui ne ſont pas les moindres, on pourroit ajouter, pour quelques-uns, celles de la débauche, qu'ils ne peuvent guere penſer à ſacrifier une petite portion de leurs revenus pour l'amélioration de leurs terreins. Souvent ils ſe trouvent plutôt en arriere avec leurs fermiers & receveurs qu'en avant. Par conſéquent pour peu qu'ils euſſent de goût & d'inclination pour le deſſéchement des endroits marécageux, qui ſe trouvent dans leurs héritages, ils ne pourroient rien faire de mieux que de faire des contracts avantageux, & hors de toute atteinte de chicane avec ceux de leurs fermiers, qui auroient aſſez de goût, d'intelligence & de bonne volonté pour entreprendre, par eux-mêmes, les deſſéchemens des endroits marécageux, ſitués dans le voiſinage de leurs fermes, ou bien s'ils avoient le malheur de ne pas avoir de pareils fermiers, je leur donnerois le même conſeil que je donne aux communautés des villages, ou aux Seigneurs peu moyennés, ſavoir de faire exécuter ces deſſéchemens peu-à-peu pendant pluſieurs années de ſuite pour en rendre la dépenſe preſqu'imperceptible.

Je ne ménagerois pas tant les Abbayes, les Monaſteres rentés & les Chapitres; ils ſont ordinairement en état de faire de pareilles entrepriſes, quoique fraieuſes, & peuvent attendre, avec plus de patience, le profit que leur produira la dépenſe qu'ils auront été obligés de faire. Il eſt vrai qu'ordinairement

Digitized by Google

ils ne font pas en retard d'améliorer leurs terreins autant qu'ils en font fusceptibles, & qu'à tous égards généralement parlant, dans tous les Pays par où l'on paffe, il eft très-facile d'obferver que les terres les mieux cultivées, font celles qui appartiennent aux gens d'Églife. C'eft ce qui excite fouvent auffi mal-à-propos contre eux l'envie & la jaloufie des gens qui ne réfléchiffent pas que leurs biens ne font en fi bon état, que parce qu'ils y mettent plus de foins & qu'ils font plus de dépenfes que les autres, pour lefquelles il eft bien jufte qu'ils en retirent plus de profit. Si néanmoins dans le nombre, il s'en trouvoit, par hazard, de négligens qui laiffaffent en friche des terreins marécageux d'une certaine étendue, le bien public exigeroit qu'on les obligeât, malgré eux, de les mettre en valeur. Et pour cela, le meilleur moyen feroit, que le Gouvernement taxât relativement à eux ces terreins marécageux négligés, tout comme les autres qui feroient en pleine culture, cette efpèce d'amende, en punition de leur négligence, les obligeroit à les faire valoir comme les autres.

Naturellement la multiplication des denrées de premiere néceffité, & l'augmentation des moyens de pouvoir aifément fubfifter, eft en raifon directe de celle des individus qui compofent la force de l'État.

Quant au fecond article, favoir : l'incertitude de la réuffite, qui empêche le defféchement & la culture des terreins marécageux, dont il en exifte encore tant dans les Pays-Bas & la Province de Luxembourg. La crainte d'une non-réuffite, qui empêche beaucoup de gens bien intentionnés d'ailleurs d'entreprendre de pareils defféchemens, eft fondée fur l'expérience de ceux qui s'y étant mal pris, ont dû défifter de leur entreprife, par rapport aux fraix

Digitized by Google

excessifs qu'une mauvaise administration & direction occasionnoit ; ou qui ayant achevé l'ouvrage mal fait, le terrein, au bout d'un an ou de deux, est redevenu marécageux comme ci-devant. Dans des cas pareils, on crie d'abord à l'impossible, que le terrein n'est pas susceptible d'une pareille opération. Soit par ignorance, soit par malice, pour ne pas convenir de leur tort ; ceux qui ont échoué crient le plus fort : cela se perpetue de pere en fils. On ne pense plus à courir les mêmes risques. Il suffit que le grand-pere n'ait pas réussi. On ne s'informe pas s'il s'y est bien ou mal pris. Le petit-fils se contente de croire que le grand pere y a employé tous les moyens & les fraix possibles. Mais pour peu qu'on voulût se donner la peine d'observer, on voit par l'exemple des Hollandois, par celui de l'Abbaye de Dusselthal, dans le voisinage de Dusseldorf, qui s'est fait un fonds très-riche par les seuls bords du Rhin marécageux & censés impraticables, que feu Son Altesse l'Électeur Palatin lui a assignés pour dot de fondation. Enfin par celui de plusieurs autres particuliers intelligens & laborieux, que dans cette manœuvre, rien n'est impossible, & que les desséchemens, quelque impossibles & impraticables qu'ils puissent paroître, se prêtent à la longue, à l'industrie humaine, principalement lorsque celle-ci est dirigée par des gens bien éclairées. C'est ce que j'entreprends aussi de prouver en détail dans la suite de cet Ouvrage.

Or, puisque pour satisfaire aux vues du programme, il s'agit principalement de prouver cette vérité, relativement aux Pays-Bas Autrichiens, & à la Province de Luxembourg, & qu'il se trouve dans tous ces cantons des terres humides & marécageuses d'une nature toute différente, & dans des positions entié-

Digitized by Google

rement diſſemblables, où il s'agit par conſéquent d'employer différentes manœuvres & procédés, pour parvenir au deſſéchement & à la fructification de ces terreins, il eſt indiſpenſablement requis de les paſſer tous en revue pour pouvoir expoſer la méthode la plus convenable à chacun d'eux, & la plus facile & la moins fraieuſe pour en tirer le meilleur parti poſſible.

II. SECTION.

DES TOURBIÈRES.

Pour peu que l'on ſoit Phyſicien & Naturaliſte, il eſt facile de ſe convaincre que la tourbe n'eſt qu'une ſubſtance végétale, entre-mêlée d'une terre limoneuſe ou graveleuſe, avec laquelle il ſe combine quelquefois, ſelon la nature des terreins où elle ſe forme, des ſubſtances vitrioliques, alumineuſes, ou ſulphureuſes.

Les tourbières ſe trouvent ordinairement dans des valons entre deux montagnes, ou dans des bas-fonds expoſés aux inondations fréquentes des ruiſſeaux & rivieres. Dans ces ſortes de terreins, qui ſont toujours incultes, (car ſans cela il ne s'y formeroit pas de tourbières) les végétaux ſe recouvrent tous les ans par le limon & les terres que les eaux charient & dépoſent ſur le ſol; les tiges doivent nécéſſairement pourrir & ſe réduire en terreaux, tandis que les racines naturellement habituées à l'humidité de la terre, ne ſe décompoſent pas, & demeurent dans leur

Digitized by Google

organifation fibrillaire. Le terreau de la nouvelle couche donne l'origine à d'autres végétaux, dont les racines s'entrelacent avec celles de la couche inférieure, c'eft ce qui lie, pour ainfi dire, enfemble les deux couches, & les tient en même temps en refpect. Le limon, le gravier, le terreau & les débris les plus groffiers des tiges végétales, qui fe trouvent dans les mailles de cet entrelacement fibrillaire, ne forment enfemble qu'une feule maffe plus ou moins compacte, & néanmoins affez fpongieufe pour donner paffage à l'eau qui fe découle, foit par le fond, foit par des rigoles, ou bien qui fe rend dans des trous marécageux.

Cette feconde couche étant à fon tour recouverte de limon, les végétaux fe pourriffant, forment une nouvelle couche de terreau, qui donne naiffance à de nouveaux végétaux, dont les racines s'entrelacent avec celles de la feconde couche, comme je l'ai dit ci-deffus. Et ainfi il fe forme fucceffivement des couches jufqu'à une hauteur proportionnée à la fituation du baffin ou du bas-fonds, & cela rend la tourbière proportionnément plus ou moins épaiffe & compacte.

Par cet expofé, il eft facile de voir que l'eau, du moins pour la plus grande partie, n'y féjourne point : Car alors en trempant trop le terreau, les racines & les terres, elle empêcheroit cette liaifon compacte entre ces trois fubftances, qui eft effentiellement requife pour la formation de la tourbe. Et au-lieu de tourbière, il s'y formeroit un marais ou une fange.

En fecond lieu, ce ne fera jamais dans des fonds cultivés, ou dans ceux dont on coupe, ou dont on fait paître par le bétail, l'herbe qui y vient, que la tourbe pourra fe former. Car ces terreins étant beaucoup

fréquentés, les vents dans les sécheresses emporteront la plus grande partie du limon, qui s'y sera déposé, il ne s'y formera pas de couche de terreau, dont la plus grande partie servira à former des sucs végétaux pour l'herbe vivante : & le terrein trop battu ne sera pas assez spongieux pour recevoir, par infiltration, des débris végétaux, capables de remplir les vuides que la dissolution putride peut occasionner dans la substance de la tourbe déjà façonnée.

En troisième lieu, ce n'est qu'au bout de plusieurs siecles qu'il se peut former, dans des fonds incultes, de la véritable tourbe d'une certaine épaisseur, comme il est facile de s'en convaincre dans ces anciennes tourbières, qu'on a irrégulièrement exploitées, en faisant par-ci par-là des fosses pour la tirer. Encore voit-on que le peu qui s'y reforme au bout de 50 ou 60 ans, n'a ni la même épaisseur ni la même fermeté, que celle qui est plus antique & d'un temps immémorial. Cela n'est pas surprenant ; à mesure que les couches se succèdent tous les ans, ce ne sont que les inférieures qui se perfectionnent en pourrissant davantage, & en devenant par là compactes ; ce qui ne peut avoir lieu que dans un espace de temps très-considérable.

Quoique la superficie du terrein où se trouvent les tourbières, puisse passer pour absolument stérile & infructueuse, néanmoins le fonds même fait une richesse pour les habitans des environs où elles sont situées, principalement lorsqu'ils se trouvent privés d'une quantité suffisante de bois de chauffage, & encore plus lorsqu'ils en manquent entiérement, & qu'ils n'y peuvent pas suppléer par le charbon de terre. Ce seroit donc, dans ce cas, une folie que de vouloir détruire cette ressource si nécessaire, pour dessécher & fertiliser ces sortes de terreins.

Au

Digitized by Google

Au contraire il eſt très-important au bien public d'économiſer un fonds pareil, & même la police devroit veiller plus exactement à l'exploitation de cette denrée, ſoit que la tourbière appartienne à des communautés des villages ou à des propriétaires particuliers. Car dans la plupart des endroits, on la tire çà & là, ſans aucun ordre ni économie, de ſorte que le terrein ſe trouve hériſſé de foſſes épaiſſes, qui ſe rempliſſent d'une eau, laquelle ſe éorrompant & ſe putrifiant faute de décharge, remplit en été l'air de vapeurs nuiſibles, & empêche en outre qu'on ne puiſſe continuer à tirer la tourbe dans ces foſſes abandonnées. C'eſt même cette mauvaiſe méthode qui eſt la cauſe que ces foſſes iſolées, ſe rempliſſent d'eau, dès qu'on eſt parvenu à une certaine profondeur, ce qui empêche qu'on ne puiſſe tirer la tourbe juſqu'au fonds.

Ainſi pour procéder avec méthode & économie à l'exploitation de la tourbe, il faudroit chercher l'endroit le plus déclive de la tourbière; c'eſt ce qui n'eſt pas ordinairement difficile à trouver, & la tirer ſans interruption dans toute ſa largeur, ayant ſoin d'emporter le tout juſqu'au tuf, ou la glaiſe qui lui ſert de baſe, & avancer de là pareillement ſans interruption vers la partie la plus élevée du terrein; que ſi le terrein avoit deux pentes oppoſées, on pourroit travailler alternativement une année à une pente, la ſeconde à l'autre.

Par là il ſeroit facile d'éviter l'inconvénient des eaux qui ſe filtreroient plus ou moins abondamment, ſoit par les crevaſſes, ſoit par les poroſités de la tourbe en maſſe, en faiſant, de diſtance en diſtance, de petits foſſés paralleles, ſelon la pente du terrein déjà mis à nud par l'exploitation. Ainſi la tourbière

étant à la longue épuisée par le procédé méthodique & régulier, il resteroit un terrein qui seroit du moins desséché, & qu'on pourroit ensuite fertiliser, soit par l'engrais, soit par l'amendement.

Dans les cantons où il se trouve des tourbières d'une très-grande profondeur, comme, par exemple, dans la Campine, on peut employer la même méthode que ci-dessus, parce que quelque profonde qu'elle fût, il se trouvera nécessairement une pente plus considérable d'un côté que de l'autre, laquelle même à peu de distance se trouvera de niveau avec le fond de la tourbière, conformément à la manière ci-dessus détaillée, que les tourbières se sont originairement formées. C'est donc là qu'il faudra commencer l'exploitation, ayant toujours soin de la faire jusqu'au fond, à mesure qu'on avancera dans la tourbière, avec cette seule différence qu'on sera obligé de faire les fossés de décharge pour l'eau plus larges & plus profonds que ci-dessus; ce qui sera d'autant plus aisé & moins frayeux à faire, si la tourbière appartient à une ou plusieurs communautés de villages, parce qu'alors on y peut employer la multiplicité de bras, ce qui ne couteroit tout au plus que deux ou trois journées de main d'œuvre, & à la longue ce terrein se trouveroit desséché & susceptible de culture, comme l'autre.

Tout ce que je viens de dire, ne regarde que les cantons, où par rapport au défaut de bois ou de charbon de terre, la tourbe doit servir de chauffage; & pour lors il est encore à remarquer, que le commun des laboureurs n'entend pas bien ses intérêts, en jettant indifféremment les cendres de la tourbe sur le tas du fumier qui est exposé à l'air devant la porte ou dans la cour. Ils ont tort de croire que cela

Digitized by Google

bonifiera leur fumier. La pluie qui emporte déjà sans cela la meilleure graisse du fumier auquel on n'a pas souvent la précaution de donner une base assez concave, ne manque pas de dissoudre & d'emporter également les sels de ces cendres, & les prive par conséquent de la partie la plus essentielle de l'engrais qu'ils pourroient procurer aux terres sur lesquelles on les répand ensuite. Il faudroit choisir derriere ou autour de la maison une place commode, & y faire un hangard de gazon ou de chaume pour la mettre à couvert de la pluie, & y ranger les cendres du foyer à mesure qu'on auroit brûlé la tourbe, d'autant plus que ces cendres ne peuvent pas servir à lessiver le linge. Lorsqu'on aura formé un lit de cendres, il le faut couvrir d'un lit de fiente, qu'on aura ramassé dans le poulailler & dans le colombier, quand on en a, & des crotins de moutons & de chevres; sur quoi on mettra encore un lit de cendres, & ainsi de suite pendant toute la campagne, ayant soin d'entasser bien le tout. Dans les pays où la chaux est commune, on y en pourroit un peu entremêler. Ce mélange ne manquera pas de s'échauffer & de se consommer par une fermentation notable, principalement si on avoit soin de l'arroser de temps en temps avec un peu d'urine d'hommes ou d'animaux, de maniere néanmoins à ne pas trop humecter le tas, pour n'y pas occasionner un lavage & un écoulement de sel. Par ce moyen, le propriétaire se procurera sans fraix un excellent engrais, soit pour les enclos & prairies, tant naturelles qu'artificielles, soit pour les terres épuisées; engrais qui vaudra bien ces fameuses cendres d'Hollande, qu'on est obligé de se procurer à grands fraix. J'oubliois de dire qu'on pourroit encore ajouter à ce tas, les balayures de la maison,

Digitized by Google

que l'on jette à la porte, & qui sont emportées à pure perte par la premiere pluie : avant que de se servir de cet engrais précieux, il ne s'agit que de bien mêler ensemble toutes ces substances, qui se trouveront alors réduites en espèce de terreau où de poudre, & qu'il faudroit par conséquent transporter à la campagne dans des sacs & dans un tombereau, en prenant la précaution de ne le pas faire pendant un temps de pluie. A cette occasion, je ne puis m'empêcher de dire en passant, que les propriétaires cultivateurs pourroient tirer un meilleur parti de leur fumier, dont la meilleure graisse se dissout, se lave, se détrempe & s'écoule en pure perte pour eux ; inconvénient qui n'arriveroit pas, si on observoit deux choses, savoir : de creuser une fosse de deux ou trois pieds de profondeur pour servir de base au fumier dont on doit former le tas plus haut que large, tant pour économiser la place, que pour mieux faire fermenter la masse. En second lieu, de mettre ce tas à l'abri des lavages de la pluie, par un hangard couvert de paille.

Il est inutile de m'étendre sur les avantages de cette précaution, laquelle certainement n'est pas frayeuse, ils sautent aux yeux de tout homme de bon sens, & il est même surprenant que la pratique contraire soit si commune dans le pays de Luxembourg. Revenons aux tourbes.

Dans les cantons où la tourbe est si commune qu'on en a plus qu'il n'en faut pour le chauffage, ou bien lorsqu'on n'en a pas besoin pour cet usage, & qu'on peut par conséquent l'employer uniquement comme engrais à la fertilisation & à l'amendement des terres labourables & prairies, tant naturelles qu'artificielles;

Digitized by Google

la principale précaution qu'il y a à prendre, & qu'on néglige communément mal-à-propos, consiste à l'exploiter avec ordre & économie, comme je l'ai déjà remarqué ci-dessus.

Quant à son emploi, il y a deux sortes de pratiques : les uns la réduisent en cendres; par là ils économisent sur le transport, n'ayant pas un si grand tas à mener sur leurs terres, & ils détruisent toutes les semences & germes des plantes aquatiques sures & acerbes, qui pourroient infecter les terres cultivées. Mais aussi la calcination enleve une quantité de sels essentiels qui se volatilisent, & qui pourroient fournir des principes fécondans à la terre, & ils privent outre cela cette tourbe de tout le terreau, qui est en soi-même avantageux à la végétation des fruits de la terre, & qui fait qu'elle demeure plus long-temps imprégnée des sels fécondans. Les autres qui l'emploient en substance sur leurs terres, sont exposés aux inconvéniens que les premiers cherchent à éviter, & ont les avantages dont ceux-ci se privent.

Pour profiter des avantages des deux partis, & en éviter les désavantages, voici ce qu'on pourroit faire de mieux.

Il est certain que la tourbe n'est jamais si bien consommée, réduite en terreau & imprégnée de sels essentiels végétatifs à la superficie, que dans le fond de la tourbière; qu'elle est aussi moins compacte & plus susceptible d'infecter les terreins, sur lesquels on la répandroit ensuite, d'une quantité d'herbes mal-faisantes aquatiques. D'où il résulte évidemment que le propriétaire trouveroit son avantage, sans presqu'aucun inconvénient, à réduire en cendres tout ce qui tireroit à un pied ou un pied & demi de profondeur, & d'employer en terreau tout le reste jusqu'au fond

de la tourbière. Néanmoins pour combiner bien plus avantageusement ces deux substances, & en former un engrais à tous égards bien plus excellent, tant pour les prairies que pour les terres labourables ; voici le meilleur parti qu'il pourroit prendre, qui demande un peu plus d'ouvrage, mais dont il tirera aussi à proportion un profit considérable.

Ayant enlevé la tourbe du terrein qu'il exploite à la superficie à un pied ou deux de profondeur, & l'ayant mis à part pour la sécher, il ne s'agit que de l'arranger ensuite en tas, comme des briques qu'on veut faire cuire, & d'y mettre le feu, ce qui les réduira bientôt en cendres. Pour lors, sur la place même, avec les tourbes du fond, il faudra faire un tas quarré, d'une grandeur proportionnée à la quantité de tourbe qu'on a, & y répandre, d'espace en espace, une couche de cendres de la même tourbe. Lorsque toute la masse est parvenue à son comble, il la faudroit couvrir d'un peu de paille ou de gazons plats, en observant que le sommet soit terminé en forme de dôme, & cela, afin que la pluie ne puisse pas pénétrer le tas par le haut, & emporter par le lavage les sels des cendres ; la pluie qui pourra s'insinuer latéralement dans ce tas, suffira pour y entretenir une humidité convenable au développement des sels, pour y produire ensuite de cela une fermentation intestine, qui mélangera intimement ces sels avec le terreau de la tourbe, & formera de toute cette masse un engrais homogène, bien imprégné de ces sels fécondans ; de sorte que sans aucune perte ni déchet, toute la force végétative s'y trouvera parfaitement concentrée.

Il est absolument nécessaire que ces sortes de tas demeurent exposés à l'air pendant tout l'hiver, &

Digitized by Google

même ce n'en seroit que mieux, si on les laissoit plus long-temps dans cet état.

Néanmoins à la rigueur l'hiver suffit; de sorte qu'au printemps ou l'arrière saison suivante, on pourroit transporter cette tourbe, & la répandre sur les terreins qu'on voudroit fertiliser.

III. SECTION.

DES FANGES.

IL s'agit à présent de parler des fanges, que je distingue des marais qui forment une collection hétérogène plus ou moins étendue d'une eau stagnante, croupissante & épaisse, sans aucune décharge notable. Au-lieu que la fange forme un terrein mouvant, jonché d'arbrisseaux, d'herbes & mousses aquatiques, sur lequel on a de la peine de marcher sans s'enfoncer, & parmi lequel on trouve de temps en temps des puits plus ou moins profonds, dont l'eau, sans découler, se tient ordinairement de niveau avec le terrein. On distingue une fange ancienne, d'une nouvelle, en ce que dans la derniere, on remarque encore des troncs de gros arbres, ce qui prouve que le terrein étoit encore à sec passé un siecle ou environ. On peut dire la même chose de ces fanges, où on voit, de distance en distance, de petites monticules d'où sortent quelques petits jets de haies hors des vieux étocqs.

Digitized by Google

On peut diſtinguer trois ſortes de fanges, ſavoir: celles des fonds, celles des hauteurs & celles des bois. Il eſt abſolument néceſſaire de faire cette diſtinction, tant parce qu'elles ont ſouvent une origine différente, qu'auſſi parce que chaque ſorte demande une méthode particulière de deſſéchement. Avant que d'entrer dans le détail, il faut remarquer qu'il y a telle différence entre les fanges & les tourbières, que dans les premières, la terre ſous le gazon, où la mouſſe qui la recouvre, eſt tellement détrempée qu'elle eſt toute molle comme une bouillie; au-lieu que dans les tourbières elle eſt beaucoup plus ferme, ou du moins ſeulement imbibée d'eau, mais non pas détrempée. Cette différence dépend de la différente manière dont les fanges & les tourbières ſe forment. Dans celle-ci, comme il a été expliqué à la ſection précédente, l'eau n'agit ſucceſſivement que ſur la ſuperficie, ſoit en y dépoſant une couche limoneuſe, ſoit en y formant un terreau par la putréfaction des tiges & feuilles des végétaux, au-lieu que dans les premières l'eau exerce ſon activité ſous la couche ſuperficielle du terrein, en le creuſant en tout ſens, & détrempant les terres qui s'y trouvent, & c'eſt en cela qu'on voit la raiſon pour laquelle il ne ſe peut preſque jamais former une tourbière dans une véritable fange.

Deux cauſes peuvent former des fanges dans des fonds ou baſſins. Premièrement, un ruiſſeau ou une riviere qui coule dans ce fonds. Car ſi par exemple, il arrive que le lit de cette eau coulante ſoit bordé juſqu'au fond d'une terre ſpongieuſe, graveleuſe ou ſablonneuſe, ou d'une agaiſſe remplie de fentes & interſtices entre les pierres plattes, ou des débris de rochers qui compoſent ces bords, pour lors il arrivera, princi-

Digitized by Google

principalement si le terrein des deux côtés est plus bas ou de même niveau, qu'une partie de l'eau, s'infiltrera peu-à-peu du côté où il se trouvera plus de pente, relativement au lit de la riviere ou du ruisseau, & détrempera à la longue un espace de terrein plus ou moins considérable : & comme ces eaux, faute de décharge & d'être renouvellées, doivent nécessairement y croupir & contracter une qualité nuisible & antipathique à la racine des végétaux, qui, de leur nature, ne demandent pas une humidité excessive, tous ces végétaux ne manqueront pas de périr sur la superficie de ce terrein, & céderont leur place aux mousses & autres végétaux aquatiques, incapables de pouvoir fournir une pâture convenable au bétail. Ainsi il arrivera que non-seulement ce terrein deviendra inculte, mais aussi il sera mouvant par la dissolution des terres subjacentes dans tout le district qui sera de niveau avec le fond de l'eau coulante; outre cela si ce terrein n'est pas soutenu d'une base glaiseuse, il se formera dans les endroits où la terre ne sera pas aussi compacte qu'ailleurs, des puits bourbeux d'une profondeur quelquefois très-considérable, capables d'engloutir les hommes & les bêtes qui auroient le malheur de passer au-dessus sur le gazon mouvant dont ils sont souvent recouverts.

Quelquefois aussi ces sortes de fanges sont formées par des fontaines couvertes & cachées à très-peu de distance de la superficie de la terre, lesquelles ayant trouvé un obstacle pour se faire jour à travers de la terre, & se creuser un lit sur la superficie, minent & détrempent peu-à-peu tout le terrein déclive, qui se présente à la direction de leur impulsion, & le réduisent par conséquent en fange selon le méchanisme ci-dessus détaillé.

Il arrive auſſi ſouvent qu'une ſource ſituée au pied d'une montagne qui couloit ci-devant ſur la ſuperficie de la terre, venant à s'obſtruer, ſoit par l'écoulement des terres & pierres au-deſſus de ſon ouverture, ſoit par le rétréciſſement ſucceſſif de ſon ouverture à l'occaſion du limon qu'elle charie, & qui s'accumule peu-à-peu à ſa ſortie principalement dans de longues ſéchereſſes, où elle n'a pas aſſez de force & de chaſſe pour emporter ces obſtacles, pour lors cette fontaine s'infiltrera néceſſairement entre deux terres, & s'éparpillera d'une maniere divergente dans tout le terrein qui lui prêtera une pente favorable, & le réduira par conſéquent en une fange plus ou moins étendue.

Il s'agit à préſent de pouvoir reconnoître & diſtinguer ſi la fange provient du ruiſſeau ou de la riviere, ou bien des ſources cachées ; & cela eſt d'autant plus eſſentiel, que dans l'un ou l'autre cas, il faut ſe ſervir de différentes méthodes pour les deſſécher.

Il n'y a pas de difficulté dans le jugement qu'on en doit porter, lorſque dans le fond fangeux il ne ſe trouve pas de ruiſſeau ou de riviere qui traverſe ou qui cottoie la fange en venant de plus loin ; car pour lors, certainement ce ſont des ſources cachées qui la produiſent. Mais lorſque le ruiſſeau ou la riviere s'y trouve, l'origine de la fange eſt plus difficile à diſcerner. Voici pourtant pluſieurs indices, par leſquels on peut s'aſſurer de la véritable origine.

Premièrement ſi l'on remarque une pente ſenſible de la fange qui s'incline vers les bords de la riviere, ou qu'outre cela on puiſſe s'appercevoir dans quelques endroits que les eaux de la fange, principalement dans des temps pluvieux ſe déchargent dans la riviere, c'eſt un ſigne certain que l'origine vient des ſources

cachées dans les environs. Dans le cas contraire, c'est la riviere qui forme la fange. Il n'est pas nécessaire d'en dire la raison.

En second lieu, si la fange étant presque de niveau avec la riviere, forme, vers les bords de la riviere, une base considérablement plus large qu'au côté diamétralement opposé, c'est une preuve que des sources cachées lui donnent naissance : car comme l'eau, soit en coulant, soit en s'infiltrant, tend toujours à se répandre uniformément, elle le doit faire dans le cas présent d'une maniere divergente, par conséquent élargir son infiltration à mesure qu'elle s'éloigne de sa source. Le contraire doit arriver, lorsque la fange vient de la riviere. Si la fange n'est pas exactement de niveau avec la riviere, pour lors l'indice dont je viens de parler, n'est pas si certain. Car si le terrein s'abbaisse en plus grande partie vers la riviere, & que néanmoins la fange se trouve plus large à l'extrêmité opposée, elle pourra tirer son origine de plusieurs sources cachées, rangées parallellement sur cette base apparente, & pour lors la pente du terrein déterminera l'infiltration vers la riviere, d'une maniere convergente. Au contraire, si le terrein a plus de pente du côté opposé, & que la fange paroisse plus large aux bords de la riviere, l'eau de celle-ci se pourra infiltrer d'une maniere convergente dans le terrein opposé. Mais aussi pour lors la fange, dans sa partie la plus étroite, sera plus molle & plus mouvante, & garnie de puits considérables par rapport à la confluence convergente des eaux infiltrées. Au reste, dans les cas douteux, il faudra s'en rapporter aux indices précédens ou aux suivans.

Troisièmement, lorsqu'on s'apperçoit que le ruisseau ou la riviere n'est ni plus large ni plus profond

dans ſon lit plus bas que la fange, & qu'elle y contient à-peu-près la même quantité d'eau coulante qu'au-deſſus d'icelle, c'eſt une preuve preſque certaine que c'eſt celle-ci qui donne l'origine à la fange. Au contraire, celle-ci tire ſon origine des ſources cachées, lorſque les eaux de la premiere ſe trouvent plus ou moins perceptiblement augmentées, à proportion de l'étendue de la fange. Cette obſervation ſe doit faire principalement après qu'on a été quelque temps ſans pluie. Or, dans le premier cas il eſt certain que l'infiltration fangeuſe, prenant ſa direction depuis la riviere, en s'éloignant juſqu'à l'extrêmité de la fange, les eaux ſurabondantes de celle-ci ne reflueront certainement pas dans le lit de la riviere, pour groſſir ſes eaux. Au-lieu que dans le ſecond, la fange ſe déchargera de ſon ſuperflu dans la riviere, ſoit par des rigoles & canaux viſibles, ſoit par des conduits ſouterreins inviſibles, ce qui produira infailliblement une augmentation proportionnée dans la maſſe d'eau coulante.

Il pourroit auſſi arriver que les deux cauſes ſuſmentionnées contribueroient enſemble à la formation d'une fange. Mais par les indices ci-deſſus expoſés, on en pourra toujours faire le diſcernement, & pour lors le deſſéchement d'une pareille fange exige une manœuvre compliquée, laquelle néanmoins, par rapport à la rareté du fait, n'aura pas ſouvent lieu.

A préſent il s'agit d'examiner par quel moyen on pourroit venir à bout de deſſécher de pareilles fanges.

Lorſqu'elles proviennent des ſources cachées, il s'agit avant tout de procurer à cette fange une décharge d'eau la plus conſidérable que l'on puiſſe pratiquer, afin que par ce moyen préliminaire on puiſſe découvrir plus aiſément les ſources, & leur former

des rigoles superficielles, dirigées selon leur pente naturelle vers la décharge générale.

Quant au premier, s'il n'y a ni riviere ni ruisseau dans le voisinage, pour peu que le terrein de la fange ait quelque pente, on s'appercevra qu'elle s'est creusée elle-même par un petit coulant une décharge quoiqu'insuffisante. Pour lors il ne s'agit que de creuser dans la même direction déclive un canal plus large, & plus profond qui puisse augmenter cette décharge & la rendre la plus considérable possible. Mais si l'eau s'imbibe tellement dans le terrein, ou si elle se perd dans des puits que la fange s'est creusés, qu'on n'y puisse pas voir la moindre apparence d'une décharge naturelle, pour lors il s'agit de chercher à tâtons (si on ne peut pas autrement) par la charrue ou par la bêche, la pente la plus favorable du terrein à l'extrêmité la plus large & la plus molle de la fange, & ensuite creuser un canal proportionnellement large & profond dans cette direction déclive. Je crois qu'il est inutile de prévenir que c'est dans les plus grandes sécheresses qu'il faut faire ces opérations. Mais s'il se trouve dans le même fond un ruisseau ou une riviere, pour lors à proportion de la largeur de la fange, il faudra faire un ou plusieurs fossés proportionnellement larges & profonds, qui puissent aboutir dans le lit de l'eau courante, en observant de les y mener non en droite ligne dans la direction transversale, mais plus ou moins obliquement, afin que ces fossés puissent soutirer une plus grande quantité d'eau infiltrée dans le terrein fangeux, & que la décharge d'icelle puisse recevoir un plus grand accroissement de vîtesse, par la force moins contrecarrée de l'eau qui coule dans le ruisseau ou la riviere; prenant garde aussi de ne pas faire ces fossés

Digitized by Google

trop profonds, pour que l'eau courante de la riviere n'y puisse pas refluer, & empêcher la décharge des eaux croupissantes de la fange. Cette première opération faite dans un temps de sécheresse, il sera facile, au bout de quelques jours, de voir les endroits qui fournissent les sources cachées, & de les distinguer des puits que la fange pourroit avoir creusés. Dans ces puits l'eau qu'on voit à la superficie, est parfaitement tranquille. Mais si elle vient d'une source cachée, en y mettant un peu de paille hachée, ou de petits morceaux de liège, on remarque distinctement un mouvement plus ou moins considérable sur la superficie de cette eau. Ayant donc découvert par ce moyen ou même par la seule inspection, une ou plusieurs sources cachées, on en marquera les places, en y enfonçant des pieux, en cas qu'on ne voulût pas y travailler tout de suite. Cela fait, il s'agit de profiter du premier temps favorable pour creuser ces fossés proportionnellement à la profondeur de la fange depuis l'origine de ces sources jusqu'au canal de décharge, pratiqué dans la première opération, de maniere néanmoins que pour une plus grande facilité, il faut commencer à les creuser dans le canal de décharge, & aller de là en avant, en remontant jusqu'à la source. Par ce moyen, la fange ne recevant plus de nouvelles eaux par infiltration, se déchargera peu-à-peu de celles dont elle se trouvera imprégnée, & se mettra à sec.

Mais lorsqu'elle tire son origine du ruisseau ou de la riviere qui s'y infiltre, l'opération du desséchement devient d'autant plus difficile, que la fange se trouve alors ordinairement de niveau ou même plus bas que le fond de l'eau courante. Néanmoins la difficulté n'est pas si grande, quand on n'a affaire qu'à un

Digitized by Google

ruiſſeau peu conſidérable. Car pour lors il ne s'agit que de rendre le lit du ruiſſeau plus profond, & de pratiquer une ou pluſieurs tranchées dans la fange qui puiſſent y aboutir obliquement. Ou ſi le terrein eſt peut-être un rocher, il ſera impoſſible de creuſer le lit du ruiſſeau (ce qui arrivera rarement) il faudra pour lors mener une ou pluſieurs tranchées paralleles aſſez larges & profondes du tiers de la fange dans ce même ruiſſeau, beaucoup plus bas où ſa pente eſt beaucoup plus forte.

Mais comme cette opération ne ſerviroit qu'à décharger la fange, ſans remédier à la nouvelle infiltration qui continueroit d'avoir lieu, pour lors c'eſt à la poroſité de la rive qu'il faudroit remédier, en choiſiſſant la ſaiſon des ſécchereſſes pour creuſer à la diſtance de quelques pieds des bords de la riviere ou du ruiſſeau, un foſſé parallele de la même profondeur que le lit, & d'une largeur de deux ou trois pieds, ſi c'eſt un ruiſſeau; de cinq ou ſix, ſi c'eſt une riviere, & enſuite remplir ce même foſſé d'un bon pilotis, ſoit avec des gazons, ſoit avec de la terre glaiſe. Par là on barrera infailliblement le chemin à toute infiltration ultérieure, & il ſera facile de deſſécher tout le terrein fangeux.

On auroit tort d'appréhender des dépenſes extraordinaires pour cette opération. Car il n'arrivera preſque jamais que l'on ſoit obligé de pratiquer un foſſé & le pilotis dans toute la longueur qui ſe trouve entre le ruiſſeau ou la riviere & la fange : car cette infiltration n'a ordinairement lieu que dans une petite portion de la rive, ou bien ſeulement dans quelques endroits le long d'iceux; & on reconnoîtra aiſément les places qui auront beſoin d'un pareil pilotis, au ſol qui s'y trouvera plus mouvant & plus maréca-

geux qu'ailleurs ; de ſorte que ce ne ſera préciſément que dans ces endroits & non ailleurs qu'il faudra faire la dépenſe du foſſé ou du pilotis. D'ailleurs un propriétaire qui ne ſeroit pas aſſez moyenné pour faire cette dépenſe tout d'un coup, pourroit aiſément la proportionner à ſes facultés, en faiſant faire cet ouvrage par partie, pendant quelques années de ſuite, à proportion de l'étendue de la fange qu'il voudroit deſſécher.

Il s'agit de détailler les moyens les plus convenables pour fertiliſer le terrein fangeux qu'on ſeroit parvenu à deſſécher ; & pour cela il eſt néceſſaire de changer, pour ainſi dire, entiérement la nature de ce ſol, qui, ayant demeuré ſi long-temps humide, ne produiroit qu'un pâturage groſſier & des herbes aquatiques, ſûres & acerbes, malgré tous les labours qu'on pourroit lui donner & les engrais qu'on pourroit y mettre, ou du moins ce ne ſeroit qu'après une longue ſuite d'années & des dépenſes exorbitantes, qu'on parviendroit à lui faire produire un pâturage convenable & ſalutaire au bétail. Au-lieu qu'en y procédant méthodiquement, on peut retirer en très-peu de temps avec uſure, l'intérêt du capital qu'on aura expoſé, tant pour le deſſéchement que pour la fructification de ce terrein fangeux ; & voici en quoi conſiſte cette méthode.

Il faut eſſarter, le plus profondément qu'on pourra, toute la ſuperficie de ce terrein couverte de mouſſe, de joncs ou d'autres herbes aquatiques, & il ſera d'autant plus facile d'en tirer des mottes épaiſſes, que ces ſortes de végétaux ſont ordinairement profondément enracinés, & que la terre fangeuſe qui ſe trouve dans les interſtices de ces racines devient très-dure & compacte après le deſſéchement. Lorſque ces mottes

Digitized by Google

mottes ont été ſuffiſamment ſéchées, on en formera des eſpèces de pyramides ou cônes, en plaçant dans le centre quelques ramilles de haies ou d'arbres priſes dans le voiſinage, ou des racines des étocs qu'on aura arrachés dans le terrein même, lorſqu'il s'en trouve garni, ce qui arrive ſouvent; il ſeroit encore convenable de pratiquer, de diſtance en diſtance, des eſpèces de ſoupiraux qui communiquaſſent avec le centre, comme cela ſe pratique dans les fours à briques, qu'on garniroit des mêmes ramilles ou racines. En ſuite on y mettra le feu dans un temps convenable, & par là tout cela ſe réduira en un monceau de cendres & de pouſſiere. Il eſt inutile de prévenir que cette incineration ſera d'autant plus exacte & moins frayeuſe pour le bois qu'elle requiert, que la pyramide ſera plus haute proportionnellement que ſon contour. Néanmoins il ne ſeroit pas convenable que cette hauteur dépaſſât les ſix ou huit pieds.

Cela fait, il s'agit de donner au terrein un labeur, ſoit avec la houe, ſoit avec le ſoc de la charrue, le plus profondément que cela ſe pourra faire, & en ſuite y répandre, le plus uniformément qu'on pourra, la terre & les cendres des tas brûlés, qu'on mélangera avec la terre préalablement remuée par le moyen d'une herſe garnie de dents de fer. De cette maniere on aura un terrein dont tous les végétaux aquatiques & fangeux ſeront preſqu'entiérement détruits, & diſpoſé à en produire de plus convenables à l'agriculture.

La premiere année, on y ſemera de l'orge ou de l'avoine, qu'il faudroit faucher verte par préférence, cela étant plus avantageux que de la laiſſer venir en maturité. Et lui ayant donné l'année ſuivante, au mois de Mars, un ou deux labeurs, il conviendroit de faire un mêlange proportionné d'orge, d'avoine, de ſe-

Digitized by Google

mences de trefle, de foin, de luzerne, de plantin long & du fouchet, & le femer fur cette terre profondément labourée. Par ce mélange tout ce terrein feroit entiérement couvert de végétaux, & produiroit plus abondamment les efpèces qui fe trouveroient plus conformes à fa nature. Au moyen de quoi on pourra pareillement s'appercevoir à quelle efpèce d'herbes il fera le plus propre, & par conféquent en femer dans les lacunes qui pourroient s'y trouver l'année fuivante.

On laiffera donc ce nouveau terrein en prairie pendant plus ou moins d'années, à proportion que la récolte & la crue du foin y réuffira plus ou moins. Mais dès qu'on s'appercevra d'une détérioration dans cette forte de denrée, il faudra néceffairement y employer pendant quelques années les engrais & le labour, pour y tirer du froment, de l'épeautre, de l'orge, du feigle, de l'avoine ou des patates, avant que de le remettre derechef en nature de prairie.

Dans bien des endroits il fe trouve de grand terreins fangeux fur les hauteurs évafées en forme de baffin, où par conféquent il n'y a pas de pente affez notable pour donner une décharge aux eaux qui y font retenues, & qui, par leur ftagnation, rendent le fol mouvant, entiérement détrempé & fangeux, & par conféquent très-inutile à la nourriture de l'homme & du bétail. Quoique par la difpofition fufdite du terrein, les eaux de pluie puiffent feules le rendre fangeux, faute de décharge fuffifante; néanmoins s'il n'y avoit que cette feule caufe, elle ne produiroit cet effet permanent que dans les années pluvieufes; & dans les autres, ce ne feroit que dans certaines faifons, qu'il s'y trouveroit un excédent d'eau & d'humidité, à laquelle il feroit facile de

remédier, ſoit en labourant la terre en planches à dos-d'âne, ſoit en pratiquant des tranchées dans des endroits convenables.

Ainſi comme ces baſſins quelque élevés qu'ils ſoient, ſe trouvent toujours environnés de loin ou de près par des hauteurs prédominantes, c'eſt toujours à des ſources cachées, qui, par rapport à la diſpoſition du terrein, n'ont pas une décharge ſuffiſante, qu'on doit attribuer la qualité fangeuſe du ſol.

L'inſpection du local doit donner des indices fondés & certains ſi ces ſources cachées ont une décharge quoiqu'inſuffiſante à proportion de la qualité d'eau qu'elles fourniſſent, ou bien ſi une partie ſurabondante d'icelle s'infiltre & ſe perd imperceptiblement dans la profondeur du terrein.

Dans le premier cas en examinant les contours déclives de ce baſſin fangeux, on trouvera un écoulement viſible, ſoit continu, ſoit interrompu des eaux depuis le ſommet juſqu'à la partie la plus déclive de la hauteur; ou bien la qualité fangeuſe terrein ſe prolongera plus ou moins dans la même direction de haut en bas, d'une maniere ſoit continue, ſoit interrompue.

Pour lors, c'eſt préciſément dans cet endroit déclive qu'il faudra creuſer un ou deux foſſés, proportionnellement larges & profonds de haut en bas, pour y former une décharge ſuffiſante & complette : & cette opération faite, il ſera très-facile de découvrir ſur le haut les ſources qui donnent l'origine à la fange, & de leur former un lit particulier par des tranchées ou foſſés aboutiſſans à la décharge principale, pour lès empêcher de s'infiltrer dans le terrein environnant, conformément à tout ce que j'ai dit ci-deſſus

en pareil cas, des fanges situées dans les fonds qui tirent leur origine des sources cachées.

Mais dans le second cas, lorsqu'on ne pourra découvrir aucune décharge visible dans tout le contour de cette hauteur fangeuse, si néanmoins à la partie la plus déclive des fonds environnans, il se trouvoit une ou plusieurs fontaines dont l'eau eût un goût marécageux, ce seroit un indice certain que celles-ci tireroient leur origine, soit entiérement, soit en partie des sources supérieures de la fange, dont une partie se perd & s'infiltre dans l'intérieur du sol; & pour lors ce seroit dans la même direction, comme la plus naturelle, qu'il faudroit pratiquer sur la hauteur, une décharge principale, par le moyen d'un ou plusieurs fossés paralleles d'une profondeur & largeur convenables, en les conduisant sur la partie déclive qui correspond aux sources inférieures.

Mais si dans les fonds on ne trouvoit pas de pareilles sources, ou si celles-ci ne paroissoient avoir aucune communication avec les eaux fangeuses supérieures; pour lors il s'agit d'examiner en gros la pente la plus déclive du bassin fangeux, & la choisir de préférence pour y pratiquer, de la maniere susdite, une décharge principale, en choisissant la direction qui correspondroit à quelque ruisseau ou riviere coulante dans le fond voisin : après quoi on pourroit procéder au desséchement de la fange, comme je l'ai détaillé ci-dessus. Cette hauteur fangeuse étant suffisamment desséchée, ne pourroit pas être destinée convenablement à former une prairie naturelle, excepté dans le seul cas que les sources qui l'auroient formée, seroient suffisantes pour y former les arrosemens nécessaires à la culture & à la végétation du foin. Pour lors en prenant le parti le plus avantageux

Digitized by Google

de réduire ce terrein en prairie, on procédera à sa culture de la même maniere que j'ai détaillée ci-dessus en parlant des fanges situées dans les fonds. Mais aussi en attendant que le terrein puisse être suffisamment amélioré & disposé, soit par les engrais, soit par les labours, pour se garnir d'herbe & de gazon, il seroit convenable de l'entretenir quelques années en prairie artificielle, en y cultivant la jacée, la luzerne, le sainfoin, le trefle, la spargule & autres végétaux semblables, qui réussissent beaucoup mieux sur les hauteurs que dans les fonds, & qui fournissent en même temps, tant verds que secs, un pâturage très-abondant & très-substantieux pour le bétail.

Même dans le cas que ces hauteurs fangeuses étant desséchées, seroient par leur nature plus convenablement destinées à former des champs arables, & à produire des grains conformes au climat dans lequel elles se trouvent situées, elles exigeroient toujours le même amendement & la même culture que j'ai proposés ci-dessus pour les fonds fangeux; & dans ce cas, il seroit toujours plus profitable pour le propriétaire de les entretenir pendant les six ou sept premieres années en nature de prairie artificielle, en y cultivant les végétaux susdits. Car par ce moyen, il est certain que peu à peu, ces végétaux pourront épuiser plus efficacement l'humidité surabondante dont ces terreins restent encore imprégnés pendant plusieurs années, & qui seroit préjudiciable à la qualité des grains qu'on y voudroit semer trop précipitamment.

Outre cela, un autre avantage qui résulteroit de cette méthode se trouve en ce que ce terrein auroit tout le temps de se raffermir, principalement dans sa base, & deviendroit moins sujet à être infiltré & imbibé par des filets d'eau qui pourroient encore s'é-

Digitized by Google

chapper dans le fond & par les côtés des canaux de décharge qu'on aura été obligé de pratiquer aux sources qui avoient ci-devant donné naissance à la fange. Desorte que ces deux défauts étant corrigés par la culture préliminaire des prairies artificielles, on pourroit ensuite plus avantageusement réduire ces terreins en champs arables, & y cultiver avec plus de succès les grains conformes à la température du climat.

Les mêmes causes qui produisent imperceptiblement des fanges dans les fonds, les revers & les hauteurs à découvert, occasionnent pareillement le même inconvénient dans les fonds, les revers & les hauteurs des bois & forêts, où les sources d'eau qui y sont ordinairement très-fréquentes, peuvent d'autant plus aisément être interceptées dans leur cours, & s'infiltrer à droite & à gauche dans le terrein contigu, que la quantité de feuilles qui s'entassent tous les ans sur le sol, forme graduellement un obstacle plus énergique à l'écoulement des eaux, & que la quantité des racines entrelacées donne au terrein plus de disposition à être imprégné & détrempé par l'eau que l'obstacle susdit refoule en tout temps.

Aussi voyons-nous évidemment que dans une forêt épaisse, le sol, au lieu de baisser, s'exhausse tous les ans, ce qui doit nécessairement, peu à peu, plus ou moins profondément couvrir la source & le cours d'une fontaine qui se seroit trouvée à fleur de terre, avant que ce terrein fût couvert d'une forêt : & le rehaussement devient si considérable au bout d'un demi-siecle, & d'un siecle même dans les forêts qu'on exploite réguliérement, que je tiens d'une personne digne de foi, qu'un particulier ayant voulu saigner une fange dans une forêt, avoit découvert, à quatre pieds de profondeur, une place où on avoit brûlé du charbon

qui s'étoit encore tellement conſervée, qu'elle ne paroiſſoit pas dater d'une grande antiquité. D'où on peut inférer avec fondement, que preſque toutes les fanges des forêts ne ſe ſont formées que peu à peu par des couches de terreau de feuilles & de ramilles pourries, dont les ſources & les rigoles des fontaines ont été ſucceſſivement recouvertes ; la même cauſe & le même effet ayant eu lieu dans les fonds, ſur les revers des montagnes & ſur les hauteurs.

Ce que je viens de dire prouve pareillement que dans tous les bois & forêts où il ſe trouve beaucoup de ſources, il ſe formera encore dans la ſuite du temps de nouvelles fanges dans des endroits qui ſont actuellement à ſec, & cela, parce qu'il eſt moralement impoſſible que les propriétaires puiſſent empêcher que les ſources & courans des fontaines, principalement lorſqu'ils ne ſont pas conſidérables & aſſez rapides, ne ſoient recouverts & obſtrués par les débris putréfiés des arbres : parce que pour empêcher cet inconvénient il faudroit, pluſieurs fois par an, non-ſeulement nettoyer chaque ſource à ſon origine, mais auſſi déblayer toutes les feuilles, les ramilles & branchages qui ſe trouvent dans toute la longueur du courant qu'elle forme, & même lui creuſer un canal proportionné au volume de l'eau que fournit la ſource. Ces ſoins & ces attentions ſeroient praticables pour ceux qui ne poſſéderoient que de petites portions de bois, mais non pas pour les propriétaires des vaſtes forêts.

Ce défaut de ſoin & d'attention eſt auſſi la cauſe que dans toutes les forêts où il ſe trouve des hauteurs évaſées en baſſin, les ſeules neiges & eaux de pluie qui s'y ramaſſent dans les ſaiſons pluvieuſes & humides, & qui ne trouvent pas une pente ſuffiſante pour ſe

Digitized by Google

décharger, ſont capables de former peu à peu des fanges conſidérables, tant par la ſtagnation d'une plus grande quantité d'eau qui s'évapore moins dans les forêts, que ſur des endroits découverts, que par les couches épaiſſes que les feuilles forment chaque année ſur la ſuperficie de ces eaux croupiſſantes; ce qui empêche encore plus efficacement l'évaporation & le deſſéchement du terrein, qui n'eſt preſque jamais complet, même dans les plus grandes ſéchereſſes.

Cette eau ne manque pas de détériorer tellement la végétation des arbres, tant de haute futaie que de raſpe, que peu à peu ceux-ci deviennent rabougris & périſſent enfin entiérement; de ſorte que ce terrein ne produit à la fin que quelques buiſſons languiſſans, des ronces, des joncs, de la mouſſe & d'autres herbes acerbes aquatiques, qui ne ſont d'aucune utilité ni pour les hommes, ni pour le bétail.

Outre que ces ſortes de fanges, principalement lorſqu'elles n'ont aucune décharge par un endroit plus déclive de la hauteur, ne ſe trouvent jamais entremêlées de puits profonds, ſoit découverts, ſoit recouverts d'un gazon mouvant, comme celles qui tirent leur origine des ſources cachées: il eſt encore facile de diſtinguer les autres de celles-ci, en les obſervant & les ſondant dans le temps d'une ſéchereſſe extraordinaire. Car pour lors les premières ſe trouvent preſque entiérement à ſec, & les ſecondes, quoiqu'en apparence ſeches ſur la ſuperficie, ne le ſont pas exactement dans tous les points de leur étendue, quand même les ſources qui leur donnent naiſſance ſeroient de nature à tarir en été; néanmoins à travers le ſol qui les recouvre, il s'éleve pendant la ſéchereſſe, des vapeurs humides, dont la ſuperficie demeure conſtamment imprégnée: de ſorte qu'à ce ſeul indice,

indice, il feroit facile d'obferver & de remarquer la place d'où ces fources jailliffent fous terre, pour leur creufer des décharges lorfqu'on voudroit entreprendre le defféchement de ces terreins fangeux.

Ainfi lorfqu'on fe fera affuré que les fanges des bois, fituées fur des hauteurs en baffin ne proviennent uniquement que des eaux ftagnantes & croupiffantes des pluies & des neiges, il ne s'agit que de bien examiner la partie la plus déclive de ces hauteurs, & par conféquent la plus favorable à la décharge principale, & de creufer dans cet endroit, felon cette direction, un foffé, auquel on feroit aboutir tous les autres paralleles, que l'on creuferoit dans toute la longueur & la largeur du terrein fangeux. Et dans ce cas il n'en faudroit pas, à beaucoup près, un auffi grand nombre que lorfque la fange proviendroit de plufieurs fontaines qui fourniffent continuellement de nouvelles eaux : outre que la qualité fpongieufe du fol favorife de loin en loin l'écoulement des eaux croupiffantes.

Mais lorfque la fange des bois, foit fur les hauteurs, foit dans le revers ou dans le fond, tire fon origine des fources vives cachées & recouvertes des débris des végétaux; pour lors il eft indifpenfable d'examiner & de découvrir chaque fource & la direction ou la pente naturelle de fon cours, pour leur procurer enfuite une décharge convenable & aifée, par les moyens que j'ai indiqués ci-deffus, en parlant des fanges fituées dans des terreins découverts.

Sur quoi on doit remarquer en général que tous les fraix & dépenfes qu'on feroit pour creufer des canaux & des foffés capables de remédier aux épanchemens & infiltrations aqueufes, feroient à pure perte, fi on n'avoit foin d'entretenir ces mêmes déchar-

Digitized by Google

ges, en les nettoyant tous les ans, des terres, du limon & des autres immondices qui ne manqueroient pas de les remplir entiérement au bout de quelques années. Et cet inconvénient auroit d'autant plus facilement lieu dans les bois & les forêts, que les feuilles seches qui tombent tous les ans produiroient indubitablement cet effet.

Pour parvenir à ce but, il ne s'agit que de mettre en tas, de distance en distance, la terre, le limon & les autres immondices qu'on retire en nettoyant ces fossés & canaux. Cette opération est d'autant plus facile à faire, qu'on ne l'entreprend ordinairement que dans le temps de sécheresse, lorsque ces boues ont assez de consistance pour pouvoir être entassées.

Si on se propose de faire servir cet engrais pour le terrein même d'où on l'a tiré, pour lors après l'avoir laissé en petit tas pendant tout l'hiver, il ne s'agit que de le répandre uniformément sur tout le canton, au printemps prochain, un peu avant la pousse des herbes. Mais si on a envie de s'en servir comme d'engrais sur des terres plus éloignées, pour lors on peut faire de deux choses l'une, ou transporter tous ces petits tas sur le champ même qu'on veut amender, en l'y amoncelant en un tas qu'on laissera ainsi pendant tout l'hiver & même plus long-temps; ensuite de quoi on le répandra uniformément sur les champs avant que de les labourer; ou bien, ce qui seroit incomparablement meilleur, on creusera une fosse plus ou moins profonde, proportionnellement à la largeur de la place sur laquelle on met ordinairement le fumier, on la remplira de toute cette boue qu'on y aura transportée, & on posera là-dessus, peu à peu tout le fumier. Sur les terres qu'on voudra engraisser, on transportera finalement cette espèce de

Digitized by Google

terreau imprégné de la fubftance graffe & urineufe du fumier, laquelle, fans cela, s'écouleroit en pure perte fur des champs ou prairies qu'on voudroit amender; & ce dernier engrais récompenferoit furabondamment les dépenfes qu'on auroit faites pour nettoyer les foffes & tranfporter la boue.

On peut encore ajouter à cela que ces fortes de boues ramaffées dans les foffés des terreins fangeux fitués dans les bois peuvent par cette méthode former un engrais de beaucoup fupérieur à celui que fourniffent les foffés des terreins fangeux découverts; parce que les premières font entre-mêlées de beaucoup de feuilles & de branches pourries, & font par-là plus propres à former un terreau fertilifant.

Comme il fe trouve ordinairement dans les fanges fituées fur des hauteurs plus ou moins de puits, fouvent d'une profondeur confidérable, qui ne proviennent que d'un défaut local du fol plus poreux que les eaux y ont entiérement détrempé & réduit en une boue très-liquide; fi après le defféchement on laiffoit ces places découvertes, ces puits conferveroient leurs eaux pendant plufieurs années, non-feulement parce qu'étant concentrées dans ces profondeurs, elles ne pourroient s'évaporer; mais auffi parce que les pluies & les neiges leur en fourniroient tous les ans de nouvelles; outre qu'ils pourroient occafionner des accidens funeftes au bétail qu'on employeroit pendant les premières années pour labourer le terrein qui les environne.

Par conféquent il eft abfolument néceffaire de fe fervir de pierres ou de l'aguaiffe qu'on pourroit raffembler fur la place même, en creufant les différens foffés & canaux de décharge, ou dans les environs de ces fanges pour combler ces puits jufqu'à une certaine hauteur. On pourra enfuite les recouvrir

Digitized by Google

entiérement, ſoit avec la terre qu'on aura tirée des mêmes foſſés, ſoit avec celle qu'on emportera des parties les plus ſaillantes des environs de la fange.

Mais ſi ces puits ſe trouvoient en grand nombre, ou s'ils étoient ſi profonds qu'on ne pût pas les remplir dans la première & ſeconde année ſans s'expoſer à des fraix exorbitans, le propriétaire, pour ne pas s'appercevoir de la dépenſe, y gagneroit toujours beaucoup s'il ſe bornoit à en combler un ou deux dans le cours d'une année.

Après le deſſéchement des fanges des bois & forêts ſituées ſoit ſur des hauteurs, ſoit ſur les revers, ſoit dans les fonds, opéré de la maniere que j'ai détaillée ci-deſſus en parlant de ces forêts de fanges ſituées dans des endroits découverts; le propriétaire n'entendroit pas bien ſes intérêts, s'il ſe contentoit de labourer ſimplement ce terrein, & enſuite d'y planter ou ſemer du bois. La recrue ne ſeroit que très-languiſſante, & il faudroit beaucoup de dépenſes & un grand nombre d'années avant que d'en tirer le moindre profit; car par le trop long ſéjour des eaux, ce terrein ſe trouveroit tellement détérioré, dégraiſſé, compact & crud, que les racines chevelues des arbres ne pourroient pas s'y inſinuer commodément, & encore moins y trouver la quantité néceſſaire des ſucs propres à la végétation.

Il eſt donc indiſpenſable que cette terre devienne meuble par les labours, & qu'on y détruiſe les ſubſtances végétales aquatiques qui s'y multiplieroient de préférence & qui conſommeroient le peu de ſucs végétaux qui devroient ſervir à l'accroiſſement des arbres ſemés & plantés. Or, pour ſatisfaire au but qu'on ſe doit propoſer pour garnir ces terreins en bois, on ne pourroit pas leur donner de meilleure préparation

Digitized by Google

que d'essarter leur superficie, ranger les mottes en grand tas, les réduire en cendres, les répandre sur tout le terrein, lui donner plusieurs labours & y semer pendant une année ou deux des grains convenables au sol & au climat, comme je l'ai dit ci-dessus, en parlant des fanges desséchées situées sur les hauteurs découvertes. Du moins les deux récoltes payeront suffisamment, & au-delà, les fraix qu'on aura faits pour préparer convenablement ce terrein à la production des arbres dont on les voudra garantir, soit par la plantation, soit par les semences.

La qualité du sol & celle du climat doivent décider chaque propriétaire en faveur de l'une ou de l'autre méthode, selon les différens effets que j'en ai vus dans différens cantons du Pays-Bas & de la province de Luxembourg; la plantation des arbres m'a paru mieux réussir dans les terreins sablonneux & dans le climat doux que dans le sol argilleux ou graveleux des climats plus rudes, & la raison en est simple; parce que la partie chevelue des racines s'insinue plus aisément dans les premiers terreins, & que les gelées printanieres ne font pas tant de tort à ces jeunes arbres dans la première année de leur plantation, tandis que dans les autres il arrive tout le contraire, au détriment de la plantation; mais après tout, cette méthode de recruter une forêt est certainement plus frayeuse, parce qu'il est absolument nécessaire de sarcler la terre autour de ces jeunes arbres pendant plusieurs années, sans quoi elle ne pourroit pas leur fournir assez abondamment les sucs nécessaires à leur végétation. Cette opération est encore plus nécessaire & plus dispendieuse lorsqu'on entreprend de regarnir ces terreins en bois par la semence; outre que par cette derniere opération, la crue des arbres est incomparablement plus longue, & le profit qu'on en peut retirer plus tardif.

Digitized by Google

Donc pour éviter les deux inconvéniens, ſavoir: les fraix de l'eſſartage & la longue attente du bénéfice, je conſeillerois la méthode que j'ai vu pratiquer avec ſuccès par des particuliers. Elle conſiſte à planter aſſez épais de jeunes arbriſſeaux de bois blanc de deux ou trois années, & de les receper preſqu'à fleur de terre dès qu'ils ont bien pris racine; par ce moyen chaque arbriſſeau, en produiſant l'année d'enſuite pluſieurs jets à la fois, devient un buiſſon, & les buiſſons, en rempliſſant d'abord tout le terrein, produiſent une ombre capable de ſuffoquer, ou du moins de nuire conſidérablement à la végétation des herbes. Au bout de cinq ou ſix ans, on peut déjà rabiner tout ce canton en laiſſant ſubſiſter dans chaque buiſſon le jet le plus haut & le plus vigoureux, & couper tous les autres par le pied. Pour lors la racine ne fourniſſant plus qu'à un ſeul jet, celui-ci profite tous les ans à vue d'œil, & au bout de dix ou quinze ans, on le peut élaguer de la moitié des jeunes arbres qu'il contient, ſans qu'il paroiſſe qu'on y a touché & enſuite de cela le traiter comme un bois de raſpe, ou bien le laiſſer venir en bois de haute futaie.

J'ai dit ci-deſſus qu'on doit faire ce plantis en bois blanc, & cela afin que, ce bois venant plus vîte & plus aiſément dans un ſol qui, malgré le deſſéchement, eſt plus humide que ſec, ce terrein ſoit auſſi plus vîte garni en bois. Mais ſi on y vouloit faire revenir une recrue de chênes ou de hêtres, on y parviendroit aiſément & ſans fraix, quoiqu'à la longue; car lorſque cette plantation ſeroit venue en buiſſon, il ne s'agiroit que d'y éparpiller, un peu avant la chûte des feuilles, quelques poignées de glands ou de la faine, dont la plupart ne manqueroient pas de le-

Digitized by Google

ver la seconde année, & pour lors il ne s'agiroit que de conserver ces jets en élaguant le reste du bois.

Tout ce que je viens de dire sur la méthode de remettre en nature de bois les terreins fangeux desséchés sur les hauteurs & les revers, peut également avoir lieu pour les fanges desséchées, situées dans les fonds qui exigent la même préparation du terrein & une méthode de plantation toute pareille. Mais comme dans ces sortes de fonds il seroit beaucoup plus difficile d'entretenir le desséchement qu'on y auroit pratiqué, & que du moins les chênes & hêtres n'y réussiroient pas si bien que sur les hauteurs & les revers, le propriétaire trouveroit un avantage plus considérable à remettre ces fonds en nature de prairie, puisque le sol se prêteroit plus aisément à cette sorte de culture, & qu'on pourroit entretenir avec beaucoup plus de facilité le desséchement qu'on y auroit pratiqué; les eaux surabondantes serviroient même aux arrosemens en temps de sécheresse, le limon & les boues qu'on retireroit des fossés & canaux nettoyés, pourroient être employés soit comme engrais, soit pour remplir les enfoncemens, ou pour rehausser le sol, & le mettre plus à sec. Et par conséquent ce terrein fourniroit un revenu annuel, qui surpasseroit de beaucoup celui qu'on n'en retireroit qu'au bout de quinze ou trente ans, si ce fond étoit réduit en nature de bois; il seroit même en risque dans ce dernier cas de redevenir fangeux au bout de quelques années.

Digitized by Google

IV. SECTION.

Des marais, des hauteurs & des fonds provenant des sources & des ruisseaux.

LES marais ont la même origine que les fanges; de sorte que tout ce que j'ai dit sur ces dernieres dans la section précédente, peut s'appliquer aux premiers, qui ne différent des autres que par une plus grande quantité d'eau croupissante dans le bassin qu'ils forment. Dans les Provinces des Pays-Bas Autrichiens & dans le Luxembourg, il se trouve très-peu de marais sur les hauteurs évasées en bassins, & très-peu tirent leur origine des sources des fontaines. La plupart situés dans des enfoncemens plus bas que les rivieres voisines, se forment, ou par les fréquens débordemens, ou par les infiltrations souterreines de ces rivieres mêmes; & il y en a très-peu qui doivent leur origine à l'eau de la mer; cette derniere espèce de marais est cependant plus commune dans la Hollande & la Zélande. Pour mieux éclaircir le desséchement, qui pourroit être pratiqué relativement à ces différentes sortes de marais, il faut dire quelque chose de chacune en particulier.

Je ne connois dans toute la partie montagneuse des Pays-Bas, aucun véritable marais situé sur une hauteur creusée en forme de bassin, excepté quelques fanges dans la Province de Luxembourg, situées au Nord, & Nord-Est, qu'on pourroit appeller de ce nom parce que la fange y est plus délayée & détrempée, &

Digitized by Google

& plus remplie de puits plus ou moins profonds, que d'autres situées pareillement sur des hauteurs.

Par conséquent tout ce que j'ai dit dans la section précédente, sur le dessèchement de cette dernière espèce de fange, peut s'appliquer relativement aux autres plus marécageuses, avec cette différence néanmoins, que lorsqu'on entreprend de dessécher ces espèces de marais, il faut choisir, par préférence, la première pente de la hauteur qui correspond au ruisseau ou à la riviere la plus considérable du fond voisin, pour creuser le principal fossé de décharge, qui doit, outre cela, avoir une largeur & une profondeur plus considérable, proportionnellement à la plus grande quantité d'eau qui est à décharger. Si néanmoins il se trouvoit déjà une décharge naturelle quoiqu'insuffisante & peu considérable dans quelque partie déclive de cette hauteur, ce qu'on reconnoît aisément par l'humidité du terrein, ou par le prolongement déclive de la fange, il faudroit préférer cette pente dans cette direction, pour y creuser le fossé de la décharge principale, quand même il ne couleroit aucun ruisseau dans le fond contigu; parce qu'alors ce nouveau ruisseau pourroit servir à fertiliser toute cette côte, & y pratiquer des prairies, au moyen des arrosemens convenables. Car quoique les eaux marécageuses croupissantes ne soient pas propres à favoriser la végétation de l'herbe & du gazon, néanmoins après le dessèchement de la fange marécageuse, les eaux n'y étant plus croupissantes perdent leur qualité nuisible, & deviennent propres à l'engrais des prairies, en participant à celui dont on impregne le terrein que l'on cultive après son dessèchement. A proportion de l'agrandissement du fossé de la décharge principale qu'exigent ces sortes de marais, on sent

Digitized by Google

bien que tous les autres canaux & fossés qui entrecoupent toute la hauteur en plus ou moins grand nombre, à proportion de celui des sources qui donnent origine aux marais, doivent avoir également plus de largeur & de profondeur, & que pour disposer ce terrein desséché à une culture bien entendue, on doit employer les opérations que j'ai préscrites ci-dessus pour les hauteurs purement fangeuses. Il est moins rare de trouver dans les Pays-Bas, principalement dans le Hainaut, le Namurois & la Province de Luxembourg, des marais situés dans les fonds, & provenans des sources, soit ouvertes, soit cachées, & des ruisseaux qui n'ont pas un écoulement suffisant pour pouvoir mettre à sec le terrein, lorsqu'il feroit plus convenable & plus profitable pour la culture. Ce que j'ajoute exprès, parce qu'il y a de ces sortes de marais dont les propriétaires tireroient plus de profit à en former des étangs, pour y nourrir, élever & conserver du poisson, qu'en les réduisant entiérement à sec pour la culture.

Il s'en trouve aussi qui sont situés de maniere que le propriétaire auroit plus de facilité & de profit, en réduisant une petite partie de ce terrein en étang, & en mettant le reste à sec. Cela peut avoir lieu principalement dans le cas où les sources ou ruisseaux, qui forment le marais, seroient très-considérables, soit par leur nombre, soit par le volume d'eau qu'ils fournissent, & que le bassin s'étendroit à une très-grande longueur avant que de procurer une décharge assez déclive aux eaux, pour pouvoir dessécher la largeur du fond dans toute sa longueur. Il est bien vrai qu'un pareil desséchement pourroit absolument se pratiquer, au moyen d'un fossé assez large & profond, qui régneroit dans le milieu de toute la lon-

gueur d'un bout à l'autre ; mais dans ce cas les fraix à faire pour creuser ce fossé, seroient non-seulement très-considérables, mais encore augmentés & perpétués par l'entretien annuel d'un si long canal, & le profit clair & net qui pourroit résulter annuellement du desséchement de ce terrein, se réduiroit à très-peu de chose.

Le propriétaire auroit donc beaucoup plus de facilité à changer en un étang ou reservoir d'eau la portion du marais la plus voisine des sources ou ruisseaux qui lui donnent l'origine, en la séparant du reste par une bonne digue transversale ; après quoi faisant ébouler la terre & le limon de cette portion renfermée jusqu'à une profondeur proportionnée à la base de la digue, & lui ayant procuré une décharge convenable, il pourroit pour lors travailler efficacement au desséchement durable du reste de ce marais. Par ce moyen l'eau moins croupissante de l'étang deviendroit plus convenable à la conservation & à la multiplication du poisson qu'il y nourriroit, & cet article seul lui procureroit un revenu très-considérable, relativement au capital qu'il auroit exposé, tant pour la formation de l'étang que pour le desséchement du reste du marais ; de sorte qu'il pourroit compter avoir acquis pour rien le revenu annuel & le fonds de ces terres desséchées.

Digitized by Google

V. SECTION.

Des marais provenant des rivieres ou de la mer.

Nous voilà enfin parvenus à la partie la plus difficile & la plus frayeuse des desséchemens, savoir : des marais qui tirent leur origine des grandes rivieres ou de la mer, qui est pourtant celle qu'il importe le plus de savoir & de pratiquer, parce qu'il existe encore beaucoup de ces marais principalement dans la Flandre & sur les côtes maritimes, malgré les progrès considérables que la science & le zèle de l'agriculture ont faits depuis un certain nombre d'années, & les soins dispendieux qu'on s'est donnés en particulier dans le pays susdit pour le desséchement des endroits marécageux.

Dans tous les cantons des pays plats, qui ne sont que peu ou pas du tout montagneux, où il se trouve des enfoncemens plus ou moins vastes & considérables dans le voisinage des grosses rivieres, & qui sont de niveau ou même plus bas que leur lit ordinaire, il se doit nécessairement former des amas d'eau proportionnés à l'étendue & à la profondeur de ces enfoncemens, à chaque débordement tant soit peu considérable de la riviere. Néanmoins cette inondation particuliere ne sera que passagere, tout comme celles des autres terreins qui avoisinent la riviere débordée, si la concavité de ce terrein particulier n'est pas assez considérable, & s'il y a à quelqu'une de ses

Digitized by Google

extrêmités une pente suffisante pour l'écoulement plus ou moins prompt des eaux, après le débordement; au pis aller le desséchement complet y sera plus lent que dans les terreins adjacens plus convexes. Mais si cet enfoncement est plus considérable, & le terrein d'une nature plus spongieuse, il s'y pourra former une fange, pour le desséchement de laquelle il faudra se servir des moyens que j'ai indiqués ci-dessus dans la troisième section.

Mais si la profondeur du terrein enfoncé est plus considérable, s'il n'y a pas de pente pour la décharge, & que le soleil au printemps & en été ne puisse pas mettre ce terrein parfaitement à sec; pour lors il doit s'y former nécessairement un marais dont l'évaporation par l'air, le vent & le soleil sera toujours en partie remplacée par les pluies & les neiges qui tombent plus ou moins pendant toute l'année; remplacement néanmoins qui ne sera pas suffisant pour prévenir les qualités nuisibles qu'une pareille eau communique naturellement à l'air par sa stagnation. Aussi les suites pernicieuses qui proviennent d'une pareille cause dans un pays où il se trouve beaucoup de ces marais, devroient engager l'autorité publique à obliger les propriétaires à les dessécher.

Pour procéder avec succès à cette opération, il faut commencer par prendre le niveau du fond de ce marais avec la superficie du lit de la riviere dans des temps non pluvieux. Si ce fond n'est pas plus bas que celle-ci, il ne s'agit que de choisir un temps convenable pour creuser un ou plusieurs fossés d'une profondeur au niveau de ce fond, & les conduire en droiture jusqu'à la riviere. On ne doit pas craindre ici, qu'à la moindre crue de la riviere l'eau se répande tout de suite par le même fossé sur le même

terrein. Car quand même on n'y feroit autre chose que le fossé de décharge, il faudroit toujours un débordement pareil ou plus extraordinaire pour y former un marais comme ci-devant, mais qui ne seroit que passager. Car dès que les eaux se retireroient, ce même terrein se remettroit à sec par le moyen de ces mêmes fossés de décharge.

Néanmoins comme on ne se doit pas contenter de pratiquer uniquement ces fossés de décharge, mais qu'on doit encore pratiquer dans toute l'étendue de l'emplacement de ce marais des tranchées transversales, aboutissantes aux fossés de décharge, pour rehausser le sol par planches en dos-d'âne, ce terrein ne risquera jamais d'être inondé par les crues d'eau peu notables de la riviere, parce qu'alors l'eau qui regorge n'outrepassera ni les fossés ni les tranchées. La partie la plus élevée qu'on doit cultiver, sera toujours à l'abri de cette legere inondation. Si néanmoins on veut absolument prévenir tout regorgement d'eau dans ces fossés, il ne s'agit que de construire à l'endroit de leur décharge dans la riviere, une espèce d'écluse qu'on tiendra exactement fermée lorsque les fossés auront été déchargés de leurs eaux après les grandes inondations.

La distribution de ces terreins marécageux desséchés en planches à dos-d'âne, ne peut s'exhausser ni suffisamment ni notablement pendant les premieres années, parce qu'on ne peut pas faire les tranchées d'une profondeur beaucoup plus considérable que la superficie ordinaire de la riviere; car alors toute l'eau de celle-ci ne s'écouleroit pas par les fossés de décharge. Ainsi pour rehausser entiérement le fond marécageux, de maniere qu'il ne puisse plus s'y former un marais permanent, même dans les débor-

Digitized by Google

demens les plus conſidérables, on peut ſe ſervir de deux méthodes, pour rehauſſer ce fond, dont la premiere plus prompte eſt plus frayeuſe, la ſeconde plus lente exige moins de dépenſe.

On viendra à bout de faire le premier deſſéchement en tranſportant ſur ces planches la terre qu'on prendra dans le voiſinage plus exhauſſé & convexe de ce fond, lorſqu'on en a la propriété, ou qu'on ira chercher plus loin dans les terreins qui ne ſont pas ſujets aux inondations. Le ſecond conſiſte à tranſporter tous les ans ſur les planches qu'on voudra exhauſſer, les terres & le limon qu'on retirera des foſſés de décharge & des tranchées qu'on doit abſolument nettoyer, & par ce moyen, au bout de quelques années, on parviendra, ſans preſque s'en appercevoir, à exhauſſer autant qu'on voudra, tout le terrein marécageux; de ſorte qu'au bout de pluſieurs années, il ne ſera preſque plus ſujet même aux grandes inondations.

La méthode de deſſéchement que je viens d'expoſer, n'eſt pas praticable, lorſque ces marais par inondation, ſitués dans le voiſinage des rivieres ſont conſidérablement plus enfoncés que le lit de ces dernieres, & que par là il eſt impoſſible de décharger ces eaux croupiſſantes par des foſſés qui puiſſent ſe décharger directement dans la riviere, & qu'outre cela il ne s'y trouve pas une pente ſuffiſante. Dans ces circonſtances, qui occaſionneroient certainement beaucoup plus de fraix au propriétaire qui voudra entreprendre ce deſſéchement, il faudra qu'il prenne ou qu'il faſſe prendre le niveau entre le fond de ſon marais, & la ſuperficie de la riviere (dans un temps de ſécheresſe) ſituée beaucoup plus bas que ſon marais, ce qui formera une diſtance plus ou moins grande, relativement au plus ou moins de rapidité

Digitized by Google

du cours de la riviere, & du plus ou moins de sa pente déclive.

Par ce niveau, il pourra déterminer la distance à laquelle il pourra conduire un fossé de décharge dans une direction parallele au cours de la riviere, qui doit prendre son origine au bord le plus déclive de son marais, au niveau du fond, & se terminer obliquement dans la riviere, par un rapprochement gradué & insensible, de maniere que ce fossé puisse avoir une pente suffisante à la décharge complette de toutes les eaux du marais. C'est dans ce cas principalement que l'extrêmité de ce fossé, dans l'endroit où il se décharge dans la riviere, doit avoir une petite écluse qu'on puisse fermer lorsque les eaux du marais se seront écoulées, pour que les eaux de la riviere, dans le cas de leur crue fréquente, à l'occasion des grosses ou longues pluies, ne puissent pas refluer dans le fossé.

Pour mettre plutôt & plus efficacement à sec tout le fond de ce marais, après qu'on l'aura épuisé, on pourroit ensuite l'entrecouper de quelques tranchées ou petits fossés qui aboutiroient au principal fossé de décharge; ce qui serviroit en même temps à rehausser un peu le terrein de ce fond marécageux, qu'on pourroit encore rehausser davantage, soit par les terres que fourniroit l'excavation du fossé principal, soit par d'autres moyens que j'ai indiqués ci-dessus. Et par-là on empêcheroit que ce terrein ne fût plus inondé, du moins aussi considérablement dans la suite par les débordemens réitérés de la riviere.

Après le desséchement complet de ces sortes de marais, il s'agit de fertiliser ces terreins, qui sont purement limoneux, mais qui demeureroient bien du temps avant que de produire des végétaux utiles à

l'homme

Digitized by Google

l'homme ou au bétail, si on les laissoit simplement dans l'état où ils sont, sans leur donner d'autres préparations. Il seroit encore impossible de leur donner celles que j'ai indiquées dans les sections précédentes, par la réduction de leur superficie en cendres; car ces sortes de terres, principalement dans la Flandre, ne contiennent pas de substances végétales qui puissent être brulées. Au contraire, le feu vitrifieroit plutôt ce limon, qu'il ne le calcineroit. Il n'y a donc que deux moyens, qui, séparement ou ensemble, pourroient disposer ce terrein à la fructification.

Le premier consiste à les amender, soit avec la chaux, soit avec la marne, soit avec du sable, ou du fin gravier. On pourroit choisir entre ces quatre substances, celle que le propriétaire pourroit se procurer le plus aisément & à moins de fraix. Elles servent généralement toutes les quatre à diviser la trop grande ténacité de ce fond limoneux, & à empêcher son endurcissement trop compact en cas de sécheresse, & les deux premieres fournissent, outre cela, un engrais animal aux végétaux qu'on y doit cultiver dans la suite.

Le second consiste dans les fréquens labours qu'on doit nécessairement donner à cette terre limoneuse, tant pour la rendre plus meuble à recevoir plus aisément les racines & leurs ramifications chevelues, que pour la disposer à être plus facilement imprégnée par les influences fécondantes & fertilisantes de l'air & des engrais. Et même dans le cas que le premier moyen seroit impraticable, celui-ci pourroit suffire à la préparation de cette terre, quoique pourtant sa fertilisation seroit plus prompte, si on pouvoit les employer tous les deux à la fois.

C'est aussi dans les vues d'y multiplier, même mal-

Digitized by Google

gré ſoi, les labours dans le temps même qu'on la feroit fructifier, que je conſeillerois d'y planter, avant toute autre choſe, des topinambours ou des pommes-de-terre pendant les deux ou trois premieres années. Car premiérement ce legume exige néceſſairement qu'on remue deux ou trois fois la terre autour de chaque plante, ce qui eſt preſque équivalent aux labours, & ſert à diviſer les glebes limoneuſes. En ſecond lieu, après la récolte on y peut encore mettre les cochons, qui, en glanant ce qui peut être reſté dans la terre, donnent encore un nouveau labour plus profond à ce terrein. En troiſième lieu, les branches qu'on laiſſe ſur le champ après la récolte, ramaſſées, miſes en tas & brûlées au printemps prochain, avant ou après qu'on a labouré le terrein, fourniſſent encore des cendres, leſquelles, quoiqu'en petite quantité, peuvent lui ſervir de correctif & d'engrais, & quoiqu'un pareil terrein limoneux, ſans avoir reçu de fumier ou d'autres engrais, ne puiſſe produire une récolte fort abondante de ces légumes, néanmoins ce défaut ſera toujours ſuffiſamment compenſé par les avantages ci-deſſus mentionnés, & le terrein ſe trouvera d'autant mieux préparé à une culture plus lucrative.

Ce ſera donc après cette premiere culture qu'on pourra cultiver ce terrein en prairie, en commençant par des artificielles & finiſſant par les naturelles, à peu près de la même manière que j'ai détaillée dans les ſections précédentes, eu égard néanmoins dans le choix des herbes, à celles qui proſperent ordinairement le mieux dans le pays où ces terreins ſont ſitués; ou bien en les deſtinant à la culture du bled & des marſages, à quoi ces terres pourront à la ſuite devenir auſſi propres que les autres: d'autant plus qu'une

Digitized by Google

terre limoneuſe n'eſt pas ſtérile de ſa nature, mais ſeulement par ſon excès; puiſqu'il ſe trouve dans pluſieurs pays quantité d'étangs d'une très-grande étendue, dont, ſans autre engrais, on cultive avec ſuccès le terrein en grains pendant deux ou trois ans, après qu'ils ont ſervi pendant quelques années à élever, nourrir & engraiſſer une quantité prodigieuſe de poiſſons.

Les marais qui ſe forment par infiltration & par un ſimple débordement le long des fleuves & des groſſes rivieres, ſont bien plus difficiles à deſſécher, & exigent pour cela beaucoup plus de fraix que les précédens. Ils ſont outre cela plus communs dans les pays plats, tels que la Flandre & la Hollande, dont le ſol, uniquement formé par des alluvions, eſt plus aiſé à être imbibé & détrempé par l'action des eaux, & où les rivieres, faute de pente aſſez roide, coulent très-lentement. C'eſt ce qui eſt cauſe que l'eau, ſelon les loix hydrauliques, agit en tout ſens & dans toutes ſes directions avec une force proportionnée à ſa profondeur.

Pour deſſécher ces ſortes de marais, il s'agit de deux choſes indiſpenſables. Premiérement, il faut trouver le moyen de faire écouler entiérement l'eau croupiſſante contenue dans ce baſſin. En ſecond lieu, il s'agit d'empêcher l'infiltration ſouterreine de la part de la riviere.

Quant à la premiere, pour peu qu'on puiſſe remarquer une petite décharge de ces eaux croupiſſantes par quelque pente déclive du baſſin, il ne s'agit que de ſuivre la même direction, en pratiquant un foſſé aſſez large & profond pour évacuer entiérement l'eau de ce marais.

Mais ſi l'on ne voit aucun indice d'une décharge

Digitized by Google

préexiſtante, & qu'au contraire, l'on découvre par le nivellement, que la ſuperficie du marais eſt de la même hauteur que celle de la riviere, on peut préſumer avec fondement que ce marais n'a aucune décharge ſouterreine, & que ces deux ſuperficies, par leur communication ſouterreine, ſuivent naturellement la loi des liquides, qui eſt d'être de niveau entr'eux.

Mais ſi ſelon le nivellement, la ſuperficie de l'eau croupiſſante eſt plus haute ou plus baſſe que celle de la riviere, & qu'il ne paroiſſe aucun veſtige de décharge en dehors, on peut préſumer qu'il s'y trouve quelque décharge ſouterreine, ſoit vers la riviere, ſoit vers un autre fond voiſin plus déclive que celui du marais; & même on pourra découvrir l'endroit par où ſe fait cette décharge, en examinant attentivement le ſol qui l'environne, ſoit par une traînée plus humide qu'ailleurs qu'on remarquera à la ſuperficie, ou par des végétaux aquatiques qui y viendront préférablement à d'autres, ou par des vapeurs plus conſidérables qui s'éleveront de ces places dans les chaudes journées d'été, avant le lever du ſoleil; de ſorte que ſi par ces indices ou d'autres on peut s'aſſurer de la direction préciſe de cette décharge ſouterreine inſuffiſante, on pourra la rendre ſuffiſante & complette, en creuſant dans la même direction un foſſé de décharge aſſez large & profond.

Mais ſi ces deux moyens n'étoient pas praticables, pour lors il faudroit examiner ſi dans les environs de ce marais (en cas qu'il ſe trouvât une diſtance très-notable de la riviere) il n'y auroit pas un fond plus bas que celui du marais qui aboutît à la riviere ou à un autre ruiſſeau qui s'y jette, & ce ſeroit dans la direction qui aboutit à ce fond qu'il faudroit creuſer le foſſé de décharge.

Digitized by Google

Mais enfin si la situation du marais étoit telle qu'il n'y eût d'autre pente dans le voisinage que celle du cours de la riviere, pour lors il faudra nécessairement donner au fossé de décharge une direction parallele & la terminer beaucoup plus bas au lit de la riviere par une abscisse, ainsi que je l'ai déjà dit ci-dessus, en parlant des marais formés par les débordemens & les inondations.

Après avoir pratiqué de la maniere que je viens de dire le fossé de décharge & épuisé l'eau du marais, on se procurera en même temps l'avantage de pouvoir découvrir au juste, non-seulement si ce marais tire son origine d'une ou de plusieurs sources cachées, ou de l'infiltration des eaux de la riviere, mais aussi la véritable direction & l'étendue de cette même infiltration; ce qui pourra servir de regle de conduite pour la seconde opération.

Ainsi quant à la seconde, je ne trouve pas d'autre moyen pour remédier absolument à l'infiltration souterreine, qui est la cause du marais, que de lui opposer une digue, comme je l'ai dit dans la troisieme section, qu'on exécute en creusant, dans toute la longueur du terrein qui s'infiltre à la distance de cinq à six pieds des bords de la riviere, un fossé de trois à quatre pieds de largeur, & d'une profondeur égale à celle où l'on remarque que l'infiltration a lieu, & en remplissant ce fossé de terre glaise, dont on doit nécessairement piloter chaque couche jusqu'à la superficie. Par-là on rendra tout ce terrein si ferme qu'il sera impénétrable à des infiltrations ultérieures. De sorte même qu'on pourra peut-être dans la suite supprimer entiérement, ou du moins considérablement les fossés qu'on aura dû pratiquer pour la décharge des eaux du marais; principalement si on construit telle-

Digitized by Google

ment la digue souterreine qu'on barrât absolument tout passage à l'infiltration.

Pour prévenir la difficulté qui pourroit se rencontrer de la part de l'eau de la riviere, qui, par son infiltration, rempliroit le fossé à mesure qu'on le creuseroit, il faudra choisir pour cela un temps de sécheresse où la riviere soit la plus basse, & employer à la fois beaucoup d'ouvriers, pour ne pas donner le loisir aux eaux de s'accumuler dans la fosse à mesure qu'on la creusera; & au pis aller, employer une partie des bras qu'on occupe, à vuider la fosse suffisamment creusée, de l'eau qu'elle pourroit contenir, immédiatement avant que d'y jetter & piloter la terre glaise; & si la longueur d'une pareille digue à faire étoit considérable, ce qui n'arrivera pas souvent, il vaudroit mieux, & il seroit plus facile de faire la fosse petit-à-petit & la remplir de terre glaise pilotée, que de la vouloir creuser tout d'un coup dans toute sa longueur. Car dans le premier cas on la vuideroit avec beaucoup plus de facilité, de l'eau qui s'y infiltreroit à mesure qu'on la creuseroit.

Dès que ces sortes de marais se trouvent desséchés & à l'abri des nouvelles infiltrations par les deux opérations que je viens de détailler, il ne s'agit plus que d'employer les méthodes que j'ai indiquées ci-dessus, relativement aux inondations des marais, occasionnées par le débordement des rivieres, pour les fertiliser & retirer une rente lucrative du capital que le propriétaire aura été obligé d'exposer.

Nous voilà enfin parvenus aux dernieres espèces de marais, savoir : ceux qui tirent leur origine des embouchures des rivieres ou même de la mer qui borde les terreins bas de la Flandre, de la Hollande & de la Zélande, principalement dans les endroits, où les

Digitized by Google

habitans n'ont pas encore pu parvenir à leur opposer assez efficacement des digues, & où la nature n'a pas formé de dunes. Les inondations dans ces sortes de terreins sont d'autant plus considérables & permanentes, que le flux de la mer, en refoulant les eaux à l'embouchure des grandes rivieres, les fait déborder plus ou moins, deux fois en vingt-quatre heures & les répand sur des cantons très-vastes, & que le reflux contribue à les miner & à y creuser des enfoncemens, ce qui, à la longue, augmenteroit considérablement l'étendue & la profondeur de ces plages marécageuses, si l'industrie des habitans, par un travail presque continuel & opiniâtre, ne parvenoit à réparer, du moins en partie, ces fréquens ravages.

Il s'agit à présent de proposer la méthode la plus avantageuse de récupérer, sur les bords de la mer ou des embouchures des rivieres, de vastes terreins qui sont entiérement recouverts d'eau, & qui paroissent engloutis pour toujours, soit par leur situation trop basse, soit par les excavations, que des tempêtes & des inondations extraordinaires y ont faites. Il est certain que dans ces sortes de cas on doit donner la préférence à la méthode qui peut servir à récupérer ces terreins inondés, peu-à-peu, de proche en proche, sur celle qui tendroit à récupérer à la fois, une grande étendue de terres submergées. Parce que la premiere est, sans contredit, plus facile, moins frayeuse, plus sûre & plus solide. C'est donc celle qui a toutes ces conditions, que je vais exposer.

Ayant donc choisi toute la lisiere du terrein où l'inondation se termine, il faut prendre de là en avant la distance jusqu'où il n'y eût environ que deux pieds de profondeur d'eau, & y planter, dans l'eau même, selon toute la longueur du terrein, une rangée de

Digitized by Google

piquets de la hauteur de ſix ou ſept pieds, de ſaule ou d'un autre bois blanc qui puiſſe prendre racine par bouture. On peut laiſſer un intervalle de deux ou trois pieds entre chaque piquet. Enſuite avec des baguettes ou autres branchages, qu'on entrelacera en forme de claie dans les intervalles des piquets, on formera une haie depuis le fond de l'eau à la hauteur de cinq à ſix pieds. On y accumulera du ſable ou des terres qu'on pourra trouver dans les environs, dont on formera une terraſſe de niveau avec le ſommet de la haie, que l'on cultivera enſuite de la maniere la plus convenable au ſol & au climat.

Ce ne ſera pas la haie toute ſeule qui ſoutiendra la terraſſe, car naturellement ſoit par l'action des vents, ſoit par le flux qui pouſſera directement les eaux agitées & chargées de ſable ou de vaſe contre les parois de cette haie, ces ſubſtances s'y accumuleront peu-à-peu en tas, dont on pourra faire dans la ſuite un double uſage.

Premiérement, ſi on n'a pas eu aſſez de terre ou de ſable pour donner à la terraſſe l'élévation requiſe, on pourra profiter du temps & des ſaiſons où l'eau eſt baſſe pour jetter par-deſſus la haie cette vaſe ou ce ſable amoncelé, afin de rehauſſer la terraſſe autant qu'il eſt néceſſaire.

En ſecond lieu, ſi on n'a pas beſoin d'exhauſſer la premiere terraſſe, & que l'on veuille gagner plus de terrein ſur les eaux, cette vaſe amoncelée pourra déjà ſervir pour former une ſeconde terraſſe; il ne s'agit alors que de planter & former en avant une ſeconde haie parallele à la premiere, à plus ou moins de diſtance, à proportion du plus ou moins de profondeur de l'eau; & quand même cette diſtance ne pourroit être que de dix ou douze pieds, cela feroit toujours

toujours un terrein considérable, par rapport à la longueur, & par rapport à cette vase amoncelée, on n'auroit pas besoin d'une si grande quantité de terre pour former cette seconde terrasse, qu'on pourroit dans la suite exhausser peu-à-peu par la vase ou le sable qui ne manquera pas de s'amonceler au pied de cette seconde haie.

En continuant ainsi d'avancer de proche en proche dans le sein des eaux par la construction des nouvelles haies & des nouvelles terrasses, on pourroit récupérer tous les terreins que les eaux ont inondés depuis long-temps, principalement lorsqu'elles n'ont pas totalement emporté les terres, & que leur trop grande profondeur ne s'opposera pas à la construction des nouvelles terrasses. Il est vrai que cette méthode est lente, mais aussi est-elle moins frayeuse, plus sûre, & l'ouvrage plus solide & plus durable, que si on en employoit une autre par laquelle on tentât tout d'un coup de gagner sur les eaux une très-grande étendue de terrein.

Il est également certain que, si dans la méthode que je propose, toutes ces rangées de piquets, en prenant racines, formoient, dans la suite, autant de rangées d'arbres, cela ne feroit aucunement nuisible à la culture quelconque du terrein qu'on auroit gagné. En tout cas, s'il étoit nécessaire, ou qu'on le jugeât à propos, on pourroit toujours couper & extirper les arbres des rangées intérieures, & laisser subsister ceux de la deuxieme haie, qui serviroient de barriere aux eaux.

Digitized by Google

VI. SECTION.

Avantages & désavantages des fossés ouverts & couverts.

Comme l'Académie exige, en termes exprès, quelque détail sur les avantages & les inconvéniens des fossés ouverts ou couverts, & que je me serois exposé à de fréquentes redites, ou à embrouiller ces matieres, si j'eusse entrepris de satisfaire à cette question particuliere toutes les fois que j'ai dû parler de ces fossés, il m'a paru plus convenable de renfermer dans une section particuliere, tout ce qui se pourroit dire de plus précis sur cet objet.

Voici trois méthodes différentes, selon lesquelles on peut, dans le cas dont il s'agit, construire des fossés couverts.

Premiérement, après avoir creusé le fossé selon la largeur & la profondeur requises à la décharge des eaux, on y pratique un canal souterrein, en maçonnerie cimentée, ou en pierres seches, ou même en bois qu'on recouvre d'une voute cimentée, ou de pierres plates, ou de bois; on recouvre tout le reste de pierres ou de terre au niveau du terrein. Mais outre que ces sortes de fossés demandent plus de fraix de construction, ils ne sont d'ailleurs ni nécessaires ni utiles, si ce n'est dans le cas où il se trouveroit beaucoup plus bas que le terrein à dessécher, des sources ou des courans d'eau considéra-

Digitized by Google

bles à décharger; encore faudroit-il qu'on pût donner à cette décharge une pente assez forte; sans quoi ces canaux souterreins seroient souvent sujets à se boucher, & pour lors il faudroit à chaque fois rouvrir le fossé dans toute sa longueur, ce qui seroit très-frayeux, sur-tout si le fossé étoit d'une grande étendue & profondeur. D'ailleurs ces sortes de fossés ne conviendroient pas du tout, & seroient très-inutiles au desséchement des terreins, qui devroit s'opérer par une infiltration perpendiculaire des eaux superficielles & plus élevées que le fond du fossé: puisque dans ce cas, qui est le plus fréquent, il n'y a que les deux méthodes suivantes, qui puissent être pratiquées.

La seconde méthode consiste à remplir de pierres brisées ou de cailloutage, le fossé au tiers ou à la moitié de sa hauteur & recouvrir le reste de terre. Par ce moyen, l'eau, de quelque part qu'elle vienne, s'infiltre dans les interstices, & se décharge en coulant à travers ces pierres, vers la pente qu'on lui aura donnée. En ceci il faut observer que le centre & le fond de cette jettée contiennent les plus grosses pierres ou cailloux, afin que l'eau infiltrée y trouve plus d'espace, soit pour se ramasser, soit pour découler, & que les terres que cette eau charie ne passent pas assez aisément pour obstruer à la longue le centre de décharge.

Si les pierres étoient trop rares dans les pays où l'on entreprend ces sortes d'ouvrages, on feroit mal d'y substituer du sable ou du gravier. Car quoique les eaux puissent s'imbiber & se filtrer aisément à travers ces substances, néanmoins le limon qu'elles charient peut aussi obstruer ces filtres sablonneux ou graveleux plus aisément & plus promptement que le cailloutage, comme on le remarque tous les jours dans les

Digitized by Google

fontaines artificielles à ſable. C'eſt pourquoi dans les pays où la pierre n'eſt pas commune, il vaut beaucoup mieux avoir recours à la troiſieme méthode.

Celle-ci conſiſte à ſe ſervir de bois qui ne ſe pourriſſent pas ſi aiſément dans l'eau, tels que ſont par exemple le plane, le hêtre, &c. il ſeroit beaucoup plus facile & moins frayeux d'employer pour cela des fagots, des branchages ou des ramilles; mais auſſi l'ouvrage ne ſeroit pas ſi durable, ces branchages s'entaſſeroient trop à la longue, & ſe pourriroient plus vîte. Il vaudroit mieux ſe ſervir de ce bois ou rond ou fendu, coupé d'une longueur requiſe; on le rangeroit au fond du foſſé alternativement de long & de travers au tiers ou à la moitié de la hauteur du foſſé, & on le recouvriroit enſuite de terre, en obſervant comme ci-deſſus pour les pierres, de faire cet arrangement, de façon que dans le centre & au fond de cette pile de bois, ils ſe trouvaſſent plus écartés entre eux, & plus ſerrés ſur le haut pour prévenir l'obturation que pourroit occaſionner le limon des eaux qui s'infiltrent. Au reſte, tout étant égal d'ailleurs, pour le prix, je donnerois toujours la préférence à la ſeconde méthode ſur la troiſieme.

Il eſt queſtion à préſent de confronter enſemble les avantages & les déſavantages de ces deux ſortes de foſſés, & d'examiner dans quelles circonſtances on doit donner la préférence aux uns ſur les autres.

Premiérement, il eſt certain qu'en pratiquant des foſſés couverts, on gagne plus de terrein à cultiver, & par conſéquent lorſqu'il n'y a pas de contre-indication, il eſt plus profitable & plus lucratif de faire ces ſortes de foſſés dans le pays où le ſol eſt naturellement fertile & de grand rapport; parce qu'alors on ne perd pas un pouce de terrein. Mais cet avan-

Digitized by Google

tage ne doit pas être apprécié à la même valeur dans les pays où le sol n'est pas d'un si grand rapport, principalement lorsque le défaut de cet avantage est compensé par les avantages des fossés ouverts.

On doit encore donner généralement la préférence aux fossés couverts dans tous les cas où les eaux à décharger ne sont pas en quantité considérable, ou que pour le dessèchement on se trouve dans le cas de trop multiplier les fossés, ou de leur donner trop de largeur & de profondeur; parce que dans le premier cas le peu d'eau qu'il y a pour écouler ne vaut pas la peine de s'assujettir tous les ans à nettoyer les fossés découverts. Dans le second on perdroit trop de terrein en laissant ouverts cette quantité de fossés. Dans le troisieme outre la perte du terrein qu'entraîneroit la trop grande largeur de ces fossés, leur profondeur trop considérable rendroit leur entretien trop difficile & trop frayeux; ces fossés étant exposés à de fréquens écoulemens de leurs bords, ce qui fait naître la nécessité de les nettoyer & de les relever plus souvent pendant l'année.

Par rapport à cette derniere raison, on doit aussi préférer les fossés couverts, lorsque le terrein qu'on veut dessécher, est d'une consistance trop molle, par exemple sablonneuse & mouvante, car alors les fossés ouverts exigeroient un entretien trop frayeux, étant dans le cas de s'ébouler & de se remplir fréquemment. Il est en outre nécessaire de construire un fossé couvert toutes les fois que celui-ci doit passer par le fond d'un autre propriétaire pour être déchargé dans un ruisseau ou riviere. Car sans cela le propriétaire du terrein desséché se trouveroit dans l'obligation d'indemniser tous les ans son voisin pour la place qu'occupe le fossé découvert sur le terrein de ce dernier.

Digitized by Google

De même on doit nécessairement donner la préférence aux fossés ouverts, lorsque pour les conduire à un ruisseau ou à une riviere, on les doit faire passer par un terrein intermédiaire plus exhaussé, qui forme une bosse entre les deux extrémités, parce que sans cela ces fossés dans ce terrein en bosse auroient les bords trop élevés, & seroient à tous momens dans le cas d'être entiérement bouchés par l'écroulement des terres.

Voici néanmoins deux inconvéniens qui contrebalancent l'avantage général susmentionné des fossés couverts ; inconvéniens auxquels il faut faire attention, lorsqu'on se détermine à leur donner la préférence dans les cas susdits.

Car il est certain que quelque bien conditionnés qu'ils soient, ils sont sujets à se boucher plus ou moins à la longue par les terres & le limon subtile, que les eaux qui s'y infiltrent, charient & déposent dans les interstices des bois ou des pierres; & pour lors ce n'est qu'avec beaucoup de peine & de fraix qu'on les peut découvrir derechef, & les remettre dans l'état où ils étoient la premiere fois.

Cet inconvénient a encore plutôt lieu, lorsqu'il s'y en trouve précédemment un autre, savoir le défaut d'une pente suffisante pour la décharge de ces eaux souterreines. Car cette pente doit être plus considérable que dans les fossés ouverts ; parce que dans les premiers, l'eau qui se rassemble au fond du fossé par infiltration, doit avoir plus de chasse & de rapidité pour pouvoir entrainer les terres & le limon qui est sujet à se déposer dans les interstices des pierres & des bois par où elle coule pour se décharger.

Ainsi pour prévenir, autant qu'il est possible, ces deux inconvéniens, il faut tâcher de procurer à ces fossés une pente suffisante, & enfin donner tous ses

Digitized by Google

ſoins pour les conſtruire dès le commencement, de maniere que les interſtices, par où l'eau doit s'infiltrer & couler, ne puiſſent pas ſi aiſément s'obſtruer par les terres ou le limon que les eaux peuvent & doivent naturellement charier. On y parviendra, ſi on exécute exactement ce que j'ai preſcrit ci-deſſus en parlant de la conſtruction de ces foſſés.

En ſecond lieu, les foſſés découverts, n'exigeant pas une pente ſi forte que les autres, puiſque les eaux peuvent couler ſans obſtacle, ont cet avantage général, que par le moyen des petites écluſes, on peut en cas de néceſſité ou de grande ſéchereſſe, ſe ſervir des eaux qu'on y ramaſſe pour arroſer les terreins adjacens. Et en outre, le limon qui s'y dépoſe, & qu'on en doit retirer une ou deux fois par an, peut ſervir ou d'engrais à d'autres terres qui en auroient beſoin, ou à rehauſſer le terrein qu'on auroit deſſéché, & le mettre par là plus à l'abri des nouvelles inondations & infiltrations.

Par conſéquent, ils méritent la préférence dans tous les pays où on a beſoin d'engrais pour fertiliſer les terres, à quoi le limon qu'on retire de ces foſſés chaque-fois qu'on les nettoie eſt très-convenable lorſqu'il a été conſervé un an en tas, ou lorſqu'on l'entre-mêle avec ce tas de fumier, & qu'on le place par deſſous. J'ai même vu des prairies trop ſeches, & qu'il n'étoit pas poſſible d'arroſer, ſur leſquelles les propriétaires répandoient ce limon tout fraîchement tiré des foſſés vers la fin de Février & le commencement de Mars. Ils obſervoient d'en couvrir très-légérement les prairies, cette méthode produiſoit autant d'effet que s'ils y euſſent mis du court fumier. Car cet engrais détrempé & uniformément répandu ſur le terrein par les groſſes pluies printanieres qui ſurvenoient, détrui-

Digitized by Google

ſoit la mouſſe, avançoit la pouſſe de l'herbe, & rendoit la végétation plus vigoureuſe. Mais quand on ſe ſervoit de ce limon pour amender des terres arables, en l'y plaçant d'abord la premiere année ſans l'avoir laiſſé pourrir & mûrir en tas, ce n'étoit qu'à la ſeconde année qu'on s'appercevoit de la fertiliſation que cet engrais procuroit à ces ſortes de champs.

L'avantage que le limon des foſſés ouverts qu'on doit nettoyer une ou deux fois tous les ans peut procurer aux prairies & aux champs qu'on poſſède dans le voiſinage, ou celui qu'on trouve en pouvant tous les ans rehauſſer peu-à-peu le terrein qu'on eſt parvenu à deſſécher, compenſe donc abondamment les fraix qu'on doit faire, ou les peines qu'on doit ſe donner pour cette opération indiſpenſable, ſi on veut conſerver en nature le terrein qu'on a reſtitué à la culture par ce moyen.

On doit donner pareillement la préférence aux foſſés ouverts, lorſque les eaux à ſaigner & à décharger ſe trouvent en trop grande quantité, parce que cette décharge s'opérera bien plus aiſément dans des foſſés à découvert, & que l'on pourra plus aiſément remédier au regorgement de ces eaux dans les circonſtances d'un temps trop pluvieux. Cette pratique eſt pareillement préférable, lorſqu'il n'eſt pas néceſſaire d'en conſtruire un grand nombre, de leur donner trop de largeur & de profondeur, ni de les faire traverſer par le terrein d'autrui, ou par des terreins en boſſe. Dans tous ces cas on trouve beaucoup de facilité à les entretenir, outre le profit qu'on en retire pour l'engrais.

Cette préférence doit auſſi avoir lieu, lorſque le terrein qu'on a entrepris de deſſécher, eſt trop ferme & trop compact : car alors les bords étant plus ſolides,

&

Digitized by Google

& moins sujets à des éboulemens, leur entretien devient moins frayeux, & donne la facilité de se servir de l'eau de ces fossés pour rendre les terres plus meubles dans le cas des longues sécheresses, qui font crevasser extraordinairement ces sortes de terreins.

Néanmoins, dans les pays extraordinairement humides par rapport au voisinage de la mer, ou des grosses rivieres, ou du grand nombre d'étangs qu'on y a construits à différens usages, ce seroit un inconvénient pour la santé des habitans & du bétail, que d'augmenter encore l'humidité déja surabondante, en multipliant trop les fossés découverts, & par conséquent l'évaporation des eaux superficielles; ce qui augmenteroit considérablement la masse des vapeurs aqueuses de l'atmosphère. Dans un pareil cas, il seroit plus utile de couvrir ces fossés de décharge, dès qu'il n'y auroit pas à craindre d'autres inconvéniens plus considérables; parce qu'alors ces fossés ne pourroient pas occasionner, à beaucoup près, la même masse de vapeurs, l'eau qui s'y infiltre & qui y coule, n'étant presque pas sujette à l'évaporation.

Mais dans d'autres pays, où l'humidité n'est pas si surabondante, l'évaporation des fossés ouverts, quelque multipliés qu'ils puissent être, sera beaucoup moins préjudiciable à la santé des hommes & du bétail, que celle qui provenoit avant cela des eaux stagnantes & putrides des marais, & des terreins marécageux. Principalement lorsqu'en même temps l'on a soin de prévenir la stagnation des eaux dans ces fossés, en les entretenant coulantes; ce qu'on obtiendra aisément, en les nettoyant une ou deux fois par an.

Par l'exposé que je viens de faire, il sera très-facile

à tout propriétaire de ſe déterminer pour le choix de ceux qu'il doit laiſſer ouverts, ou de ceux qu'il doit couvrir ; les circonſtances locales individuelles lui feront voir clairement ceux qui ſeront les plus avantageux à la fin qu'il ſe propoſe, & au bien-être de la culture du terrein qu'il entreprend de deſſécher.

Mais il n'y a pas de choix à faire, & on doit abſolument ſe déterminer à pratiquer des foſſés ouverts, lorſqu'on deſtine le terrein qu'on veut deſſécher, à une culture en bois, ſoit de raſpe, ſoit de haute futaie. Car quoique dans ce cas les foſſés couverts puiſſent être d'une égale utilité pour la décharge des eaux qui rendoient ce terrein marécageux ou fangeux, néanmoins dans le cas où ces foſſés s'obſtrueroient à la longue, & qu'il ſeroit abſolument néceſſaire de les rouvrir pour y remédier, cette opération deviendroit preſqu'impraticable, par rapport aux ramifications des racines des arbres dont tout ce terrein ſeroit parſemé ; inconvénient qui n'a pas lieu dans des terreins découverts, deſtinés à des cultures d'une autre eſpèce. Au-lieu qu'en laiſſant ouverts les foſſés de décharge, il eſt facile d'empêcher qu'ils ne ſoient dégradés, bouchés ou recouverts par les tas de feuilles qui tombent tous les ans, dès qu'on a ſoin de les nettoyer de temps en temps, & d'y entretenir un écoulement facile des eaux. De plus l'engrais qu'on en retirera peut toujours devenir très-favorable à la végétation des arbres, ou bien ſervir à l'amélioration des autres terreins dans le voiſinage de ces bois ſur leſquels on les tranſplanteroit.

Une choſe qu'il eſt encore eſſentiel d'obſerver lorſqu'on pratique des foſſés couverts, conſiſte à faire des remarques viſibles & durables, correſpondantes préciſément à tous les endroits par leſquels paſſe le foſſé

Digitized by Google

couvert. Car dans le cas où il s'obstrueroit à la suite du temps, & que les eaux souterreines, en se refoulant en arriere, ou en s'échappant sur les côtés, détremperoient de nouveau le terrein, & le rendroient fangeux ou marécageux, on y porteroit bien plus aisément remede en rouvrant l'ancien fossé couvert de décharge, & en le rétablissant dans son premier état, qu'en creusant au hazard dans le terrein dégradé pour construire à grands fraix un nouveau fossé, pour lequel il faudroit encore se procurer de nouvelles pierres & du bois. Au-lieu qu'en travaillant sur l'ancien, les ouvriers se trouveroient moins incommodés, & empêchés par l'eau, & les anciens matériaux pourroient servir derechef à favoriser l'écoulement souterrein des eaux; il ne s'agiroit que d'en séparer les terres & le limon qui bouchoient le passage, & d'arranger de nouveau les pierres ou les bois. Or ce n'est que par des remarques, comme j'ai dit ci-dessus, qu'on pourra trouver à coup sûr & sans se tromper, la situation précise des anciens fossés couverts.

Enfin, on pourroit encore citer un autre avantage qu'ont les fossés ouverts sur les autres, principalement lorsqu'ils contiennent une quantité d'eau considérable; c'est qu'alors ils peuvent servir ou du moins contribuer dans des emplacemens favorables, à différentes sortes de moulins ou d'usines, de même qu'à l'entretien & à la multiplication des poissons, lorsque le propriétaire a droit de pêche sur son terrein. Et cet avantage, dans certaines circonstances, peut devenir d'un rapport très-considérable.

FIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

HISTORISCHE
TYD-EN
OORDEELKUNDIGE AENTEEKENINGEN,
MET
ALGEMEYNE AENMERKINGEN OP DE ZELVE;
DIENENDE
TOT ANTWOORD OP DE VRAEGE,
Hoedaenig was den ſtaet van de hand-werken, en van den koophandel in de Nederlanden, ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwe?

Die den Prys behaelt heeft van de Keyzerlyke en Koninklyke Academie van Bruſſel, in het Jaer 1777.

DOOR DE HEER

W. F. VERHOEVEN,

Koopman, en Secretaris Honoraire der Koninklyke Academie der Teeken-kunde en Bouw-kunde, tot Mechelen.

> Infandum regina jubes renovare dolorem,
> Trojanas ut opes, & lamentabile regnum
> Eruerint Danai, . . .
>
> *Virgil. Æneidos Libr. 2do.*

Digitized by Google

Digitized by Google

INLEYDINGE.

DE Nederlanden, voor en ten tyde van de derthienste eeuwe, behoorden aen verscheyde Vorsten. Zoo veele Landschappen, zoo veele by-na alsdan verscheyde Hertogen, Graeven ende Heeren; boven dien veelerhande mindere Heerlykheden met hoog en laeg Rechts-gebied, verminderden het Oppervorstelyk gezag. Uyt die verscheydenheyd bemerkt men voor dien tyd seer weynige eendracht onder de volkeren, en vervolgens geduerige oorlogen onder malkanderen, die, schoon zy waerelyk meer aen strooperyen geleken als aen krygstogten, egter zoo vreesselyk en moordadig waeren als'er in de oudheyd bekent zyn. De land-bouw was veronagtsaemt, de handwerken, alleenelyk voor de uyterste noodsaekelykheyd bekent; de koophandel moest door Edele gedreven worden, ofte immers ten hunne profyte, vermits het volk, het zy vry genoemt ofte andersints, aen eene geduerige slaverny geketent was.

Du Cange; in glossar. voce *Servus*.

Niets zoo bedruckelyk als den staet van de Nederlanden voor het tyd-stip van de heylzaeme dolligheyd der Kruys-vaerders. Het alderdomste by-geloof, de Barbaersche maniere van rechtspleginge, de dwinglandye der grooten, de slaverny van het volk, de geduerige verwoestingen van geheele Landschappen en Steden, gevolgt met alle bedenkelyke rampen, zyn de gewoonelyke tafereelen van die bedroefde tyden.

Digitized by Google

Welke koophandel kon onder dusdaenige volkeren gedreven worden? Welk hand-werk, het zy van wolle of catoen, schoon reeds ten tyde van Karel den Grooten, (*a*) in de Nederlanden by uytnementheyd bekent, zoude men vier eeuwen naer dien tyd in deze Landen konnen ontdekken? Geene Barbaersche en onbeschaefde volkeren hebben oyt door de koophandel, veel min door zinlyke en konstige handwerken eenen naem verkregen. De oude Germaenen kleededen zig met vellen, de eerste Franken zeer na op de zelve wyze; [*b*] de verstroyde Nederlanders sedert de verwoestingen der Noordsche volkeren niet veel beter als de hedendaegsche Tartaeren.

De tusschen-tyd, sedert de onmenschelyke verderving van Landen en Steden, met een algemeyne uytroeyinge van het menschelyk geslagt door de Noordsche Barbaeren, tot de kruys-togten, kan geen twee eeuwen begrypen, op welken tyd de overgebleve Nederlanders tot de uyterste ellenden gebrogt, zig vrywillig onder slaevelyke voorwaerden in dienst begaeven van d'een of d'andere Heer, om onder des zelfs bescherminge hun lyf tegens diergelyke invallen te bergen.

Deze is het tyd-stip van die menigte sterkten, sloten, en kasteelen in deze Nederlanden gesticht. De Graeven van Vlaenderen, van Henegouw, Holland, Zeeland en Vriesland, van Gelder en van Loven, herbouwden de bezonderste hunner omgewentelde Steden met nieuwe mueren en thorens; de Heeren van opene plaetsen, Dorpen en Vlecken, maekten sterkten met mueren en wallen omcingelt, diergelyke veele met de naem van sloten in de hedendaegsche veree-

(*a*) Histoire de Charles Quint, par Robertson, tom. 1. pag. 77. in-4to.

(*b*) Tacitus de mor. German. *Confer* Mémoire de M. du Rondeau, *cum Strabone.*

Digitized by Google

nigde Landſchappen nog beſtaen; en als geweeſt hebben in Brabant het Kaſteel van den Graef van Loven, de ſterkte van Grimbergen, ſchoon veel ouder, die aen de ſtormen van die Barbaeren heeft wederſtaen, en overgebleven is, gelyk Harigerus, Abt van Lobes, verhaelt. Diergelyke nog waeren de ſloten van Aſſche, door oudheyd vermaert, van Temſche, van Beveren en menigvuldige andere onnoodig hier op te haelen; waer uyt naemaels, door de verderffelyke heerſchzugt van verſcheyde dezer kleyne dwingelanden, gedueriga oorlogen onder malkanderen ontſtonden.

Vita S. Berlendis, apud Bouquet, t. 3 pag. 526. Meyer, Annales Flandr. fol. 47.

Naer de Heerſchappye van Karel de Groote [*a*] tot de elffte eeuw, zegt Robertſon, zyn alle de jaer-boeken van de volkeren van Europe met een ſchakel van wreede of dolle gebeurteniſſen bezoedelt, met geduerige oorlogen van zoo weynige aengelegentheyd door hunne oorzaek als door des zelfs gevolgen.

Het ſchynt op die tyden tot de derthienſte eeuwe toe, dat de Nederlanders door de Noordmannen herplaetſt zyn geweeſt, vermits d'onwetentheyd en de barbaerſche zeden van die tyden, beter aen wilde als aen redelyke dieren konnen toegepaſt worden; want al ziet men eenige ſtraelen van hervorming in het Burger-leven, de hand-werken, de koophandel en de ſchipvaert, zoo haeſt bekent, zoo haeſt met vrugt voorts-gezet, [*b*] egter waeren de Vorſten geduerig-lyk genoodzaekt, den twiſtigen, wreveligen, vegtagtigen en wraek-gierigen aerd van de inwoonders dezer landen, door wyze Wetten in te toomen om de zelve tot vreedſaemheyd te brengen; de Land en Stad-Regten ofte zoo genoemde keuren van die tyden, ſchynen doorgaens nergens anders op te doelen.

(*a*) Hiſtoire de Charles Quint, tom. 1 pag. 17 in-4to.

(*b*) Zie de keure van Vliſſingen, van Graef Wilhem de tweede by Boxhorn; Beſchyvinge van Zeeland, tweede deel, blad 73 en de volgende tot 80.

Digitized by Google

Hoe moest het dan in vroegere tyden nog arger geschaepen staen!

Zoude men niet zeggen dat alle Schryvers dier eeuwen zig geschaemt hebben van iets aengaende de handwerken en koophandel wydloopig te verhaelen; meer genegen om ons de bedrukte tafereelen van oorlog, burger-twist, oneenigheden en verraderyen voor oogen te stellen, hebben zy doorgaens het nut van het opregt burger leven veronagtzaemt. Wat zout of aerdigheyd in alle die uytheemsche kruys-togten als alleenelyk in de gevolgen, waer door onze Vaderlanders van dwaelende en uytzinnige stroopers in beschaefde en eendragtige Burgers hervormt zyn? Wie heeft op het begin van onzen handel met de vremdelingen, van de scheep-bouw, van de wolle-wevery, en van zoo veele andere zinlyke en kostelyke hand-werken geschreven ofte gepeyst?

'T is als met geweld en met een diepe na-vorsschinge dat men in onze Vaderlandsche jaer-boeken, in de overgeblevene schriften, en in de werk enzelfs van uytheemsche en verafgelegene Schryvers, iets van onze oude koophandel en hand-werken kan ontdekken. Het Nederland is zedert het verval van het Keyzerryk zoo ongelukkig geweest in oude Vaderlandsche Schryvers als ten tyde van de Romeynen; voor Guicciardin, die geleerde Florentiner, heeft niemand, geregelder wyze, van deze Landen, Steden, Regeringe, nogte van den aerd en zeden der inwoonders gehandelt. 'T is dan uyt diergelyke laetere maer oordeel-kundige schriften, dat men by maniere van redenvoeringen en gevolgen iets zekers op het gevraegde kan antwoorden; maer alvorens zal het niet ongerymt wezen, van uyt de schriften der geleerdste Princesse van haeren tyd iets zekers nopende de levens-wyze, zeden en tugt der kruys-vaerders te ontdekken.

Digitized by Google

Deze Anna Comnene [a] schyvende van de zeden der Latynen in het algemeyn, handelt de zelve met de grootste misagtinge als het rouwste en plompste volk, welkers naem alleen genoegzaem is om de schoonheyd en de vloeyendheyd van de Historie te bezoedelen.

Alle de Griekfche Schryvers [b] van die tyden, en bezonderlyk Nicetas, vaeren met de uyterste hevigheyd uyt op de Latynen, en schetsen hunne stroop-eryen en vreedheyd met uytdruckingen weynig verschillig, by de gene, de welke vroegere Schryvers gebruykt hebben om de verwoestingen van de Gothen en van de Wandaelen aen de Naneéven te verbeelden. Niet tegenstaende dat de regtzinnige eenzydigheyd niet min dan eygen is aen de Griekfche Schryvers, nogtans is men door de schriften der Latynen zelfs genoegzaem verzekert, dat die groote menigte van saem-gerotte kruys-vaerders uyt benden, zonder beschaeftheyd, regel ofte tugt bestond. Hunne verwonderinge in het aenschouwen van Constantinopelen, in de beschryvinge van des zelfs kostelyke Paleysen, grootsche Tempelen, hemel-hooge thorens, heerelyke gebouwen en onbemande mueren, die levendige en natuerelyke maniere van verhaelinge, in het beschryven van de Griekfche [c] zeden, geven alle genoegzaem te kennen hoe verre alle deze de Latynen in beschaeftheyd en wetenschappen overtreften. Fulch. Will: Tyr. Gonth. Jac. Vitriac. Ibid apud Robertson p. 230 & 231.

De volkeren van Italien hadden reeds door de saemenhandelinge met de Grieken, meer beschaeftheyd, en genegentheyd tot de konsten en wetenschappen bekomen. De Lombardiers waeren de grootste han-

---

(a) Alexias, pag. 224, 229, 231, 237, apud Bysant. Script. Vol. 11.

(b) Bysant. Script. Vol. 3, pag. 302, apud Robertson. *Ibid.* pag. 229 & 230.

(c) Histor. Hierosolymit. apud Gest. Dei, per Francos, Vol. 1, pag. 1085.

delaers en vermaerdste Kooplieden van gansch Europe. D'uytvindinge van het zee-compas, schoon laeter, hadde de scheepvaert veyliger, en de Boots-man stouter gemaekt; de middellandsche zee wierd t' alle tyden bevaeren; en sedert en ten tyde zelfs nog van de kruys-togten, brogt de koophandel in de Nederlanden de vryheyd, de beschaeftheyd, en oneyndige rykdommen, door den geest van het volk en door hunne zeltzaeme handwerken. De kruys-togten hebben Europe uyt die langduerige slaep-siekte ontwaekt, in de welke zy zoo langen tyd versmoort hadde geweest, en die togten hebben het meest gedaen tot de veranderinge in de zeden en in de regeering-wyze. Onze voorvaderen zynde van de eerste geweest die onder Godefroy van Bouillon, de standaerd in Palestine geplant hadden, hebben ook de laeste niet geweest die zig gevoordert hebben. Zy begonsten met meer iver en neerstigheyd de groote hand-werken van wolle en catoen, en gaeren volmaekter te weven.

Robertson, ibid. pag. 21 & 77.

Brugge wierd het midden-punt van de gemeynschap tusschen de Kooplieden van Lombardien en van de aen-zee Steden, alle de Vlaemingen handelden in deze Stad met d'eene en d'andere. De uytgestrektheyd en de gelukkige toeneminge van dien handel brogt in Vlaenderen eene algemeyne vernuftheyd, waer door dit en de omliggende Landschappen de rykste en de meeste bevolkt en bebouwt waeren van geheel Europe.

Dog aengezien alle dingen niet te gelyk uyt de lugt vallen, en seffens voorkomen met die luyster die zy op hun hoogste punt zynde, van zig straelen, maer in tegendeel dikwils zeer gevallig, en uyt kleyne, somtyds dolle beginzelen, tot die verheventheyd opkomen die alle na-zaeten verwonderen; zoo zal het in het geheel niet buyten-spoorig wezen iet verders,

nopende

nopende het gevraegde voor en ten tyde van de kruys-togten, op te haelen.

Niets, zegt Cicero, is aen d'Alregeerder behaege-lyker, onder alle aerdsche dingen als de vergaderingen van het volk, het gezelschap der menschen onder malkanderen, dat wy burger-leven noemen. In Somnio Scipionis.

Het schynt dat Boudewyn, by genoemt de Jonge, en vierden Graef van Vlaenderen, dit zeggen van den Roomschen Redenaer, omtrent het jaer 960, heeft tragten naer te spooren, want dezen Graef, die kloek van verstand was, heeft het zelve uytgespannen tot heyl van zyne onderzaeten. Hy werkte om alle soorte van koophandel in zyne Landen te brengen, hy heeft de bequaemste plaetsen en Steden van zyn Graefschap verbetert en versterkt, op dat de inwoonders des te geruster hunnen handel zouden konnen dryven hebben. Hy stigte openbaere merkten tot Ypren, tot Vuerne, tot Bergen, Borborg, Dixmuyde, Aerdenborg, Rodenborg, en tot Rousselaer. Hy stelde jaer-merkten op zekere dagen ten voordeele van de vremdelingen; de eerste waeren tot Brugge, Cortryk, Thorout, en tot Cassel; door deze middel wierden alle verkoopbaere goederen in en uytgevoert. Chronyke van Vlaend. 1 deel bl. 50. Ibid. 51.

De schaersheyd van het geld zoude aenstonds die nieuwen handel doen hebben verflouwen, waer het zaeke de voorzigtige Graef, geen gemeyne schatters, vernuftig in de koophandel, aengestelt hadde; deze stelde de prys en weerde van alle goederen, met andere goederen, waer door de handel, by middel van vermangelinge, gedreven wierd. Zoo wierden de vrugten der aerde verkogt voor gevleugelde dieren, de welke wederom hunne gestelde prys hadden, te weten twee volwasse kiekens voor een gans, twee ganzen voor een verken, dry lammeren ofte kalveren

Digitized by Google

voor een koe, en zoo voorts, het welk by alle volkeren de oudste maniere van handelinge geweest is, en lang onder de Duytsche in zwang is geweest.

Ibid. 52. Omtrent de zelve tyd, zegt de aengehaelde Schryver, zag men de Vlaemingen hunne hersenen inspannen tot het maeken van Laekens en Stoffen. Men bouwde Kerken, Dorpen en Steden; de bouw-kunde, voor zoo verre die alsdan was, leyde verder tot gereetschappen van hout, yzer, stael en koper, met een woord, Smeden, Timmerlieden, Rademaekers en menigvuldige andere beroepen, afhanglyk d'een van d'ander quamen allengskens in wezen, en wierden namaels in Gilden en Ambagten ingelyft.

Pont. Hist. Gelr. pag. 83 num. 40. Slichtenh. ibid. blad 56. num. 22.

De Laken-makery en zelfs de konste van schaer-laken te verven, was reeds op het midden der elfde eeuwe binnen Nimwegen in voegen. Want Diderik de tweede, toegenoemt de Vlieger, Graef van Kleef, kreeg voor zyne diensten, in het ontzetten van den Keyzer, het Burg-Graefschap van het ryk van Nimwegen, te saemen met den Keyzerlyken Thol en het tegenwoordig Valken-Hof; onder voorwaerde dat hy en zyne agter-erven van jaer tot jaer op St. Andries dag by verlos van 't leen aen de Keyzer, die dan Hendrik de derde was, tot erkentenisse zoude overschikken dry stukken Engelsche schaer-lakens.

Dat deze lakens Engelsche genoemt worden, heeft geene andere oorzaek als om dat de zelve van Engelsche wolle binnen Nimwegen gemaekt en geverft wierden, uyt het vervolg zal genoegzaem blyken, dat de Engelsche onder Eduard de derde, eerst begonsten de wolle-wevery voor goed te handhaeven, en dat de kennis en wetenschap van dit handwerk met des zelfs ontzaglyke koophandel, uyt deze Lan-

den in dit Eyland alsdan voor een groot deel is overgescheept geworden.

De koophandel onder de Nederlanders groeyde dagelyks aen. Uyt het verdrag gemaekt tusschen den Graef van Vlaenderen, Dirk van Elsatien en Graef Floris van Holland, ten jaere 1167, blykt reeds dat den handel tusschen de Vlaemingen en de Hollanders, alsdan aenmerkelyk was; in het zelve wierd besproken, zoo eenig Vlaemsch Koopman berooft wierd, dat de Stad ofte het Land daer zulks zoude voorvallen, de schade boeten zoude na de uytspraek van zes mannen; dat de Vlaemsche Kooplieden thol-vry zoude zyn door geheel Holland. Zoo hun iets onder voorwendsel van thol ofte schatting werde afgenonem, den Graef van Holland zoude gehouden zyn het zelve wederom te geven. Dat een Vlaemsch Koopman door Holland trekkende, van alle schulden, daer hy over aengeklaegt wierd, met den eed alleen te doen zal gelooft zyn, en zyne reyse zal mogen vervoorderen. Zoo hy boven zynen eed nog belet ofte opgehouden wierd, zoude den Graef van Holland zyne schaede en kosten moeten betaelen.

Chron. van Vl. ib. 207.

In Thesauro Anec dotor. tom. 1 Col. 1035.

Onder de zelve Graef, ten jaere 1173, zyn aen de koophandel verscheyde voordeelen bygebrogt, hy verkreeg onder andere voor-regten van de Keyzer Frederik, dat de Vlaemingen hunne geweve stoffen en lakens vry mogten verkoopen binnen Aken en Duysborg, het welk bezonderlyk tot groote winste diende voor die van Ryssel en van Douay, alwaer in dien tyd de laken-wevery een vaste zetel scheen genomen te hebben.

Cronyke van Vlaend 1 deel. Ibid. 215.

De zelve Keyzer vergunde aen de Vlaemsche Kooplieden, handelende binnen Duysborg, de zelve vrydommen en ontlastinge van thollen op hunne goede-

ren die zy aldaer aenbrogten, gelyk zy binnen Keulen genoten: hy beval ook dat geen van hun tot een bezonder gevegt, ofte twee-ſtryd, volgens de Barbaerſche gewoonte van die tyden, mogte beroepen worden.

Daer en boven de Vlaemingen over eenige ſchuld opgeroepen zynde, mogten zig by eede daer van ontlaſten, en de zelve ſchuld onwaeragtig verklaeren, alswanneer de zelve binnen Aken of Duysborg door de koophandel niet gemaekt en was, ofte niet openbaerlyk was onderteekent.

Meyeri annales fol. 52 v. in fine & 53.

Op het jaer 1180, ziet men dat de Hollanders lang voor dien tyd, voor de ervarenſte in het maeken van zee-dyken bekent waeren. De oude haeve van Damme tot Sluys, alsdan Lammens-vliet genoemt, is door hun gemaekt; en van dien tyd waeren de inwoonders van Damme door ganſch Vlaenderen, vry van alle thollen en laſten.

Idem ibid. fol. 56 verſ.

Hoe zeer deze Landen alsdan bevolkt waeren, blykt uyt de kruys-togten; Jacob van Aveſnes was den eerſten onzer Princen, die met 7000 gewaepende Nederlanders over zee in Sicilien lande, dezen wierd met een ontzaglyke-vlote, beſtaende uyt Deenen, Vrieſlanders, Hollanders en Vlaemingen gevolgt. De laeſte hadden tot deze togt 37 wel gewaepende Oorlogs-Schepen uyt geruſt. Een eventydige Schryver, by de aengehaelde beroepen, zegt dat Philip van Elſatien de magtigſte en rykſte was van alle de Graeven van Vlaenderen die tot dan geregeert hadden. Den thol van Geerſvliet, veroorzaekte groote geſchillen tuſſchen de Hollanders en de Vlaemingen, men praemde deze laeſte dikwils tot het dubbel betaelen van dien, niet tegenſtaende dat de Vlaemſche Kooplieden gehouden waeren het twintigſte deel van hunne koopmanſchappen

Ibid. fol. 57 v. in-fine.

Ibid. fol. 60 v.

Digitized by Google

te missen volgens Keyzerlyk (*a*) voor-regt aen dien Graef van Holland gegeven. Boxhorn beweert dat de oorlog hier uyt ontstaen, over het Eyland Walcheren zoude geweest hebben, en niet over den thol van Geersvliet; hoe het zy, dien thol van den Keyzer Henrik aen Graef Diderik gegeven, bestond, en dient hier alleen ter zaeke; het gezag van Meyer word des te meer gestyft, vermits de Keyzer Henrik dit voorregt van den thol ten jaere 1195 aen den Graef van Holland gegeven heeft, en dat den Graef van Vlaenderen Philips van Elsatien, reeds ten jaere 1178, met Floris, Graef van Holland, minnelyk verdraegen waere: dat den Graef van Vlaenderen het land van Waes, en den Graef van Holland het Eyland van Walcheren zouden bezitten en bestieren, gelyk dien Schryver zelfs verhaelt.

Cronyke van Zeeland 2. deel blad. 45.

Ibid. bl. 42.

Onder dien zelven Graef Philip van Elsatien en ten zelven jaere hebben de Vlaemsche Kooplieden van den Aerts-Bisschop van Keulen verlof bekomen, van binnen deze Stad wynen, hout, komende van Denemarken, en alle andere koopmanschappen te mogen koopen, ende hunne waeren aldaer te mogen verkoopen, het welk voor dien tyd anders geplogen wierd; alswanneer de Keulenaers zelfs hunne goederen in Vlaenderen moesten brengen en veylen.

Meyer ibid. fol. 52 in fin.

Men ziet uyt alle de Vlaemsche geschiedenissen dat de Graeven bezonderlyk gewerkt hebben tot het voortzetten van de koophandel en van de hand-werken; de Hollanders vloekende de Heersch-zugt van Vrankryk voededen de Vlaemingen in alle voorvallen, die door geene bedenkelyke rampen schenen konnen gedempt

Chronyke van Vlaend. 1 d. bl. 297.

Ibid.

(*a*) Martene Thesaur, Anecdotot pag. 661, tom. prem.

Meyer fol. 72. te worden. Hier toe hielp het gelukkig Land-bestier van Bochard van Avesnes; de wyze regeeringe van de eerste 39, door den Graef Ferdinand aengestelt binnen Gend; de ontlastingen en vrydommen door Joanna van Constantinopelen aen vele Steden gegeven; de slaverny, door de goedertiere Margarite, in ganſch Vlaenderen te niet gedaen, benevens de quytscheldinge van het regt van Halve-Have, van de Balfaert en van het beste hooft; de vryheyd van de Vlaemsche koophandel en den vrede van het jaer 1256 tusschen de Hollanders bevestigt, met het afstaen van Zeeland, door den Graef van Vlaenderen; den vrede met Engeland, niet tegenstaende de vreesselyke oorlogen met Vrankryk, waer door de zee ten deele gezuyvert wierd van schuymers en roovers.

Ibid. fol. 74. Ibid. 76 vers. Oudegerst ibid fol. 185. Meyer ibid. fol. 78. Oudegerst fol. 191. Ibid. fol. 194 vers.

De menigvuldige voor-regten door den Graef Lodewyk van Creci, aen by na alle de Vlaemsche koopsteden vergunt, om kortheyds wille in de volgende aenteekeningen agtergelaeten.

Ibid. fol. 243 v. & seq. 244 & 245.

Het toenemen van de koophandel en van de handwerken onder Lodewyk van Male, den welke niet tegenstaende de hertnekkigste burger-kryg, van zeven geduerende jaeren, zig egter ondersteunden, en tot die verheventheyd gestegen waeren, dat men alsdan geene Stad van Europe by Brugge kon vergelyken.

Dit alles in aendagt genomen, heb ik alleenelyk aen de bezonderste koop-steden onzer Nederlanden, in deze aenteekeninge plaetse gegeven. Want aengezien het dikwils ter loops gevalt van de mindere plaetsen te moeten gewaegen, zoo heb ik my ontslaen by bezonder Kapittel daer van te handelen.

Ingevolgen van deze rouwe omtrek, by maniere

Digitized by Google

van voor-berigt, koomt men tot den ſtaet van de koophandel, en van de hand-werken in de Nederlanden ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwen, het welk om op de beſt geregelſte wyze te verhandelen, myns dunkens, by verdeylingen hoeft ontgonnen te worden. Zoo dat deze aenteekeningen beſtaende in verſcheyde hooft-ſtukken aen het gevraegde zullen voldoen, voor zoo veel my mogelyk geweeſt is te konnen ontdekken.

Digitized by Google

Digitized by Google

HISTORISCHE
TYDEN
OORDEELKUNDIGE AENTEEKENINGEN,
OP DE VRAEGE

Hoedanig was den ſtaet der hand-werken en koophandel in de Nederlanden ten tyde der derthienſte en veerthienſte eeuwe?

I.

Graefschap van Vlaenderen.

NA dat, met het begin der derthienſte eeuw, Baudewyn, Graeve van Vlaenderen, den Keyzerlyken Throon van Conſtantinopelen beklommen hadde, wierd de onderhandelinge met de Griekſche kooplieden, met de Lombardiers, met de Venetiaenen, met die van Florencen en Piſe, gemeynder in Vlaenderen als in eenig ander Landſchap van Europe. De Vlaemſche Edelen brogten door heen en weder-reyzen de Griekſche ſmaek in hun Vaderland; de beſchaeftheyd drong met de zinnelykheyd en de pragt in de Nederlandſche Staeten, en idere bezondere kruys-

Digitized by Google

togt brogt meer en meer voordeel aen den koophandel en aen de hand-werken.

Meyer f. 64. Op het jaer 1209, ten tyde van de regeeringe der Graevinne Johanne, met het gelukkig eynde van de burgerlyke oneenigheden, hadde Vlaenderen reeds zoodaenig in koophandel toegenomen, dat de bezonderste Steden van dit Graefschap op dit tyd-stip reeds vermaert waeren door den zelven.

Oudegerst fol. 163. vers.

Meyer f. 42. verso. Hoe zeer deze schielyke veranderinge aen de kruys-togten toe te schryven zy, blykt zonne klaer dat ten jaere 1132 nogte Damme eene bemuerde Stad was, nogte Sluys eene haeve, maer in tegendeel eene zandige inham.

Men houd de Batavieren ten jaere 1179 voor de eerste stigters van Damme, [a] deze haeve met het begin van den vreesselyken oorlog tusschen den Franschen Koning Philip, by genoemt den Vermeerderaer des Rykx, en de Graeve Ferdinand, was op het jaer 1213 niets anders dan een gedolve waeter vloed of gegrave vaert ter lengte van 2000 schreden tot Sluys, alleenelyk by Ebbe voor zee-schepen bevaerbaer.

Meyer f. 66. vers. & 67.

Damme [b] was een aller schat-rykste Stedeken daer veele kooplieden van verscheyde gewesten hunne goederen en magtige pak-huysen hadden; en niet tegenstaende dat de Fransche Koning aen de Kooplieden toegezeyt hadde van de Stad te behoeden, is de zelve egter door zyn leger verwoest en verbrand, het gene zekerlyk eene ontellyke schaede aen gansch Vlaende-

(a) Blaeu Theatr. Urb. Belg. Dictionnaire Geographique, par Bruzen, au mot *Damme*.

(b) Erat tunc temporis Dammus opulentissimum oppidulum, eoque prope omnium gentium mercatorum advecta bona Philippus Rex se conservaturum ac gociatoribus promiserat. Meyer ibid. fol 67.

ren, en groote ſtremminge in de koophandel aldaer veroorzaekt heeft. Bruzen ibid.

De talryke zee-magt van dien tyd is verwonderens weerdig, vermids oordeelkundige Schryvers, [a] getuygen, bevonden te hebben dat de Fransche schepen alhier aengekomen waeren ten getalle van 1700, „ zoo dat het meeſtendeel in de haeve van Damme „ niet konnende, genoodzaekt was te blyven liggen „ tuſſchen Damme en Sluys, als mede langs den oever „ van de zee. "

Niet min ontzaglyk was de Engelſche [b] zee-magt de welke uyt deze 400 Franſche ſchepen veroverde, en meer dan 100 in de haeve verbrande; uyt welken omweg evenwel ſchynt te volgen dat het niet waerſchynelyk is, dat die vlooten uyt oorlog-ſchepen beſtonden, maer bewyslyker het grootſte getal uyt koopvaerdy-ſchepen die ten dezen tyde de bezonderſte havenen van Europe bezeylden.

Den aenhoudenden oorlog liet de koop-ſtad van Damme verwoeſt, en des zelfs inwoonders verſtrooyt tot het jaer 1238, als wanneer de zelve wederom herbouwt, meerder bevolkt, en van de Graeven met bezondere voor-regten begiftigt wierd. De Burgers bouwden eene brugge over de riviere; het welk van de Bruggelingen niet toegelaeten wierd, als onder beſprek: dat men noyt de Stads poorten voor hun zouden ſluyten, en dat de bruggen zouden vernietigt worden, als wanneer de zelve hun tot nadeel zouden verſtrekken. Bruzen de la Martiniere. ibid. au mot *Damme.*

(a) Vred. Flandr. Ethn. fol. 35, apud Caſtis, Brugſche jaer-boeken eerſte deel, blad 214, laeſten druk.

(b) Rapin Thoyras, tom. 2, pag. 320. Daniel, Hiſtoire de France, tom. 3, page 559, apud Caſtis, ibid 215.

Digitized by Google

Marchant Vland. p. 53.

De gelegentheyd van deze koop-ſtad gaf haer de ſleutel van de zee, en hiel door dezen de Bruggelingen in toom, die hoe langs hoe meer den koophandel van Damme tragteden te beletten, niet tegenſtaende de zelve tot merkelyke agterdeel van de eerſte daer meer en meer aengroeyde, en den bezonderſte handel in Damme gedreven wierd.

Ibid: & pag. 50.

Alsdan was daer de ſtapel van de Franſche wynen, de welke, door die van Rochelle, St Angeli en andere, ſcheep gebrogt wierden, en van daer, door alle de Nederlanden vervoert. Merkelyk was den handel van boter, ruet en vet, welke waeren in vaeten op de voormelde Franſche Zee-ſteden en elders verzonden wierden. Voordeeliger nog den handel in haring, bezonderlyk naer dat Guilliam Beukelins, gebortig van Bier-Vliet, omtrent het jaer 1320, uytgevonden hadde deze in tonnen te zouten, die alsdan met duyzende in alle geweſten getrokken wierden.

Onder de voor-regten aen de Bruggelingen door den Graef Lodewyk van Nivers, ten jaere 1323 vergunt, en andermael beveſtigt door Hertog Philip en Margarite van Maele, op het jaer 1384, [a] wierd, onder andere, voor die van Damme bedongen, dat de goederen die men gewoon was daer op te doen volgens geliefte van de Kooplieden: gelyk zyn wynen, nieuwe pennings-waerde, als aſſchen en vleeſch in tonnen en in meezen komende, peerden of oſſen, vette-warye, als boter, ruet, &c. en alles het gene in houte banden komt, daer voorder mogten opgedaen worden, uytgenomen olien, ſyropen en azyn,

---

(a) Beaucourt, Brugſche Koophandel, blad 39 & ſeq.

de welke ook naer Brugge moeften gevoert worden. Nog vermogten die van Damme, Houke en Menniken-reede binnen hunne Stad te magazynen, droogen vifch, pek, maften, krom hout, en alle andere tot de fcheeps-bouw behoorende; gelyk men ook aldaer binnen de fchepen vermogt te verkoopen alle foorten van zee-vifch, koorn en zout.

De maete van Damme moeft binnen Sluys gebruykt worden, en niemand vermogt er iets te meten als gezwore Meters van Damme, Houke en Menniken-reede.

Damme was ten dien tyde, naer Brugge, de bezonderfte en rykfte koop-ftad van ganfch Vlaenderen. Meyer fol. 203. v. in fine. Deze wierd ten jaere 1385 deirelyk geplundert en alle des zelfs fchatten naer Gend vervoert. Egter heeft de zelve namaels wederom het hooft opgefteken.

Sluys. Niet tegenftaende dat Sluys [a] by uytnementheyd de Vlaemfche haeve is genoemt geweeft, en alree op het jaer 1132 bekent is onder den naem van *Portus Slufanus*, men kan deze egter maer onder de Vlaemfche Steden tellen ten tyde van de Graevinne Margarite, de welke aen de inwoonders van die plaetfe, alsdan Lammens-vliet genoemt, de Vryheyd en het Regt van Schependom heeft vergunt.

De haeve van Sluys was alsdan vermaert met de naem van Zwyne, dat is, zoo Marchant aenteekent, Ibid. p. 51. zuyd-haeve; en nam meer en meer toe onder Guido van Dampierre, dog de Bruggelingen, om hunne voor-regten te behouden, plunderden deze koop-ftad Bruzen ibid. en vernietigden de zelve door het vuer en het zwaerd ten jaere 1323. Op die tyd was Brugge onder de bezonderfte Steden van ganfch Europe begrepen.

(a) Marchant, ibid. pag. 51 & 52, Vredius, apud Bruzen de la Martiniere, au mot *Eclufe*.

Digitized by Google

De Bruggelingen alsdan de Weth gevende wierd aen die van Sluys [a] verboden eenigen ſtapel te houden van lakenen of van ſneden, ook en vermogten zy nog getrouwen, nog kommen, nog raemen te ſtellen, gelyk ook niet het minſte te verwen. Ieder ambagt was gehouden de keuren van Brugge te onderhouden, en geen nieuwe mogten'er by komen. Niemand vermogt'er eenig hout te ſtapelen, het zelve moeſt alle na Brugge gevoert worden.

Niet tegenſtaende die harde voorwaerden, Sluys begon andermael zoodaeniglyk op te komen onder Philip de Stoute, Hertog van Bourgondien, dat die haeve alsdan by uytnementheyd met den naem van Vlaemſche haeve vermaert was, alwaer de koophandel tot verre in de vyfthienſte eeuwe heeft toegenomen. Deze eene der ſchoonſte haevenen [b] alsdan van ganſch Europe, kon tot vyf hondert zee-ſchepen bergen.

Marchant; ibid. p. 55.

NIEUPOORT, eertyds Zand-hooft genoemt, was ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwe, door de koophandel, zout-keeten en de haring-vangſt vermaert.

Jaerlykx wierd'er in gerſt-maend eene vrye jaermerkt gehouden. en hadde reeds, ten jaere 1168, van den Graeve Philip van Elſatien, de volle vrydom van thollen en geley-gelden door ganſch Vlaenderen verkregen.

Met den ondergank van de ſtad Lombaert-zyde, die door het verſtoppen van des zelfs haeve een Dorp geworden is, is dit Dorp Zand-hooft anders ook

---

(a) Beaucourt, Brugſche Koop-handel, blad 40 en 41.

(b) Délices des Pays-Bas, tom. 3, pag. 92, derniere Edition.

Digitized by Google

Zandes-hove genoemt, eene merkelyke zee-ſtad geworden onder den naem van Nieuwpoort, omtrent het jaer 1200. Délices des Pays-Bas, ib. pag. 62.

ARDENBURG alsdan Rodenburg genoemt, was eene heerelyke Stad, eer dat Sluys en Brugge vermaert waeren; het was alsdan de bezonderſte koop-ſtad van de Vlaemſche kuſten, bezonderlyk wel gelegen by den Oceaen, uyt de welke door de Zwyne en de vaert van Ooſtburg, allerhande goederen daer aengevoert wierden; de opkomſte van Sluys en Brugge heeft die oude Stad in het vergeet-boek geſtelt. De Graevinne Margarite vergunde aen die van Ardenburg eene jaerlykſche vrye-merkt voor veerthien dagen, omtrent den zelven tyd als die van Lombaert-zyde, alsdan Orot genoemt hunne vrydommen verkregen hebben. March. p. 51. Ondeg. fol. 184. verſ. anno 1268.

OOSTBURG [a] was op het zelve tyd-ſtip ſcheep- en koop-ryk; het heeft met deze gelyk met de voorige toegegaen.

OSTENDE [b] was op het jaer 1372 een ſlegt Dorp, alleenelyk by Viſſchers bewoont, en voor alle veſting met pael-werk omcingelt, nogtans hadden des zelfs inwoonders de zelve voor-regten als die van Damme, van den Graef Lodewyk van Creci, ten jaere 1330 verkregen. Ondeg. fol. 245 verſ.

BRUGGE [c] was langen tyd voor de derthienſte

(a) Marchant, ibid. pag. 75 en 76. Bruzen, ibid. an mot *Ooſtburg*.

(b) Délices des Pays-Bas, tom. 5, pag. 15.

(c) Marchant, ibid. pag. 121. Bruzen, an mot *Bruges*. Caſtis, jaer-boeken, eerſte deel, blad 205.

eeuwe met de naem van Brug-ſtok bekent, als de bezondere door-togt voor die van Ardenburg en Thourhout naer de jaer-merkt van Rodenburg.

Ibid. bl. 206. Men kan ligtelyk afmeten hoe zeer de koop-handel en de hand-werken in deze Stad hadden toegenomen, vermits den Graeve Boudewyn van Conſtantinopelen, met het begin van het jaer 1200, eenen nieuwen grooten thol op de koop-manſchappen ſtelde, te weten, „ dat de gene tot Brugge gekogt en uyt den „ lande vaerende, zouden betaelen vier grooten van „ ider pond; maer de gene binnen den lande ver- „ oorboord wordende, zouden voldoen met twee „ grooten. Het inkomen en ontfang van dezen thol „ was gegeven aen den Heer van Giſtele, en daerom „ moeſte hy bewaeren deze kuſten met de dyken van „ den lande van Vlaenderen, van Calis af, begin- „ nende langs de zee, tot aen het zwyn van Sluys; „ het land ten zynen koſte beſchermende van zee- „ roovers en andere ſchelmen.

Ibid. bl. 207. Oudeg. fol. 154 & verſ. „ Den Heere van Gruyt-huyſe, Capiteyn van „ Brugge, wierd daer by gevoegt om hem in alles „ by te ſtaen en te helpen; om welke reden dezen „ laeſten ook bekomen heeft van den Prince twee „ grooten van elk tonne bier die men binnen Brugge „ brouwen zoude. “

Den zelven Graeve, naer zyne wederkomſte uyt Paleſtienen, ontſloeg alle de Koop-lieden in wynen door ganſch Vlaenderen, op het verzoek van die van Brugge, van een zwaere laſt, door de welke deze genoodzaekt waeren wynen uyt te leveren ten behoeve van de Graevelyke huys-houdinge tot dry deniers den pot, niet tegenſtaende de Kooplieden zelfs, deze tot merkelyken hoogeren prys moeſten inkoopen. Die

goedertiere

Digitized by Google

goedertiere Vorst gebood by opene brieven, dat die wynen, volgens weerde, zouden betaelt worden.

De onheylen, door den vreesselyken oorlog met de Franschen, ten tyde van de Graevinne Johanne, en Graeve Ferdinand, hebben den koophandel binnen Brugge en door gansch Vlaenderen wel gestremt, maer even niet vernietigt.

Eene grouwzaeme peste, en overstroominge van de zee, ten jaere 1214, een alverslindenden brand, ten jaere 1215, 1218 en 1228, hebben Brugge nog zeeghaftiger doen opreyzen, niet tegenstaende dat men in sommige hand-schriften bevind, dat de woedende vlammen alleenelyk veertig huysen zouden overgelaeten hebben.

Custis ibid. bl. 218, 219, 221.

Anno 1218. ibid.

Het schynt dat tot dezen tyd de regeerders van Brugge uyt het volk en de Edele gekozen wierden; want Thomas van Savoyen gehouwelykt met de Graevinne Johanne, gebood ten jaere 1240, zoo aen die van Gend als aen deze, dat voortaen geene werk-lieden in de Wet mogten aenveerd worden, ten waere zy alvooren hun hand-werk jaer en dag hadden opgehouden.

Custis, ibid. blad. 228. Oudeg. fol. 167 vers.

Onder deze Weth zyn de Kooplieden, myns dunkens, niet begrepen geweest, want de bepaelinge, *manu operarius*, geeft my uytdrukkelyk te kennen dat deze alleenelyk tot uytsluytinge van de handwerkers, is gegeven geweest; zonder hier onder te begrypen de groote neering-dryvers en handelaers, niet tegenstaende de zelve met de hand-werkers onder het volk gerekent worden.

De rykste Steden zyn meest aen de Kooplieden verpligt; het waeren deze, op dit tyd-stip, aen de welke de Vorsten, in geduerige oorlogen en andere Noodzaekelykheden, het sterkste verbonden waeren.

Digitized by Google

Custis, ibid. 230. Het is mede gevolglyk dat door het toedoen van deze, het Magistraet van Brugge ten jaere 1241, van den Prince oorlof verkreeg om eene halle ofte gemeyn pak-huys te mogen bouwen, in de welke de Kooplieden hunne goederen leggen zouden.

De Vorsten begonsten ten dezen tyde hunne bezondere voordeelen te kennen met vryheyd en bescherminge aen het volk en aen de inlandsche en vremde Kooplieden te vergunnen.

Hendrik den III, Koning van Engeland, vergunde aen de Kooplieden van Vlaenderen en Henegouw vryheyd en geleyde met hunne koopmanschappen door zyn gansche Koning-ryk; gebiedende boven dien dat deze vergun-brieven zouden stand grypen zoo lang als den Graeve ofte Graevinne in hun eygen naemen geen oorlog zouden voeren tegens de Engelsche Kroone.

Oudeg. fol. 182 vers.

Custis, ibid. Meyer, f. 74. » In Lente-maend 1242 ontfingen die van der » Muyden by Sluys, van 's Princen wege, alle de » zelve Wetten en keure gelyk die van Brugge; en » boven dien wierden zy met die van Damme, Nieu- » poort en Duynkerke begiftigt met vrydom van » alle thollen. "

Custis, ibid. 237, 238. Oudeg. fol. 193 & vers. Ten jaere 1270 wierd de stad van Brugge merkelyk vergroot en versterkt, tot groot misnoegen van die van Syseele, ter oorzaeke door het uyt-delven van de nieuwe waterloop, veele van hunne landen afgedolven wierden.

Niets heeft meer gemeynschap met de koophandel, als de munte ofte geld-specie, waer van het eerste gewag voorkomt op het jaer 1274, voor de zilvere alsdan in Vlaenderen gangbaer.

Ibid. fol. 194 vers. & 195. De Graevinne Margariete gaf hier van het bewind aen zekeren Niklaes Deckin, uytdrukkelyk by Oudegerst Burger van Brugge genoemt, alleenelyk voor

Digitized by Google

dry agtervolgende jaeren, op dusdaenige voorwaerden als die naukeurige Historie-Schryver verhaelt.

De munt-meesters wierden onder de Fransche Koningen van de eerste geslagten, [a] uyt de voornaemste en bequaemste van de Hovelingen gekozen; ider weet dat dit ampt altyd van agtbaere en van de deftigste staets-persoonen alsdan is bedient geweest; waer uyt ik meyne dat diergelyke burgers, als dezen Niklaes Deckin, nogte uyt de weth nogte uyt eenige ampten gesloten wierden, schoon deze nogtans geene Ridders nogte Edele waeren.

Het volgende jaer heeft den Koning van Vrankryk, om de Vlaemingen nog beter te onderrigten, ervaere munt-meesters naer Brugge gezonden. Idem ibid. Custis, ibid. 239.

Onder den Graeve Guido de Dampiere, 1280, verbrande tot Brugge de halle en den thoren, zynde alleenelyk van hout gemaekt, met alle de papieren en de voor-regten van de Stad, waer uyt veele oneenigheden en inlandsche beroerten ontstonden, gemerkt den Graeve deze voor-regten tragten te versmooren, den welken van de Bruggelingen in tegendeel tot vernieuwinge dezer beroepen wierd. Custis, ibid. 242 & seq.

Den Brugschen thol behoorde aen den Heere van Ghistele, zoo ik hier vooren aengeteekent hebbe; dog aengezien de zwaerste lasten door bedrog verydelt en ontweken wierden, gaf den Graeve, ten jaere 1282, op het verzoek van den gemelden Heere een gebod, beveelende dat niemand binnen Brugge meer dan 60 pond gewigt in huys mogte hebben; dog ten jaere 1293 hebben deze voor eene groote somme gelds, ten profyte van den Heere van Ghistele, ofte van Isabelle van der Woestyne, des zelfs weduwe dezen thol afgekogt. Oudeg. fol. 200 vers.

(a) Eccardi, Histor. Franc. Oriental. tom. 1. pag. 294 ad 299.

Digitized by Google

Custis, ibid. 248 & seq. De herbouwinge van den thoren en de halle was ten jaere 1291, in steen begonst, en Brugge nam dagelyks meer en meer toe in koophandel en in rykdommen.

Den Koning van Engeland vermeerderde de voorregten voor de Bruggelingen, met vermogen van in alle zyne staeten hunnen koop-handel zoo in wolle als in andere goederen te mogen dryven, en vollen vrydom van alle thollen, het welk mede door den Graeve bevestigt wierd.

Custis, ibid. 250 ex Cron. Despars.

Meyer zegt dat den Graeve Guido by den Koning van Engeland voor de Bruggelingen bequam: dat het hun geoorloft wierd door gansch Engeland, Yrland, en Schotland wolle te koopen, en andere koop-handel te dryven met de zelve vryheyd gelyk de Lombardiers, dit op het jaer 1296.

Meyer, fol. 84 vers.

Alle het gene Philip den Schoonen in den oorlog tegens den Graeve Guido de Dampierre aenwende om de genegentheyd van de Vlaemingen in het algemeyn, en van de Bruggelingen in het bezonder, te winnen, moet ons des te meer overtuygen van de inzigten die dezen Vorst hadde, om dit Landschap te behouden; hier om vernieuwde en bevestigde hy de voor-regten van deze laeste in het jaer 1300, de welke, zoo wy aenstonds gezeyt hebben, ten jaere 1280 verbrand waeren; en welke vernieuwinge den Graeve op alle manieren hadde gepoogt te ontvlugten.

Custis, ibid. p. 258 & 259

Den zelven Vorst doende zynen intreede met de Koninginne binnen Brugge, wierd door de bezonderste van de Stad met groote plegtigheyd en luyster ingehaelt, en onder andere, zegt Custis naer Despars: » De Brugsche vrouwen hadden zig op het cierlykste » zoodaenig opgepronkt in pragtige kleederen, dat » de Koninginne, de welke overlang eenen grooten » haet tegen de Vlaemingen opgevat hadde, zulks

Ibid. p. 263.

Digitized by Google

» ziende en hunne schoonheyd bemerkende, door af-
» gunstigheyd opgeblaezen, zeyde: ik meende alleen
» Koninginne te zyn in Vrankryk, maer my dunkt dat
» die van Vlaenderen, die in onze gevangenisse liggen,
» allegaeder Princen zyn, want ik hunne vrouwen al-
» hier gekleed zien als Koninginnen en Princessen.

Meyer zegt dat zy ten getalle van zes hondert waeren; [a] Guicciardin telt'er met honderden.

Die groote rykdommen, die pragt, die overdaedige kostelykheyd in kleederen en ciraeden, de welke de magtigste Vorstinne van Europa met afgunstige oogen aenzag, heeft geenen anderen oorsprong gehad als uyt den koophandel, die ten dezen tyde binnen Brugge geveft was.

Tot hier toe heeft men niets ontdekt hoe het met de neeringen en zoo genoemde ambagten geschaepen stond; het is zeker dat het groot getal van wolle-Wevers, van Volders, Kaerders, droog-Scheerders en van meer andere diergelyke hand-werkers, onder zekere overheyd van hun beroep behoorden.

Eenen oploop ter oorzaeke van de onkosten, geschied met de inhaelinge van den Franschen Koning en van de Koninginne binnen Brugge, met korte woorden by Meyer beschreven, doet egter zien dat de wolle-Wevers voor dien tyde alree hunne Dekens hadden. Fol. 89.

Hoe groot het gezag van deze als dan was, blykt uyt dien oproer in zekeren Peeter de Coninck, Deken van de wolle-Wevers, die aen het hooft van de gemeynte de Wethouders en Edele met hunne gewaepende leliaerts, noodzaekte uyt de Stad, binnen de Custis, ibid. 265 & 266.

(a) Ego rata sum solam me esse reginam, at hîc sexcentas conspicio fol. 89.
O hime che io pensava d'esser regina sola, ed io ne truovo qua le centinaie. *Descrittione di paesi bassi p. 325.*

Digitized by Google

Burgt te vlugten; dien zelven Deken praelt in de jaer-boeken als eenen opregten onderdaen van zynen wettigen Graef, [a] als eenen Held die het Vaderland van de Fransche dwinglandye met moed en raed heeft helpen verlossen.

In het voorbygaen zal ik alleenelyk, op het jaer 1304, aenteekenen dat ten tyde van dien bloedigen oorlog tusschen Philip den Schoonen, en de Vlaemingen, alle de winkels, behoudens die daer men waepenen maekte ofte verkogt, gesloten waeren.

Ibid. p. 449. Custis ibid. 295.

De Tente-maekers en andere hand-werkers tot oorlogs behoef; als bezonderlyk Rademaekers, Timmerlieden en grof-Smeden, maekten vry een groot deel onder de Vlaemsche stedelingen.

De ryke Krygs-lieden, zegt den aengehaelden Chronyk-Schryver, hadden hunne tenten met wit en zwert, d'armen met groen laken, &c.

Ibid. & 450.

Ten tyde van de onderhandelinge over den vrede, wierden de Costumen en vryheden voor die van Brugge, by opene brieven van Philip van Thiette, alsdan het land van Vlaenderen nog bestierende, bevestigt, hebbende onder andere: dat alle geschillen van koopmanschappen binnen de agt dagen moesten gewezen worden.

Custis ibid. 298.

Ibid. 310. Den Graef Robert van Bethune, verleende ten jaere 1310, aen de Bruggelingen vergun-brieven tot het opregten van eene Kamer van verzekeringe, by de welke een ieder zyne koopmanschappen het zy op zee ofte elders kon verzekeren, mits daer vooren betaelende zoo als by des zelfs brieven gestelt is.

Cronycke van Vlaend. p. 462.

Den gemelden Graef hadde aen de Engelsche koop-

(a) Cronyke van Vlaenderen, eerste deel, pag. 417-18-19.

Digitized by Google

lieden, door geheel Vlaenderen (*a*) handelende, alle ſoorten van vrydommen gejont, en verzogt diens volgens van den Koning van Engeland het zelve voordeel voor zyne onderzaeten in hooy-maend ten jaere 1314, op dat den ſtapel der wollen en andere Engelſche goederen, alzoo binnen Brugge geveſt zouden blyven, het gene den Koning naderhand op 22 der zelve 1323, en den 1 van gras-maend 1324 beveſtigt heeft.

Daer waeren ſedert merkelyken [*b*] tyd verſcheyde oneenigheden en moeyelykheden voorgevallen tuſſchen de Bruggelingen en die van het Vrye, by Cuſtis en elders Vrylaeten genoemt, de welke ten jaere 1317 by onderling verdrag by geleyt zyn; eenige van de voorwaerden dezer tot den ſtaet van den koophandel behoorende, waeren onder andere:

Dat geenen landsman voor Poorter van Brugge en zal mogen gerekent worden, ten waere hy voor het aenveerden van de Poorterye, jaer en dag binnen de ſtad gewoont hadde. Dat alle Poorters, buyten woonende, dry mael 's jaers, ten minſten veerthien dagen naer Brugge zullen moeten komen op verbeurte van hunne Poorterye; gelyk ook gebeuren zal ten opzigte van de vry-laeten binnen de Stad woonende.

Die van de Weth van Brugge zouden geene keuren ofte ordonnantien maeken, door de welke de goederen, van buyten komende ofte naer buyten gaende, zouden belaſt zyn. Dat de zelve ook aen de poorten geene andere ongelden betaelen zouden als kaſſyde-regt, &c.

De geſchillen tuſſchen de zelve nopende het wolle- Meyer 124 v. Cuſtis ibid 320.

(*a*) Corps dipl. tom. 1, pag. 2, fol. 10, 60, 67, apud Cuſtis, ibid. p. 311.

(*b*) Ex Archiv. Franconat. apud Cuſtis, ibid. 314, 315, 316.

Digitized by Google

weven ontstaen, wierden door den Graeve Lodewyk van Nivers, geeffent ten jaere 1322, gebiedende dat aen ider van hun de wolle-wevery vry zoude zyn ter plaetse van hun regt-ban gelyk aen de Stedelingen.

Meyer ibid. Op het volgende jaer kan men by de aengehaelde Custis p. 321 & seq. *tot* 328. Schyvers den rampzaligen ondergang van de stad Sluys bevinden, veroorzaekt door de onervaere jonkheyd van den Graeve en den yverzugt van de Bruggelingen, tot het behouden van het stapel-regt en hunne oude voor-regten, de welke naer eene geld-boete van 66000 guldens, niet alleenelyk bevestigt maer zelfs vermeerdert wierden, zoodaeniglyk dat men geen goed, wegende meer als 60 ponden, binnen Sluys zoude mogen ontlaeden, ten zy alvooren tot Brugge naer den stapel geweest hebbende.

Nog wierd aen die van Sluys verboden, hunne stad oyt meer te versterken als de zelve dan was; nog ook Ibid. p. 448. dat men aldaer geene Verwery ofte Laken-maekery zoude mogen opregten. Alle deze voor-regten zyn door den Hertog Philip, ten jaere 1384 bevestigt, en by den beroepen Schryver in het lange beschreven.

Custis ibid. p. 334. De pak-huyzen binnen Brugge waeren menigvuldig; ik bevinde zelfs eene kruyt-halle ten jaere 1325.

Het getal van de Kooplieden, van de Hand-werkers en Burgers binnen Brugge daegelyks aengroeyende, Idem ibid. 356. verzogten die van de Weth aen den Graeve verlof ten eynde van ten hunnen kosten de Stad te mogen vergrooten, het welk zy verkregen en werk-stellig maekten, beginnende met het zoo genoemt *minne-waeter* uyt te delven, en een deel van de Gendsche Vaert genoemt de *nieuwe Leye*.

Ibid. 357. De Fransche Kooplieden, vervolgt den beroepen Schryver, zyn alsdan van eenige nieuwe belastingen verlost, en den stapel van de wynen wierd binnen Damme

Digitized by Google

Damme opgeregt, met ſcherp verbod dat zy de zelve met geene Spaenſche oft andere vremde wynen vermogten te mengelen: ten welken eynde zy genoodzaekt waeren zelfs de ſleutels van hunne kelders te bewaeren.

Ten jaere 1348 hebben de Spaenſche Kooplieden van Caſtilien zig met de woon binnen Brugge nedergezet, om des te gemakkelyker en veyliger hunnen handel te dryven. Ibid. 388.

Het ſchynt dat de Ooſterſche Kooplieden daer reeds geveſt waeren, aengezien de zelve ten jaere 1354, ter oorzaeke van eenige moeyelykheden met de inwoonders, naer Dordrecht in Holland verhuyſt zyn, ſchoon die korts daer naer, alles by geleyd zynde, wedergekeert zyn. Ibid. 394 & 395.

» Omtrent dezen tyd vervolgt Cuſtis, bloeyde de ſtad van Brugge zoodaenig door den koophandel, dat de perſoonen van het Magiſtraet niet genoegzaem waeren om alle de geſchillen te ſliſſen, &c. » Boven de verdubbelde Weth wierd nog eene bezondere Kamer van Raeds-lieden opgeregt, de welke alle de twiſten nopende den koophandel, in korten tyd moeſten afleggen. Deze Stad was alsdan in zulken overvloed dat den Graeve Lodewyk van Male zeyde: dat hy de zelve op twee goude pilaeren geſtelt hadde: te weten de inlandſche neringe, en den buyten-landſchen koophandel; zynde alsdan eene van de dry vermaerſte koopſteden van Europa, waer van de andere twee waeren Londen in Engeland, en Novigrod in Ruſland. » Ibid. ad ann. 1358. Ibid. p. 396.

Den Graeve vergunde aen de Bruggelingen by zyne opene brieven van den tweeden oogſt 1358, dat hy noyt eenigen ſtapel van koophandel zoude laeten opſtellen buyten hunne Stad, » jae zelfs dat hy den Ibid.

Digitized by Google

» Bailliu en Schepenen van Sluys van hunne ampten
» zoude berooven zoo haeſt als zy bevonden wier-
» den, de regten van den ſtapel van Brugge te willen
» verkorten. „

Ibid. 398. Dusdaenige voor-regten hoopten in Brugge het een voordeel by het ander; ten jaere 1361 quaemen de Nurenbergſche Kooplieden hunne vaſte woon-ſtede aldaer verkiezen.

Ibid. In 1364 wierd de halle gebouwt in een vierkantig beluyk, ſtaende nevens de halle thoren; deze was het algemeyn pak-huys voor alle koopmanſchappen.

Onder Margariete van Male, ten jaere 1384, wierden de voor-regten van Brugge, nopende den ſtapel vernieuwt en beveſtigt onder de bepaelinge by Cuſtis wyt-loopig opgehaelt. (Ibid. 447 & ſeq.)

Inſgelyks heeft de zelve Graevinne de voor-regten van Sluys merkelyk vermindert ten voordeele van de eerſte, mede in 't lange by den zelve beſchreven. (Ibid. 448 & ſeq.)

Ibid. p. 449. Op den zelven voet hebben die van het Vrye hunne bezonderſte voor-regten aengaende de wolle-wevery verloren.

Ten jaere 1386 quaemen de Schotſche en de Portugieſche Kooplieden binnen Brugge, en het volgende jaer die van Algarben, aldaer hunne woon-ſtede veſtigen; deze wierden ten jaere 1389 van die van Catalognen, en deze weder het volgende jaer van de Engelſche gevolgt. (Ibid. p. 463.) (Ibid. 468.)

Ibid. 469. » De Duytſche Kooplieden, vervolgt Cuſtis, wae-
» ren om de voorgaende oorlogen, ten jaere 1382,
» uyt deze Stad vertrokken, en begeerde aldaer niet
» weder te keeren om de groote ſchaede die zy in
» hunnen koophandel geleden hadden. De Vlaemin-
» gen bemerkten genoeg wat groot verlies het land
» was hebbende door hun afwezen: zoo dat zy ten

Digitized by Google

» deze jaere 1390, aen de voornoemde Kooplieden
» betaelt hebben eene somme van 11100 ponden Oudegerst
» grooten, op dat zy zouden wederkeeren; ten wel- 313.
» ken eynde hun door den Prince nog verscheyde
» nieuwe privilegien wierden gejont. „

Niet tegenstaende dat de Venetiaenen grooten koophandel in Brugge gedreven hadden, egter hebben deze voor het jaer 1405 geene vaste woon binnen deze Stad gehad. Custis ibid. p. 483.

De Kooplieden van Arragon hadden reeds ten jaere 1400 eene gemeyne begraef-plaetse in de Kerke van de Carmelieten binnen deze Stad, zoo dat het zeker is dat de zelve voor dien tyd reeds binnen Brugge gehuys-vest waeren; het opschrift hun'er graf-steen spreekt, en laet dien aengaende geen twyffel; meerder van die uytnemende koop-stad in de algemeyne aenmerkingen. Ibid. p. 495 & 496.

Uyt het aengeteekende nopende de inwoonders van het Vrye (*a*) van Brugge, gemeynelyk vry-laeten genoemt, en voorders uyt de voor-regten door Lodewyk van Nivers, ten jaere 1323, aen de Bruggelingen verleent, en andermael, ten jaere 1384, bevestigt, blykt: dat alsdan aen de zelve verboden is eenige merkt van laken, of van snede, of van drapperye te houden op de boete van 50 ponden parezyse en verbeurte van het goed. Het was hun nogtans toegelaeten binnen ider parochie te laeten staen een getouwe, Blad. 41. een komme, en een raeme, om daer mede te reeden de wolle van hunne eyge schaepen, en laken te verwen met eene lyst, mits dat zy t' zelve 't hunnen eygen gebruyk draegen zouden zonder te mogen voorts verkoopen.

(*a*) Beaucourt, Brugsche Koophandel, blad 40.

Het was hun te gelyk verboden eenige wevery te lande te houden, behalven de Saeyen van Ghiſtele en andere, gelyk van overlang geplogen was, en hun door die van Brugge is toegelaeten geweeſt.

Het eerſte is redelyk en billyk; den koophandel behoort aen de Steden, de land-bouw en grove hand-werken gelyk de ſaeyen van Ghiſtele, en lynwaerden aen de Dorpen; niet om de zelve ten platte lande by uytſnede, maer om die in de Steden by ſtukken te verkoopen: zoo gaet het met de linnen nog heden in Vlaenderen en elders.

GEND. Al hadde het geval gewilt, dat ons niets van den ſtaet des koophandels en der hand-werken overgebleven waere, als het gene alleenelyk van Brugge aengeteekent is, nog zoude men genoegzaem konnen begrypen dat het ten zelven tyde met de andere Vlaemſche Steden niet min voordeelig heeft toegegaen.

Apud Marchant ib. p. 116. De volk-rykheyd van Gend, welke Stad alleen 80000 vegtbaere mannen te velde brogt, zoo Froiſſard verhaelt, moet ons des te meer overtuygen dat alle hand-werken in het algemeyn, en de wolle-wevery in het bezonder, aldaer met groot voordeel voorts-gezet wierden.

De menigvuldige oproeren, burgerlyke oorlogen, en inlandſche oneenigheden ten tyde van de derthienſte en veerthienſte eeuwe wierden doorgaens geſtyft door de Wolle-wevers, en het was gemeynelyk eenen van die ofte van andere hand-werkers ofte van de ambagts-lieden die in de jaer-boeken voor de bel-hamers en aenleyders bekent zyn.

Het volk van Gend, door de groote winſte opgeblaezen, trots en ondwingbaer, praemden hunne Grae-

Digitized by Google

ven tot het erkennen van dusdaenige voor-regten en vrydommen als hun in het hooft quam; zy veranderden naer hun goet-dunken de Weth, kozen zoodaenige Schepenen als zy wilden, en verkregen met geweld dat de Wethouders gedeeltelyk uyt de Burgers, geene neeringe nogte ambagt, ofte hand-werk oeffenende, en in tegendeel uyt de zelve ambagtslieden voor het tweede, en voor het derde uyt de Wolle-wevers zouden gekozen worden. Ibid. p. 115.

Deze laeste overtroffen verre de andere Burgers in getal, [a] de welke ten tyde van Jac. Artevelde, alnog dry Overdekens, met zoo veel als Burgmeesterlyk gezag aen het hoofd hadden, en door die muytmaekers eerst ingestelt zyn.

Sanders, op het jaer 1343, in den naem-lyst der Wethouderen van Gend, zegt dat Artevelde 73 Dekens van de hand-werkers of ambagten aenstelde, en eenen Overdeken, *decanus supremus*, beneffens eenen Deken van de Wolle-wevers.

Ten jaere 1260 vindmen reeds de Gilde der Wolle-wevers binnen Gend; deze trokken onder hunne eyge vaendelen ten oorlog. Andere Gilden [b] bestonden uyt persoonen van verscheyde beroep, ambagt ofte neeringe. Ibid. p. 152.

De hand-werkers waeren verdeelt in 52 ambagten ieder onder hunne Dekens.

De Wolle-wevers in 27 Wyken. March. ibid. pag. 145.

Onder den Graeve Ferdinand en Margarite, bygenoemt van Constantinopelen, was de Stad merkelyk vergroot, het welk, zoo andere willen, eerst door Boudewyn den Yzeren zoude begonst zyn. Pag. 117. Custis, pag. 134.

(a) Sanderi, Fland. Illustr. tom. 1, pag. 147, ad ann. 1340, in fine & seq.

(b) Miræi, op. diplomat. tom. 2, pag. 1025, paragr. 10

Digitized by Google

Ibid. p. 114. De Lieve wierd ten jaere 1251, en niet 1210, zoo misselyk staet by Marchant, met het toestaen van de Graevinne Margariete, onder het gelukkig voornoemd bestier van de 39 gedolven; door welke scheep-vaert de Gentenaeren uyt de Leye door Brugge tot in zee voeren. Zy verleende hun boven dien dat de goederen, de welke aldaer mogten met schepen gevoert worden van Ardenburg tot Gend, [a] vry zouden zyn van thollen en lasten.

Sander, ibid. pag. 200. De laken-halle was volgens sommige reeds ten jaere 1228 gebouwt, het oude Belfort van het jaer 1171 vergroot of herbouwt in het jaer 1313. [b] Het volgende jaer wierd de Klokke 11000 ponden zwaer daer in gebrogt, en al is het zaeken dat men den Gieter dezer niet bekent vind, het is zeer waerschynelyk dat de zelve binnen Gend is gegoten geweest.

Meyer fol. 62 v. Gend had met het begin der derthienste eeuw, ten tyde van den Graef Boudewyn van Constantinopelen, alleenelyk vier poorten; niemand was vry Borger ofte Poorter als de gene, die volgens een oud gebruyk, binnen die vier poorten woonden, aen deze gaf den Graeve, ten jaere 1202, vrydom van alle thollen; hy liet ook toe aen alle die buyten woonden, zoodaenige gronden te koopen binnen de Stad als hun goed dogt, door welken middel de Burgers ongeloofelyk vermenigvuldigt zyn, en den koophandel mede.

De jaer-boeken melden dat ten jaere 938 [c] de Leer-bereyders reeds binnen deze Stad bekent waeren.

(a) Chronyke van Vlaenderen, 1 deel, blad 352.

(b) Gramaye in Gandavo, pag. 39 in-4to.

(c) Gramaye in Gandavo, cap. 26, pag 35, ædit. orig. in-4to.

Digitized by Google

In den oproer van het jaer 1164 worden de Wevers, Volders, Visch-verkoopers en Vleesch-houwers onder de getrouwe Burgers van den Graeve getelt, en schynen van dien tyd als de eerste en bezonderste onder het volk.

Hoe zeer deze eerste vermenigvuldigt waeren ten tyde van de derthienste en veerthienste eeuwen blykt, dat met den Burgerlyken oorlog onder den Graeve Lodewyk van Maele, het getal alleen van de gewaepende Wolle-werkers binnen deze Stad op agtthien duyzend begroot word. Men verhaelt dat'er tot veertig duyzend getouwen binnen de zelve Stad zouden geweest hebben, dog zulks op veerthien duyzend genomen zoude nog ongeloovelyk voorkomen. Ten waere men onder deze de lynwaert-getouwen begreep, de welke ten dien tyde veel tal-ryker als die van de wolle lakenen geweest zyn. Ibid. p. 39.

Egter hout men voor zeker dat ten tyde van de veerthienste eeuwe de Kerke van de H. Maget op den Berg *Blandinium*, ten koste van de Wolle-wevers gebouwt is, de welke ider maer een grooten daer toe zouden opgebrogt hebben, genoegzaem nogtans om zoo kostelyken Tempel te voltrekken. Sander. ibid. p. 249. Gramaye ib.

THOURHOUT was eene deftige oude koop-stad op het jaer 958 door de vrye merkt vermaert, [*a*] deze heeft met het opkomen van Gend, ten tyde van de bepaelde eeuwe veel van haer oude luyster en koophandel verloren.

CORTRYK. De voor-regten van het fyne lynwaert, ofte nu zoo genoemde Neteldoek-wevers van Cor- Gramaye Cort. p. 28.

(*a*) Marchant, ibid. pag. 112. Chronyke van Vlaenderen, blad. 51.

Digitized by Google

tryk, vernieuwt ten jaere 1408, tuygen dat voor dien tyd dit hand-werk in voegen was.

Idem ibid. De Volders, Vleesch-houwers, en Visch-verkoopers der zelve Stad waeren van de veerthienste eeuw door den Prince voor vrye ambagten erkent.

Ibid. p. 13 & 14. De laken-halle wierd ten jaere 1411 herbouwt; welkers thoren met een konstig uerwerk, ten jaere 1382 naer Dijon vervoert, verciert was.

Ibid. p. 28. Cortryk was door geheel Nederland vermaert door de vrye peerde-merkt reeds van den jaere 1365. Twee andere vrye merkten voor allerhande waeren stelt Marchant in gras en in oost-maend.

Flandr. p. 48.

Gramaye in Ypreto. p. 13. YPREN wierd ten jaere 1214 merkelyk vergroot; nergens is de wolle-wevery, voldery, en verwery aenzienelyker geweest als in deze Stad; de laken-halle, een van de schoonste gebouwen van Nederland, wierd ten jaere 1342 begonst. Lodewyk van Creci, gebood op zwaere boeten, ten jaere 1322, dat men in dry uren in 't rond van deze Stad geene wolle-weveryen mogte opregten.

Ibid. p. 17. Marchant p. 133.

Ibid. De Ypersche lakenen waeren alsdan met zulke uytnementheyd bekent, dat den Koning van Spagnien, Alphonsus den IX van dien naem, daer loffelyk van gewaegt.

Ibid. p. 32 & seq. De voor-regten en vrydommen van lasten en thollen in verscheyde Steden voor de Yperlingen, zyn by Gramaye beschreven, insgelyks hunne bezondere Ambagten en Gilden de oudste van Vlaenderen. Uyt zeker schrift van het jaer 1514, blykt dat'er binnen deze Stad eertyds 4000 laken-getouwen zoude bewerkt geweest hebben, het welk op geenen anderen tyd kan genomen worden als op den bloeyensten voor dit hand-werk, dat is de veerthienste eeuwe, want op het voren

Ad pag. 35. Ibid. pag. 33.

Digitized by Google

voren beroepen jaer 1514 waeren binnen Ypren geen 500 getouwen meer; en ten tyde van Gramaye nauwelyks thien.

Het heeft met Ypren toegegaen gelyk met Brugge en Gend, het volk door de groote rykdommen van dusdanige voordeelige hand-werken en groote koophandel, toomeloos en oproerig geworden, hebben verscheyde reyzen het gemeene best het onderst te boven gekeert; ten jaere 1313 was de woedende razerny van de Yperlingen zoodaniglyk uytgelaeten, dat zy het Raeds-huys bestormden, en hunne Wethouderen door de vensteren wierpen; de geregte straffe hier op gevolgt, benevens de gene over hunne oproeren ten jaere 1348, waer van wederom de wolle-werkers de belhaemels waeren, de langduerige belegeringe dezer Stad door de Engelsche en de Gentenaeren ten jaere 1383, het vernietigen van de voor-Steden door Philip den Stouten, daer de oproeren gemeynelyk onder de wolle-werkers hunnen oorspronk naemen, en dan voorders de nieuwe volk-plantinge van deze muyt-maekers die met hunne getouwen en voordere gereetschappen naer Poperingen, Meenen, Vervyk, en Commines verplaetst wierden, alle deze rampen, zeg ik, hebben de vermaerde hand-werken en koophandel van Ypren zoodaenig vernietigt dat met het begin der zesthiende eeuw die volk-ryke Stad geene schaduwe meer was van het gene zy twee en een halve eeuw te voren geweest hadde.

Marchant ibid. p. 133. & seq.

Meyer ibid. fol. 154.

Marchant, ibid. p. 134.

Poperingen [a] was voor de bykomste der Ypersche wolle-werkers reeds door de vrye jaermerkt en bezonderlyk door de wolle-baeyen, en den

(a) Bruzen de la Martiniere, mot *Poperinge*. Marchant, ibid. pag. 91.

Digitized by Google

handel van hoppe vermaert, ider weet dat het zout van dit gewas, de bieren bewaert en nergens meer als in Vlaenderen van ouds is gewonnen geweest.

Ibid. p. 84. MEENEN. Marchant zegt dat de wolle-werken, het wit bier, en de capuynen door geheel Vlaenderen vermaert waeren.

Ibid. p. 85. VERVYK. Froissart schryft de groote rykdommen van Vervyk aen de laken-verwery toe; de vrye jaer-merkt wierd aldaer in oogst-maend gehouden.

Gramaye in Furnis. p. 144 in-fol. VEURNE. De merkt van Veurne was ten dien tyde meer door de wolle-werken vermaert als heden door de graenen.

Custis. ibid. Tom. 1. p. 225. Die van de parochiale Kerke van S. Walburgis waeren van de derthienste eeuw geregt om binnen Nieupoort te komen ophaelen de thienden van den visch.

RONSSE was van ouds door de koophandel vermaert, zoodaeniglyk dat deze in de algemeyne schattinge van Vlaenderen, de merkweerdigste was naer de dry koop-steden, Brugge, Gend, en Ypren. (March. ibid. p. 74.)

De wolle en linnen-wevery met meer andere handwerken hebben des zelfs inwoonders verrykt.

HOUKE, MUYDEN, EN MONICKEDAM, waeren voor den Engelschen oorlog heerelyke zee-steden, daer veel zee-visch van daen vervoert wierd, en grooten handel gong in alle scheeps en visschers-tuygen, in pek, zout en alle soorten van graenen. (Ibid. p. 75. Idem ib. 78.)

Naer dat de haeve van Lombaert-zyde, aen die van Nieupoort verkogt was, is den naem van die plaetse alleen overgebleven; zoo is 't met Mardyk, heden in

het zand begraeven, dat eertyds eene vermaerde haeve was.

Meer andere Steden en plaetsen van Vlaenderen waeren op het zelve tyd-stip vermaert, zoo door de fyne en gemeyne linnen, als door de wolle lakenen, en meer andere hand-werken.

Zoo hadde Thielt door de lynwaerten, en Rousselaer door de vrye merkten aldaer van diergelyke hand-werken, Waestene en Meessene door den handel van de wolle-werken, Ghistele door de jaer-merkt, en saeyen met menigte andere by Marchant aengehaelt, groote rykdommen en naem en faem verkregen, onder welke Belle de minste niet geweest is, uytnemende in de bereydinge, wevery, en verwery van wolle lakenen, vermaert door de vrye jaer-merkt gehouden in gerst-maend.

Idem ib. p. 81, 82, 85, 86.

Custis ibid 389.

March. ibid. p. 92.

Doornyk. Het blykt uyt zekere chyns-brief van het jaer 1293, [a] waer by die van het Capittel van Doornyk, aen de gene van de regeeringe, voor de zelve Stad afstand doen van zekere regten, van thollen, &c. dat de wolle-wevery aldaer in gang was.

In dit zelve stuk word van de laken-halle gewaegt, die by gevolg, voor dien tyd, op den voet van de andere Vlaemsche Steden aldaer in bloey was.

Alle de wynen en overgehaelde fyne wateren de welke op de riviere de Schelde, verkogt wierden, betaelden dit thol-regt, waer van boven: insgelyks peerden, koeyen en al ander vee, zwaere huyden, metaelen, mindere koopmanschappen als groote en kleyne vellen.

Liqueurs.

(a) Histoire de Tournay, par Pontrain, La Haye 1750, tom. 2 in fine pag. 27.

Digitized by Google

Ibid. p. 777. & 778. Een uyt-trekſel uyt de zelve Stads-rekeninge van het jaer 1273, alswanneer den Franſchen Koning Philip den III, aldaer plegtig in quam, is een overtuygende overblyfsel van de rykdommen en de groote pragt dezer Stede. Dien Vorſt wierd door ſeſtig perſoonen van de regeeringe zeer koſtelyk gekleed in ſcharlaken, en van twee honderd Burgers alle deftiglyk in zyde uytgedoſt, verwillekomt, en men gaf hem tot geſchenk twee ſtukken groen, zoo veele grouw, en zoo veele ſyn rood laken, thien tonnen wyn benevens 32 zalmen, &c.

De geſchenken aen Vorſten en Graeven beſtonden doorgaens uyt de hand-werken en het gewin van de gene die de zelve opdroegen; zoo mag men uyt het vorige beſluyten dat die lakenen Doornyks handwerk waeren; de wynen, de gene zy uyt Vrankryk of uyt Duytsland trokken; zalmen, die ofte van de Vlaemſche ofte van de Zeeuwſche kuſten aldaer te merkt gebrogt wierden.

Meyer. 171 verſ. in fine. Die van Doornyk dreven grooten handel langs de ſchelde op Gend; Den Graef Lodewyk van Maele, zond ten jaere 1379, in de ſtad Oudenaerde de voornaemſte adel, en goede krygs-knegten, om den voorraed en koopmanſchappen, de gene die van Doornyk naer Gend zonden, op te houden of te beletten.

Ibid. fol. 172 verſ. Dezen handel was alsdan zoo aenmerkelyk, dat die van Doornyk door deze ſtremming gedrukt, alles aenwendeden om als middelaers den peys tuſſchen de muytende Vlaemingen en hunnen Graef te beſluyten.

Tot hier toe vinde ik niet dat voor de vyfthienſte eeuwe de tapyt-wevery in Audenaerde, Doornyk, Brugge of elders in Vlaenderen gemaekt zy. Het eerſte egte ſtuk dien aengaende koomt alleen tot

Digitized by Google

1544, [a] dog klaerlyk te kennen gevende dat die konste dan reeds in voegen was.

Den Grave Lodewyk vergunde aen die van Audenaerde, ten jaere 1369, de eerste vrye-merkt in wynmaend.

Dendermonde. [b.] Den Graef Lodewyk van Maele heeft de Wetten en keuren van Dendermonde, gelyk deze waeren ten tyde van Robert van Bethune, en de voor-regten van de Wevers en van de Laken-maekers gelyk die alsdan, dat is ten jaere 1355 onderhouden wierden, beveſtigt. Ibid. pag. 9.

De laken-halle met den thoren was voor dien tyd al gebouwt, alswanneer onder de aenzienelykſte Burgers aldaer de Laken-maekers getelt wierden. Den koophandel was daer reeds voor dien tyd in volle bloey, en veele ingezetenen dezer Stad dreven grooten handel zoo in uytheemſche als inlandſche waeren. Eene hunner Wetten van het jaer 1233 heeft, dat zoo een vremd Koopman voor Schepenen van Dendermonde iemand in regte betrekt, dat de Schepenen gehouden zullen zyn binnen den derden ofte ten hoogſten binnen den agſten dag te vonniſſen. Pag. 49. Pag. 48.

In de veerthienſte eeuw verdedigden die van Dendermonde hunne laken-maekery tegens de Gentenaeren, de welke deze wilden dwingen tot het weven van laekenen van minderen prys. Marchant. Ib. p. 38 & 39.

Rupelmonde bezonderlyk wel gelegen aen de mond van de riviere, wiens naem zy voert, was ten zelven tyde eene heerelyke koop-ſtad.

(a) Marchant ibid p. 46. Apud Gramaye in Aldenarda. p. 51 edit. in-fol.

(b) Lindani Teneramunda Cap. 7 page 39. Apud Gramaye in-fol.

Digitized by Google

Oudegerst fol. 185. v.

De Graevinne van Vlaenderen Margariete trefte ten jaere 1271, met verscheyde Heeren die het regt van de water-thollen van Douay af tot Rupelmonde hadden, zeker verdrag; waer door de moeyelykheden ter dier oorzaeke ontstaen, by geleyd wierden, en den koophandel van Douay tot hier, en van daer wederom tot Valencyn herstelt wierd.

March. p.35.

Aelst was door de vrye merkt, in wyn-maend, door den grooten handel in hoppe, ten tyde der beroepe eeuwe, en laeter door het hand-werk van konstige tapyten vermaert. Eertyds wierd in deze Stad de Graevelyke munt geslaegen, maer door den Grave Guido naer Gend verplaetst.

II.

HOOFD-STUK.

HERTOGDOM VAN BRABANT.

LOVEN. Het zyn de Vlaemingen niet alleen geweest de welke de wolle-werken het meest in de Nederlanden hebben voorts-gezet, maer onder deze moeten de Brabanders mede gerekent worden. Als Guicciardin, ofte eenige andere geleerde Schryvers, met lof van de Nederlanders handelen, ziet men gemeynelyk dat de Brabanders aen het hoofd zyn, en doorgaens met de Vlaemingen begrepen worden.

'T is dan geen raedsel dat dit volk van ouds tot den koophandel genegen, door de zelve by alle andere volkeren des werelds heeft uytgeschenen; dat de hand-werken in beyde deze landschappen tot de hoogste volmaektheyd gebrogt zyn, en dat het gene Cæsar zoo veele eeuwen te voren geschreven heeft, des te meer bewaerheyd is door den staet van den koophandel en van de hand-werken ten tyde van de derthienste en veerthienste en nog laetere eeuwen.

Guicciardin schryft rond uyt, dat hy bevind de Nederlanders d'eerste geweest te hebben van alle de overalpische volkeren, de welke de linnen-wevery, de laken-maekery, en verwery uytgevonden hebben. Descrittione gen. fogl. 41.

Het blykt, zegt dien geleerden Schryver, dat de Engelsche tot het jaer 1400, en laeter met hunne

Digitized by Google

ſchepen vol wolle hier aengekomen zyn, de welke zy alsdan tegens lakens verwiſſelden; door dezen handel is dit voordeelig hand-werk met de konſte van verwen, van de Nederlanders tot de Engelſche overgeſcheept.

Uyt het vervolg zal voorder blyken dat de wollewevery, bezonderlyk in Brabant en Vlaenderen, geveſt was : zoo ſchreef den Digter Petrarque aen den Cardinael Colonna : *Vidi Cæteros Flandriæ, Brabantiæque populos Lanificos atque textores.*

Ibid. fogl. 42.

Zoo blykt dat de Burgers van Loven, de Hoofdſtad van Brabant, [*a*] zig van ouds tot de wollewevery gegeven hebben, dat de laken-halle aldaer ten jaere 1317 gebouwt is, en dat volgens den aengehaelden Schryver, ten dien tyde 2400, bewerkte getouwen zouden geweeſt zyn.

In Lovanio p. 47.

Lipſius ſchryft, dat de jaer-boeken, ten tyde van de regeeringe van Jan den III, op het jaer 1350 melden dat'er duſdaenige menigte van Wevers alsdan binnen deze Hoofd-ſtad was, dat men in de zelve tot dry ja tot vier duyzend getouwen telde.

Rerum Brab. ibid. p. 17.

Zulks moet niemand vremd ſchynen, want, zegt van Dieven, de Wetten brogten mede dat ideren Burger gehouden was jaerlyks een ſtuk laken te maeken; door deze hand-werken en koophandel gong het in Loven toe gelyk wy in Brugge en Gend gezien hebben, haeſt was de Stad, voor de menigte van inwoonders, te kleyn, de welke omtrent het jaer 1358 merkelyk vergroot zynde, reeds ten jaere 1360 ganſch bebouwt was, daer men heden, by de buyten-veſtinge, niet als beploegde landen meer ziet.

(*a*) Divæi antiquitat. Brabant. p. 16 & 17.

Zulks

Digitized by Google

Zulks blykt uyt de overgeblevene papieren met de gemeyne schattingen dezer Stad. Lipsius ibid.

Door de wolle-wevery en den grooten koophandel vermeerderden niet alleen de hand-werkers in Loven, maer wel hebbende en ryke persoonen, die zig hier neder gezet hadden, vonden hun voordeel met penningen te schieten aen de Hand-werkers, en met wolle-werken te koopen en te verkoopen.

Verscheyde, zoo laken-maekers als kooplieden in wolle-werken, vertrokken jaerlyks uyt Loven naer de vrye merkten van Frankfort, Londen, en Parys, daer zy hunne winkels hadden.

De Dekenye bestond ten dien tyd uyt agt dekenen van de wolle-wevers, en voor die regt-bank wierden alle geschillen, deze aengaende, afgemaekt, al is het zaeken deze nog met den naem in wezen is, zegt men met Lipsius: *Manet & illud, res abiit.* Ibid. p. 55.

De wolle-wevery quam van Loven in de na-buerige Steden; Diest, Thienen, St. Truyden, begonsten op den zelven voet.

Het getal van de inwoonders van Loven, word door Lipsius, op dit tyd-perk, begroot op 200000, welkers grootste deel door aenzienelyke rykdommen verweelt, tot buyten-spoorige nieuwigheden en oproeren genegen was. P. 48.

Den adel en de treffelyke geslagten bezaten verscheyde Heerelykheden, schoone land-goederen en buyten-hoven; veele van hun waeren Heeren van de nabuerige, en andere Dorpen. Met een woord, om van de groote rykdommen van de ingezetenen van Loven te oordeelen, hoeft men alleenelyk te aenmerken de zwaere los-gelden, door verscheyde dezer Stad in oorlogsche tyden betaelt. P. 55 & 56.

Zoo hebben de jaer-boeken, dat men zoo buyten

Digitized by Google

gewoonelyk rantsoen eyschte: *Quia constabat Lovanienses divites esse.*

Ibid. De geschenken, giften en uytkoopingen de welke zy ter oorzaeke van hunne muyteryen geduerig aen de Princen gedaen hebben, zyn zoo veele blyken van de magtige rykdommen de welke door de wolle-wevery en den koophandel aldaer ingekomen waeren.

Ten laesten quam eenen doodelyken neep aen deze Stad, door het vertrek van de muytende wolle-werkers naer Engeland ten jaere 1382. (Ibid. p. 77.) Deze, zegt Lipsius, zyn onze volk-plantingen die den roem van de wolle-werken in dit Eyland ofte ingebrogt ofte zeer vermeerdert hebben. Met het vertrekken van deze, zegt Gramaye, zyn de rykdommen van de Stad mede vertrokken. (In Lovan. p. 18.) Hoe sterk de wolle-wevery daer van ouds gewortelt was, blykt daer uyt dat den aengehaelden Schryver zegt: (Ibid. p. 27.) *Lanificii decanos ab omni scriptorum memoria invenio.*

(Divæi antiq. p. 21.) BRUSSEL. De zelve hand-werken zyn met geene mindere vrugt binnen Brussel voortsgezet geweest als binnen Loven. Ten jaere 1353 wierd aldaer eene nieuwe laken-halle gebouwt, klaer bewys dat de wolle-wevery [a] lang voor dien tyd in deze Stad geoeffent wierd, en dat'er voor deze eene andere halle gestaen heeft; want ten jaere 1306 was hier alreede de Dekeny, (Ibid. p. 3 & 4) ofte de bezondere regt-bank van de Wolle-werkers opgeregt.

De Visch-verkoopers hadden van het jaer 1280 hunne merkt, (Ibid.) en ten jaere 1370 was aldaer de munte van den Hertog. (Ibid.) Het uerwerk op den thoren van den H. Nicolaus, ten jaere 1362 gestelt, doet peyzen dat

(a) Gramaye in Bruxella. p. 2. in-fol.

de Brusselaers ten dien tyde in diergelyke konst-werken reeds geoeffent waeren; van Dieven tuygt dat hunne waepen-smeden de ervarenste waeren van dit beroep, Ibid.
en het is ongetwyffelt dat deze een groot deel onder de Burgers maekten, benevens de vleesch-houwers die op het jaer 1340 by Gramaye voor oproerige geboekt staen.

Jan den II, Hertog van Brabant, trouwde in Engeland den tweeden van Lau-maend in het jaer 1294, [*a*] oude stiel, met Margarite, dogter van Eduard den I, Koning van Engeland. By deze gelegentheyd vergunde dien Vorst aen de ingezetene kooplieden van Brussel, [*b*] en aen hunne nakomelingen vry geleyde en oorlof om in Engeland te handelen, koopmanschap te dryven, en die uyt te voeren.

Ten jaere 1300, ofte daer omtrent, quamen eenige Broeders van het derde (*c*) Orden van den H. Augustyn binnen Brussel hunne wooning nemen, ter plaetse genoemt den Wolfs-gragt, omtrent de vesten, het welk hun dede noemen de *Broederkens op den gragt*: deze, volgens het beroepen hand-schrift, waeren wolle-wevers van beroep.

Van Gestel schryft dat de Begaerden, op het jaer 1330, aldaer hunnen oorspronk uyt de wolle-werken gehad hebben, [*d*] en dat deze gemeynte, met de winste voortskomende van dit hand-werk, hunne oude mede-broederen onderhielden.

De Kooplieden van Brussel [*e*] zyn in de geschie-

(*a*) Butkens nouvelle Edit. Tome. 1. p. 368.

(*b*) Luyster van Brabant 1 deel, blad 59.

(*c*) Recueil des Pieces, pour servir à l'Histoire de Bruxelles. MS.

(*d*) Hist. Episcopat. Mechl. Tom. 2. p. 34.

(*e*) Harxi. Annales Duc. Brabant. tom. 1. p. 364.

Digitized by Google

denissen van die tyden onder de vermaerste van Brabant bekent.

Het is tot Brussel niet beter geschaepen geweest als in de andere steden; de baldaedigheyd van de wolle-werkers en van andere ambagts-lieden liep geduerig aen 't muyten, ter dier oorzaeke vind men op het jaer 1306, dat den Hertog alle saemen-komste en vergaederingen aen de ambagts-lieden verboden heeft.

Gramaye, ib. pag. 4.

Geene wolle-werkers [a] vermogten sedert in die Stad te vernagten op lyf-straffe.

Gramaye, ib.

De Kooplieden van Brussel genoten groote voordeelen en vrydommen door geheel Vrankryk. [b]

Geenen Burger dezer Stad mogt binnen Engeland voor schulden of andersints opgehouden worden.

(*a*) Butkens tom. 1. p. 359. Luyster van Brabant, 1 deel blad 68 & 69.

(*b*) Ook waeren de Brusselsche lakens boven die van andere Steden geagt. In een bevel-schrift van Koning Karel, op het jaer 1375, staen deze aenmerkelyke woorden: *Il est venu à nostre cognoissance, par la Grief complainte des Marchans de draps & Drapiers de la ville de Bruxelle, fréquentans & repairans en notre bonne ville de Paris, que en très grant deception de noz Subgez, & au préjudice, domage & vitupere des diz complaignans, plusirs des Marchans de draps de nostre dite ville de Paris ont au temps passé, baillié, livré & vendu, & encore de jour en jour baillent, livrent & vendent à noz diz Subgez draps qui sont d'autres lieux & pays que de Broixelle pour draps de Broixelle, &c.* Geheel dit bevel-schrift is te vinden in het MSS. van *à Thymo, t. 2. fol. 255 verso.* Men leest daer insgelyks eene oude weth voor de volders van Brussel, en eene menigte van Placcaerten tegen het nabootsen of *contrefeyten* der Brusselsche lakenen. De Nederländsche wevers waren zoo iverzugtig op dit stuk, dat zy dikwils om die oorzaek de wapens in de handen namen. In de *Excellente Chronyke van Vlaenderen* staet geschreven op fol. 56, dat de laken-wevers van Poperingen, de lakens van Ypren, die ook in groote agting waren, nagebootst hebbende, de twee ambagten te veld trokken ider onder zyn Opperhoofd. Wel haest quam men tot een bloedigen slag, waer in die van Poperingen de nederlaeg kreegen, hun legerhoofd gedood wierd, en een groot getal gevangenen door de overwinnaers binnen Yperen wierden gevoert. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

Ten jaere 1270 hadden die van Keulen verſcheyde vrydommen aen de zelve gejont.

De vrye jaer-merkt is aen de Bruſſelaeren eerſt gegeven ten jaere 1487, zoo dat de zelve met hunne goederen genoodzaekt waeren voor dien tyd andere vrye merkten by te woonen.

VILVOORDEN is door de wolle-wevery mede zeer aenmerkelyk geweeſt. De munte wierd van daer door den Hertog ten jaere 1395 naer Loven verplaetſt. Gramaye, in Vilvord. p. 7.

NYVEL verkreeg ten jaere 1416 de voor-regten van eene jaerlykſche vrye merkt, en van de dekenye ofte laken-halle; zoo dat voor dien tyd de wolle-wevery daer mede in zwang was. Idem in Nivl pag. 8.

De Kooplieden dezer Stad zyn benevens die van Bruſſel, ten tyde van de veerthienſte eeuw in de Brabantſche jaer-boeken vermaert. Haræus, ib.

ANTWERPEN. Niet tegenſtaende dat de pak-huyzen in deze Stad op de puyn-hoopen van die van Brugge gebouwt zyn, nogtans was deze haeve in zeer bloeyende ſtaet ten tyde van de bepaelde eeuwe.

De inwoonders waeren aldaer met het begin der derthienſte eeuw zoo zeer vermenigvuldigt dat die Stad alsdan merkelyk is vergroot geworden, met welken arbeyd men 15 jaeren overgebrogt heeft. Gramaye, in Antv. p. 26. in-4to.

Ten jaere 1304 is die koopſtad nog andermael vergroot en met mueren en wallen omcingelt; voor dien tyd wierd de haeve reeds van de Engelſche bevaeren, en de Italiaenſche en Deenſche roey-ſchepen brogten alhier hunne koopmanſchappen, Pag. 27.

om andere goederen, als wolle-lakenen en diergelyke te laeden.

Apud Lipf. in Lov. p. 45 Deze haeve onderhoorig aen den Hertog van Loven, is by uytnementheyd bekent op het eynde der twaelffte eeuw.

Foglio 162. Guicciardin fchryft bevonden te hebben, dat ten jaere 1318, vyf groote Venetiaenfche roeyfchepen genoemt *Galeaffen*, gelaeden met fpeceryen en drogeryen voor deze Stad in de haeve laegen.

'T is te verwonderen dat Robertfon [a] zulks aen Guicciardin, van Brugge doet fchryven, het gene niet zeldfaems voor die koop-ftad zoude zyn, maer meer voor Antwerpen, op dit tyd-ftip, van welke den oorfpronkelyken Schryver en alle des zelfs overzetters fpreken.

Ten jaere 1309 hebben die van Antwerpen den ftapel van haver, zout en vifch van den Keyzer Henrik weder gekregen.

Divæus ibid. p. 139 in fine, & 140. 'T is dan zeker dat dit voor-regt langen tyd te voren aen de Antwerpenaeren geweeft zy, het welke een bezonder voordeel aen den koophandel toebrogt: want de bittere oneenigheden hier over tuffchen deze en de Mechelaeren ontftaen, zyn klaere toonen der zelve: hier van op den artikel van Mechelen.

Gram. p. 36. Het brood-huys, de vleefch-halle, en graen-merkt, waeren reeds hier geveft van het jaer 1249, ten dien tyde was door de zorge van den Hertog alles in ruft, den koophandel vry, en de vremdelingen geliefkooft.

Ibid. p. 94. Het eerfte verbond tuffchen de Engelfche en den Hertog t'Antwerpen gefloten, is van het jaer 1305. De eerfte roey-fchepen uyt het Noorden zyn in deze

---

(a) Hiftoire de Charles-Quint, tome 1. p. 318. Guicciard. Æditio latina p. 96. anni 1646. Gallica 1567. pag. 145.

Digitized by Google

haeve gezien ten jaere 1319, en omtrent den zelven tyd zyn de Duytſche koopvaerdy-ſchepen hier mede aengeland.

De meerdere reſt van de vremde kooplieden, de welke alhier hunne magazynen en ſchoone wooningen hadden, zyn ruym een geheele eeuw naer dezen tyd hier gekomen, niet tegenſtaende de zelven grooten handel dreven in deze Stad zonder daer buyk-vaſt te zyn, gelyk men reeds in de Venetiaenen gezien heeft.

Ten jaere 1298, is by de Antwerpenaeren de vrye peerde-merkt begonſt, deze hadde zoodaenigen toeloop, dat van Bruſſel alleen 12000 menſchen daer henen quamen. Gramaye, in Antv. p. 96.

De lakenen alle andere wolle-wevery is van ouds in deze Stad aenzienelyk geweeſt, want de halle was voor het jaer 1317 in wezen, en waerſchynelyk lang te voren des zelfs regt-bank. Ibid. p. 36 & 37. Pag. 96.

Volgens den lyſt der ambagten, van het jaer 1396, waeren de laeken-wevers ten getalle van 200, het welke ik verſtaen van de meeſters, die ider met zoo veele getouwen konden werken als aen hun geoorloft ofte mogelyk was.

'T is ook denkelyk dat dit hand-werk meer verflapt is in deze koop-ſtad, ſedert dat de zelve het meeſt op den uytlandſche koophandel oogde, en dat de wolle-wevers zig meer in de omliggende plaetſen zullen nedergezet hebben. Ibid. & 97.

Het getal van de andere ambagten, de vremde waeren, en koſtelyke goederen de welke van alle kanten, ſchoon in laetere tyden, hier aengevoert wierden, geven egter te kennen dat diergelyken koophandel niet eens-klaps in zwang koomt, maer allengs- 94 & 95. Guicciardini f. 162, 163 ed. ſequent.

Digitized by Google

kens en met verloop van tyd, waer van het opregt begin in de derthienſte en veerthienſte eeuwen zy te ſtellen.

Ten jaere 1383, verkregen die van Antwerpen, van Hertog Philip [a] van Bourgondien en van zyne Huyſvrouwe de Graevinne Margariete, zeer voordeelige brieven met verſcheyde vrydommen en voorregten voor den koophandel, waer door verſcheyde vremde Kooplieden zig aldaer met de woon nedergezet hebben.

De Bruggelingen hadden korts daer naer in deze Stad twee groote hallen en huyzingen, genoemt S. Joris en S. Niklaes-pand doen bouwen. Deze dienden Ibid. bl. 59. tot pak-huyzen voor hunne goederen, en is een blykelyk teeken dat Antwerpen op dien tyd zeer koopryk en magtig geweeſt zy, bezonderlyk ten tyde van de Vlaemſche burger-kryg, als Brugge door Philip Artevelde overmeeſtert, meer aen een bloedbad als aen een koop-ſtad geleek, welke rampzaligheden niet alleen veele vremde kooplieden, maer Bruggelingen zelfs, heeft naer Antwerpen doen verhuyzen gelyk uyt het vervolg dezer onheylen te denken is.

'T is ook zeer waerſchynelyk dat ten jaere 1301 veele kooplieden en ambagts-mannen uyt Brugge naer Antwerpen verhuyſt zyn; want de Franſchen, alsdan meeſter van Vlaenderen, wilden dat een ider opbrengen zoude den vierden penning van zyn gewin. De ſchatting en andere laſten die deze genoodzaekt waeren te betaelen, waeren oorzaek dat veele kooplieden

(a) Beaucourt, Brughſchen Koophandel blad 55. & ſeq.

Digitized by Google

lieden naer andere landen vertrokken, en alzoo, zegt Custis, wierd Brugge verlaeten als een Dorp zonder neering. Ibid. bl. 267 & 268.

LIER was ten jaere 1212 [a] onder de Steden van Brabant begrepen, en hoorde aen des zelfs Hertogen, niet tegenstaende dat Gramaye de Berthouden daer poogt in te dringen.

Ten jaere 1309 verkregen die van Lier van Hertog Jan den II, in vergeldinge van hunne krygs-diensten het voor-regt van de vee-merkt, die te voren tot Wespelaer wierd gehouden. Van Lom, ibid. p. 29.

Deze merkt was zoo aenmerkelyk dat Guicciardin zegt: dat het groot getal van ossen de welke aldaer te koop gestouwt wierden verwonderlyk was; het is den latynschen Overzetter van de Nederlandsche beschryvinge, en niet Guicciardin, zoo van Lom misselyk zegt, die in zyn aenhangsel schryft: dat'er op eenen dag 15000 hoorn-beesten verkogt wierden. Ofte zulks ten tyde van de bepaelde eeuwen geweest zy, laet men in het midden, alleenelyk vast stellende dat die vee-merkt aenmerkelyk geweest is in de veerthienste eeuwe. Foglio 190. Ibid. Pag. 113.

De laken-wevery is van ouds in deze Stad in voegen geweest, de zelve was ten jaere 1338 zoodaeniglyk aengegroeyt dat Hertog Jan den III, alsdan aen die van de laken-halle ofte Dekeny by voor-regt vergunde, alle Donderdagen binnen deze Stad eene laken-merkt in de laken-halle te mogen houden, als mede tot Doornik en in andere plaetsen. Van Lom, ibid. pag. 30 & 31.

Ten jaere 1377 wierden die van Lier en van He- Pag. 33.

(a) Butkens, preuves, livre 4, pag. 62. Van Lom, pag. 27 & 28. Gramaye in Antverpia, pag. 132.

Digitized by Google

rentals ontflagen van den Ridder-thol t'Antwerpen;
Pag. 167. onder pligt van de burgt aldaer te helpen bewaeren; zy hadden reeds het voor-regt van den vryen thol, sedert het jaer 1213 verkregen.

Pag. 35. Ten jaere 1389 wierd deze Stad merkelyk vergroot, en op het eynde der veerthienste eeuwe was
P. 36 & 37. de laken-wevery aldaer in zoo bloeyenden staet dat m'er over de 300 getouwen telde, het welk aen de Schepenen van de laken-halle vele bezigheden toebrogt.

P. 38. Hoe bloeyende deze stad alsdan geweest zy door den laken-handel, blykt hier uyt, dat ten jaere 1402 die van de Weth, binnen Antwerpen kogten, zekere erve genoemt *de Hof-stad*, gelegen in de Hoog-straet,
P. 46 alwaer zy eene laken-halle gebouwt hebben; zelfs hadden zy namaels binnen Frankfort een pak-huys het welk de Liersche halle genoemt wierd.

Het Smeden-ambagt binnen deze Stad word voor het oudste van alle aldaer gehouden; en het blykt uyt de Stads-rekeningen dat de waepenen door die
P. 194 & 195 van de Weth betaelt wierden; in het jaer 1386 leverde zekeren Maerten Buck 4000 boogs-geschut, ider 1000 koste 2 mottoenen en 21 vliggen, men betaelde voor het scherpen 2 mottoenen en 10 vliggen. Als mede dry hand-bogen met de douwers, waer voor men met de lyf-koop 15 mottoenen betaelde.

Zulk geschut meyne ik pylen geweest te zyn met yzere haeken voor de kruys of voet-bogen met yzere latten.

De zoo genoemde hand-bogen, ligtere, handelykere, kruys-bogen die met eenen douwer, en niet gelyk de andere met yzere wind-azen opgewonnen wierden.

In de Stads-rekeninge van het jaer 1397 word an-

Digitized by Google

dermael ingebrogt de bekostinge tot het uytreeden van de schutters in den oorlog die de Hertoginne van Brabant Johanne dan hadde tegen den Hertog van Gelder. Uyt deze blykt dat het laken voor de schutters en voor de knaepen, hand-langers, volgens van Lom, de wimpel, de hoeden, de busschen, en toen men de busschen beproefde, de leere drinkpotten, leere stoopen, het bier alsdan knol gelyk nu nog zoo genoemt, de schaepen, haver, boter, de zeyde en frangien die aen den standaert waeren, de vuer-pylen en meer andere noodwendigheden aldaer te vinden; deze, zeg ik, zyn altemael in mottoenen en groote munte van het land betaelt; alleen word in deze rekeninge gewag gemaekt van Hollandsch geld en dit in dezer voegen: » item betaelt » voor 4000 voet-boogs geschut, koste 12 Holland- » sche guldens, maekende 21 mottoenen en 9 grooten Vlaemsch.

Waer uyt ik denke te volgen dat dit voet-boogs geschut, ofte pylen, alsdan in Holland gekogt waeren, en dat de busschen, tenten, en sluyt-korven, en alle de andere noodzaekelykheden in mottoenen, grooten en vliggen betaelt, altemael uyt Brabandsche hand-werken, en uyt inlandsch gewin bestonden; het volgende geeft nog meerder ligt. Den aengehaelden Schryver, op de Stads-rekeninge van het jaer 1406, zegt: » zekeren meester Geert, den don- » derbusch-maeker, maekte op dien tyd het don- » derbus-kruyd binnen Lier: " dezen meester Geert en Hannekyn den boog-maeker, hadden te saemen op dien tyd 24000 geschuts geyzert, en hadden voor de 3000 een kroon, en zekeren Hendrik Lessche yzerde op dien tyd ook 12000 boogs-geschut. Ibid. p. 206 & 207.

Niets is klaerder, dan dat deze alle ingezetenen

Digitized by Google

van Lier waeren, en dat dien buſchkruyt-maeker kanon-gieter was, die zekerlyk ten jaere 1405 niet ſeffens in Lier gekomen is, maer waerſchynelyk een inboorling dezer Stad was, die daer meerdere jaeren van te voren zyne konſte zal geoeffent hebben. Dit voor zoo veel het hand-werk betreft en als deel maekende van den koophandel, hebbe niet t'overvloedig gevonden hier laeten by te loopen.

Gramaye in Thenis, p. 7. THIENEN is verſcheyde maelen vergroot; Gramaye zegt, dat de wolle-wevers ten jaere 1390 een groot deel van des zelfs veſting-mueren bekoſtigt hebben.

Buyten de wolle-wevers meeſters, ten getalle van 400, plegen daer eertyds tot honderd zadel-maekers te zyn.

P. 15 & 16. De andere ambagts-lieden worden by den gemelden Schryver opgetelt, en het getal der inwoonders op veertig duyzend begroot.

LEEUW is inſgelyks door de wolle-wevery vermaert geweeſt, des zelfs ingezetenen oeffenden zig ook ſterk in de land-bouw en brogten hunne graenen en peul-vrugten op alle de merkten van de Nederlanden, daer zy vry van thol waeren.

Idem ib. p. 29. De Kooplieden dezer Stad dreven grooten handel in Engeland, daer zy van verſcheyde laſten vry waeren.

Idem in Arſchoto, p. 5, 13 & 16. AERSCHOT had alree eene laken-halle omtrent het jaer 1361, en ten zelven tyde een Regt-bank of Dekenye uyt de wolle-wevers.

De Begaerden aldaer, ten jaere 1283, in gemeynſchap levende, waeren leeken-broeders en wolle-wevers.

ZICHENE, nu het geraemte van eene Stad, was in de bepaelde eeuwe volk-ryk en aenzienelyk door de wolle-wevery en den vee-handel. Idem in Zichena, p. 45.

De laken en vleesch-halle voor de Wevers, Kaerders en Vleesch-houwers, bestond van het jaer 1306. Het getal der eerste was aldaer zoodaeniglyk aengegroeyt, dat men er 350 getouwen telde. Pag. 49.

Het gemeyn volk dezer Stad bestond uyt menigte Lyn-trekkers, die de schepen langs de Dyle tegen stroom naer Diest vaerende optrokken.

De Kooplieden dezer Stad brogten hunne wollelakenen en drapperyen met de vrye jaer-merkt tot Frankfort, daer zy veele voor-regten genoten. Pag. 57.

DIEST was alsdan zeer talryk in inwoonders, en hadde insgelyks eene laken-halle met Regt-bank voor alles het gene de wolle-wevery betrefte. Idem. p. 57, 62 & 66.

Deze Stad was alsdan door dit hand-werk en des zelfs koophandel benevens de andere Nederlandsche steden vermaert. [a]

s'HERTOGEN-BOSCH. De Burgers van s'Hertogen-Bosch hadden ten jaere 1196, [b] den vryen thol op den Rhyn verkregen, namaels bevestigt en vermeerdert met het vrye Burger-regt in alle Steden van het Duytsche ryk. Zy hadden den zelven vrydom in Brabant, Gelder, Holland en Zeeland.

Hertog Jan vergunde hun ten jaere 1317 eene wekelyksche vrye-merkt, en den Hertog Wencelyn ont- Ibid. p. 50.

(a) Bruzen, au mot *Dieft*, Dictionnaire.

(b) Gramaye, in Taxandria, pag. 49, in-4to.

sloeg hun ten jaere 1356 van zekeren last die zy gewoon waeren op het hout te betaelen.

De wolle-wevery is in deze Stad mede zoo aenmerkens weerdig geweest als in eenige andere van Brabant; om welke meer te begunstigen Hertog Jan
Pag. 51. den III, ten jaere 1335, de laken-makery op de Dorpen in de Kempen verbood. Uyt de menigte van de andere ambagten dezer Stad, schoon in laetere
Ibid. p. 48 & 49. eeuwe opgestelt, kan men genoegsaem de voorige volk-rykheyd der zelve afmeten en besluyten, dat het meerderendeel der zelve, ten tyde van den bloeyenden staet van de laken-maekery, mede in wezen was: diergelyke waeren ongetwyffelt, de verwers, de kooplieden in lakenen, ofte laken-snyders verschillig van de laken-maekers, ter oorzaeke deze in het kleyn met de elle verkogten, de wolle-spinders, en alle andere als visch-verkoopers, vleesch-houwers, &c. die altemael hunne Dekens en Gezwoorne hadden.

Eer dat de suykers hier te lande gebrogt zyn, [a] en vervolgens in de bepaelde eeuwen was den honing en mede vry van grooter gebruyk als heden; in de Meyerye en stad van s'Hertogen-Bosch bestond den oudsten koophandel in biën, honing en wasch; volgens oude schriften waeren alsdan in die plaetse meer dan 2000 bie-korven.

Ibid. blad 34. De peerde-merkt was aldaer ten zelven tyde vermaert, het mede-maeken zeer gemeyn ter oorzaeke van de overvloedigheyd van den honing, die uyt de bie-ryke Meyerye hier ter Stede gebrogt, en tot mede gemaekt, in alle landen zeer getrokken wierd; bezonderlyk, zegt den Schryver, als den wyn zoo gemeyn niet en was, en toen men de mede zonder accyns

(a) Oudenhoven, Beschryving van den Bossche, blad 11, 12.

Digitized by Google

mogt drinken. Op den zelven tyd wierden aldaer veele messen en spellen gemaekt, en volgens oude schriften pleeg daer jaerlyks wel 20000 guldens van te komen.

Uyt den vergun-brief van Hertog Wencelyn van Braband, gegeven tot Brussel ten jaere 1378, blykt dat de brouweryen in s'Hertogen-Bosch zeer talryk waeren, en dat die bieren met hoppe gebrouwen, in omliggende plaetsen verzonden wierden.

STEENBERGEN wierd omtrent het jaer 1276 door Arnoud, Grave van Loven, met Stadsche voor-regten begunstigt; de gelegentheyd van deze plaetse by de schelde, niet verre van de zee, brogt den koophandel aldaer tot zoo ongeloovelyken aenwas, en die Stad zoo vol rykdommen, dat de chronyk-maekers, door Gramaye [*a*] aengehaelt, daer meer verciersel van geschreven hebben, als'er van de waerheyd elders te vinden is.

Ten jaere 1356 wierd deze Stad vergroot, blykelyk teeken dat de inwoonders vermeerdert waeren, die alsdan onder de eerste Kooplieden van Brabant gerekent wierden, en binnen Londen en Denemarken persoonelyk handelden.

Eenen afgryselyken brand ten jaere 1363 heeft deze Stad in asschen geleyd, en het verder opkomen van Antwerpen, de zelve onbebouwt gelaeten.

BREDA is eertyds van Visschers bewoont geweest, en heeft voor de derthienste eeuw [*b*] niet veel beteekent.

Ten jaere 1321 wierd door Geeraerd van Rasse-

(*a*) In Antiquit. Bredanis, pag. 24, in-fol.

(*b*) Van Goor, Beschryvinge van Breda, pag. 53.

P. 446. n. 33. ghem, Heere van Breda, de wekelykſche merkt van maendag op dynſdag geſtelt: hy gebood ook dat het aen niemand geoorloft zoude zyn binne zyne landen, eenige ſnede van laken te houden, nogte getouwen te ſtellen tot de laken-wevery, nogte de zelve te mogen vollen, dan binnen de poorte van deze Stad.

Ibid. p. 452. n. 41. Ten jaere 1331 wierd door Hertog Jan den III, dit voor-regt beveſtigt, zoodaenig dat alle het wolle-werk binnen de voorſchreve Stad moeſt inkomen, en dat het aen niemand, buyten de Poorters van Breda, geoorloft was zig met de wolle-wevery in 't geheel ofte ten deele te geneeren, het welk van de Dorpen en omliggende vlekken moet verſtaen worden.

Ibid. p. 462. n. 47. Jan van Pollaenen, Heere van der Leck en van Breda, gaf ten jaere 1355 aen deze ſtedelingen de halle en waeg, en regte de laken-hal op tot een regtbank.

Ibid. p. 423. n. 18. OOSTERHOUT. De Dorpelingen van Ooſterhout hadden in het jaer 1272 van Arnoud van Loven, Heere van Breda, vrydom van alle thollen, weg en gruyt-geld gekregen, benevens eene week en eene vrye jaer-merkt gelyk de andere Steden van het land.

Het blykt uyt den uyterſte wil van Godevaert den IV, Ibid. p. 418. Heere van Breda, van het jaer 1246, dat'er alsdan reeds eenen geley-thol ten profyte van den Heer in deze Stad betaelt wierd.

OOSTERWYK. Hoe zeer de wolle-wevery in Ooſterwyk hadde toegenomen, ziet men by Gramaye die Pag. 34 in-f. daer eertyds tot 500 getouwen telde, benevens 38 brouweryen, genoegſaem om eene hedendaegſche volk-ryke Stad te bedienen.

Des

Des zelfs inwoonders genoten van het jaer 1230 de zelve vrydommen gelyk de Burgers van den Bosch, alleen den thol op den Rhyn uytgenomen.

GRAVE. In de stad Grave is de laken-halle reeds voor de veerthienste eeuw aenmerkelyk geweest, zelfs met regts-gebied, ten tyde van Otto, Oom van Jan, Heere van Kuyck, die by opene brieven van het jaer 1351 de zelve bevestigt en vermeerdert heeft. Graef Ibid. 467 en 468.
Floris van Holland gaf ten jaere 1290, aen des zelfs stedelingen, vrydom van alle thollen te water en te lande in de Graefschappen van Holland en Zeeland.

(a) Van Alen, Beschryvinge der stad Grave, eerste deel, blad 91, tweede deel 479.

III. HOOFD-STUK.

HERTOGDOM VAN LIMBURG EN LUXEMBURG.

Blaeu, Theatr. Urb. Belg. LIMBURG. Den naem van Limburg is jong en misschien voor het jaer 1050 ongehoort. Voor den veld-slag van Woeringen is deze land-streek van wynig belang in de Nederlandsche geschiedenissen; 't is zeer waerschynelyk dat des zelfs inwoonders naer dien tyd, zig met de wolle-wevery gelyk de andere Nederlanders zullen geneert hebben. Den koophandel hadde veel geleden van de roovers die zig in de sterkte van Woeringen onthielden: deze stroopten op de gemeyne wegen, zoodaenig dat geene baene naer Keulen en daer omtrent veylig was, waer door dit kasteel in de jaer-boeken voor een moorders en roovers-nest geboekt staet; naer het vernietigen dezes door Hertog Jan den I, wierd den koophandel op Duytschland staeg aenmerkelyker, gelyk in de voorige aenteekeningen reeds gezien is.

Haræi, Ann. ibid. p. 287.

LUXEMBURG geeft niets bezonders met zekerheyd te zeggen, als geene Schryvers aen d'hand hebbende, die op het voorwerp dienen, nogtans is te denken dat op deze eeuwen hunne hand-werken buyten het wolle-werk zeer gering hebben geweest, en dat de

meer reſt van den Koophandel in vee, en bezonderlyk in ſchaepen, gelyk heden nog, beſtond. Hier op kan men zien Bertholet op den bepaelden tyd, voor zoo veel dien Schryver geloof-weerdig zy.

Ten jaere 1248 vergunde Waleram Hertog van Limburg, Wilhem Graef van Gulik, en Dirik Heere van Valkenburg, by maniere van voor-regt aen de Kooplieden van Vlaenderen en Henegouw, dat zy, mits betaelende de helft van den thol tuſſchen Keulen en Maeſtrigt, vry mogten handelen in iders Landſchap. Oudegerſt ib. f. 184. v.

IV.

HOOFD-STUK.

HEERELYKHEYD VAN MECHELEN.

DE volk-rykheyd van deze Stad, ten tyde van de derthienste en veerthienste eeuwen, [a] blykt niet alleenelyk uyt de geduerige oorlogen die des zelfs inwoonders tegens de nabuerige Brabantsche steden, maer tegens hunne Heeren zelfs gevoert hebben.

In Mechlinia p. 12. in-fol. Gramaye zegt bevonden te hebben, dat ten jaere 1370, zoo binnen deze Stad, als in de omliggende plaetsen, van den lande van Mechelen tot 3200 getouwen getelt wierden; buyten de noodige wevers tot deze, was de menigte van de wolle-spinders, droog-scheerders, fries-maekers, lyne-wevers, hoedemaekers, bedde-maekers en van de riem-maekers, niet begrepen.

Die van Kalloo en van Kieldregt komende tot Mechelen met visch, [b] betaelden hier over zekere regten ofte thollen, volgens verdrag aengegaen tusschen Dirik Heere van Beveren en Wouter-Berthout, ten jaere 1267.

Volgens den aengehaelden Schryver schynt het dat de dekenye, ten jaere 1270, door Wouter Berthout, met verscheyde voor-regten begunstigt is geweest; het

(a) Haræi, Annales, tom. 1. pag. 295, & passim alibi.

(b) A Zevedo, Chronyke van Mechelen op dit jaer.

Digitized by Google

grootste deel van de laken-wevers woonde alsdan buyten de Stad op Neckerspoel, alwaer de zelve beveelen op de wynen en de bieren ten jaere 1295 gelyk binnen de Stad, moesten agtervolgt worden. Idem ibid.

Hertog Jan den II, maekte ten jaere 1301 met Wouter Berthout een verdrag, bevestigende het Broederschap van den H. Eloy, begonst ten jaere 1254, en gaven verscheyde beveelen nopende de waeg, maeten, wolle-werken, laken-huys, visch, bruggen, vleeschbank, &c. Ibid. p. 55.

Den zelven Hertog verleende aen de Mechelaeren ten jaere 1303 vrydom van den nieuwen thol. Ibid.

Vander Haer brengt op het jaer 1300 [a] het groot voor-regt door Hertog Jan den II, aen de Mechelaeren vergunt. Dit bestond in den stapel van haver, zout en visch, welk voordeel te voren de Antwerpenaeren genoten hadden, en die het zelve met veele heftigheyd poogden weder te krygen.

Voor het jaer 1304 was er binnen deze Stad zeker gebouw met den naem van *Laken-Huys*, toebehoorende aen Gilis Berthout, die het zelve aen de Burgers verkogt, dit wierd namaels geheeten het *Veer-Huys*, en was te voren een pak-huys van lakenen die scheep verzonden wierden. A Zevedo, Chron. 65.

Ten jaere 1308 [b] wierden de Kapellen van S. Peeter en S. Jan tot Parochie Kerken verheven om de vermenigvuldinge van de ingezetenen. Chron. p. 57.

Lang voor het jaer 1353 waeren binnen deze Stad de zeven Parochie Kerken. Dit blykt uyt de oorspronkelyke chyns-booken der zelve.

(a) Annales Ducum Brabant. tom. 1. pag. 294.

(b) Gurnez, vita S. Liberti, pag. 138.

Digitized by Google

Chron. p. 57. Ten jaere 1310, 22 van wyn-maend, dede Floris Berthout heerſchap aen Hertog Jan den II, erkennende te leen te houden de voogdye van Mechelen, het water-ſlot, den thol, en den ſtapel ofte merkten van zout, viſch en vee, &c.

Het ſcheeps-timmerwerf [a] was voor dien tyd zoodaenig in bloey en de ſcheep-makery hadde zoo zeer toegenomen, dat de zelve, ten jaere 1316, tot een ambagt gemaekt is.

Den Graeve van Vlaenderen, den 20 van ooſtmaend 1356, (b) binnen Mechelen gehult zynde, beveſtigde by opene brieven alle de voor-regten dezer ſtad, naementlyk den ſtapel van zout, viſch, haver en allerhande vlot. Boven dien dat zy in Vlaenderen vry zouden zyn gelyk de Gentenaeren, Bruggelingen en Yperlingen, in alle koopmanſchappen, in koopen en verkoopen, vry van thollen zoo als zy tot dien tyde gewoon waeren. Ook gaeven de Bruggelingen aen de Mechelaeren de zelve voor-regten, nopende den koophandel, gelyk de ſteden van Gend en Yperen aldaer genoten.

Idem ibid. Dog alle die voordeelen konden aen Mechelen, beſloten in Brabant en vervolgens ganſch omcingelt van haere vyanden, voor dien tyd niet grootelyks baeten, want de goederen die ſcheep langs de ſchelde in den Rupel, en voorders in de Deyle binnen deze Stad moeſten aengevoert worden, wierden van die van Sant-vliet gerooft, niet tegenſtaende deze door verſcheyde gewaepende geley-ſchepen van den Graeve van Vlaenderen verzelt waeren.

(a) Remmer. Valer. Chronyk ad ann. citat. Gramaye, in Mechlinia, pag. 10 & 12. in-folio.

(b) A Zevedo, Chronyk ad ann. citat.

Den twist tusschen die van Antwerpen, en deze Stad nopende den meer gemelde stapel, wierd egter ten jaere 1358, in dezer voegen geslist.

Den Graeve Lodewyk van Male, gebood dat de merkten zouden blyven tot Mechelen, gelyk de zelve geweest hadden ten tyde van Hertog Jan van Brabant den III, en dat die van Antwerpen uyt die schepen die naer Mechelen voeren hunne voor-raed mogten nemen, mids de zelve te betaelen tot gelyken prys, gelyk die tot Mechelen, ter stapel zouden verkogt worden. Idem.

De muytery van de wolle-wevers en volders tegens die van de regeeringe dezer Stad, ontstaen ten jaere 1361 heeft groote schaede aen den koophandel veroorzaekt: veele van die oproerders wierden gebannen, andere met geld-boeten gestraft, uyt welke schattinge, men wilt dat de oude vermaerde zilvere vergulde kasse van den H. Rombout ten deele zoude bekostigt geweest hebben. Idem.

Den aengehaelden Schryver verhaelt, op het jaer 1369, dat men ten tyde van agt jaeren aen deze kasse gewerkt hadde, dat de zelve door de ambagts-wevers, volders, [a] en de gene die aen de wolle-wevery behoorden, bezonderlyk bekostigt is geweest.

Hier uyt kan men van de rykdommen dezer stede op dien tyd oordeelen, en besluyten dat de zelve de konsten voeden, aengezien de zilver-smeden alsdan door konstige werken vermaert, niet alleen in deze Stad maer in gansch Nederland in groot getal waeren; nogtans is het zeker dat de gemeyne overleveringen, aengaende het gewigt en prys dezer

---

(a) Solerii, Acta S. Rumoldi, paragr. 15. pag. 40.

kasse, met veele omzigtigheyd hoeven aengenomen te worden.

De op de kant-teekening, aengehaelden Schryver, heeft daer wyd-loopig van gehandelt; [a] alleen zal ik hier by voegen, dat de zelve door van Meteren, op het jaer 1580, *een juweel van den lande* genoemt word, en 360 mark zilvers, zoude gewogen hebben.

Oudegerst, pag. 273. Den Graeve Lodewyk van Male is den eersten Prince in Nederland geweest die goude munte dede slaegen, de goude en zilvere Mechelsche schilden zyn binnen deze Stad, door zyn order gemunt.

Het geschil tusschen Antwerpen en Mechelen over den stapel duerde tot het jaer 1387, alswanneer Philips, bygenoemt den Stouten, (b) gebood, dat het derde deel van den visch, zout, en de haver zoude blyven binnen Antwerpen, en de twee derde deelen zouden gebrogt worden binnen Mechelen.

Mechelen hadde geene vrye jaer-merkten voor het jaer 1409, zoo dat de kooplieden van deze Stad voor dien tyd hunne pak-huyzen in andere steden hadden, Idem. en der zelve vrye merkten bywoonden, gelyk wy dien aengaende in de bygebrogte voor-regten gezien hebben.

(a) Nederlandsche Historie fol. 187. verso. edit. 1608. in-fol.

(b) A Zevedo, ibid. ad ann. citat.

Digitized by Google

V. HOOFD-STUK.

GRAEFSCHAP VAN NAMEN EN VAN HENEGOUW.

NAMEN. (*a*) Al is het zaeke dat men van den koophandel en van de hand-werken van Namen niets weet te verhaelen, nogtans was ten jaere 1297 de munte van den Grave Guido in deze ftad. De Gilde der Schutters was te voren in wezen, en het is denkelyk dat den meeften handel in waepenen, en federt men duerzaemer begon te bouwen, in gekapte fteen beftond. Gramaye; p. 45. fect. 19.

Ten jaere 1340 waeren de fteen-kuylen van Frameries en Quaregnon al ontdekt, en het was aen niemand geoorloft daer fteenen uyt te kappen zonder verlof van den Grave. De huyde-vettery is van ouds aldaer in bloey geweeft; de fchoen-maekery nergens meer, want ten jaere 1221 was den ftapel van dit hand-werk, om zoo te zeggen, in deze Sad. Zulks blykt uyt zekere gifte van Philip, Graef van Namen, (*b*) by den welken hy alle de fchoenen, die hem, volgens regt, jaerlyks moeften gelevert worden, door de gene van dit beroep, laet en maekt aen de Kerke van den H. Albanus. Vinchant, pag. 336.

Den grootften koophandel van Henegouw (*c*) be-

(*a*) Gramaye, antiquit. Namurci, pag. 46. fect. 20. in-fol.
(*b*) Miræi, Diplomat. Belg. pag. 369. in-4to.
(*c*) Delewarde, Hiftoire d'Haynaut, tom. 3. pag. 313 & 314.

Digitized by Google

ſtond in hout, en betaelde reeds ten jaere 1197 zekere laſt aen den Grave; alle geleerde weten dat dit landſchap lang te voren het *kole-boſch* genoemt wierd, welken naem genoegzaem den waerom ontdekt.

Het was ten jaere 1300 ofte daer omtrent een gemeen zeggen dat den Graef van Henegouw, Holland en Zeeland, dry verborge ſchatten hadde: (*a*) te weten, de moeren en veenen van Holland, de boſſchagien van Moermuyen in Henegouw, en de gemeten in Zeeland.

BERGEN wierd ten jaere 1290 merkelyk vergroot, (*b*) en omtrent den zelven tyd was het getal van de kooplieden en van de hand-werkers zoodaenig aengegroeyt, dat die van de regeeringe noodzaekelyk vonden van de zelve in ambagten te onderſcheyden, de welke namaels nog andermael in meerdere neeringen verdeelt zyn geworden. (Ibid. p. 85.)

De kooplieden die met hunne goederen binnen Bergen te merkt quamen, betaelden zeker thol-regt voor de plaetſe die zy innamen. (Delewarde ibid. p. 459.)

De Beeld-houwery was aen die van Bergen niet vreemd, want de Graf-ſtede van Jan d'Aveſnes opgeregt ten jaere 1304, praelde ten dien tyde onder de koſtelykſte en konſtigſte van deze landen; 't is op dit tyd-ſtip dat men het begin van die ydelheyd plaetſt, die namaels nog meer in konſt en pragt heeft toegenomen. (Boſſu, ibid. p. 86.)

De wolle-wevery was voor het jaer 1310 zeer aenmerkelyk in deze Stad, den Graeve vergunde verſcheyde voor-regten en vrydommen aen alle de gene (Ibid. p. 87.)

(*a*) Boxhorn, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 107.

(*b*) Boſſu, Hiſtoire de Mous, pag. 73.

van dit beroep ten eynde van meerdere laken-maekers in zyne Hoofd-ſtad te trekken en de andere ſteden van deze afhangelyk te maeken; (*a*) de laken-halle was alsdan met regts-gebied in wezen; de Graevinne Margariete veranderde ten jaere 1352 de eerſte bediende in twee Dekens en vier gezwoorne.

Ten jaere 1326 wierd de vaert boven den molen van Hyon tot in den poel van d'Apoſtelen getrokken. Boſſu, ibid. pag. 102.

De vrye peerde-merkt is ten jaere 1331 met veele vrydommen voor de vremde kooplieden door Graef Wilhem ingeſtelt.

Op dit voorbeeld heeft Graef Wilhem den II de vrye jaer-merkt met veele voor-regten begunſtigt. Ibid. p. 104.

Maer gelyk'er niets ſtand-vaſtig en is onder de zonne, en eenen misſlag van een Vorſt dikwils de oorzaeke geweeſt is van het algemeyn verderf en omwenteling van geheele landſchappen en ſteden; zoo gong het in Henegouw door de barbaerſche wreedheyd van den Hertog Albert, die verraderlyk en tegens alle naturelyk regt, den Heere van Enghien den kop deed afsmyten; waer over de Broeders van den vermoorden, met den Graeve van Vlaenderen Lodewyk van Maele zoodaenige wraek naemen, dat Henegouw op veele plaetſen meer aen eene dorre wildernisſe geleek als aen een bewoont landſchap. Vinchant, ibid. p. 350. Boſſu, p. 111.

Ten tyde van dezen oorlog was dien ongelukkigen Albert genoodzaekt verſcheyde laſten en nieuwe beeden te vragen, maer die van Valencyn, van Bergen en van andere ſteden van Nederland morden onder malkanderen zeggende: » zoo wy met ons laeten han» delen gelyk men tot Parys en in Vrankryk (*b*) doet,

(*a*) Vinchant, Annales d'Haynaut, pag. 320.

(*b*) Continuat. Chronic. Nangis in Spicilegio d'Acheriano, tom. XI. p. 900.

„ zullen wy slaeven en verloren zyn, de meer rest van
„ de wolle-wevers zullen ons verlaeten en naer andere
„ landen vertrekken, &c." Waer uyt men zonne-klaer ziet dat de wolle-wevery in Henegouw, gelyk in alle de Nederlanden, den bezondersten tak van den koophandel was, dien de burgers met oordeel en veel zorg tragteden te behouden.

Geen ander landschap (*a*) kan met reden de oudheyd van die hand-werken aen de Henegouwsche steden betwisten, want Valencyn hadde reeds ten tyde van Boudewyn van Bergen en Richilde, op het midden der elfste eeuwe, eene menigte laken-maekers, uyt de welke door dezen Graeve de laken-halle met het regts-gebied op alle de wolle-werkers oorsprong gehad hebben.

'T is hier onnoodig in verdere omstandigheden te treden, nopende de hand-werken en koophandel van de andere Henegouwsche steden; het stond in dit landschap met de wolle-wevery, schoon wat minder, gelyk in Vlaenderen.

Vinchant, ib. pag. 350. Boudewyn de Bouwer hadde reeds eene vrye week-merkt tot voordeel van alle kooplieden binnen Aeth gestelt, de welke door den Hertog Albert ten jaere 1367 met nieuwe voor-regten bevestigt wierd; het zelve dede hy voor de vrye peerde-merkt tot Chievres [*b*] ten jaere 1363. Het schynt een voor-regt geweest te hebben voor die van Condé, dat alle schepen, vaerende uyt Bergen naer Doornyk, genoodzaekt waeren in die eerste plaetse last te breken, ofte hunne goederen te ontlaeden ten voordeele van die van Condé, die de zelve dan voorder ten hunnen pro-

Ibid. 394.

(*a*) D'Outreman, Histoire de Valenciennes, pag. 109.

(*b*) Delewarde, Histoire d'Haynaut, tom. 4. pag. 225.

ſyte vervoerden; hier op gebood den Hertog, ten jaere 1379 dat alle de ſchepen komende uyt Bergen door Condé zouden vaeren, zonder gehouden te zyn van de zelve te ontlaeden, ofte laſt te moeten breken.

Ten jaere 1394 liet dèn zelven Hertog aen de Schepenen van Bergen, het regt van kenniſſe en onderzoek te nemen op de vervalſchte wynen. Le Boſſu; ibid. p. 117.

De andere eerſte hand-werkers dezer Stad tot ambagten gemaekt ten jaere 1393, zyn de peltiers, koper-ſlagers en zoo genoemde carliers en laveteurs. Idem ibid; pag. 425.

Digitized by Google

VI.

HOOFD-STUK.

GRAEFSCHAP VAN HOLLAND

EN

HEERELYKHEYD VAN VRIESLAND.

DORDRECHT [a] gemeynelyk gehouden voor de oudste, en de Hoofdstad van Holland, wierd ten jaere 1232 door Graef Floris den IV, met mueren omcingelt.

Bruzen, Dictionn. Jan, Graef van Henegouw en van Holland, heeft des zelfs voor-regten merkelyk vermeerdert, en van verscheyde thollen en regten die de Burgers, op den Rhyn en op de Maese betaelden, ten jaere 1299 ontlast.

Deze Stad is van alle tyden, [b] zegt Gouthoeven, met overlandsche waeren, den Rhyn en de Maese afkoomende, haer meest geneerende.

Het gebouw, dat nu het Stad-huys is, was gebouwt in 't jaer 1382 [c] tot gerief van de vremde koop-lieden, de welke voor dien tyd 1354 de zeer vermaerde koop-stad van Brugge in Vlaenderen verlaeten hadden.

(a) Longuerue, Déscription de la France, 2. part. pag. 11.
(b) Chronyke van Holland, pag. 76. edit. 1636.
(c) Missclyk by Gouthoeven omtrent 1382.

Digitized by Google

Het ſtapel-regt van de Engelſche (*a*) wolle was hier reeds door Floris den V, en namaels door verdere Hollandſche Graeven bekragtigt.

Volgens de rym-chronyk, door Gouthoeven beroepen, heeft dien ſtapel hier weynig tyds geweeſt, maer is van daer tot de Mechelaeren overgegaen omtrent op het laeſte der derthienſte eeuw. Ibid. bl. 337.

De woorden van deze eventydige, ofte ten hoogſten eene halve eeuwe laeter geſchreven, zyn deze:

'T oorloge was gevredet doe
Tuſſchen die Koningen, ik en weet niet hoe,
So dat d'Ingelſche met haere ſaken
Alle tote Machelen traken
Ende voerden hare wolle daer. (*b*)

(*a*) Van Balen, Beſchryving van Dordrecht, blad. 75.

(*b*) Het zal niet ondienſtig zyn hier aen te merken, dat reeds in de derthiende eeuwe de Hollandſche en Zeeuwſche kooplieden hunne waeren in Engeland gingen verwiſſelen, en voor al wolle te huys bragten. (Zie de *Acta* van Rymer, tom. 1. p. 2.) In het Graefſchap van Devonshire wierd alsdan in goud en zilver-mynen gegraeven. Men voerde zilver van daer, voor rekening van den Graef van Holland, die er te Dordrecht muntpenningen van deed ſlaen. Koning Eduard, in 't jaer 1274, den uytvoer der wollen verboden hebbende, bragten de Zeeuwſche kaepers aen de kooplieden van Londen groote ſchade toe; en dit is, volgens de Heer Wagenaer, de eerſte keer dat van de Zeeuwſche kaepers in de geſchiedeniſſen geſproken word. Rymer, t. 1. p. IV. p. 30. Vaderl. Hiſt. t. 3. p. 22.

Ook vind men in Rymer, (tom. 1. p. 3. pag. 149, en Boxhorn op Reigersb. tweede deel, pag. 100) op het jaer 1295, het eerſte gedenk-ſtuk van de haring-viſſchery. De Heer Verhoeven haelt dit ſtuk aen in zyne algemeyne aenmerkingen. Wy voegener by, dat uyt eenen brief van Koning Eduard I, aen Keyzer Adolph geſchreven, genoegſaem blykt, hoe den handel der Vlaemingen op Engeland, nog met grooter drift als die der Hollanders gedreven wierd: *Ne les portz, ne les arivages de Holland, ne sont mie ſi bons, ne ſi connuz de nos Mariners, come ceux de Flandres.* Hier op merkt de Heer Wagenaer aen, dat den handel tuſſchen Engeland en Holland met Hollandſche ſchepen gedreven wierd. Men kan ook genoegſaem merken dat Rymer, t. 1. p. III. p. 181.

Digitized by Google

Graef Wilhem van Henegouw (*a*) vergunde ten jaere 1342 aen deze Stad den ſtapel van wyn, zekerlyk van de Rynſche en Moezel-wynen die daer tot heden nog is.

Dit ſtapel-regt was dusdaenig voor-regt, dat niet alleen alle ſchepen eenige waeren in hebbende, 't zy uyt Zeeland (*b*) of van den Rhyn, de Maes of Wael afkomende, en daer voorby willende vaeren, moeſten aenleggen, maer dat zelfs ook die uyt de Lek en van Thiel quamen, ſchoon een goed ſtuk weegs van Dordrecht gelegen, niet voort maer opwaerts naer Dordrecht moeſten vaeren, om daer te ſtapelen; dat is de ingelaede koopmanſchappen daer dry dagen lang veyl te ſtellen, ofte dien laſt met geld af te koopen.

Duſdaenig voordeel voor eene bezondere Stad, is eene geduerige ſlavernye voor de andere; 't is dan niet te verwonderen dat'er verſcheyde feytelykheden tuſſchen de Zeeuwen, de Hollanders, Gelderſche en de Dortenaers zyn voorgevallen, de welke egter door de Graeven zoo gemakkelyk niet konden belet ofte by geleyt worden; ter dier oorzaeke beveſtigde d'een het voor-regt, het geen weer door eenen anderen Graef wierd gekort-vleugelt. Zoo deed Albrecht van Beyeren, die by na alle de Hollandſche ſteden, en eenige Dorpen zelfs van dit ſtapel-regt ontlaſte, het welk wederom, namaels ten jaere 1401, door Wilhem van Ooſtervant, Ibid.

---

de zee-magt dezer laetſte reeds alsdan magtig was; want in 't jaer 1336 verzogt Eduard III, den Graef van Holland geene oorlog-ſchepen meer aen zyne vyanden, de Franſchen en Schotten, te verkoopen of te verhueren. Ziet hier over *Rymer*, tom. 2. p. 3. pag. 153. *Aenteekening van den Uytgever.*

(*a*) Boxhorn, Stede-boek, blad. 80. Smids, Schat-kamer der Nederlandſche oudheden, blad. 64, edit. anni 1711.

(*b*) Voſſii, Jaer-boeken, blad 483. By Halma, ibid. eerſte deel, blad. 250.

Oostervant, ten voordeele van Dort, op den ouden voet wierd gebrogt.

Zoo heeft, ten jaere 1350, (*a*) Vrouw Margariet het stapel-regt voor die van Dordrecht by opene brieven bevestigt, in de welke die van Middelburg en van Zirikzee daer van vry verklaert worden in dezer voegen: » uytgenomen onze steden van Middelburg » en Zirikzee, die zullen mogen met volle last op» waerts vaeren ter hoogster merkt, met zout naer Keulen of Venlo, en weder nederwaerts met koren of andere goederen.

HAERLEM met bezondere voor-regten ten jaere 1245 door Graef Wilhem begunstigt, schynt voor het meeste deel der hand-werkers, uyt wolle-wevers, volders, verwers en scheep-maekers bestaen te hebben. Scriverii, Harlemum p. 9 & 11.

DELFT. (*b*) Den Delftsche koophandel bestond van ouds in bier het welk naer de andere Hollandsche, Zeelandsche en Vlaemsche plaetsen in menigte vervoert wierd.

De vaert met de haeve van Delfshaeven (*c*) op het eynde der veerthienste eeuw voltrokken, heeft namaels den koophandel aldaer vermeerdert.

LEYDEN was zoodaenig in burgers aengegroeyt dat die stad ten tyde van de bepaelde eeuwen tot drymael is vergroot geweest. Blaeu, in Theatro.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 151.

(*b*) Junii Batavia pag. 260. Gouthoeven, ibid. pag. 80.

(*c*) Halma, Tonneel der vereenigde Nederlanden, tom. 1. pag. 223, & Author. ibid. citat. in Delfshave.

Digitized by Google

De wolle-wevery was aldaer eertyds het bezonderſte hand-werk en koophandel. Meerder is hier van te zien by Orlers, in de beſchryvinge dezer ſtad.

Idem.

AMSTERDAM. De eerſte volk-planting van Amſterdam beſtond uyt gemeyne viſſchers, en hunnen koophandel uyt der zelve vangſt, zonder veel meer van die hedendaegſche weireld-ſtad, op dien tyd te konnen zeggen, niet tegenſtaende dat ten jaere 1380, (*a*) de inwoonders aldaer aengegroeyt zynde, de Stad is vergroot geworden, en de zelve reeds van het jaer 1275 den vrydom van thollen van Graef Floris den V, verkregen hadden. Egter was deze onder de aen zeeſteden begrepen.

Blaeu, in Theatro.

GOUDE, gezeyt ter Goude, verkreeg van den zelven Graef, ten jaere 1272, thol-vryheyd voor alle goederen dieze door 't geheel land zouden vervoeren, en de zelve voor-regten als die van Leyden genoten. Eertyds telde men in deze Stad meer dan 350 brouweryen, welk bier in alle de Nederlanden wierd verzonden, dog ofte zulks op den tyd paſt, is door de Schryvers niet aengeteekent, en het is te denken, terwylen deze voor het jaer 1200 nog onbekent was, dat den handel in bier alsdan zoo ſterk niet zal geweeſt hebben. Veel minder dien grooten handel in kaezen, zaeken die allengskens tot die wonderbaere uytnementheyd opkoomen.

Halma, ibid. t. 1 p. 368.

ROTTERDAM (*b*) is al mede haere opkoomſte aen

(*a*) Boxhorn, ibid. in Amſtelodamo.

(*b*) Meurs, XVII Provincien, tweeden boek, blad 663. Gouthoeven, ibid. blad 83.

Digitized by Google

visschers en schippers verschuldigt, en is omtrent den jaere 1270 eerst met steedsche voor-regten begiftigt; volgens andere nog laeter.

Graef Wilhem [a] verleende aen de poorters van Rotterdam, ten jaere 1340, de opene vaert en weg tot in de Schie.

De Heeren van het geregt van Salt-bommel en Henrik van Laswyk, [b] regter in de Bommel en Tielerwaerd vergunde aen de burgers van Rotterdam, ten jaere 1361, vrygeleyde om koren, turf en alle haringen te brengen in de stad van Salt-bommel.

Gorichem *of* Gorkom (c) is op de zelve wyze opgekomen.

Schiedam was op het begin der veerthienste eeuw nog een Dorp. Smids, bl. 108 Halma, ibid. p. 191.

Men zoude algemeynelyk mogen zeggen, dat uytgenomen Dordrecht, alle die schoone hedendaegsche Hollandsche koop-steden by na geenen naem en hadden in de derthienste eeuw, diens volgens verzend men tot de aengehaelde Schryvers en stede-boeken in de kant-teekeninge by gebrogt, alwaer men van Schoonhoven, van Alcmaer, schoon van de oudste van Holland, van Heusden, van Leerdam, en meerdere hier agtergelaeten, niets bezonders als eenige voor-regten, en vrydommen van thollen door de Graeven verleent, kan ontdekken. Gouthoeven, ibid. bl. 83.

Zonder te beweeren dat Vroonen, daer zoo scherp

(a) Beschryving van Rotterdam, door G. Lois, blad 238.

(b) Ibid. blad 11. Groot Privilegie-boek, blad. 20.

(c) Halma, ibid. blad 170, tweede deel.

voor en tegen opgeschreven is, (*a*) eene oude koopstad geweest zy, maer die plaetse in tegendeel voor een Dorp houdende gelyk Melis Stoke (*b*) klaerlyk zegt; wil ik eventwel Gouthoeven hooren verhaelen.

Ibid. bl. 84. » In 't Dorp Valken-ooge is nog een oud metaele » kloksken, welk getuygt dat het te Veronen is ge» goten geweest, anno 1280. "

Blad 357. Zoo zoude men, vervolgens daer klok-gieters vinden, waer het zaeken alle chronyk-schryvers niet aen omzigtigheyd onderworpen waeren.

Smids in zyne Schat-kamer der Nederlandsche oudheden zegt: » dat hy onder zyne Nederlandsche ver» zaemelingen eene beminnens-weerdige konst-print » verbeeldende een klokje, bewaerde, draegende deze » letteren: *A vro Domini MCCLXXX tempore Alardi* » *presbiteri meneis Septembri*, zoude men van *à vro* » (*anno vero*) niet *Veronæ* willen maeken hebben?
Smids, ibid. » Meer kan men zien van de kopere verroeste zegel » der gewaende burgeren van Vronlageist, die ik aen » den klepel van 't klokje in de verdagte koop-stad » zal laeten berusten.

Gouthoeven ibid. bl. 69. HOORN. Van de stad Hoorn, gelegen in West-Vriesland, is zekerder bescheed; deze plaetse was ten jaere 1316 nog stad nog dorp, maer eene Vriesche land-bebouwde vlekke, daer dry broeders van Hamburg zig nederzettende om hunne bieren aldaer, en verder te vertieren. Namaels quamen de Deenen alhier met ossen in de haven hunnen handel dryven, en de inwoonders groeyden zoodaeniglyk in getal, dat

(*a*) Zie Halma, tweede deel, blad 256 en 270.
(*b*) Rym-chronyk, blad 146 edit. anni 1699.

Digitized by Google

ten jaere 1341 de neeringe en koophandel aldaer zoo sterk aengewassen waeren, dat zy een dykje van de zee-dyk, tot aen den mond van de haven afleydeden om de groote schepen beter te konnen lossen, (*a*) de haven te droog zynde, om zulke zwaere gelaede schepen in te laeten komen.

Ten jaere 1356 verkreeg Hoorn van Hertog Wilhem, bygenoemt den dollen Graef, Stads voor-regten. Eer Wilhem Beukelins van Bier-vliet, waer van hier voren, de maniere gevonden hadde van den haring in vaten te zouten, voeren uyt deze haeve en uyt Enkhuysen op die visscherye kleyne schepen, die men *slabbaerts* noemde. Gouthoeven ibid.

MEDENBLIK (*b*) hadde ten jaere 1288 van Graef Floris den V, de zelfste voor-regten bekomen.

NIEUWNAERDEN. (*c*) De burgers van Nieuwnaerden verkregen in het jaer 1353 van Graef Wilhem van Beyeren den vrydom van thollen, en vrye vischvangst daer omstreeks, benevens de maet en wigt, de waege binnen hunne stad.

OUDVLAERDINGEN [*d*] was op het jaer 1217 eene sterke stad en voornaeme zee-haven; men heeft uyt eenen Schryver van dien tyd, dat Wilhem, Graeve van Holland, met meer andere kruys-vaer-

(*a*) Chronyk van Hoorn, blad 35, Hoorn 1706, in-8vo.

(*b*) B. ·, in Horna & in Medemleca.

(*c*) Idem in Naerda ex diplomate.

(*d*) Monach S. Pantaleonis, apud Blaeu, ibid. in Vlardinga.

Digitized by Google

ders van daer met eene talryke vloot naer het H. Land vertrok.

Diens volgens hoeft men op dien tyd de Hollandsche schepen voor geene schuyten te nemen, maer voor bequaeme vaertuygen om de zee te bevaeren.

Smids, ibid. blad 365. Deze Stad door het geweld van het zee-water vernietigt zynde, laet de nieuwe herbouwde tot de vyfthienste eeuw alleenelyk door de visschery bekent.

Stede-boek blad. 340. GOERÉE een stad op een eyland, die wel eer door den koophandel en scheepvaert alle gebeuren trotste, volgens Boxhorn, wierd voortyds onder Zeeland gerekent. Wat'er van zy, ik heb'er niets meer van gevonden, als van de *Oude-wereld*, dat is dat die steden geweest hebben, en dat men nergens blykbaer berigt kan vinden van den tyd van hunnen ondergank.

Halma, ibid. t. 1, p. 364.

Ibid. p. 136. BEVERWYK is bekent ten jaere 1298 door de voor-regten die Jan den eersten Graef van Holland, aen deze stad vergunde.

Beka, Hist. Ultr. p. 63. ZYPE daer de jongere Schryvers niets van melden, was ten jaere 1203 nog eene haven. Deze koopstad was alsdan gelegen in West-Vriesland daer nu de Polder met den zelven naem is.

STAVEREN is ongetwyffelt eene der oudste koopsteden van Vriesland, [a] by uytnementheyd onder de Graeven Floris den V, en zynen Zoon, door de

(a) Alting, notit. Germ. inferior, part. secund. pag. 164.

ſchip-vaert en haere zee-haven onder alle de hanze ſteden vermaert; de ingezetene dezer waeren met die van Groeningen insgelyks eene hanze ſtad, nopende den vrydom van den roer-thol wederzyds over eengekomen.

Die van Staveren ſchroomden zig niet tegens de ſteden Hamburg en Lubek, ten jaere 1335, oorlog te voeren. Blaeu, in Theatro.

VII. HOOFD-STUK.

GRAEFSCHAP VAN ZEELAND.

HEt gaet met de Steden gelyk met de bladeren van de boomen, (*a*) oude vallen af, nieuwe komen aen; zoo gaet het met de zee-havens en gevolglyk met den koophandel.

Daer voormaels geene diepten nogte havenen plegen te wezen, zyn nu zegt Reygersbergen, de diepste havens geworden; men leest of men bevind niet dat in Walcheren over 400 jaeren eenige groote schepen quamen of dat'er eenige groote haevens waeren dan ter Sluys in Vlaenderen, en te West-cappelle in Walcheren, de oudste zee-regten luyden meest op ter Sluys en op West-cappelle. Zoo schreef den voornoemden op het midden der zesthiende eeuw.

OUDDREYSSCHERE was dan de bezonderste haeve, over meer dan zes eeuwen, daer de schepen van Zirikzee uytliepen of heen voeren.

Ten tyde van den Graef Floris (*b*) dat is omtrent het jaer 1280 en vroeger, was deze de bezonderste haven, daer de meeste visschers-buyzen, en andere visch-

(*a*) Chronyk van Zeeland, eerste deel, edit. 1644, in-4to blad 30.

(*b*) Reygersbergen, ibid. tweede deel, blad 92.

Digitized by Google

vifch-fchepen van 't land van Schouwen afvoeren, en daer de meefte koop-vaerders aenquamen.

Den Admirael van Vrankryk quam met vele fchepen door Noortgouwe voor Zirikzee tegens den Graeve Guido, volgens de Chronyken door den meer gemelde Schryver *oude* genoemt.

In verfcheyde oude hand-veften word gewaegt van Maes-water en Heyden-zee het welk van de geleerde doorgaens van Zeeland verftaen word, alwaer in de twaelffte eeuwe geene groote fchepen quamen dan in Goerée, in den Briel en in Noortgouwe; de Wielingen waeren dan ter tyd zoo wel niet bekent. Zoo fpreekt by na Reygersbergen, waer uyt zoude volgen dat Goerée op dien tyde nog eene bevaere haven zoude geweeft hebben. Ibid. bl. 32.

Oud Aernemuyden heeft voortyds eene fchoone ree en haven geweeft, (*a*) daer veele fchepen uyt verfcheyde landen plegen te komen, want tot Middelburg was dan ter tyd maer een wiel van een haven en nergens na zoo groote neeringe, als'er op Aernemuyden dan was; (*b*) die goede reede, en den toeloop van alle kooplieden tot deze plaetfe, bewogen Graef Floris den V ten jaere 1288 de zelve met ftadfche voor-regten te begunftigen; ten dien eynde gaf Hertog Jan van Brabant aen deze Burgers en aen die van Brydorp vrydom van alle thollen in zyne landen.

Haquin, Koning van Norwegen, gaf aen de zelve ten jaere 1370 veele voor-regten tot voorderinge van hunne vaert op dit landfchap, hy belooft hun zyne

(*a*) Reygersbergen, ibid. blad 33 en 34.

(*b*) Boxhorn, Befchryvinge van Zeeland, ibid. vervolg op Reygersbergen, blad 261 en 262.

M

Digitized by Google

bescherminge en opent alle de havenen van zyn Koningryk, om daer, mids betaelende den thol, hunne koophandel te dryven.

Deze Stad ten jaere 1438 in het grootste gevaer zynde [a] van door de baeren overstroomt te worden, gelyk deze te voren ten deele reeds verdronken was, hebben de inwoonders de zelve verlaeten, zig herplaetst op den dyk en aldaer eene Stad gebouwt nieuw Aernemuyden genoemt.

Ibid. Het gene Halma, aen Guicciardin, Zeyler, en andere van Aernemuyden, als de bezonderste haven van gansch Europen, doet zeggen, moet van het nieuwe verstaen worden, want d'eerste zegt uytdrukkelyk dat des zelfs groote koophandel en zee-vaert het sterkste op Antwerpen gedreven wierd.

Guicciardini, foglio 305.

'T is zeer waerschynelyk dat de Gilden van de kramers, tappers, timmerlieden, kleermaekers, smeden en fruyteniers, waer van gewaegt word op het jaer 1493, insgelyks in het Oude Aernemuyden zullen geweest hebben.

Boxhorn. ib. bl. 265.

Boxhorn, ib. blad 135. MIDDELBURG hadde ten jaere 1253 van Koning Wilhem de bevestinge van verscheyde vryheden verkregen, deeze Stad menigmael door de Vlamingen ingenomen zynde, wierd ten jaere 1313 door Graef Wilhem met aerde wallen verzekert.

Blad 136. De burgeren in die tyden, hebben zig meest bezig gehouden nevens land-neeringe, met de wapenen, genoodzaekt zynde hunne vryheyd tegen de Vlamingen te beschermen.

Blad 137. Graef Wilhem den IV gaf hun in het jaer 1340

(a) Ibid. 263. Smallegang. Halma, ibid. eerste deel, blad. 82.

Digitized by Google

vrydom van water-thollen in Holland en Zeeland. Zy verkregen ten jaere 1347, dat geene ambagtsheeren, Schepenen van de Stad zoude mogen worden. De reden was deze : de ambagts-heeren, voornaementlyk hun bedryf in Walcheren hebbende, zogten hunne heerelykheden te verbeteren, en zoo wel de ingezetene als de neeringe uyt Middelburg tot hun te lokken.

De laken-wevery was voor dezen tyd door gansch Walcheren en bezonderlyk in deze Stad in bloey; want ten jaere 1355 gebood Hertog Wilhem, om de wolle-wevery in deze Stad te vesten en te vermeerderen, dat niemand in Walcheren, uytgezeyd die van Middelburg, Vlissingen, Vere, Domburg en West-cappel, volderye, weve-getouw ofte scheerbanken mogten houden. Blad 138.

Tot toeneminge van deze hand-werken dede merkelyk dat in het jaer 1380 de Engelsche kooplieden den stapel van de Engelsche wollen in deze stad planteden; om welken te behouden Hertog Albregt van Beyeren hun toestond: dat, in geval tusschen hem en den Koning van Engeland oorlog ontstond, hy hun altyd dry maenden tyd zoude geven om zonder hinder hunne goederen te vervoeren.

Reygersbergen zegt met oordeelkundigheyd, dat sedert den koophandel van Sluys, Brugge en oud Aernemuyden vergaen waeren, Middelburg van dag tot dag is beter geworden, want niet tegenstaende ik op Brugge aengeteekent hebbe hoe verscheyde vremde kooplieden, naer den burgerlyken oorlog, aldaer hunne woonstede genomen hebben, en onder deze de Engelsche op het jaer 1389, egter moet men bekennen, dat de verre-ziende, in de plaetse van zig insgelyks by hunne landaerd te vervoegen, zig liever Ibid. bl. 33.

elders nedergezet hebben, als binnen Brugge aen geduerige omwentelingen van ſtaet, en aen moorden en rooven onderworpen te wezen.

Ibid. bl. 138. Den koophandel tot Middelburg wierd dan zoo aenzienelyk en rugtbaer, zegt Boxhorn, dat de inwoonders van de uytterſte ryken van Europa, zig ook daer naer toe begaeven; want in het jaer 1383 gong den handel van die van Lombardien en van Spagnien alhier aen. Den Graef en de ſteden van Zeeland, verzekerden by plegtelyke brieven, alle vremde kooplieden van hunne beſcherminge.

Ibid. bl. 139. De grootſte handelaers van Portugael en van Algarben quamen alhier ten jaere 1390. De vryheden en voor-regten aen deze en alle andere gejont, zyn alleenelyk niet ſtaetkundig, maer overtreffen verre den geeſt van dien tyd.

Ibid. » Alle geſtrande ſchepen en goederen moeſten aen » de kooplieden, t'hunnen redelyken koſte geworden.

» Alle die door ſtorm oft tempeeſt genoodzaekt » waeren in eenige haven te loopen, waeren niet » gehouden den thol van hunne goederen te betaelen.

» Eenigen oorlog opryzende tuſſchen de Vorſten » van beyde de landen, lyf en goed blyft voor de » kooplieden verzekert.

» De kooplieden en meeſters van de ſchepen ver» mogten een ſtapel-huys te maeken, eenen Regter » te kiezen, en aldaer zoo dikwils te vergaderen als » 't hun beliefde, regt te ſpreken op het ſtuk van » ſchulden en koopmanſchap. «

Onder deze ziet men dat menigte ſchepen alsdan tot Aernemuyden gehavent, ofte ter reede laegen; want het was aen alle kooplieden binnen Middelburg handelende, vry te vaeren en te keeren naer hunne ſchepen tot Aernemuyden, by dage en by nagte, met

Digitized by Google

ofte zonder ligt, en zonder boete. Klaer bewys, dat men alsdan de voorzorge hadde van brand te verhoeden, van vuer en ligt op de gehavende Schepen te verbieden.

Hertog Albregt van Beyeren [a] ontsloeg die van Middelburg en van Zirikzee ten jaere 1379, van het stapel-regt van Dordregt, en beval van de schepen en de goederen van wederzydsche kanten opgehouden, weder te geven. Deze aenteekeninge mede voor Zirikzee; waer uyt blykt, dat niet tegenstaende deze twee steden reeds van het jaer 1350 van dit stapel-regt ontlast waeren, de Dortenaers evenwel hun oud voor-regt hebben willen behouden.

Den koophandel van Engeland op Middelburg, [b] en van daer weder op dit Koningryk, was ten tyde van Koning Richard den II, dat is omtrent het jaer 1380 en laeter in den allerbloeyensten staet.

Den Digter en Ridder Jan Gower, die op dien tyd leefde, zegt dat de Engelsche kooplieden alsdan niet anders in den mond hadden, en wenschten, als dat de zee van Orwel tot Middelburg toe in Zeeland, vry en verzekert tegen alle vyandsche aenvallen mogte gehouden worden: hoord den Digter hier zelf spreken.

His reasons spake he full solemnely
Shewing always the encrease of his winning
He would the sea were kept for any thing
Betwixt Middleborouch and Orewely.

Dit ter oorzaeke van de zwaere oorlogen tusschen de Engelsche en de Fransche ontstaen, die te water het vreesselykste waeren ten jaere 1386. Meyer, Ann. f. 206. vers.

(a) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 167.
(b) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 170 en 171.

Boxhorn, ib Meer andere voor-regten aen deze Stad verleent, zyn by den beroepen Schryver te vinden, benevens de bevestinge van den stapel der Engelsche wollen aldaer, door Hertog Albregt voornoemt ten jaere 1383.

Het stapel-regt van alle goederen komende in Walcheren, door Wilhem van Beyeren, den zesde van
Ibid. 140. dien naem, aen Middelburg vergunt ten jaere 1404 schoon buyten den bepaelden tyd heeft deze stad verrykt, en Aernemuyden doen daelen.

Ibid. bl. 35. ZIRIKZEE. Volgens sommige Fransche en Vlaemsche chronyken, zegt Reygersbergen, vind men dat die van Zirikzee de meeste schepen van deze Nederlanden ter zee vaerende, hadden, die dan ter tyd
Blad 36. in Ouddryschere ter havenen quaemen; hy noemt deze de oudste en rykste Stad van Zeeland, die haer zeer geneerende is met vischerye, land-neeringe, zout-neeringe, dat is van grof wit zout zieden, en mee-nee ringe, land-gewin van zoo genoemde mee-krap. [*rubia tinctorum*]. Om dien Schryver, zoo men gemeynelyk zegt, naer de letter te verstaen, spreekt hy van zynen tyd is en, vervolgens anderhalve eeuw te laet.

Maer voor zoo veel de visschery aengaet zal ik niet haperen met vast te stellen, dat de zelve ten tyde van de derthienste en veerthienste eeuwen, aldaer zeer bloeyende was; maer zelfs in alle de bewoonde plaetsen van dit eyland, gelyk ik te voren van verscheyde Hollandsche steden, die hun begin aen visschers en
Ibid 2de deel schippers moeten, getoont hebben.
blad 49. Met het begin der derthienste eeuw, ofte op het jaer 1203 ten tyde van de Graevinne Ada, zegt den zelven Schryver; dat de poorters binnen Zirikzee » begonsten groote schepen te timmeren, en toe te

„ reeden, de welke zy in verscheyde landen deden „ zeylen, om allerhande koopmanschappen te doen."

Den koophandel reeds van dien tyd [a] aldaer gevest zynde, begon sterker toe te nemen onder de regeeringe van Graef Floris den V, die aen des zelfs ingezetenen oorloofde voor by alle zyne thollen vry te mogen vaeren, zulk wierd bevestigt en vermeerdert by Wilhem Graef van Henegouw, in het jaer 1327.

Jan, Graef van Blois, Heer van Schoon-hoven en van Tergoude, verleende aen die van Zirikzee in vergeldinge van zekere diensten, den vrydom van thol tot Sparendamme ten jaere 1366.

De wolle-wevery was lang voor dien tyd in deze stad, en door het gansch eyland van Schouwen in voegen, want Graef Wilhem van Henegouw verbood by opene brieven van het jaer 1304, dat niemand beooster-Schelde, verwers, wevers, volders, droog-scheerders-ambagt mogte doen als alleen binnen Zirikzee, onder deze zyn nog de leer-touwers begrepen; hier door heeft die stad zonderling in inwoonders en neering toegenomen. Ibid. bl. 317.

Het blykt uyt de brieven van Graef Wilhem den V, ten jaere 1355, [b] dat voor dien tyd en alsdan, de laken-makery en des zelfs verwery aldaer eene hoofdneering was. Den gemelden Graef noemt die lakenen in zyne keuren Engelsche lakenen, ter oorzaeke de zelve van Engelsche wolle gemaekt wierden.

Omtrent het jaer 1312 wierd binnen deze stad veel zouts gemaekt ofte gezuyvert, en het zelve door geheel Nederland, tot algemeynen rykdom van veele ingezetenen vervoert. Ibid. 318. 1e deel.

(a) Boxhorn, ibid. eerste deel, blad 316.

(b) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 162.

Dit zout wierd gemaekt uyt darrink-moer, ziltigen torf, dezen verbrande men tot assche, die men besprengde en mengde met zout water, uyt het welk in zout keeten te zaemen gezoden en uyt gedampt, zeer witte en zuyvere corntiens van zout voort quaemen, alsdan zel-of zit-zout genoemt, het welk alleen dan ter tyd in deze en de naburige landen gebruykt wierd, en ongetwyffelt eene goud-myne geweest is voor alle de gene van dit beroep of neeringe. Hier op het volgende digt om des zelfs zin-rykheyd en gelukkige uytdrukkinge niet agtergelaeten.

Ibid.

Quem coquit igne suo peregrino in littore Titan,
    Hunc dedit effossum Scaldia nostra salem.
Quàm Domino fæcunda fuit? Cum cespite vili
    Abstrusus tantas fundus haberet opes.
Terra ferax alibi est, sed qua sulcatur aratro
    Hæc cæli & pluviæ nescia dona dedit.
Excepto refluis quod circum raditur undis,
    Cætera proventu fertiliore tumet.
At tamen ablato pereant ne cespite terræ,
    Advehat hunc alio puppis ab orbe salem.

Het zout namaels uyt Vrankryk en Spagnien hier meerder aenkomende, zyn die goude aders verdwenen.

Uyt de oude voor-regten of keuren van Zirikzee, [a] bevestigt by Wilhem Graef van Henegouw, Holland en Zeeland, ten jaere 1327, ziet men dat het vergiftig bedrog, in het vervalschen van de wynen, lang voor dien tyd in zwang was, vermids den bedrieger die den wyn met water ofte vuylnesse mengde

(a) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 77.

Digitized by Google

mengde, boven het verlies van den wyn, nog met eene merkelyke geld-boete gestraft wierd. (*a*)

Poorters en schipluyden dezer Stad vermogten een land-teeken ofte baeke op haers zelfs kosten in de duynen van Schouwen te zetten, daer alle kooplieden vremde en andere vermogten by te zeylen, met daer voor teeken-geld te betaelen; daer en tegen waeren alle de zelve schipluyden vry van dit teeken-geld in alle landen. Dat is van hunnen Graef Wilhem die deze voor-regten ten jaere 1355 verleent heeft. Idem te deel blad 319.

Nog vermogten alle poorters van Zirikzee voorby Dordregt te vaeren met hunne koopmanschappen zonder te verstapelen: ook mede met hunne goederen, komende van boven, al waeren die in andere schepen gelaeden, geen poorters toebehoorende; by voor-regt van Hertog Albregt van Beyeren, van het jaer 1379. Ibid. p. 320.

Omtrent het jaer 1400, en voor dezen tyd, zegt den gemelden Schryver, hebben die van Zirikzee veele groote schepen beginnen te bouwen en daer mede Denemarken, Norwegen, en de by gelegene oostersche landen bezogt. Ibid.

(*a*) Voegt hier by eene veel strenger wet door de regeering van Brussel in 't jaer 1384 gemaekt. *Zoo wie van dezen dage* (dus luyden de woorden van die wet) *voirtane bynnen der stad van Brussel eeneghe wyne maecte, ofte maken dade met eneghen saken ofst dinghen dair toe menghende ofst doende, anders dan alsoe die wyne gewassen waren, al en ware nochtan daer toe gheen dinc, dair vergheffenesse aen laghe, dien soudemen bannen uter voirss. stad van Brussel tien jaer lanc, sonder enich verlaet. Ende die ghene die die wyne metter hand maecte ofte gemaect hadde, sal verliesen 't vorste let van synen dume. Ende waert sake dat die ghene die die wynen alsoe maecte ofst maken dede, dair toe mengden ofst dair toe daden Coperrose, quykzelver, clemynsteen, ofst eneghe dinc dair vergheffenesse aen ligghen mochte, dien soudemen berren* (verbranden) *opt vat metten gemaecten wyne.* Ziet â Thymo MSS. tom. 2. fol. 273. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

Tot hier toe zyn de twee aengehaelde Schryvers eens, Reygersbergen met het gezag van de oudheyd, en Boxhorn, met de by-gebrogte oorspronkelyke stukken, verschillen alleenelyk in de omstandigheden, maer komen doorgaens nopende de feyten over een; de zift-kunde van de laeste, met de oude praetjens van de verdigte stede-stigters als van Ziring en andere, van de hand te wyzen, is het bezonderste voordeel op den eersten, die in dusdanige verligte eeuwe niet geleeft heeft.

Alles dan aengaende den handel van Zirikzee door Reygersbergen beschreven, is door Boxhorn bevestigt en klaer aengetoont; alleen zwygt dezen van de mee-winninge, die ten tyde van den eersten in vollen gang was.

De verwery van wolle goederen en lakenen was voor het jaer 1300, zoo voren aengeteekent is, in vollen zwang, niet alleenelyk binnen Zirikzee, maer door geheel Zeeland; de mee-krap is een van de bezonderste noodwendigheden tot de verwery, voor alle om rood te verwen, en by aftrekzel gemeyn rood, van die wortel, krap-rood genoemt.

Ibid. bl. 36. Men mag zeggen dat de maniere van die wortel te winnen, ten tyde van Reygersbergen, volkomentlyk in gang was: dien Schryver zegt: » Insgelyks » hebben zy nog de mee-neeringe daer veele luyden » mede ryk ofte byster gemaekt worden, wantze » groot geld kostende is, eerze gepland, gewied, » gedolven en in zakken gebrogt word, waer toe » groote huyzen en stoven geordineert zyn. "

Alles word met verloop van tyd volkomen vermeerdert en verbetert. Over meer dan twee en een halve eeuwe, was in Zeeland dit gewin op zyn hoogste, de konste van verwen voor het jaer 1300 aldaer in aen-

zienelyken bloey: het noodzaekelykste tot deze is de mee-krap, gevolglyk is des zelfs gewin voor het jaer 1300 mede aldaer bekent en in zwang geweest.

Graef Wilhem verpagte ten jaere 1321 (*a*) aen de weth van Zirikzee zynen water-molen aldaer staende, voor thien ponden grooten s'jaers; bedingende boven dien dat de pagters gehouden zouden wezen het koren voor het Graeflyk gezin te maelen, zoo wanneer hy binnen deze Stad zoude wezen.

Goes. (*b*) Het is niet zeker dat Tergoes nog eene stad was voor het jaer 1400. Volgens sommige Schryvers word het zelve in oude brieven, ten jaere 1406, nog een Dorp genoemt.

In het jaer 1302, zegt Reygersbergen, werd Goes in de Chronyke bekent, zulks dat het van sommige een stad, en andere een slot genoemt word. Blad 37.

Onder Graef Wilhem den IV, omtrent het jaer 1338 verkregen die van Tergoes, volgens den zelven Schryver, vryheden als andere steden, en wierd van dag tot dag grooter in huyzingen en in hand-werken. Ibid. bl. 155. 2de deel.

De inwoonders geneerden zig met land-bouw, mee-winning, zout-maekery en bezonderlyk met de visschery, hebbende ten jaere 1307 van Hertog Albregt van Beyeren (*c*) quytscheldinge van pond-geld, zekeren last op den visch, verkregen.

De Graeven uyt het huys van Beyeren, hebben Tergoes met verscheyde voor-regten en vryheden van jaer en week-merkten begunstigt. Het blykt uyt de opene brieven van Vrouwe Jacoba, van het jaer Boxhorn, ib. blad. 389.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 139.

(*b*) Halma, ibid. eerste deel, blad 364. Reygersbergen, eerste deel, blad 37.

(*c*) Boxhorn, ibid. blad 384. Reygersbergen, ibid. blad 38.

1417, dat de inwoonders van Tergoes voor en sedert dien tyd zig sterk geneerden met bont-werk, lammeren-werk, gezodene, geverfde en gemengde lakenen, en dat in de zelve allerhande kooplieden met koopmanschappen aenquamen.

Het voorige nopende de mee-winninge, grypt mede plaets voor dit eyland.

Reygersb. ibid. 37. THOLEN, schoon eene van de oudste steden van Zeeland, is egter weynig door den koophandel bekent: de mee-winning was mede aldaer van ouds in gang.

Boxhorn, ib. blad: 181. VLISSINGEN is al mede zynen oorsprong aen arme visschers verschuldigt, namaels om de bequame schipvaert van daer op Vlaenderen, Vrankryk, en Engeland, zyn mogender inwoonderen daer aengekomen die zig met den koophandel geneerden, en die door Graef Wilhem den III, ten jaere 1315, bezonderlyk is voorts-gezet door het verbeteren van de haven. Deze, Ibid. 183. zegt Boxhorn, lag altyd vol met buyzen, boots, hende-schepen, boeyers, springen niet alleen van ingezetenen maer ook van vremde, want de eerste ingezetenen waeren meest schippers, schip-reeders, visschers, veynoots, huer-knaepen ofte boots-gezellen, maekende een vermaerde visschers en schippers Gilde, hun bezig houdende met de dogge-vaert, tessel-vaert, houk-vaert, haring-vaert, met visch en haring te droogen en te natten, met kuypen, pakken, reepen, zeylen, netten, touwen, en diergelyk getuyg te maeken.

De koopmanschap was versschen visch, tonne ofte gezoute-visch; lange en stapel en drooge-visch, zout, laeter ton-haring en korf-haring, dezen en den ver-

Digitized by Google

schen haring wierden afgeslagen by het last, den tonne-visch by de tonne, den stapel-visch by 't honderd, den versche-visch by 13 stuks smaels, en verkogt voor zekere visschers-munte, gezegt visschers-ponden, van zes grooten Vlaemsch elk pond, en visschers-schilden, elken schilde van twee grooten, gelyk daer van de oude Vlissingsche keuren gedurig gewag maeken: tot hier toe den beroepen Schryver.

TERVERE. Volgens Reygersbergen is Tervere ten jaere 1358 eerst eene stad geworden: de goede reede was oorzaek dat daer veele schepen aenquamen, zulks dat naer het vergaen van de havenen van westen Schouwen en Vliet in Noord-beveland, dat voor dien tyd twee schoone visschers havenen waeren, Terveren merkelyk in koophandel heeft toegenomen. Ibid. bl. 39.

Den neering van de visscherye is daer mede van de oudste geweest; de zee-neering nam aldaer zoodanig toe dat de menigte van de inwoonderen, verlaetende het land-bouwen, zig tot het bouwen van de zee begeven hadden, en dat ter oorzaeke van de vermenigvuldinge dezer, men ten jaere 1348 genoodzaekt was de Parochie-Kerk te stigten. Boxhorn, ib. blad 216.

BROUWERSHAVEN pleeg een haven te wezen, daer het meeste bier uyt Holland in quam, bezonderlyk van Delft, zoo ik te voren van des zelfs bier-handel heb aengeteekent, hier van heeft deze stad haeren naem gekregen, en uyt dezen handel is haer eerste welvaeren toegekomen. De inwoonders hebben zig voorders met de visschery geneert, en begonden in laetere tyden haring-buyzen uyt te rusten, het welk namaels, door het opregten van brouweryen in Zeeland, hunnen besten neering en handel gebleven is. Reygersb. ibid. bl. 31. Boxhorn, ib. blad 358.

Digitized by Google

Reygersb. ibid. bl. 44. WOLFFAERDS-DYK hadde alsdan een groot wiel ofte haven, daer de heuden en kogge-schepen heen quamen.

Ibid. idem blad 56. VLIETE, in Noord-beveland, was ten zelven tyde een visschers hieken.

Boxhorn, ib. blad 276. WEST-CAPPELLE was reeds voor het jaer 1200 een voornaeme zee-have en koop-stad, die door haere zee-vaert zoodanig heeft toegenomen, dat des zelfs zee-regten nog hedendaegs, voor de regt-magtigheyd van die wetten, aen alle tot verwonderinge moeten dienen.

Ibid. bl. 283. Graef Floris heeft aen deze Stad ten jaere 1223 zeer voordeelige keuren, en verscheyde vrydommen gejont.

Ibid. bl. 276. usque ad 283. Uyt de voormelde zee-regten ziet men dat den koophandel van deze stad op Sluys, Rochelle, Bordeaux, Engeland, Schotland, en veel op Normandien, om wynen te laeden, bestond.

Ibid. 2 deel blad 73. Reygersbergen zegt, dat deze de oudste en bezonderste zee-stad van die eylanden pleeg te zyn, dat aldaer de schip-vaert, en de neering van de visschery, in grooten bloey waeren.

Ibid. 2 deel blad 264. Den zelven Schryver maekt ons den ondergang van die koop-stad bekent op het jaer 1368, alswanneer men door de geduerige grond-braekzelen, de dyken alsdan genoodzaekt was inwaerts te leggen, zoo dat de visschers en andere met hunne schepen begonsten andere havenen te zoeken, en van daer te vertrekken.

Ibid. 2 deel blad 176. Maer die zig aen eenen Schryver betrouwt, word dikwils te leur gestelt. Boxhorn betoont, dat onder den Hertog Albregt, West-cappelle nog onder de

Digitized by Google

voornaemste en geagste steden van Zeeland is gehouden geweest, als ten jaere 1377 met die van Middelburg, Zirikzee, de Briel, Vlissingen, &c. de huwelyksche voorwaerde van des zelfs Hertogs dogter, onderteekent hebbende.

'T is dan waerschynelyk dat deze stad op het jaer 1368 veel geleden heeft door den storm, overstrooming en grond-braekzelen, en dat veele inwoonders bezonderlyk de visschers zig elders en tot Vlissingen hebben vertrokken; (*a*) zoo nogtans dat de zelve stad nog onder den Hertog Albregt in wezen was.

DOMBURG moet in oudheyd voor West-cappelle niet wyken; maer wanneer de zelve het stede-regt verkregen heeft, kan men eygentlyk niet beduyden, zoo zogtans dat deze reeds op het jaer 1223 door Graef Floris *Poerte* en des zelfs inwoonders *Poerters* genoemt worden, volgens den oorspronkelyken brief daer van nog zynde. Verscheyde Graeven hebben Domburg merkelyke voordeelen toegebragt, en vrydommen gegeven. Idem ibid. blad 190.

Graef Wilhem van Henegouw gaf hun ten jaere 1310 eene vermeerderde keure ofte stads-regt. Pag. 191.

Deze keure bestaet uyt zeven artikelen, en in geene, niets vindende dat den koophandel ofte hand-werk betreft, dunkt my de laeste even eenigsints niet t'ontyde te komen.

Graef Wilhem, in de keure voor Domburg, zegt: » als wy, ofte onze naerkomelingen, eenen molen » tot Domburg hebben, zoo zal geenen poorter tot » niemands molen gaen maelen dan tot onzen mo-

---

(*a*) Smallegange, Chronyke van Zeeland, blad 624.

Digitized by Google

Ibid. 2 deel blad 64. „ len, op de boete en verbeurte van 20 schellingen; „ en dat meel verbeurt."

Ibid. bl. 66. Eens voor al word met Boxhorn aenmerkt, dat het gene hier bedongen word van den molen van den Graeve, dan ter tyd by alle bezondere heeren van steden, dorpen en vlekken gemeyn was; hier van komt het oud woord *mael-stede*, en diergelyke molens noemt men ook ban-molens. (*a*) Al dat nog voorder ter zaeke kan komen, is dat men binnen deze stad den wyn alree vervalschte ten jaere 1223; als het anders waer geweest, hoefde den Graef op geen geld-boete zulks te verbieden.

Daer uyt volgt, dat den handel van Domburg als eene aenzienelyke zee-stad, gelyk Middelburg en West-cappelle, zoo voren gezien is, zeer veel in wynen, die Boxhorn Fransche noemt, bestond.

Rommerswael (*b*) is reeds bekent ten jaere 1230. Deze stad pleeg zig meest te geneeren met zout-ziedery, land en mee-neering; Graef Wilhem verleende aen de burgers van Rommerswael, ten jaere 1315, Boxhorn, ib. blad. 407. by voor-regt, dat alle de goederen (uytgenomen versschen visch) die uyt Zeeland naer Brabant, en uyt Brabant naer Zeeland zoude vervoert worden, eerst moesten

(*a*) Een diergelyke keure, hoe wel met eenig verschil ten opzigte van het voordeel dat den Vorst uyt de molens trekt, word gevonden in het MSS. van *à Thymo*, *tom. 2 fol. 36*. Die keure is gegeven aen de stad Brussel, door Godefridus met den Baerd, in het jaer 1137. Wy maeken'er alleen gewag van ter dezer gelegentheyd, om te toonen dat de vermaerde keur van 1229, die in den *Luyster van Brabant* staet, zekerlyk de eerste niet is, die de Vorsten des lands voor de stad Brussel hebben gegeven, gelyk men tot hier, verkeerdelyk begrepen heeft. *Aenteekening van den Uytgever.*

(*b*) Reygersbergen, ibid. eerste deel, blad 36.

Digitized by Google

moeſten te merkt gebrogt worden te Rommerswael, daer donderdaegs week-merkt was. Nog gaf den zelven Graef hun twee vry-merkten binnen het jaer.

Zy verkregen ten jaere 1374 van Wilhem, Graef van Henegouw en Zeeland, dat zy in Holland en in Zeeland thol-vry vaeren zouden, zonder voor de thollenaers te ſtryken. Deze ſtad was in een onvrugtbaer eyland gelegen, zonder andere merkelyke neeringe als de gene waer van voren gezeyt is; maer ten dien tyde door dien koophandel en viſſchery ſlegts beſtaende, gelyk uyt de gevolgen onder Vrouw Maria, Hertoginne van Burgondien af te meten is. Ibid. 415 & ſeq.

Wilhem, Graef van Henegouw, vergunde ten jaere 1332 (*a*) aen die van Zwindregt, een dorp in Holland, vrydom van thollen voor het koren by hun gewonnen, dat zy naer Zeeland en elders vervoerden, houdende de viſſcheryen daer omſtreeks in het diep, en in de ſluyzen aen zig.

Wilhem den V bouwde omtrent het jaer 1352 (*b*) te Vliet, in Noord-beveland, eene zout-keete, namaels s'Graven-keete genoemt.

Weſten-Schouwen, zynde een van de bezonderſte havenen en reen voor koop-vaerders en viſſchers van Zeeland geweeſt, begon omtrent dezen tyd te verſluymen.

(*a*) Boxhorn, ibid. tweede deel, blad 146.

(*b*) Reygersbergen, ibid. tweede deel, blad. 160.

Digitized by Google

VIII. HOOFD-STUK.

HEERELYKHEDEN VAN UYTRECHT EN VAN OVERRYSSEL, *GRAEFSCHAP VAN ZUTPHEN* EN HERTOGDOM VAN GELDER.

UYTRECHT namaels onder de hanze steden begrepen, was alsdan eene merkelyke koop-stad. Buyten de geduerige oorlogen, die des zelfs Bisschoppen met de Graeven van Holland en van Gelder en meer andere gevoert hebben, is'er weynig in de geschiedenissen voor de bepaelde eeuwen van des zelfs koophandel en hand-werken te vinden.

Ten jaere 1204 (*a*) verdroeg Wilhem, Graef van Holland, met den Bisschop van Uytrecht, dat den eersten het Hollands zout, nogte andere koopmanschappen, zoude beletten binnen Uytrecht te komen, en den Bisschop beloofde insgelyks, van zyne burgers met alle vryheyd in Vriesland, en Holland, &c. te

(*a*) Heda, Histor. Ultraject. pag. 188.

Digitized by Google

zullen laeten handelen, hy hadde ten jaere 1200 van Philips, Roomsch Koning, den thol van Ghein gekregen, met oorlof van de zelve, volgens zyn goetdunken, te mogen verplaetsen. Ibid. p. 187.

Het schynt dat dien zelven Prelaet, Theodorik den II, met ernst den koophandel in zyne stad en stigt heeft poogen voorts te zetten; want ten zelven jaere 1204, heeft hy met den Bisschop van Luyk, den Hertog van Limburg, met de Graeven van Namen, van Vlaenderen, van Gelder en van Berg, zoodaenig verdrag gemaekt als met den Graef van Holland. Pag. 190.

Frederik den II, Roomsch Koning, bevestigde ten jaere 1220, alle de thollen van Uytrecht, benevens het regt van de munte. Pag. 194.

Den Hertog van Gelder knevelde de Uytrechtsche met den thol van Lobbeke en van Arnhem, maer het geschil wierd door de zorge van den Keyzer en vrede-maekers by geleyd. Ibid. p. 195. Pag. 200.

Den zelven Vorst ontsloeg die van Uytrecht van de thollen tot Thiel en tot Weerd, maer den zeethol bleven zy gehouden te betaelen. Pag. 213.

De schip-vaert op de Vegt was aen ider vry zonder thollen. Ten jaere 1271, wierd het gemeene best van Uytrecht en den gantschen staet het onderste boven gekeert; de hand-werkers van verscheyde beroepen alsdan zeer tal-ryk zynde, bestonden de edele uyt de regeeringe en zelfs uyt de Stad te dryven; stellende verkorenen aen het roer, en maekende uyt ider beroep, hand-werk, of neeringe, een ambagt of Gilde, met overdekens en dekens op de Vlaemsche wyze. Pag. 220. Pag. 223.

Het is van deze Gilde dat de sterkte Gildenborg den naem heeft, zynde ten jaere 1373 door deze gebouwt en bekostigt. Dit kasteel was na by de stad Beka, ibid. pag. 121.

Digitized by Google

over den Rhyn gelegen; en eenen thol daer opgeregt om de Hollanders te plaegen, daer oorlogen en veele oneenigheden over gerezen zyn.

Ibid. p. 124. De vaert van Vreeswyk wierd uyt de Leck tot in de stad gebrogt ten jaere 1374; door deze is den koophandel daer zeer vermeerdert. Den Bisschop Guido had reeds ten jaere 1302 verscheyde ordeningen op het stuk van den koophandel gestelt; onder andere dat de Vegt voor een ider vry en open zoude wezen; en dat, zoo wat vremdeling of koopman van zyne goederen beroost wierde, de zelve zouden of aen hem of aen zyne erfgenaemen vergoed worden.

Heda, ibid. p. 235 & 236.

AMERSFORT [a] verkreeg ten jaere 1257, van Bisschop Henrik hand-vesten of stede-regt.

Den Bisschop Wilhem gebood ten jaere 1298 (b) dat des zelfs inwoonders de zelve voor-regten zouden genieten als die van Uytrecht.

De jaer-merkten waeren reeds op dien tyd binnen deze stad vermaert, en den Bisschop Guido vergunde aen de inwoonders ten jaere 1331 nog twee andere vry-merkten, boven de gene die zy reeds van de vorigen Bisschoppen verkregen hadden; deze bestonden in alle hof-vrugten, als appelen, druyven, noten, honing, was, mede, hout, wolle en bezonderlyk in graenen, daer deze stedelingen van ouds grooten handel mede gedreven hebben.

Blaeu, in Theat. Urb. Belg.

De wolle-wevery was daer alsdan zeer waerschynlyk in voegen.

Eertyds waeren binnen deze stad tot 350 brou-

(a) Histor. Episcop, Ultraject. Auth. van Heussen, tom. I. pag. 155.

(b) La Martiniere, au mot *Amersfort*.

Digitized by Google

wers, [a] en het blykt dat de brouweryen ten jaere 1460 aldaer nog aenmerkelyk waeren, vermids de Gelderſche ſtedelingen zig alsdan bekloegen over de Uytrechtſche ſoldaeten, die de bieren en andere waeren, komende van Amersfort, roofden en binnen Uytrecht op brogten. Ik bevinde dat Wilhem, Hertog van Gelder, ten jaere 1382, met die van Amersfort, onder andere vaſt-ſtelde, en verdroeg: dat het aen alle zyne onderzaeten vry zoude zyn Amersforder hoppen-bier te tappen, &c. Ibid. p. 221.

Deventer, eene der hanze ſteden, was een vermaerde koop-ſtad, welkers ingezetenen zig ſterk geneerden met de laken-makery. Revius brengt op het jaer 1300 (*b*) het Gilden-boek van de laken-koopers, anders gelyk binnen Loven Comans-Gilde genoemt; het was by deze aen de laken-wevers verboden, van de zelve anders als met het ſtuk te verkoopen. Meer andere regelen, dien aengaende, zyn by den aengewezen Schryver te vinden.

Deze, Swol en Campen, mede hanze ſteden, (*c*) waeren ten jaere 1280 in het noorden bekent en in aenzien; want de ſchepenen dezer dry ſteden hebben de geſchillen tuſſchen die van Hamburg en van Harderwyk nopende den koophandel met wyzen raed als vrede-maekers bygeleyd: hier van meer in de bemerkingen op de vereeninge der aen zee-ſteden, daer Hindeloope, in Vrieſland, mede onder begrepen is geweeſt, (*d*) inſgelyks Groeningen, die door den

(*a*) Anth. Matth. rerum Amorfort. ſcript. pag. 44.
(*b*) Revji Daventria, pag. 26, 27, & 80.
(*c*) Pontani, Hiſtor. Gelrica, pag. 157 in fine.
(*d*) Mens. Alting, notit. Germ. in fine part. ſecundæ, pag. 76.

Digitized by Google

koophandel in de derthienfte ceuw naem en rykdommen hadde bekomen.

Blaeu, in Theatro.

ZUTPHEN. Men bewaert onder de papieren dezer ftad verfcheyde, door de Koningen van Denemarken en Noorwegen, gezegelde bewys-ftukken, veele ongemeene vrydommen behelzende, door de welke de kooplieden dezer ftad van die Princen aenzogt worden, om binnen hunne ryken te komen handel dryven.

'T is ongetwyffelt dat de ftedelingen van die voordeelen genoten hebben. Zutphen hadde reeds van het jaer 1190 veele voor-regten verkregen, en vrydom van thol ten jaere 1282, is mede onder de hanze fteden van de veerthienfte eeuw bekent gelyk Nimwegen, Roeremonde, Arnhem, Venlo, Harderwyk en Elburg.

Slichtenhor. ibid. bl. 565.

Idem ibid. blad 39, 40 en 92.

NIMWEGEN, volgens vergun-brief van het jaer 1230 is deelagtig van alle de vryheden en voorbaeten die de ftad Aken heeft.

Verfcheyde Vorften en Keyzers hebben groote vrydommen van thollen, veeren en laften aen deze ftad gejont; die voor-regten ftrekten zig niet alleenlyk uyt over Gelderland en op den Duytfchen bodem, maer ook in Brabant, Cleefsland, Holland, Zeeland, te Kuyk en te Batenburg: van gelyken in het ftigt van Luyk tot Maziers toe. Deze ftad was gehouden jaerlyks aen den Meyer en de Burgemeefters van Luyk tot eene erkenteniffe over te fchikken een paer wanten van harte-leer gelyk de Valkeniers bezigen, met twee ponden pepers; maer aengezien die van Nimwegen deze vereering eenen ruymen tyd hadden agterwegen gelaeten, en door dit verzuym van hun

Digitized by Google

regt schenen versteken te wezen, zyn zy eyndelyk door vernieuwde gunning van Bisschop Arend van Horn, in 't jaer 1389, weder in hun geheel gestelt.

Op dezen tyd was de wolle-wevery en de lakenmakery aldaer in bloey.

ARNHEM (*a*) is ten jaere 1233 door Otto den III, Graef van Gelder, met mueren omcingelt. Slichtenhorst zegt brieven gevonden te hebben, waer uyt blykt dat den zelven Graef, omtrent op het midden der derthienste eeuw, de Arnhemsche merkten en thollen zoude gekogt hebben.

Deze stedelingen genoten veele vrydommen, en betaelden geene thollen door het gansch Graefschap van Gelderland.

HARDERWYK (*b*) is de voornaemste der Geldersche zee-steden, haer oud wapen was een kogge-schip, het welk zy namaels onder Otto den VII, Graef van Gelder, tegens den Nassauschen leeuw heeft verwisselt.

Omtrent den zelven tyd, dat is het jaer 1233, wierden Roeremonde, Bommel en andere steden ook met mueren omcingelt; de Harderwykers zyn in de geschiedenisse voor groote zee-vaerders en deftige kooplieden, zoo in afgelegene landen als by de nabueren bekent; en wel bezonderlyk ten jaere 1280 op de Elve, vaerende alsdan met hunne koopmanschappen door het Vlie, den noorden-mond van den Rhyn, na Hamburg en voorder; zy hadden zoodaenige voor-regten in de hanze stad Stendale, (*c*) dat zy

(*a*) Blaeu, in Theatro, ibid. tweede deel, blad 95, num. 37, in fine.

(*b*) Slichtenhorst, ibid. eerste deel, blad 100, num. 161.

(*c*) Idem ibid. tweede deel, blad 101, num. 48.

met eede zig mogten zuyveren in geschillen van koophandel of andersints, en voorts tegen alle ongelyk beschut wierden.

Zy verkregen ten jaere 1303 van den Graef Reynald op zekere voorwaerden, by Pontanus te zien, het regt van den tel-visch.

Hist. Gelr. p. 175. n. 30.

Jan Graef van Henegouw verleende op het eynde der derthienste eeuw aen de ingezetenen dezer Stad, vry geleyds-brieven om onbekommert in alle zyne landen te mogen handelen; het zelve voor-regt verkregen zy in Vriesland ten jaere 1315. De Harderwykers vergunden aen die van Harlingen, ten jaere 1321, het zelve vry aenkomen, verblyf en vertrek, gelyk zy insgelyks aldaer genoten.

Idem ibid. bl. 109. in fin.

Idem ibid. bl. 113. n. 68.

Idem ibid. bl. 114. n. 70.

Ten jaere 1326 bevestigde den Koning van Denemarken, Woldemar den III, alle de voor-regten en vrydommen, die de ingezetenen van Harderwyk, van Woldemar den II, (*a*) verkregen hadden, nemende hun boven dien onder zyne bescherminge.

Het bezonderste voordeel voor deze kooplieden bestond uyt de haring-vangst by de kuste van Schoonen, daer zy vry en onbelast met hunne schepen aenquamen t'allen tyde en zoo dikwils als 't hun beliefde, ontlaedende hunne koggen door hun eygen volk, en brengende zoodaenige goederen en koopmanschappen als hun goed dogt; deze waeren, zoo men uyt de gemelde voor-regten ziet, bestonden voor het grootste deel in zout, in wolle-lakenen, in andere wolle hand-werken, in lyn-waerten, in andere linne-wevery, in waegs en voorts in allerhande koopmanschappen, die

(*a*) Pontani, Histor. Daniæ, pag. 442 & seq.

Digitized by Google

die alsdan in de Nederlanden gewonnen, gemaekt, of van elders daer aengebrogt wierden.

Geene Deensche schippers nog voerluyden hadden regt om de Geldersche en de Vriezen, want die van Staveren hebben het zelve voor-regt en vrydom gehad, tot zoo genoemt last-breken te dwingen; maer in tegendeel, zoo wanneer eenige dezer, volgens bedongen loon, door die Nederlanders te werk gestelt wierden, en ingeval eenige koopmanschap beschaedigt wierd, waeren die arbeyders gehouden de schaede te vergoeden.

De goederen die by ponden verhandelt wierden, verkogt men met de schael en wigt van Keulen; het was hun ook geoorlooft de wynen in hunne huyzen tot Schoonen, ofte in hunne schepen te mogen verkoopen.

Men vermogt by den zee-oever niet meer dan eenen halve wagen haring te gelyk te koopen, die daer tegens dede, verbeurde alle den visch die hy alzoo gekogt hadde, het zelve was ook verboden te water.

Die van Harderwyk stonden voor hun eyge voogd binnen Schoonen te regt: in geval van dood-slagen en zwaere wonden, onder malkanderen, voor den Regter van Denemarken; en in dit geval alleen was eenen Hardewyker straf-baer.

Of het geviel, zegt den zelven Vorst, dat'er geenen haring zoude gevangen, of binnen Schoonen gezouten worden, zoo zal het aen hun vry staen zonder eenige thollen hunne goederen in te mogen schepen om daer mede te vertrekken. In geval van schip-braek zal een iegelyk gehouden zyn de goederen te behoeden, en alle bystand aen de lydende toe te brengen.

Hunne afgezonderde visch-rakken, en alle het hout van gestrande, of verlaete beschaedigde schepen wier- Ibid. bl. 119.

P

den hun aengewezen, gelyk aen de andere hanze-steden, zegt Slichtenhorst.

Het stond hun voorder vry over al ter zee zoodaenige lasten in te nemen als hun goed dogt. Meer
Ibid. Histor. Daniæ. 443 & 444. andere in gemelde vergun-brieven kan men zien by den geleerden Pontanus, en laeger in de aenmerkingen; want het is onnoodig hier by te voegen dat zy van Koning Eric den VII, reeds ten jaere 1316 (*a*) zeer na de zelve voor-regten bekomen hadden, en wel bezonderlyk eene ruyme en vrye plaetse op de merkten van Schoonen.

Waleram, Bisschop van Keulen, (*b*) vergunde aen deze stedelingen ten jaere 1343 verscheyde vrydommen en voor-regten, zoo binnen de paelen van zyn Bisdom als binnen de Stad.

Ibid. p. 260, num. 20. Zy verkregen ten jaere 1348 van Hertog Reinald de zelve keuren en voor-regten als die van Zutphen; benevens week en jaer-merkten.

Venlo (*c*) wierd van den zelven Hertog, ten jaere 1343, met stadsche voor-regten en dry vrye jaermerkten ider van agt dagen, begunstigt.

Elburg (*d*) wierd ten jaere 1395 door Hertog Wilhem den I, met mueren omcingelt; nogtans telt men beyde deze vry-vroeger onder de hanze-steden zoo in de aenmerkingen gezeyd is.

(*a*) Pontani, Histor. Gelr. pag. 188, num 48.
(*b*) Pontani, Histor. Gelr. pag. 251, num. 5.
(*c*) Slichtenhorst, ibid. tweede deel, blad. 564.
(*d*) Idem ibid. eerste deel, blad 106, num. 175.

Digitized by Google

I.

ALGEMEYNE AENMERKINGEN OP DE *VOORIGE AENTEEKENINGEN.*

I. *Verwonderbaere volk-rykheyd dezer Nederlanden.*

II. *Ontelbaere menigte van wolle-werkers, linne-wevers, ſmeden en andere ambagts-lieden, koophandel en hand-werk van wapenen, klok en kanon-gietery.*

DE uytnemende en verwonderbaere volk-rykheyd van de Nederlanden is by zoo gewigtige oorſpronglyke ſchriften dier eeuwen, als by eventydige en oordeelkundige Schryvers zoodaenig beveſtigt, dat zulks heden buyten twyffel geſtelt is; diens volgens hoeft het niet vremd voor te komen, dat Lipſius, op het midden der veerthienſte eeuw, binnen de ſtad Loven tot vier duyzend laken-getouwen telt; de jaer-boeken van de zelve ſtad, zegt dien Schryver, voegen'er by dat voor ider diergelyk getouw dertig of veertig werk-lieden noodzaekelyk waeren, zoo tot het zuyveren, tot het pluyzen, kaerden, ſpinnen en diergelyke, bezonderlyk tot het vollen, zynde alsdan de vol-molens nog niet in voegen, maer moetende alles door menſchen handen bewerkt worden. In Lovanio; pag. 47.

Van Dieven ſtelt op den zelven tyd duyzend

Digitized by Google

getouwen minder [*a*]. Dog nader met den zelven Schryver aenmerkende, dat een iegelyk binnen Loven gehouden was jaerlyks een ſtuk laken te maeken zoo voor zig zelfs als voor de zyne, zonder dat de edele of zoo genoemde *Patricii* daer van bevryd waeren, doet my denken, dat'er in deze Hoofd-ſtad, alsdan zoo bebouwt, ten minſten vier duyzend huys-gezinnen zullen geweeſt hebben; en diens volgens zoude zoo groot getal wolle-werkers alsdan binnen Loven geweeſt hebben, dat de zelve 160000 koppen zouden uytbrengen.

Andere tellen tot twaelf perſoonen noodzaekelyk voor ider getouw: [*b*] volgens deze zoude alsdan dit getal tot 48000 aenkomen, het welk aen ſommige beter en waerſchynlyker voorkomt, niet zeker zynde boven dien dat 4000 getouwen altyd in gang waeren en gezaementlyk bewerkt wierden; ik heb dikwils gezien dat de zelve werk-lieden die de wolle gekaert, geſponnen en op ſpoelen gewonnen hadden, mede voor wevers dienden, en zulks is waerſchynlyk op dien tyd meer als eens binnen Loven geplogen. Verder hoeft men zig alleenlyk in te beelden de menigte van andere ambagten, beroepen, hand-werken, neeringen en gilden, die in de zelve ſtad buyten deze begrepen waeren; het getal van de vleeſch-houwers, van de brouwers, van de tappers, van de ſmeden, van de viſch-verkoopers, van brood-maekers, en alle de gene afhanglyk van het burger leven, zullen ten minſte met de edele en de andere ingezetenen het getal van de wolle-werkers overtroffen hebben.

Zoo houd men met Lipſius, dat het getal van de

(*a*) Rerum Lovanienſ. cap. 6, pag. 116, 117, edit. in-fol.

(*b*) Gramaye, apud Zypæum in notit. Juris Belg. pag. 129, citat.

Digitized by Google

inwoonders van Loven alsdan tot 200000 begroot wierd.

De hand-werkers wierden (*a*) op het luyden van de klok op gestelde uren, tot en van het werk geroepen; zulks was alree door Hertog Jan, ten jaere 1282, geboden.

De menigte, zegt Lipsius, van de afkomende werklieden was zoo groot, dat volgens het verhaelen der ouderlingen, de ouders, met het begin van het luyden der klok, bezorgt waeren om hunne kinderen van de straet in huys te leyden, van vreeze dat zy door het groot getal van de hand-werkers, dat als dan gelyk eenen bie-zwerm afquam, zouden overrompelt geworden hebben. In Lovania, pag. 48.

Het zelve verhaelt (*b*) men van meer andere Nederlandsche steden. Men houd voor zeker, zegt den aengehaelden Schryver, dat de neering van de wevers alleen met alle de volgers binnen Brugge 50000 mannen uytmaekte.

Gramaye zegt, dat het vierde deel van de Brugsche inwoonders uyt deze bestond. Hun getal kan men volgens de getouwen in de andere steden bepaelen. Dient voorder aenmerkt dat men onder den naem van wolle-werkers verstaet voor eerst de laken-maekers met alle de gene afhanglyk van dit hand-werk, de mindere wolle-werkers, of de gene die zoo genoemde kleyne drapperyen maekten, als by voorbeeld: drogetten, ratienen, ofte genopte lakenen, karzyen, frizaeden, baeyen, flanellen, stametten, pyen, friesen, sargien, saeyen, gelyk tot Ghiestele gemaekt wierden, en alle de wolle-werken die de Ibid. bl. 83.

(*a*) Divæi, rer. Brab. pag. 125, in-4to ædit. Miræi.

(*b*) Beaucourt, Beschryving van den Brugschen Koophandel, blad 82.

Digitized by Google

Engelsche tot in de vyfthiende eeuwe toe gemaekt, en van onze voor-ouderen geleert hebben. Deze waeren, zonder tegen-zeggen, onder alle de Nederlandsche stedelingen de talrykste.

Ibid. fog. 316 Guicciardin telt ten zynen tyde 68 verscheyde ambagten ofte gilden binnen Brugge: ider weet dat die Stad alsdan eene schaduwe was, by het gene zy ten tyde van de bepaelde eeuwen geweest hadde.

De bezonderste en de oudste onder deze ambagten, zegt dien Schryver, zyn de vleesch-houwers, de visch-verkoopers, de maekelaers en de schippers.

Beaucourt, ibid. bl. 68. De maekelaers waeren daer reeds bevoorregt van het jaer 1293 door den Graef Guido: niemand vermogt eenige koopmanschappen zonder by zyn van maekelaers te koopen of te verkoopen; nogte iets te oeffenen tot baete, van alles dat koopen ofte verkoopen aengong. Deze waeren tal-ryker onder de Brugsche neeringen, benevens de vleesch-houwers en Custis, ibid. blad. 307. visch-verkoopers ten jaere 1309; in den oproer van dit jaer hielden het de vleesch-houwers, visch-verkoopers, en oudekleed-koopers met de edele en met Blad 308. de bezonderste burgery [leliaerts genoemt, om dat zy het Fransche zeel trokken] tegens de wevers en andere ambagten; den zelven Schryver voegt'er by, dat de eerste de rykste, de voorzigtigste en de meeste in getal waeren.

Niet te verwonderen, vermids de edele, de ryke burgers, de kooplieden, en die het meest te verliezen hadden met al hunnen aenhang onder deze begrepen, waeren. Misschien ook de vremdelingen, schoon de schryvers daer niet van gewaegen.

Blad 348. De edele waeren alsdan zeer ta-lryk binnen deze Stad; de ryke handelaers die in neeringen en gilden bestonden niet minder: want onder den naem van

Digitized by Google

wevers verſtaen ik hier bezonderlyk de hand-werkers of de knaepen, en inſgelyks van het meerderendeel der ambagten die in deze oneenigheden deel gehad hebben; [a] onder deze zyn de lynwaert-wevers van de minſte niet geweeſt, welk hand-werk alsdan mede van de bezonderſte was, en groot deel van den inlandſche koophandel maekte.

Lynwaert word in Vlaenderen laken genoemt, hier door denk ik dat Gramaye (b) de laken-getouwen met die der lynwaert-wevers op dien tyd onder malkanderen ſtelt, want hy begroot het getal dezer binnen Gend tot 40000, zullende waerſchynelyk in de Vlaemſche aenteekeningen *laken-getouwen* gevonden hebben, en ter dier oorzaeke die misſlag begaen hebben. Uyt die menigte van linnen en wolle-wevers kan men van de volk-rykheyd van Gend oordeelen.

De ſmeden waeren in Brugge menigvuldig, en de wyk daer deze woonden was ten jaere 1328 met hunnen naem bekent, inſgelyks de peltiers ofte grauwwerkers-ſtraet. Buyten die uytnemende menigte van zoo genoemde ambagten, gilden en neeringen, waeren ten jaere 1380 binnen deze Stad een groot getal vremde kooplieden, die uyt zeventhien verſcheyde ryken aldaer met de woon geveſt waeren, en handel dreven; men mag dan zeggen dat deze koop-ſtad alsdan bezogt en bewoont is geweeſt van alle de volkeren der bekende wereld, (c) uytgenomen van de Joden die daer ten allen tyde zyn uytgebannen geweeſt.

Cuſtis, ibid. bl. 345, 450.

Ibid. pl. 413.

Gelyk den bezonderſten koophandel van Luyk he-

(a) Gramaye, in Brugis, cap. VI, pag. 95, in-fol.

(b) In Gandavo, cap. XXX, pag. 39, ædit original.

(c) Beaucourt, Brugſche koophandel, blad 69.

Digitized by Google

dendaegs beſtaet in wapenen, zoo meyne ik dat reeds ten jaere 1254, binnen Mechelen dit hand-werk buyten gewoonelyk geoeffent wierd, dat is voor de wapenen van die tyden.

Men hoeve alleen t'overloopen de regelen van het Broederſchap van den H. Eligius, [*a*] ingeſtelt ten zelven jaere, om in 't geheel overtuygt te zyn dat het ſmeden-ambagt dezer ſtad alsdan aenzienlyk was; den handel in ſtael, yzer, tin, koper, kolen en alle noodwendigheden door ſmeden gebruykt, was alsdan zoodaenig groot, dat het ſchynt dat die werk-lieden gedurig in gebrek van deze noodzaekelykheden waeren, vermids aen de broeders van die gilde op eene boete van vyf ſchellingen Lovens verboden was, van buyten de ſtad van de voerlieden of van de kooplieden deze ſtoffe te koopen, gehouden zynde de zelve in hunne ſtad ter merkt te verwagten.

Ik heb in de aenteekeninge van Brugge niet vergeten te zeggen: dat alle de winkelen dezer ſtad, uytgenomen de gene daer men wapenen maekte ofte verkogt, ten jaere 1304 geſloten waeren. Niets was buyten den nood-druft aen die krygende vaderlanders noodzaekelyker als wapenen.

De ſmeden van Bruſſel ſtaen voor ervarene wapenmakers geboekt (*b*). De wapenen beſtonden alsdan in borſt-harnaſſen, ook *pantzieren* genoemt, in yzere mutſen, ſtorm-hoeden, ſchilden of beukelaeren, bylen aen byde zyden ſcherp, hellebaerden, ſpieſſen, pyken, hand en voet-bogen, geyzerde pylen, werpſchigten,

(*a*) Chronyke van Mechelen, uytgegeven het jaer 1775, blad 90.

(*b*) Divæi, rer. Brab. pag. 21. Beka, Hiſt. Ultraject. pag. 65, 105.

ſchigten, ſlingers, zweerden, diergelyke lange, glavien genoemt, geprikkelde ſtaeven, lange daggen, javelynen, [a] lange eyke ſtokken met yzere hamers, zonder van de geharnaſchte peerden te ſpreken, die als eenen yzeren muer eenen gantſchen ſtaelen ruyter voerden, met menigvuldige andere te lang hier aen te haelen, gelyk de veelvoudige oorlogs-tuygen, als zoo genoemde catten, ingienen, blyden, rammen, ſtorm-thorens en diergelyke welkers grootſte deel ons van de Romeynen overgebleven is, en de gene hier alle te lande gemaekt en verkogt wierden. Beka, ibid. pag. 121.

Van Dieven, op het jaer 1357, zegt in de jaerboeken van Loven bevonden te hebben, dat des zelfs burgers alsdan twaelf donder-buſſchen gekogt hadden, en dat zy deze eerſtelings in den ſlag van Zantvliet gebruykt hebben. Ibid. p. 174.

De jaer-boeken dezer, op het voorgaende jaer, ſpreken van twee-en-dertig. (b)

Uyt de aenteekeninge op de ſtad Lier blykt, dat daer eenen donderbuſch-maeker woonde: niet te verwonderen, want het is zeker dat'er klok-gieters lang voor dien tyd in Nederland geweeſt hebben, en dat'er in deze eeuwen met menigte in de nieuwe thorens van Kerken en Kloosters zyn gebrogt geweeſt, zoo nogtans dat die donder-buſſchen van yzer waeren. (c)

(a) Reygersbergen, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 141. Buzelini, Gallo Flandr. pag. 311, b.

(b) Divæi, Annales Lovanienſ. pag. 21, in-fol.

(c) Aengaende de klok-gietery in Nederland, dient het volgende by Vaernewyk (Hiſt. van Belgis, blad 464. Antw. druk 1665, in-4to) De klok Roe-

Digitized by Google

Het buſch-kruyd maekte op den zelven tyd, en in de zelve ſtad deel van den koophandel.

---

land in het Belfort tot Gend, *was gegoten in het jaer Ons Heeren 1344, en wierd genoemt die Brand-klokke, en was dry jaeren daer naer opgewonden: daer ſtaet op in geſchrifte: Meeſter Jan van Roosbeke Clockmeeſter.* Aenteekening van de Heer Verhoeven.

Digitized by Google

II.

VERVOLG.

I. *By na alle de Nederlandſche ſteden in deze eeuwen vergroot.*

II. *Onuytputtelyke volk-rykheyd, ontzaglyke legers van de Vlaemingen.*

III. *Luyſter van alle de Brabandſche ſteden.*

IV. *Bouw-kunde eerſt in hout, op dit tyd-ſtip in ſteen.*

V. *Handel in hout, ſteen-bakkery, glas-blaezery, kalk branden, gekapte ſteen, ſteen-kolen, turf en des zelfs koophandel.*

MEn heeft uyt de aenteekeningen gezien dat by na alle de Nederlandſche ſteden, ten tyde van deze twee eeuwen, merkelyk zyn vergroot geworden, verſcheyde meer als eens, en niet tegenſtaende veele beſmettelyke land-ziektens en peſt, die ontallyk volk weg rukten, benevens de kruys-togten die met honderd duyzend koppen aen Nederland gekoſt hebben, zonder nog te ſpreken van de vreeſſelyke burger-krygen, waer van eenen onder de Vlaemingen alleen op twee jaeren tyds wel twee honderd duyzend burgers dede ſneuvelen, zonder nog te gewaegen van die bloedige togten in Zeeland en elders, zonder te vermaenen van de onophoudelyke oorlogen met de

Meyer, fol. 206.

Digitized by Google

Marchant, pag. 377. Franschen; egter was het land zoodaenig bevolkt, dat de Vlamingen alleen twee honderd duyzend voet-knegten en twaelf duyzend ruyters te velde brogten. Oudeg. fol. 233. Is het wonder dat den Franschen Koning zoude gevraegt hebben of het Vlaemingen regende.

Gelyk de wolle-werkers de tal-rykste onder de stedelingen waeren, zoo waeren zy het ook onder de legers; en uyt die tal-ryke neering kan men van de andere hand-werken oordeelen.

Loyens, de Ducib. Brab. pag. 19. Hoe aenzienlyk ten jaere 1312 de Brabandsche steden waeren, blykt uyt de zoo genoemde tafelen van Cortenberg, alwaer de volmagtigde van de steden, Loven, Brussel, Antwerpen, 'sHertogen-Bosch, Thienen, Leeuw, Nyvel, Geldenaeken, Genap, Lier, Herentals, Hannuy, Vilvoorden, benevens die van de vryheden Thurnhout, Assche, Tervueren, Merchthem en Cappelle, vergaedert waeren, en stem hadden in het bywezen van Hertog Jan den II.

Uyt de aenteekeningen is genoegsaem te zien, dat veele van deze steden, die heden, om zoo te zeggen, geenen naem meer hebben, alsdan tal-ryker in inwoonders waeren, ider in 't bezonder, als nu de gantsche helft te saemen zoude konnen opbrengen.

Zoo stond het voor de verwoestinge in Henegouw, gelyk in de aenteekeninge gezeyt is. De wolle-werken waeren aldaer in bloey gelyk in Vlaenderen en in Brabant.

Tot diergelyke menigte van inwoonders waeren ontallyke wooningen noodig. Loven was dan gansch bebouwt; zoo was het met de andere steden, welkers jaer-boeken, ten tyde van de bepaelde eeuwen, zoo dikwils van brand gewaegen, dat verscheyde van die menigmael, en by na ganschlyk door de vlammen zyn verslonden geweest. De akkers waeren alsdan niet be-

Digitized by Google

bouwt gelyk nu: een groot deel der Nederlandsche gronden bestond in bosschen, men bouwde in hout als met de stoffe het best aen de hand, en met de welke grooten handel uyt Denemarken gedreven wierd; ik heb aengeteekent dat het deenen hout in groote menigte alhier getrokken wierd.

De geduerige onheylen uyt den brand ontstaen deden de Nederlanders beter peyzen; men begon de Kerken, de raed-huyzen, halle-plaetsen, pak-huyzen of magazynen, en meer andere zoo gemeyne als bezondere gebouwen in steen te maeken. De steenbakkery zoo voor de mueren, vloeren en daken; het kalk-branden quam sterk in voegen en wierd een groot tak van den koophandel, insgelyks de glasblaezery en alles dat tot bouwen behoeft.

Door de zelve voorzorg wierden de steen-kuylen ontdekt, de zerken uytgegraeven en gekapt, welkers koophandel geen van de geringste alsdan was in de Nederlanden, en de bezonderste voor die van Namen, gevolglyk den handel in kalk.

Ik denke dat de steen-kolen dus gevallig gevonden zyn op het eynde (*a*) der twaelffste eeuw. 'T is ook zeer waerschynlyk dat het gebruyk der zelve zoo in deze landen als in het Prinsdom van Luyk en elders, alsdan gemeyn was; want ten jaere 1347 was het getal van die graevers zoo groot, dat de zelve een deel van het Luyksche krygs-leger maekten. Zouden de kolen, daer in het Broederschap van den H. Eligius op het jaer 1254 binnen Mechelen van gewaegt word, geene steen, of gelyk men de zelve daer ter plaetse nog smee-kolen noemt, geweest hebben? Ibid. p. 425. & 426.

(*a*) Foullon, Histor. Leodiens. tom. 1, pag. 304.

Digitized by Google

Ik heb in de aenteekeningen niet vergeten van de darink en de zout-keeten te handelen; zouden de turven en des zelfs gebruyk zoo niet gevonden zyn?

Op het jaer 1350 word in de rekening van den Rent-meester van noord Holland, *(a)* van de wagenaers die den hof-turf ten hove menden, gewaegt.

Des zelfs koophandel was den aenmerkelykften voor Holland, Zeeland en Vriesland.

(*a*) Gouthoeven, ibid. eerste deel, blad zonder tal voor 95.

Digitized by Google

III.

VERVOLG.

I. *Bezondere aenmerkingen op den handel van de graenen en peul-vrugten.*

II. *Grooten koophandel van paerden en vee.*

III. *Van de wynen en bier-brouwen.*

IV. *Bezonderen handel in de zee-havenen.*

V. *Van de Engelsche, Spaensche en inlandsche wolle.*

VI. *Van de hand-werken der dorpelingen.*

DEn koophandel van inlandsche graenen als van tarwe, koren, spelte, gerst, haver, boekweyt, hooy en strooy wierd meestendeel binnens lands gedreven.

Men brogt uyt Duytsland graenen in Zeeland en elders, [a] zoo in de aenteekeningen op Dordrecht gezeyt is.

De Hollanders en de Zeeuwen verkogten aen de belegerde Gentenaeren ten jaere 1381, graenen, meel en brood, niet tegenstaende Graef Albregt het zelve stiptelyk verboden had.

Guicciardin (*b*) schryft, dat in Nederland geene

(*a*) Chronyke van Vlaenderen, tweede deel, blad 59 en 64.

(*b*) Fogl. 9. Reygersbergen, tweede deel, blad 70.

peul-vrugten gewonnen wierden als boonen en erten. 'T is te denken dat den handel van erten of erweten, in Walcheren groot geweest zy, vermits deze aldaer ten jaere 1253 (*a*) gelyk de graenen op de velden gewonnen wierden. Van den handel van zout, mede, was en honing is in de aenteekeningen genoegsaem geschreven.

Het gewin van raepen, van raep of olie-zaet is aenmerkelyk geweest; het smout was van d'eerste noodwendigheyd tot de wolle-wevery, niet tegenstaende daer alsdan veel vremde olie toe gebruykt wierd.

Hoe menigvuldig is het gewin van vlas en hennip niet geweest? Hoe aenmerkelyk het hekelen, spinnen, en weven dier? De zylen voor de schepen alleen konden duyzende hand-werkers in gang houden. Waer is nu den koophandel der zelve, die de uytlandsche alsdan in Vlaenderen moesten zoeken? Waer de kabels en touwen?

De tal-rykheyd van het volk, de groote menigte van brouweryen, spreken voor het gewin van de hoppe en des zelfs koophandel: het gewin van de mede voor de verwery alsdan zoo aenzienlyk in deze Nederlanden, als nu in gansch Europen. (*b*)

Het

(*a*) Chronyk van Veldenaer, door Boxhorn, blad 46.

(*b*) De Heer Verhoeven heeft, naer dat zyne aenteekeningen reeds gekroont waeren, twee aenmerkelyke brieven overgezonden, de eene van Bisschop Everard van Doornik, op het jaer 1185, de andere van Graef Guido van Vlaenderen, des jaers 1282. Die stukken zyn te lang hier in te lassen. Wy houden ons te vrede met te zeggen dat in de zelve van de tienden der *mede*, *wouwe* en *koolzaed* gehandelt word. De omstandigheden en de bewoordingen zelfs, doen onzen Schryver gelooven, dat die gewassen alsdan deel, misschien een merkelyk deel van den koophandel in Vlaenderen hebben gemaekt. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

Het queeken en den handel van peerden is altyd eygen geweest aen de Batavieren; (*a*) die zelfs ten tyde van de Romeynen de bezonderste ruyters waeren in de ontzaglyke legers van den Adelaer. De Vriezen, Hollanders en Zeeuwen benevens de Geldersche hebben in die tyden uytgenomen in de liefhebbery van peerden. (*b*) Van ouds waeren die van de overheyd te Nimwegen onder eed verbonden een peerd te moeten houden. De vet-weyery en vee-handel was in deze landschappen grooter als in eenig ander van Nederland; gevolglyk veele wey-landen en beemden.

In Konings Wilhems tyden, zegt Reygersbergen, dat is omtrent het midden van de derthienste eeuw, was een zoo groot hooy-jaer dat noyt zyns gelyk gezien was. Ibid. 1 deel blad 85.

De menigvuldige peerde-merkten op die tyden in de Nederlandsche steden, laeten genoegsaem zien dat den handel van het gedroogde gras voor die landschappen bezonderlyk voordeelig geweest is.

Uyt Brugge wierden veele peerden buytens lands gezonden, (*c*) Lodewyk van Nivers vergunde ten jaere 1334 aen de Vriesche kooplieden, van vry met hunne peerden en ossen in Vlaenderen te komen, mids tot redelyken prys den voorkeus uyt de peerden aen zig te hebben. Meyer, ibid. f. 135. verf.

Den vee-handel, bezonderlyk van Deensche ossen, in Vriesland, Holland en Zeeland gemest, in koeyen, kalveren, schaepen en verkens, was van de uytnemenste dezer landen. Hier van in de aenteekeningen

(*a*) Sunt & selecti equites quibus inditum Batavorum nomen..... æquitandi arte præstantissimi. Dion Cassius, libr. 55, cap. 169.

(*b*) Smids, Schat-kamer, blad 161.

(*c*) Gramaye, cap. VI, pag. 95, in-fol.

op de vee-merkt van de ſtad Lier, die van te voren tot Meſpelaer wierd gehouden.

Apud Meyer ibid. fol. 140. Froiſſard ſchryft op het jaer 1339, dat die van Doornyk, omſtreeks Audenaerde en Cortryk 10000 ſchaepen, zoo veele oſſen en verkens genomen hadden.

De zoo genoemde vet-koopers en ſchieringers, [a] in de Vrieſſche geſchiedeniſſen op het jaer 1392 bekent, waeren groote kooplieden. De eerſte vet-weyders of ryke handelaers in oſſen, d'andere zoo veel als vleeſch-houwers die by deelen het geſlagte vee verkogten.

Van den koophandel in wynen is veel aengeteekent; de Spaenſche waeren op dien tyd niet zeer ſmaekelyk, want het is zeker dat het verboden is geweeſt, van de wynen met Spaenſche te mengen. Cuſtis, ibid. blad 357. De kenders vloeken heden nog de vergiftige mengeling met den Spaenſchen *pedro ximenez* genoemt.

Het meeſte deel van wynen dat hier te lande alsdan geſleten wierd, beſtond in Franſche, Rynſche en Moeſel-wynen.

Somtyds wierden van Rochelle alleen wel veertig duyzend ſtukken wyn tot Brugge gebragt, jae nog meer, mids ik leze [zegt d'Heer Beaucourt] [b] » dat » op den 25 Meert van het jaer 1388 de Engelſche, » de Vlaemſche vloote die met wyn van de voor» noemde ſtad Rochelle quam, aengetaſt hebbende, » in eenige ſchepen negen duyzend ſtukken wyn be» vonden wierden.

Het gene van het bier brouwen aengeteekent is,

(a) Gabbema, Leeuward Beſchryv. blad 12. Item by Smids Schatkamer, blad 358.

(b) Brugſchen koophandel, blad 60.

en in het hedendaegs verstand van die neering genomen, gaet zekerlyk de inbeelding te boven. Hier op mag men met Slichtenhorst aenmerken: (*a*) » dat » dan ter tyd het bier brouwen zoo gemeyn niet was » als nu, maer door de bank eenige steden eygen, » die ook doorgaens de vryheyd en het voor-regt had- » den, dat een myl of twee in 't rond ten platten » lande, niemand dik bier mogt kooken. "

» De brouw-ketels waeren ook nivers na zoo ruym » als wel nu ten dage, het welk dien Schryver hier » uyt besluyt: dat wel eer in etlyke steden, by voor- » beeld t'Amersfort over de 350 brouwers waeren, » daer nu zegt hy, regte voort, twintig het werk » wel konnen beschikken. "

Den ondergang van de brouwers-neering binnen Amersfort is, myns dunkens, geen bewys om de ketels te verklynen: den grooten koophandel die in de bieren alsdan omgong, maekt die brouweryen niet minder op die tyd-stip, als de wolle-wevery dezer landen op den zelven tyd, in bedenking met den ydelen naem dier tot nu nog van overig is.

Men noemde dik bier het gene nog van noode had te giften. (*b*) Het dun of scherp bier zonder gist was vry van alle lasten. Het ongeld op het eerste wierd *grutte* genoemt.

Ik zoude gevolglyk op den zelven voet met meer andere neeringen, hand-werken en ambagten die deel van den koophandel maeken, konnen voorts gaen; dog aengezien in de aenteekeningen van deze gehandelt is, zal ik alleenlyk de bezonderste aenmerken.

(*a*) Geldersche geschiedenissen, tweede deel, blad 94. in notis.

(*b*) Telonium vero & negotium fermentatæ cerevisiæ quod vulgo *grut* nuncupatur. *In diplomate* ibid.

Digitized by Google

In de zee-havenen en in de groote koop-steden waeren de vleesch-houwers, drooge en versche-visch-verkoopers, brood-maekers, vet-wariers, kruydeniers en merssenniers, anders ook kraemers genoemt, de smeden en scheep-makers, zeel-drayers en kabelmakers, en alle de gene die zig met zee-behoeftens geneerden, buyten de kooplieden in andere waeren, verre de aenzienlykste.

Hoe volk-ryker deze steden waeren, hoe magtiger en tal-ryker waeren de neeringen.

Onder de bezonderste koopmanschappen dezer, was den voor-raed voor de zee-vaerders de minste niet, deze bestond in graenen, hard-brood, biscuit genoemt, gezoute zwyne-vleesch en spek, gezoute tonne en drooge visch, haring, boter, kaes, vet, zout, olie, azyn, brandewyn, wynen, honing, syropen, mede, en alles het gene tegen verrotting en bederf tot het leven behoeft; benevens tot scheeps-tuyg, als krom-hout, masten, zeylen, ankers, kabels, touwen, netten, pek, teer, brand-hout, kolen, turf, &c.

'T is onnoodig te herhaelen dat de wolle-wevery het bezonderste hand-werk en het aenzienlykste deel van den koophandel in Vlaenderen, Brabant, Henegouw Holland, Zeeland, Vriesland en Gelder uytmaekte.

De Engelsche wolle was den grond-slag van dit hand-werk. Hier dient aenmerkt dat deze, dit groot hand-werk kon in stand houden, dit namaels missende moest by gebrek van stoffe de wolle-wevery te niet gaen.

Custis, ibid. blad 359. De Vlaemingen waeren alsdan yverig op hunne voordeelen, want men ziet met welke oplettentheyd zy met de Engelsche handelden, hebbende zelfs liever dit hand-werk en den koophandel te behouden in verbinteniffe met deze, als eenen verdervelyken

Digitized by Google

oorlog met Vrankryk en met hunnen eygen Graef te ontwyken.

Zy hadden reeds ten jaere 1335 den aenſtaenden ondergang van de wolle-wevery voor oogen gehad, want het grootſte deel van de Vlaemingen, wankelende tuſſchen de Koningen van Vrankryk en van Engeland, niet tegenſtaende dat den Graef zig uytdrukkelyk voor den eerſten geuyt hadde, drong het voordeel van het wolle-werk de zaek door, en de meeſte voegden zig met den Koning Eduard, beſtaende uyt de kooplieden en uyt de ontzaglyke menigte der wolle-werkers.

De Franſche, zegt Meyer, waeren gehaet van de Vlaemingen, ter oorzaeke van de langduerige oorlogen die zy onderling gevoert hadden. Ibid. f. 136. verſ.

Den Koning Eduard om de Vlaemingen meer te verbinden, en om de zelve in die wankelende omſtandigheyd tot zynen kant te trekken, deed hun midlertyd gevoelen dat de wolle-wevery en des zelfs koophandel in 't geheel afhanglyk waeren van hun onderling bond-genoodſchap, of van zyn goetdunken; daerom verbood dien Vorſt op dit tyd-ſtip den uytvoer van de Engelſche wolle, en dede aen de Vlaemingen verſtaen dat hy noyt zoude gedoogen van eenige wolle tot hun te laeten komen, ten waere zy hunne wapenen met de zyne, tegen de Franſche vervoegden.

Het gebrek van wolle daer en tuſſchen was het grootſte onheyl voor dit landſchap, en vervolgens voor Brabant, Henegouw en voor ganſch Nederland.

In Vlaenderen liepen die hand-werkers als bedelaers; volders, wevers, ſpinders, kaerders en die groote menigte tot het wolle-werk gebruykt, waeren in de uyterſte armoede. Meyer, ibid.

Digitized by Google

Het gezag van Artevelde was op dien tyd grooter in Vlaenderen, als oyt eenigen Graef gehad hadde; hy draeyde de ſpil van den ſtaet volgens zyn wel gevallen: argliſtig en ſchalk in al zyn voornemen, wiſt hy zig in plaets te houden, niet alleenlyk met geweld, maer alles onder den dek-mantel van het gemeene beſt en voordeel voor de wolle-werken en den koophandel.

Door zynen ſchalken raed verbond zig Hertog Jan van Braband den III, en de ſteden Loven, Bruſſel, Antwerpen, s'Hertogen-Bos, Nyvel, Thienen en Leeuw, met den Graef van Vlaenderen en des zelfs ſteden Gend, Brugge, Ypren, Cortryk, Aelſt, Audenaerde en Geeraerds-Berge, onder verſcheyde voorwaerden by Ibid. f. 139. v. Meyer aengehaelt, hebbende onder andere: dat ider van hun deze verbonde ſtedelingen in beſcherming zoude nemen, en dat den koophandel zoude gedreven worden zonder beletſel, dat zy een en de zelve munte zouden ſlaen die in beyde de Vorſtendommen gang zoude hebben, en dat de zelve nog verboden nog verandert mogt worden ten zy met toeſtaen van beyde de Princen en van alle de verbonde ſtedelingen.

Welk of het inzigt van Artevelde geweeſt zy, het voordeel van den koophandel, en de Engelſche wolle bezonderlyk, zyn de waeragtige bron-aderen geweeſt van dit bond-genoodſchap, in het welk de Brabanders zoo veel intreſt hadden als de Vlaemingen.

Ibid. f. 136. v. Al is het zaken, zegt Meyer, dat wy nu, ſchryvende omtrent op het jaer 1530, meer wolle uyt Spagnien krygen, op dien tyd, 1335, wierd ons geene wolle als uyt Engeland gezonden.

'T is dan laeter en waerſchynlyk met het aenkomen van de Spaenſche kooplieden in Brugge, dat de Spaenſche wolle in deze landen gemeyn geworden is,

Digitized by Google

zoo nogtans dat ik vast geloove, dat de Italiaensche kooplieden op dien tyd reeds Spaensche wollen in Vlaenderen gebrogt hebben, schoon in mindere baelen, en met zoo groote menigte niet als ten tyde van Meyer.

Ten jaere 1341 zond den Koning Eduard meer als duyzend baelen wolle in Vlaenderen: hier door hielden de Vlaemingen den haek in de keel; de wollewevery was wederom in gang en heeft zoo lang toegenomen als de verbintenisse van de Engelsche met de Vlaemingen geduert heeft. Ibid. f. 144. vers. in fine.

De ouderlinge vrede-breuk, ten jaere 1371, wierd door de Vlaemingen om den koophandel open te houden, zoo haest met den peys afgesmeekt, als de vyantlykheden begonst waeren. Meyer, ibid. fol. 165.

De inlandsche wolle wierd alleenlyk voor de gemeynste hand-werken gebruykt; deze veel rouwer en stuerder, wierd doorgaens van de dorpelingen tot hunne eygen kleeding verwerkt.

Het zelve is aengeteekent op het Vrye van Brugge en elders. Het is nogtans, dat de dorpelingen in Vlaenderen, lang voor dien tyd, de wolle-wevery in alle deelen geoeffent hebben; maer zulks is op veele plaetsen door de stedelingen belet geworden, en door de Vorsten verboden, gelyk in de aenteekeningen reeds gezeyt is, zoo wel in Brabant als in Vlaenderen. Meyer fol. 145 & 146.

Het was aen die van Ghistele geoorloft kleyne drapperyen, saeyen genoemt te maeken.

Honscoten bestond op het jaer 1373 uyt ruym 20000 inwoonders. Het hand-werk van zoo genoemde saeyen en sayetten was aldaer in vollen gang, en zoo aenmerkelyk dat den Graef Lodewyk van Maele hun eenen zegel vergunde, om die vermaerde hand-werken te teekenen; de riet-kammen wierden daer in March. ibid. pag. 90. Meyer, ibid. f. 165. vers. March. ibid.

overvloed gemaekt benevens andere gereetſchappen tot de wolle-wevery noodzaekelyk, de welke doorgaens in dit landſchap, in Braband, in Holland, in Henegouw en elders ten platten lande, zoo wel als in de ſteden te vinden waeren; maer egter zoo ſtandvaſtig niet, gemerkt de dorpelingen geduerig, ter oorzaeke van de oorlogen, genoodzaekt waeren te vlugten, en vervolgens hunne hand-werken te ſtaeken.

Hier op zy te aenmerken, dat de hand-werken ten platten lande ter oorzaeke van de afgunſtigheyd der ſtedelingen, door de Vorſten verboden wierden; het ſchynt dat in dien tyd het zalig midden-punt onbekent was: ik beken wel dat de land-bouw eygen is aen de boeren, maer kan den tyd die aen het huysgezin van den akkerman overig is, met ſpinnen, weven, kaeren en ſpoelen, niet overgebrogt worden?

Kon den Vorſt niet gebieden dat de dorpelingen mogten ſpinnen en weven voor hun eygen gebruyk, dat de meer reſt van lakenen, drapperyen, en lynwaerten door hun geweven met volle ſtukken ter merkt in de ſteden hoefden gebrogt en verkogt te worden?

Waer het zaeken dat alle de Vlaemſche lynwaerten in de ſteden moeſten gemaekt worden, welk zoude dien koophandel wezen?

De uytſnede ofte verkoopinge in het kleyn by ellemaet is te regt aen de lands-lieden verboden geweeſt; als dezen vermogen koophandel te dryven en winkelen op te ſtellen, moeten de ſtedelingen te niet gaen, en dorpen ſteden worden, wel bezonderlyk in tyd van peys. Met dat eenen duerzaemen vrede ten tyde van deze twee eeuwen, zoo ongemeyn was als den vogel *Phænix*, is het niet te verwonderen dat in de aenteekeningen niet het minſte van den koophandel

del der dorpelingen gezegt is; boven dien is het zeker dat de Brabanders en Vlaemingen bezonderlyk, zulks noyt zouden gedoogt hebben; de Bruggelingen dreven hunnen yver-zugt te verre tegens die van het Vrye; want op het aenhouden van deze, wierd door Margariete van Maele, ten jaere 1384 aen die dorpelingen de wolle-wevery verboden gelyk reeds aengeteekent is. Meyer zegt: *interdictum petitione Brugensium ne post hac Franconates per pagos suos lanificium faciant: quæ res tandem plus ipsi oppido quam pagis nocuit.* Fol. 102.

Ongetwyffelt hebben de Brugsche kooplieden daer meerder by verloren als die dorpelingen, want de hand-werken van die van het Vrye, waeren zoo veele verscheyde beken die het water naer den molen brogten; hoe meer zy die hand-werken beletteden, hoe meer zy hunne eygen winsten en koophandel verminderden.

Het zelve volgt voor Brabant en andere landschappen daer diergelyk verbod plaets gegrepen heeft.

IV.

VERVOLG.

VAN DE TAPYT-WEVERY.

Fol. 114. MEyer, op het jaer 1396, gewaegt uytdrukkelyk van tapyten, die binnen de ſtede van Arras gemaekt waeren, en in de welke de Hiſtorie van Alexander den Grooten geweven was; deze benevens verſcheyde fyne Hollandſche lynwaerten en andere uytlandſche hand-werken waeren geſchikt tot giften voor den Turk, om door dien middel den jongen Hertog Jan van Burgondien te verloſſen.

Volgens Gramaye, heb ik onder Doornyk aengeteekent, dat het eerſte egte ſtuk, dien aengaende, op het jaer 1544 voorkomt, en dat ik niet bevinde dat voor de vyfthienſte eeuw dit konſtig hand-werk in Doornyk, Audenaerde of Brugge gemaekt zy.

Ibid. p. 46. Marchant ſchryft dat de tapyt-wevery bezonderlyk binnen Audenaerde, Brugge, Aelſt, Doornyk en Ryſſel op zekere voorwaerden toegelaeten was, en dit ter oorzaeke van het bedrog in dit hand-werk voor te komen.

Voorders, nog dezen, nog andere by my bekende Schryvers gewaegen nergens van het begin dezer hand-werken in Vlaenderen.

Hier op te aenmerken: [a] dat die tapyten van

(a) Vide Ducange in Gloſſar voce *tapeſium & tapicerius*.

Digitized by Google

Arras en de gene in andere ſteden geweven, ongetwyffelt een groot deel van den koophandel in Brugge maekten, en dat het zeer waerſchynlyk is dat'er op het eynde der veerthienſte eeuwe nog geene in Vlaenderen geweven wierden, ter oorzaeke dat deze, in dit geval zouden voorgeſtelt geweeſt hebben, tot baete van hunne eygen inwoonders; gemerkt de ſteden Gend, Brugge, Ypren alleen de verloſſing van den Hertog bekoſtigt hebben.

V.

VERVOLG.

I. *Overvloedige rykdommen ten tyde van deze twee eeuwen in Nederland.*

II. *Groot gezag van de ryke en magtige kooplieden by de Vorsten.*

III. *Weergalooze pragt, een geheele leger-bende goudsmeden binnen Brugge.*

IV. *Niet tegenstaende die verderffelyke pragt was het misverstand van den adel te koopen nog niet in gang.*

V. *Den koophandel zoo wel door edele als door onedele gedreven.*

VI. *Regeerders van de steden doorgaens uyt edele en kooplieden gekozen.*

VII. *Van de Comans Gilde.*

VOlgens *Paulus Æmilius* had den Graef Boudewyn van Constantinopelen, den tweeden van dien naem, ten jaere 1202, [*a*] groote sommen gelds van de kooplieden van Brugge, die tot Venetien handelden, geleent, en hiel de zelve in dusdaenige groot

(*a*) Apud Marchant, ibid. pag. 124.

Digitized by Google

agting, dat hy niets goeds van de Grieken verwagtende, de bewaeringe en opvoedinge van zynen eenigen zoon aen de Brugsche kooplieden binnen Venetien toebetrouwde.

De groote los-gelden die de Nederlanders genoodzaekt waeren te betaelen, (*a*) wierden ter oorzaeke van hunne rykdommen, buyten gewoonelyk hooger als voor andere landaerd gestelt; de uytnemende geldsommen die de Vlaemingen ten tyde van Lodewyk van Maele op brogten, als mede de Brabanders, wel bezonderlyk de Lovenaers, ten tyde van den Hertog Wencelyn, zyn blykelyke bewyzen, dat de rykdommen noyt in deze landen tot zoo hoog punt, als dan geweest hebben. Meyer, ibid. fol. 170. Lipsius, ibid.

Den Hertog van Brabant gaf ten jaere 1339 [*b*] met zyne dogter aen den zoon van Eduard den III, Koning van Engeland, dry honderd duyzend ponden sterlings ten huwelyk.

Koning Eduard van Engeland leende van Heer Wilhem, bastaerd van Duvoorde, (*c*) schat-bewaerder van den Graef van Holland, Wilhem den III, 200000 ponden, onder bespreek, dat hy in Engeland alderley koopmanschap zoude mogen in brengen en doen verkoopen, zonder thol of eenige andere onkosten daer voor te betaelen, en dat zoo lang als hem de voorschreve somme zoude weder gegeven worden.

Floris Berthout wierd den ryken koopman genoemt: des zelfs rykdommen waeren uytnemende, (*d*)

(*a*) Lipsius, in Lovanio, pag. 56.

(*b*) Rymer, Fœdera, vol. V, pag. 115.

(*c*) Gouthoeven, ibid. eerste deel, blad 375.

(*d*) Pontan, Histor. Gelr. pag. 247. Slichtenhorst, ibid. blad 139.

Digitized by Google

de kostelyke gesteenten, peerlen en den overvloed van goud, deed in zyn hof het zilver als zonder weerde aenzien. (*a*)

Niet tegenstande de ongehoorde rampen, die gansch Vlaenderen ten tyde van die vreesselyke burger-kryg overstroomt hadden, en die alle andere land-schappen veele eeuwen zouden gevoelen; ziet men wederom weynige jaeren naer deze de Vlaemsche steden door den oorlog verwoest of verlaeten, op nieuw herbouwt en andermael bevolkt zoo tal-ryk als te voren.

Meyer, ibid. fol. 213. De pragt van de Bruggelingen ten jaere 1393 op het schiet-spel met den voet-boog binnen Doornyk, is wederom een klaere blyk dat'er de rykdommen onuytputtelyk waeren, zoo lang den koophandel aldaer zynen zetel hadde.

Dry honderd zeven en tagtig schutters uyt agt en veertig steden binnen Doornyk vergaedert, waeren alle om den prys van het deftigste en pragtigste inkomen te winnen, zeer kostelyk uytgedost.

De Nederlandsche stedelingen aldaer aengekomen, waeren die van Henegouw: uyt Gislenus stad, Halle, Maubeuge, Aeth, Bergen, Chievres, Binch, En-

---

(*a*) Om een beter denk-beeld van dezen edelen koopman te hebben, geven wy het volgende op uyt de Chronyk van *Froissart*, *vol. III. fol. 67 verso.* Den Graef van Gelder stak diep in schulden. Zyne zaeken door een ryk houwelyk te herstellen, wierd hem door zynen oom den Aerts-Bisschop van Keulen aengeraeden, en hier toe de eenige dogter van Floris Berthaut aengewezen. Hoort nu de woorden van den Aerts-Bisschop, zoo als die by Froissart aengeteekent staen. (*Florent Berthaut*) *est aujourd'hui renommé le plus riche homme d'or & d'argent que on sache en nul pays par les grans faix de marchandise qu'il maine par mer & par terre; car jusques en Damas, au Caire & en Alexandrie, ses gallées & ses marchandises vallent cent mille florins, & tient en plaige une partie de vostre héritage.* Dus verre Froissart, die ons op de volgende bladzyde verzekert, dat den rykdom van dien Berthaut in vyf of zes millioenen guldens bestond. *Aenteekening van den Uytgever.*

Digitized by Google

ghien, Condé; van Brabant, die van Nyvel, Vilvoorden, Brussel, Antwerpen, Lier; van Vlaenderen, die van Dixmude, van Amandus-stad, Ypren, Audenaerde, Geeraerds-Bergen, Brugge, Cortryk, Sluys. Voorders die van Mechelen, van Namen, van Terrere en van Heusden, zonder de gene van Arras en andere, als nu hoorende aen Vrankryk zoo in Artois als in Fransch-Vlaenderen en in Henegouw.

De Bruggelingen, zegt Meyer, zyn de pragtigste tot dit schiet-spel gekomen; hy vergeet niet uyt te drukken dat deze zeer magtige kooplieden waeren, gekleed in kostelyke zyde en damast, in fyn linne of neteldoek, en met zwaere goude ketenen, het cieraed van dien tyd, omhangen; deze hebben den prys van het deftigste inkomen gehad; die van Parys, de gene van het verste verzoek. II. Lid.

De Yperlingen den prys van het best te schieten, bestaende in twee zilvere vergulde kruyken wegende agt marken een once. Die van Douay, van Dixmude en van Brussel de andere, van minder gewigt.

Op dit tyd-stip is te aenmerken: dat Lodewyk van Maele, door zyne hals-sterrige vraek-zugt meer onheyl aen Vlaenderen en aen den koophandel heeft veroorzaekt, als uyt alle de voorige rampen en oorlogen met de Fransche ontstaen was.

Dat den Hertog Philip van Burgondien door zyne zagtmoedigheyd, en niet tegenstaende hy vremdeling was, die verbitterde gemoederen heeft weten te winnen.

De ontzaglyke, Vlaemingen, die nog aen slaverny, nog aen onbepaelde vryheyd zig konden gewennen, zyn door dien Vorst en door de goedertiere Margariete, zyne gemaelinne, tot reden gebragt, den koophandel herstelt, en de rykdommen weder in Vlaenderen gekomen meer als te voren.

Digitized by Google

De pragt van de Bruggelingen in het ſchiet-ſpel van Doornyk is eene kleyne ſchets dien aengaende; en niet tegenſtaende dat in de aenteekeningen, volgens de daer by beroepe Schryvers dikwils van de rampen en ondergang der ſteden gemeld is, gelyk onder andere van Ypren; egter ziet men door de gevolgen, dat, om zoo te zeggen, door geene bedenkelyke onheylen, ten tyde van de bepaelde eeuwen, de Vlaemſche koop-ſteden konden vernietigt worden: het volgende is een blykelyk bewys.

Jan van Burgondien wierd ten jaere 1396 [a] met veele Vlaemſche edele in den ſlag voor Nicopolis gevangen, en ten zelven jaere verloſt by afkoopinge voor eene ſomme van 200000 dukaeten; dit door tuſſchen ſpreken op de borg-togte van *Dinas de Rapondis* een magtig koopman geboortig van Luca, woonagtig binnen Brugge.

Deze uytnemende ſomme, zegt Cuſtis, wierd door die van Gend, Brugge en Ypren haeſt by een gebragt, en mildelyk tot het verloſſen van hunnen Prince gegeven.

Boven dien hadden de edele Vlaemingen aen dezen Prince (c) nog zeſtig duyzend goude reaelen getelt tot de bekoſtinge van zynen togt in Hungarien.

Uyt deze vrywillige opbrengingen is klaer te zien, dat de rykdommen door den koophandel in de Nederlanden onuytputtelyk waeren; en buyten de weergalooze ſchatten die alsdan in Vlaenderen en in Brabant overvloediger waeren als in eenig landſchap van ganſch Europa

(a) Brugſchen koophandel, blad 61.

(b) Jaerboeken, ibid. 475.

(c) Meyer, fol. 213 verſo. Oudegerſt, fol. 313 verſo.

Digitized by Google

Europa, hoeft men alleen te aenmerken dat de gilde van de goud-ſmeden ten jaere 1380 binnen Brugge zoo tal-ryk was, dat de zelve alsdan eene ganſche leger-bende uytmaekte, gemerkt deze onder haer eygen ſtandaerd ten oorlog quam. Meyer, ibid. fol. 176 verſ.

De overdaedige pragt der Bruggelingen valt net op het jaer 1300.

De pragt en weeldige overdaed zyn dogters van den rykdom, deze verthoonen zig eerſt in ryke en wulpſche kleeding en dierbaere cieraeden van de vrouwen, in tal-ryken treyn van huys en dienſt-boden, in rytuygen en peerden, in overvloed van koſtelyken huysraed, in goud en zilver, in wooningen en ſpeel-goederen als paleyzen.

Zoo ſtond het op dien tyd in Vlaenderen en in Brabant: in de andere landſchappen naer maete van den handel.

Meyer ſchryft op het jaer 1379, dat de ydelheyd van het misbruyk in de kleeding, niet alleenelyk in de magtigſte ſteden, maer in de dorpen, in de vlekken, en in de hoeven van de boeren zelfs ongeloovelyk was. Ibid. fol. 170.

Maer egter zien ik niet dat die ydeler en verdervelyker eer-zugt, den gekogten adel, die zoo menige geſlagten door den koophandel verrykt, ten onder gebrogt heeft, alsdan in de Nederlanden gewortelt was.

Een koopmans zoon hield zig aen zyn vaders beroep, en de kooplieden die door den adel van de Vorſten verheven wierden, ſchaemden zig niet voor duſdaenige aen de gantſche wereld bekent te zyn.

Dynas de Rapondis, (*a*) wierd van den Graef van

(*a*) D. O. M. Sapiens & prudens vir Dynas de Rapondis mercator oriundus de Luca illuſtrium olim Philippi & ſucceſſivè Joannis Burgundiæ Ducum & Flandriæ Comitum Conſiliarius & Magiſter hoſpitii, &c. obiit Brugis anno 1414, Kal, Febr. *Beaucourt, Brugſchen koophandel, blad* 61.

T

Vlaenderen met de weerdigheyd van des zelfs Raeds-Heer verheven: zyne bloed-verwanten of erfgenamen, hebben op zynen graf-steen den titel van koopman niet agtergelaeten.

Den adel wierd dan nog niet verkogt; men kende het geschil niet of deze met den koophandel strydig was; het was geen weth dat de edele zelfs niet vermogten, maer wel door andere, handel te dryven, met een woord de Spaensche zwetzeryen en adelyke hersfen-schimmen, (*a*) hebben onze voor-vaderen het hoofd niet doen draeyen, gelyk namaels geschiet is, en nog te veel van dien geest in onze landen is overgebleven.

Hoe verderffelyk de pragt dan was, egter was dit mis-verstand nog niet bekent, want de kooplieden waeren groot en geagt onder de Vorsten, deze eerden hun als de pilaeren van den staet, en als de zenuwe van den oorlog.

Als den Heer van Mechelen Berthout den ryken koopman genoemt wierd, hoe stond het dan met den koophandel van andere edele? Alle de *Patricii*, dat is de oude en aenzienelyke edele van Loven, waeren laken-maekers; den Heer van Duvoorde was den aenzienlykiten koopman van geheel Holland.

Ik denke dat de deftige kooplieden alsdan als edele gehouden wierden, zonder daer brieven van de Vorsten toe noodig te hebben.

Zoo kan het ligtelyk met de Brugsche kooplieden toegegaen hebben, aen de welke den Graef Boude-

---

(*a*) Nihil magis ridendum quam ob quæstum sine ulla virtutis, fortitudinis præstantisque meriti commendatione, nobilitatis insignia concessa habere, quæ hac ratione non tam dari quam prostitui dicuntur. *Apud Christyn, Jurisprudent. Heroic. part.* 1, *pag.* 137.

wyn te Venetien de opvoedinge en bewaeringe van zynen eenigen zoon toe betrouwde.

Veele verstandige edel-lieden, zegt d'Heer Beaucourt, welkers kasteelen der voor-vaders dreygden te gronde te vallen, en de middelen niet hebbende om die van nieuws op te bouwen, bemerkende dat'er menigvuldige geringe lieden door hun vernuft en neerstigheyd met den koophandel voorspoedelyk te Ibid. bl. 78. dryven, magtig en ryk wierden, lieten de patenten, opene brieven en titels van edeldom vaeren, en nederdaelende van hunne stam-registers, stelden boven op deze den vrugtbaeren boom van den koophandel.

De geschiedenis-Schryvers maeken geen onderscheyd tusschen edele en onedele Brugsche vrouwen, aen welkers pragt de Fransche Koninginne zig zoo vrouwlyk stoorde.

Men mag deze by onderstelling gedeeltelyk voor edele, en koopvrouwen nemen, want den koophandel heeft den rykdom in Nederland gebrogt, en de pragt is des zelfs gevolg, en niet van den adel, het gene veele van de adelykste geslagten van Duytschland op dezen tyd nog bevestigen.

Den ouden adel van Vlaenderen, Henegouw en Braband, de wel geboren van Holland, Zeeland, Vriesland, &c. zyn altyd by de Vorsten in groot-agting geweest, geëert en gelief-koost van de deftige lieden.

De regeerders der steden van Nederland wierden doorgaens voor het grootste deel uyt deze verkozen, maer ten tyde van de burgerlyke oneenigheden en inlandsche oorlogen, gaf het grauw de weth, gelyk in de aenteekeninge gezeyt is.

Gend omtrent het jaer 1274 wierd door de dwinglandye van de negen en dertig bestierders van een groot deel ingezetenen verlaeten, die zig in Braband Oudegerst fol. 196.

en binnen Mechelen nedergezet hadden, om welke reden de eerste met die van Loven, Brussel, Lier, Thienen, Leeuw, en die van Mechelen vast stelden, en deze aen de Gentenaeren beloofden, dat zy geene vlugtelingen uyt die stad zouden aenveerden, het welk voor de aenzienlykste zeer pynlyk was, gemerkt de stad van Gend alsdan door die 39, zynde voor het meestendeel persoonen van zeer gemeynen staet, en hand-werkers, bestierd wierd.

Ibid. fol. 197 vers. & 198. Het volgende jaer wierd door de Graevinne Margariete hier in voorzien, en bevolen van uyt de Comans gilde 30 persoonen te kiezen, die het gemeene best zouden bestieren, onder deze waeren de kooplieden in graenen en in wynen tot die bedieninge onbequaem verklaert.

Comannen, volgens sommige, is zoo veel als goede mannen te zeggen, volgens andere koopmannen, de letter P agtergelaeten; het is zeker dat deze gilde in Vlaenderen, in Braband en elders uyt de deftigste kooplieden bestond.

De handelaeren in graenen en in wynen wierden uyt de bedieningen gesloten, om dat de eerste van het gemeyn gehaet, en de tweede van vervalschinge en bedrog verdagt waeren; zoo dat buyten deze voor alle kooplieden de baen tot de bestieringe van het gemeyne best open was.

De bezonderste bedieningen en ampten, zoo van de wolle-wevery, van de neeringen en ambagten, wierden alle door de kooplieden bekleed.

Het overdekenschap van de schippers binnen Gend was niet alleenlyk eerlyk, maer boven dien profytig, en veele winste by brengende. (*a*)

(a) Rerum Burgundicar. pag. 23, ad ann. 1379, in-fol.

Die plaetſe of dit ampt was zonder weergae, zegt Heuterus. In de andere Nederlandſche ſteden, was het ganſch met de neeringen op den zelven voet geſchaepen. Ik heb in de aenteekening op Uytrecht het wan-order van die gilden geboekt.

Met een woord, de rykdommen en het groot gezag van veele dezer dekens, zyn doorgaens de bronnen van de oploopen d'een tegen d'ander geweeſt, die dikwils de hand-werken hebben doen ſtil ſtaen, de vremde kooplieden verjaegt, en alle andere landſchappen als deze te gronde zouden geholpen hebben.

De Vorſten hebben doorgaens alle middelen gezogt om de eendragt in den ſtaet te veſten, maer veeltyds te vergeefs: het grauw was te tal-ryk, het gezag of magt van de Princen en Wethouderen was niet ſterk genoeg om aen die menigte te gebieden; ter dier oorzaek alle die geduerige veranderingen in de regeeringe van de ſteden, waer van de gemengde, uyt edele en deftige kooplieden beſtaende, verre de beſte was; al dat aen onze Graeven en Hertogen dier eeuwen ontbroken heeft, waeren geregelde krygs-knegten; hunne krygs-magt beſtond in de gilden en ambagten, deze aen 't muyten zynde, was den Vorſt zonder volk.

VI.

VERVOLG.

I. *De kostelykste zyde stoffen met goud en zilver die in Constantinopelen gewrogt wierden, die van Damascus gemeyn in de Nederlanden.*

II. *Camelotten van Galatien, &c. fluweelen van Genua, en alle Italiaensche hand-werken binnen Brugge en elders.*

III. *Camelotten en verscheyde dezer hand-werken binnen Gend, Douay en Cameryk na gemaekt.*

NU blyft nog overig uyt die pragt, een groot deel van den koophandel te ontdekken.

Voor de kruys-togten bestonden onze hand-werken in wolle-wevery en in lynwaerten; voor de twaelfste eeuw waeren de goude en zilvere lakenen, de zyde stoffen en camelotten van geyte en kemels-hayr, de fyne gaezen en zoo genoemde neteldoeken, benevens meer andere kostelyke hand-werken met zyde en katoen bekent onder verscheyde naemen, alleen in de Vorstelyke hoven en adelykste huyzen in gebruyk; men kende de verscheyde soorten van kostelyken marmer-steen, uyt de puyn-hoopen die de Barbaeren nog tegen dank overgelaeten hadden. Maer zoo haest de kruys-togten in gang waeren, na dat

den Graef van Vlaenderen, Keyzer van Constantinopelen verkoren was, na dat onze Nederlanders de havenen van Pise, van Florence, van Genua, en van Venetien bezeylt hadden; dien geest van kampen en vegten onzer vaderen, was dan dien zelven niet meer, het levens gemak, de toelachende rykdommen, den koophandel zelfs, veranderde veele van die vreesselyke krygers in ervaere schip-lieden, in magtige handelaers, die de kostelyke hand-werken uyt Constantinopelen en uyt de bezonderste koop-steden van Italien in de Nederlanden brogten. Robertson; ibid. p. 27.

Volkard van Chartres (*a*) spreekt van de verwonderbaere hand-werken van Constantinopelen met verrukking, van de menigte van het goud en zilver, van allerhande kostelyke stoffen, die in die wereldstad gewrogt wierden, gelyk eenen reyzer die uyt eene woestyne daer eerstelings aenkomt.

Die kostelyke hand-werken, de camelotten die in Galatien uyt zeer fyne draeden gewrogt wierden, de goude en zilvere lakenen, zyde stoffen en fyne peerlen, wierden of door de Nederlanders uyt die zetel van het Grieksche Keyzer-ryk of uyt Italien, of door de kooplieden zelfs binnen Brugge gebrogt en verkogt; zoo dat de pragtige kleedinge uyt diergelyke stoffen niet missen kon, van eene vremde, yverzugtige en op de Vlaemingen nydige Vorstinne te trotsen. Beaucourt; ibid. bl. 71.

Alles het gene kostelyk en zinlyk in Syrien gewrogt wierd, de zwaere zyde stoffe die van de stad Damascus den naem heeft, en in de welke de Brugsche schutters tot Doornyk gekleed waeren, de fluweelen, Beaucourt; ibid. bl. 71.

(*a*) Apud Bongars. vol. 1. pag. 386. Robertson, ibid. pag. 230.

ſatynen, armozynen en verſcheyde zyde lakenen van Genua, de koſtelyke Venetiaenſche hand-werken, alles het gene in de Levant en in ganſch Italien gewrogt wierd; boven dien den dierbaeren marmer van die geweſten met menigvuldige andere waeren, die uyt zeventhien verſcheyde ryken hier aengevoert wierden, en welkers lyſt by Gramaye in 't bezonder uytgedrukt is; deze alle waeren alsdan binnen Brugge, en in de andere Nederlandſche koop-ſteden zoo gemeyn, dat de vremde kooplieden die in de zelve quamen opkoopen.

In Brugis, cap. 6. p. 95. in-fol.

Een oud hand-ſchrift door de geleerde Benedictienen (*a*) aen de boek-wormen ontrooft, benevens een uyt-trekſel van de regelen voor de hand-werkers van de camelotten van Cameryk (*b*) ſchynen te kennen te geven dat die ſtoffen aldaer in Douay en in Gend gemaekt wierden ten tyde van de veerthienſte eeuwe.

'T is meer als waerſchynlyk in de bedenking van den grooten koophandel en van de verſcheyde hand-werken der Nederlanden dat een groot deel door de Italiaenen hier eerſtelings aengebrogt ten tyde van de veerthienſte eeuw door onze vaderlanders zyn na gemaekt geweeſt, gemerkt zy de eerſte ſtoffe aldaer konden bekomen, om die zelve t'huys te verwerken, maer hoe zulks vaſt geſtelt? *Etiam periere ruinæ.*

Eenen koopmans-boek van die eeuwen zoude zekerlyk meer ligt op de vraege geven als alle het gene ons in de jaerboeken is overgebleven; waer vind men omſtandiglyk

(*a*) In Gloſſario, Ducange voce *Camelinum.*

(*b*) De vert de Gand, ne de Douay,
Ne de camelin de Cambray.

omſtandiglyk de veelderhande hand-werken, zoo inlandſche als uytheemſche, de menigvuldige waeren die deel van den koophandel maeken?

Men ziet nog dagelyks in verſcheyde Kerken van Nederland, Altaeren en graf-ſteden in marmer van die tyden, die ongetwyffelt uyt Venetien, Genua en andere ſteden van Italien met menigte hier aengebrogt wierd. Dezen eenen artikel voor alle, zoude met veele konnen vermeerdert worden.

VII.

VERVOLG.

I. *Brabandsche kooplieden opgehouden voor de schulden van den Hertog.*

II. *Hoogen intrest van geld tot 20 en 30 ten honderd.*

III. *Van de Joden in Braband, hunnen woeker, en het gene hun betreft tot het jaer 1369.*

IV. *Van de munte.*

TEn tyde van de minderjaerigheyd van Jan den III, Hertog van Braband, (*a*) was de schat-kamer, door de baet-zugt van de gene die alsdan aen het roer waeren, tot hun eygen profyt verkeert, en het Hertogdom in groote lasten en schulden; wylen Jan den II, hadde genoodzaekt geweest groote sommen gelds in andere landen van de kooplieden te ligten, om welke te betaelen hy merkelyke schatten vergadert hadde, de welke naer zyne dood door de bestierders verquist of onder hun gedeelt waeren: hier uyt zyn groote rampen voor den koophandel ontstaen; want de Brabandsche handelaers wierden met hunne goederen opgehouden, in gevangenisse gesmeten en als borge bewaert, tot dat door den Hertog of andere die schulden zouden betaelt geweest hebben.

(*a*) Divæi, rerum Brabant. pag. 143.

Digitized by Google

Daer verliep tusschen beyde een geheel jaer, eer dat door de zorge van de regeerders der Brabandsche steden eenen gemeynen last, hoofds-gewys, gestelt wierd, de welke met de overige van den Hertogelyken schat, en inkomen genoegsaem was om de vremde kooplieden te betaelen, en de Brabandsche met hunnen koophandel in vryheyd te stellen.

'T is ongetwyffelt dat die geligte sommen door Hertog Jan den II, tot zoo hooge intresten liepen, als elders geplogen wierd. De Lombardiers trokken in alle de koop-steden het bezonderste gewin tot hun, en waeren in deze landen gelyk in alle andere van gansch Europa, de bezitters van het in gang zynde geld; tot dien tyd was'er nog pael nog toom aen de roof-zugt gestelt; de geld-schieters maekten hunne rekeninge volgens het perykel tot twintig en meer ten honderd. Robertson, ibid. p. 316. Oudeg. ibid. fol. 201. Pag. 317.

De Graevinne van Vlaenderen, Johanne, bygenoemt van Constantinopelen, (*a*) genoodzaekt zynde ten jaere 1221 groote geld-sommen te ligten tot het lossen van den Graef Ferdinand, kon de zelve van de kooplieden niet minder bekomen als tot twintig ten honderd, sommige zelfs eyschten tot dertig.

'T is niet te verwonderen dat onder die regtzinnige geld-schieters eenen Jood met naem Johannes bekent is, want dit volk kleeft en is eygen aen den woeker en aen den koophandel, gelyk het roest aen het yzer; [*b*] hunne rooveryen waeren ongetwyffelt buyten-spoorig in Brabant, reeds van de derthienste eeuw; want Hertog Henrik den III beval uytdrukkelyk by uytersten wille ten jaere 1260, dat alle de

(*a*) Thesaur. anecdotor. vol. I. col. 886.
(*b*) Miraei, diplomat. Belg. pag. 181, in-4to. edit. origin.

Digitized by Google

Joden en woekeraers uyt Braband zouden geroeyt worden. Alleenlyk uytgenomen de gene die als andere deftige kooplieden regtzinniglyk zouden handelen zonder woeker of roof-zugt.

Dit gebod is egter zoo haest niet gevolgt, want ten jaere 1267 of daer omtrent, (*a*) vroeg de Hertoginne Aleidis aen Thomas van Aquinen wanneer het haer geoorloft zoude zyn geld-vordering van de Joden te vraegen?

Spreekelyk bewys dat'er alsdan geen kleyn deel dezer in haere staeten zig bevonden, en woonden.

De Joden wierden ten jaere 1310 (*b*) door een uytzinnige en tal-ryke bende kruys-vaerders t'alle kanten vervolgt, berooft en vermoort.

Ter dier oorzaeke verleende Hertog Jan van Brabant den II, aen de Joden, die in zyne landen woonden, van zig binnen het sterk stedeken Genap te mogen bergen; ten jaere 1349 en 1350 [*c*] wierden de zelve als lucht en water-vergiftigers door geheel Nederland uytgeroeyt, en in Braband twee jaeren geduerende levend verbrand.

Eyndeling zyn alle Joden door Wencelyn, [*d*] Hertog van Braband, ter oorzaeke van de ongehoorde heylig-schenderye, door eenige dezer gepleegt tot Brussel ten jaere 1369, voor eeuwig uyt alle zyne staeten gebannen. Ik heb reeds gezeyt dat dit rampzalig volk noyt in Vlaenderen is gedoogt geweest. (*e*) De zelve wierden in de staeten van den Hertog van Gelder beschermt.

(*a*) Haræi, annal. tom. I, pag. 271.
(*b*) Divæi, rerum Brabant. pag. 140.
(*c*) Meyer, ibid. fol. 154, verso. Haræus, ibid. pag. 325.
(*d*) Loyens, de Ducibus Brabantiæ, pag. 53.
(*e*) Pontan, Hist. Gelriæ. pag. 229, num. 30.

Digitized by Google

Lodewyk van Maele is den eerſten van de Vlaemſche Graeven geweeſt, die ten jaere 1346 goude munte heeft doen ſlagen. Die verſcheyde geld-ſpecien zyn by Oudegerſt opgehaelt. Voor dien tyd waeren Ibid. fol. 271 de geld-ſtukken van alle Vorſten door den koophandel gemeynder; de Franſche mottoenen zoo goude als zilvere bezonderlyk; (*a*) den Hertog van Braband, den Graef van Holland, Zeeland en Henegouw, en alle de mindere Vorſten dezer Nederlanden, tot de Baender-heeren toe, hadden voor het grootſte deel hunne bezondere munten. Van ſommige dezer is in de aenteekeningen doorgaens geſproken.

(*a*) Vide Ducange, voce *moneta*. Item le Blanc.

Digitized by Google

VIII.

VERVOLG.

I. *Nederlandsche zee-magt.*

II. *Visschery en haring-vangst.*

III. *Zeeschen koophandel op Denemarken, &c.*

De gelegentheyd van Vlaenderen en der hedendaegsche vereenigde landschappen, heeft der zelve inwoonders van ouds tot het beploegen van de zee gewent.

De Batavieren zyn de eerste geweest ten jaere 1088, die door de engte van Denemarken, langs de Sund, in de Oost-zee gekomen zyn; (*a*) en niet tegenstaende dat in deze eeuwen de scheep-vaert tot die volkomentheyd, die de uytvindinge van het zee-compas daer namaels by gebrogt heeft, nog niet gestegen was, egter ziet men dat de Batavieren en de Vlamingen onder de kloekste en kundigste zee-vaerders van hunne tyden mogen gestelt worden.

Robertson, ibid. p. 318. Eene reyze van de Baltische in de Middellandsche zee kon alsdan op geenen zomer geschieden; ter dier oorzaeke was Brugge als half weegs verkozen, voor het werelds pak-huys, en als het beste gelegen

(*a*) Guicciardini, Belg. Univers. in additamento, pag. 23, edit. Amst. 1646.

Digitized by Google

tusschen de koop-steden van het noorden en die van Italien.

Hier door zyn die groote rykdommen in de Nederlanden gekomen; want Brugge was dan te gelyk het magazyn van de Engelsche wolle, van wollewerken en lakenen, van lynwaerten, van allerhande scheeps-behoeftens, van andere noordsche goederen, van alles het gene Italien zoo van zyn eygen handwerken en gewin, als van de Indische waeren daer binnen brogt.

Ik heb my in de voorige aenteekeningen meer als eens, nopende de ontsaglyke zee-magt en tal-ryke vlooten, opgehouden.

De Engelsche zyn aen de Vlaemingen zoo wel over hunne scheep-vaert, als over de wolle-wevery verpligt. Het goed verstand tusschen Koning Eduard den III, en de Gentenaeren, door Artevelde, de Vlaemsche laken-wevers die dezen Vorst ten jaere 1326 in zyn Koningryk lokte, zyn de eerste doodelyke neepen voor dit hand-werk, en vervolgens voor onze schip-vaert geweest; want de Engelsche van te voren onkundig in de laken-makery, waeren genoodzaekt hunne wollen in de Nederlanden te brengen, en de zelve verwerkt wederom aldaer te koopen; dit hand-werk, namaels zelfs tot dit hoog punt gebrogt hebbende, zyn onze landen ontvolkt geworden, hunne steden en havenen vermeerdert, en de schip-magt ontsaglyk geworden. Ibid. p. 321. Apud Rob. ibid. p. 321.

De Engelsche, zegt Anderson, waegden niet met hunne eyge schepen op de Baltische zee te handelen, als met het begin der veerthienste eeuw; het was al over het midden der vyfthienste dat s'er eenige in de Middelandsche zee zonden.

Alle vremde koopmanschappen wierden in Enge-

land door de Lombardiers en door die der aen zee-steden gebrogt; de vremdelingen verrykten zig gerustelyk ten koste van d'Engelsche, die zy alle noodwendigheden aenbrogten.

Uyt de aenteekeningen blykt genoegsaem dat de Nederlanders onder deze de minste niet geweest hebben; waer toe nog bezonderlyk geholpen heeft het huwlyk van den Graef van Holland Jan den I, (*a*) met de dogter van den Koning van Engeland, die ten jaere 1295 by opene brieven aen den bewaerder der zee-kust van Jernemuth gebood van de Hollanders, Zeeuwen en Vriesen, die by die kusten quamen visschen, alle onderstand te doen; belovende boven dien plegtelyk aen den Graef Jan; dat hy dry oorlog-schepen vaerdig maeken zoude, om de visschers en de haring-buyzen, tot de kusten van Zeeland toe te bewaeren en te geleyden.

Hoe ontsaglyk de Vlaemsche, Hollandsche, Zeeuwsche, Vriessche en Geldersche zee-magt alsdan geweest zy, kan men zien uyt dien vreesselyken oorlog van het jaer 1304, tusschen Hertog Jan van Henegouw den II, of zynen zoon Wilhem, en den Graef van Vlaenderen Guido; want Reygersbergen verhaelt, dat de Vlaemingen in dien zee-slag elf honderd schepen verloren; andere gelyk Boxhorn begrooten de Vlaemsche vloote, op dit getal, waer uyt men van de scheeps-magt van den Graef van Holland kan oordeelen, die niet tegenstaende de hulpschepen van Vrankryk egter zeer tal-ryk moet geweest hebben.

Ibid. 2de deel blad 116.
Ibid. bl. 117.

In de binnelandsche oorlogen onder de Graeven van

(*a*) Boxhorn, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 100 en 101.

Digitized by Google

van Holland en Zeeland (*a*) gebruykte men koggeschepen en galleyen.

De dorpelingen wierden dan belast met een zeker getal van riemen nevens de roeyers op te brengen.

De zee-roovery was altyd in gang; want ten jaere 1323 in gerst-maend wierden verscheyde Venetiaensche schepen zeer rykelyk met koopmanschappen gelaeden, die zy in Vlaenderen gekogt hadden, van eene menigte Engelsche roovers besprongen. Meyer, fol. 126.

De eerste behielden de overhand en brogten thien van die roof-schepen binnen Venetien tot pryzen.

Hier uyt is te aenmerken hoe uytnemende den buyten-landschen koophandel geweest zy, terwylen die koopvaerdy-schepen zoo tal-ryk waeren, dat zy thien gewapende kaepers overwonnen en tot prys maekten.

Het Zeeuwsch en Hollands zout was niet genoegzaem voor Vlaenderen; verscheyde hunner koopvaerdyschepen voeren alsdan op de kusten van kleyn Britanien, en kogten het zout in de haeve Baye genoemt, alwaer verscheyde Vlaemsche schepen ten jaere 1371 van de Engelsche aengerand en genomen wierden. Ibid. f. 165.

Uyt de aenteekeningen is genoegzaem betoont hoe voordeelig het met de visschery van den haring voor de steden van Vlaenderen, Holland, Vriesland, Zeeland, Gelderland en andere is toegegaen. (*b*)

Ik bevinde dat die van Harderwyk en van Staveren, bezondere vrydommen en voor-regten van Waldemar den II, Koning van Denemarken, die ten jaere 1203 aen de kroon quam, bekomen hebben; de zelve wierden voor Harderwyk bevestigt ten jaere 1326. Van deze is in de aenteekeningen gesproken;

(*a*) Smids, Schat-kamer der Nederlandsche oudheden, blad 307.

(*b*) Pontani, Histor. Daniæ. pag. 442, num. 40 & 50.

hier by zy alleenlyk aenmerkt dat den haring-vangst op de bepaelde eeuwen een groot deel van den koophandel der Nederlanders maekte en dat hunne schepen, haring-buyzen, buyzen, en koggen genoemt, ten dien tyde zeer menigvuldig waeren.

De eerste bron van de rykdommen voor de steden aen de Baltische-zee gelegen, schynt, volgens Robertson, den vangst van den haring geweest te hebben; men vong dien visch alsdan by de kusten van Zweden en van Denemarken, gelyk hy heden overvloedig is by de kusten van groot Brittanien. Arnout van Lubek, (*a*) eenen Schryver van de derthienste eeuw, spreekt hier van in dezer voegen: » De Deenen waeren eertyds gekleed gelyk arme » matroosen, maer nu zyn zy uytgedost in scharlaken, purper, en in fyn lynwaert; die rykdommen komen van die jaerlyksche visschery by de » kusten van Schoonen. Alle volkeren komen tot » hun, brengen hun goud, zilver, en al wat tot de » pragt dient, om het zelve te verwisselen tegen den » haring die hun door de voorzienigheyd word gezonden. «

Ibid. p. 319.

Hier op valt te aenmerken dat de Vlaemsche, Brabandsche en andere Nederlandsche kooplieden hunne wollelakenen, lynwaerten en alle andere pragtige en kostelyke waeren aldaer tegens haring verwisselden, bezonderlyk de bevoor-regte stedelingen van Gelderland, Vriesland, Holland en Zeeland.

Ibid. p. 441. num. 50. Ten dien tyde, zegt Pontanus, was Staveren door de scheep-vaert en den koophandel by uytnementheyd in bloey. Harderwyk was niet min vermaert,

(*a*) Ibid. & apud Conring. de Urbib. Germ. parag. 87.

zoo in de aenteekeningen getoont is, en het zelve zoude men van alle de ſteden van Zeeland met Boxhorn mogen zeggen. » Op het jaer 1368, zegt dien » Schryver, hebben de Zeeuwen zeer bezig geweeſt » met zee-vaert en den handel van koopmanſchappen die op Denemarken, Noorwegen, Schoonen, » en de omliggende plaetſen en ryken ſterk gedreven wierd. Daer toe veele bezondere vrydommen » van de Koningen van die landen verkrygende. Ibid. bl. 164.

» Albregt die zig noemt den Zweden en Gothen » Koning, en Heere des lands van Schoonen, heeft » gegeven voor hem en zyne nakomelingen aen de » Schepenen en Raeds-mannen van Zirikzee, en » hunne burgeren die in Zeeland bezeten zyn, eene » viete, zeker gedeelte lands op zynen grond tot » Schoonen, die erffelyk te bezitten binnen zyne » paelen met alle zyne regten en vryheden, als die » van Campen haere viete bezaten en gebruykten. » En dat alle die van Zeeland te regt zouden ſtaen » voor den voogd van Zeeland, dat is eenen Regter, » zynde eenen Zeeuw van geboorte, die van de » Zeeuwſche kooplieden verkoren wierd, en onder » wiens gezag alle geſchillen tuſſchen de Zeeuwſche » kooplieden reyzende geoeffent wierden. «

Waer uyt, benevens het gene in het hoofd-ſtuk van de hanze-ſteden aengehaelt word, klaerlyk blykt dat den handel van onze kooplieden in het ooſten en het noorden, benevens den haring-vangſt ten tyde van de twee bepaelde eeuwen, en vry laeter aldaer in vollen gang en bloey geweeſt hebben.

Dog zy voorder te aenmerken dat der Zweden Koning Albregt (*a*) alsdan in zwaeren oorlog was

(*a*) Pontani Hiſtor. Daniæ, pag. 498, num 40.

met den Koning van Denemarken Waldemar den III; dat de hanze-steden, en bezonderlyk onze Nederlandsche, alsdan met den eersten vereenigt waeren, ter welker oorzaeke, Albregt aen de zelve in Denemarken zelfs, en wel bezonderlyk in het eyland Schoonen alsdan veele voor-regten en vrydommen nopende den haring-vangst vergunt heeft; dat met den vrede tusschen den Koning Waldemar en de hanze-steden getroffen tot Stralsund ten jaere 1370 vast gestelt was: dat de Wandalische hanze-stedelingen, tot vergoedinge van de schaede die zy in dezen oorlog geleden hadden, vyfthien jaeren geduerende vry zouden bezitten, Elsinborg, Malmuyen, Schaanor en Falster, dat is by na het gehoele land van Schoonen, dat na dien tyd, de zelve plaetsen vry en onbelast zouden weder geven, het welk dadelyk geschiet is ten tyde van den Koning Olaus den V, in het jaer 1385.

Idem p. 469. n. 30. & seq.

Idem ibid. p. 509. n. 10.

Num. 1. Geduerende deze vyfthien jaeren, en sedert, is het bond-genoodschap van de hanze-steden lastig geworden aen verscheyde Vorsten, en wel bezonderlyk aen die van Denemarken, Noorwegen en Zweden, alwaer hunne voor-regten en vrydommen allengskens vermindert of ingetrokken wierden.

De vremde handelaers genoten binnen de stad Bergen in Noorwegen op dien tyd weynig meer voordeels als de ingezetenen. Dit voor zoo veel onze Nederlandsche zee-steden betreft.

Ten jaere 1388 deden die van Mecklenborg tot Rostok afkondigen: dat alle de gene die de Deenen, Zweders en Noorwegers, met de welke zy alsdan in oorlog waeren, konden beledigen of hunne koopmanschappen of schepen konden bemagtigen, in alle hunne havenen vry zouden zyn met de pryzen die zy daer binnen zouden voeren: Hier door zegt Ponta-

Ibid. p. 520. num. 10.

nus, wierden alle roof-gierige zoodaenig aengelokt, dat de zee en de groote rivieren met zee-schuymers bedekt waeren, ontsaglyk in het oosten met den naem van Fatacle-broeders, die meester van Gotland geworden zynde, aldaer hunnen roof-nest hadden, laetende nergens den vryen doorgang.

Ten jaere 1396 (*a*) hadden etlyke zee-roovers een Rouaens koopvaerdy-schip, grooter als een Spaensche kraek, en kostelyk geballast overmeestert; de reeders dezes woonden in Brugge, tot Parys, en eenige binnen Troyen in Champagnien.

De roovers hadden zig verstout met dit schip tot Harderwyk te landen, en den buyt binnen Amsterdam tot geld te maeken; en niet tegenstaende dat den Hertog van Burgondien en de Vlaemingen alles aenwendeden om het schip met de goederen weder te hebben, wierden de roovers zelfs door die van Harderwyk en van Enkhuyzen, by den aengehaelden Schryver, het gespuys dezer steden genoemt, met kragt en slot-braek uyt de hegtenisse getrokken.

De gantsche oost-zee was onveylig tot het jaer 1402 (*b*) alswanneer de bezonderste roovers door die van Hamburg gevangen, met het zwaerd gestraft zyn, welkers koppen op de boorden van de Elbe op pinnen gestelt, den schrik in de overige schuymers gejaegt hebben. De roovers uyt Gotland door de Ridders van het Duytsch order verjaegt zynde omtrent het jaer 1398, hadden zig met die der Saxische kusten vervoegt, en zyn met de zelve vervolgt en uytgeroeyt. Ibid. p. 531. num. 40.

(*a*) Pontani Histor. Gelr. pag. 336, num. 10 & 20.

(*b*) Pontani Histor. Daniæ. pag. 534, num. 10.

De diepe ſtilzwygendheyd van alle onze Schryvers nopende den koophandel op dien tyd, ſchynt klaerlyk te kennen te geven dat de zelve alsdan zeer geſtremt is geweeſt; en dat de Nederlanders, onze hanzeſtedelingen hier van uyt te nemen weynig deel in de uytroeyinge van die roovers gehad hebben.

Digitized by Google

IX.

VERVOLG.

Van het bond-genoodschap der hanze of aen zee-steden.

DE onveyligheyd van de wegen zoo te water als te lande hebben niet alleenlyk veele Nederlandsche kooplieden en andere in den grond geholpen, maer boven dien verderffelyke oorlogen tusschen verscheyde Princen veroorzaekt.

Ik heb reeds de reden van den slag van Woeringen aengehaelt; de rooveryen op de grenzen van alle staeten, bezonderlyk in Duytsland, waeren, om zoo te zeggen, onvlugtbaer.

Ten jaere 1371 wierden andermael eenige Brabandsche kooplieden van hunne koopmanschappen berooft, en men zeyde dat de roovers zig in het landschap van Gulik vertrokken hadden; den Hertog Wencelyn eyschte door zyne gezanten aen den Graef van Gulik voldoeninge en straffe over de roovers; maer dezen meer tot den oorlog als tot de billyke voordering van den Hertog genegen, droeg zig zulks weynig aen, waer uyt dien ongelukkigen veldslag gevolgt is, daer de bloem van den Brabandschen adel sneuvelde, en den Hertog zelfs gevangen wierd. Harxi ann. t. 1. p. 344.

Omtrent vyfthien jaeren (*a*) te voren was in Vlaen-

(*a*) Ibid. pag. 333. Lipsius, in Lovanio, pag. 56.

Digitized by Google

deren eenen vermaerden zee-roover met naem Morant bekent; den Ridder Wouter Heremachius van Loven voor Engeland ingescheept, wierd van de zelve gevangen, en is genoodzaekt geweest vier duyzend goude schilden voor los-geld te betaelen.

Men heeft in de aenteekeningen genoegsaem gezien dat de Vlaemingen in betere eendragt en verstand met de Engelsche waeren, als met eenige andere landaerd van Europa, en niet tegenstaende dat ten jaere 1274 de goude myn van den wollen-handel reeds voor een groot deel uyt dit Koningryk in Vlaenderen was overgescheept; nogtans vergaderde den jongen Graef Guido een groot getal oorlog-schepen om den Koning van Engeland te bevegten, onder voorwendsel, dat sedert korten tyd de Engelsche eenige kooplieden van Vlaenderen op den Oceaen aengerand en van hunne goederen berooft hadden.

Oudegerst, ib. f. 194. v.

Evenwel wierd midlertyd den peys met den Koning en den Graef, of met de Graevinne zyne Moeder, getroffen op deze voorwaerden: dat men van wederzydsche kanten zoude wedergeven het gene op zee genomen was *more pyratico*.

Hier naerder op te aenmerken, dat de land en zeeroovery zoo handig was voor d'een als voor d'ander, zoo groot en zoo gemeyn als den koophandel van die tyden, zoude overtollig wezen.

Het was dan ongetwyffelt een gedoogde strooperY by maniere van kaepen, altyd onder voorwendsel van schaede verhaeling, die zonder de voorzorge van de meest beledigde eeuwig, om zoo te zeggen, moeste dueren.

Hoe verder in de geschiedenisse van Duytsland [a] hoe dieper in de strooperyen. Wilhem,

(a) Trithemii Chronicon Hirsaugiense, tom. 1, pag. 591 & 592.

Digitized by Google

Wilhem, Graef van Holland, tot Roomsch Koning gekozen zynde ten jaere 1247, en schoon door het grootste deel van de Duytsche daer voor erkent, scheen evenwel niet met den dank van de krygs-lieden tot die weerdigheyd verheven te zyn.

Dezen Prins meer voor de voordeelen van zyn erflyk Graefschap van Holland genegen, als voor die van het ryk, en inder daed meer noodwendige bezigheden hebbende aldaer en in Braband, scheen zig in het begin te vergenoegen met den naem van Koning, zonder zig met de beschermінge van Duytsland te bekreunen.

De misnoegde krygs-lieden rotteden by malkander, plaegden de lands-lieden, en waeren de stedelingen tot last; veele van hun maekten zig meester van verscheyde sterkten en kasteelen by den Rhyn en elders gelegen, uyt de welke zy niet alleenlyk op de vremde kooplieden maer op de Duytsche zelfs aenvielen; hun beroovende van goederen en leven, zy stroopten zelfs tot binnen de steden, dagelyks aengroeyende in getal. Dit duerde tot het jaer 1254 alswanneer de regeerders der Duytsche steden ernstelyk op hun welvaeren en behoudenisse begonsten te peyzen; de eerste dezer waekzaeme burgeren waeren die van de steden van Worms, Bopart, Wesel, Bingen, Oppenheim, Fridberg, Frankfurd, Geilenhausen, Ibid.
Frislar, Erfurth en andere, zegt den Abt van Spanheim, alle in eendragt en tot de bescherminge der steden tot Mentz vergaedert.

Furetiere verhaelt dat de vier eerste steden die dit heylzaem verbond onder elkander aengongen, Lubek, Brunswyk, Dantzig en Keulen geweest zyn, [a]

[a] Dictionnaire de la langue Françoise, au mot *hanse*.

en dat deze moeder-ſteden genoemt wierden; dog aengezien dien geleerden Schryver de aengebrogte jaer-boeken van Trithemius beroept: zal ik alleenlyk aenmerken dat het zeker is dat die vier ſteden namaels met menigvuldige andere in dit verbond getreden zyn.

In de vergaederinge van Worms wierden voor eerſt alle thollen op den Rhyn afgeſchaft, dat is zoo verre het gebied van het Duytſche ryk ſtrekte.

Trithemius, ibid.

Middelerwyl wierd een ontzaglyk leger door die ſtedelingen te been gebrogt, het welk Duytſland bezonderlyk by den Rhyn, van die moordenaers en roovers zuyverde, en waer van'er veele in de ſteden opgebrogt, den kop wierden afgeſlagen.

Men belegerde de ſterkte Reichenſtein aen den Rhyn, niet verre van Bingen gelegen, dezen ontzaglyken neſt ſpoedig genomen zynde, wierden alle de moorders en roovers aldaer bevonden, met de ſtrop geſtraft.

Meer andere kaſteelen, en diergelyke verſterkte ſchuyl-plaetſen en roof-neſten, wierden ſeffens omgekeert en de moordenaers uytgeroeyt of verjaegt.

Den Koning Wilhem zulks vernemende, heeft met veele voorzigtigheyd zoodaenige maet-regelen genomen dat hy zyne nederrhynſche landen voor die verjaegde ſchelmen behoede; hy quam met een kleyn leger te ſcheep naer Mentz, alwaer hy zekere Princen en Regeerders der ſteden beroepen hebbende, met de zelve nopende het gemeene beſt gehandelt heeft; zyne grootſte zorge was om alle de overgeblevene moordenaeren en roovers uyt te roeyen, de gemeyne wegen, en den Rhyn veylig te maeken, en alle verzekeringe en vryheyd aen den koophandel toe te brengen; ter dezer oorzaeke heeft hy verſcheyde

Digitized by Google

voor-regten aen de ſteden, en ſommige ſterkten én kaſteelen, op de roovers genomen, aen eenige Duytſche Princen gegeven; door deze voorzorge zyn de rooveryen op de grenzen van Nederland, ſchoon niet tot de wortel uytgeroeyt, even ſterk vermindert.

Den geleerden Lambecius [*a*] en na hem meer andere ſtellen het begin van dit bond-genoodſchap op het jaer 1241 tuſſchen de ſteden Hamburg en Lubek, (*b*) waer van de voorwaerden by de aengehaelde Schryvers te vinden zyn.

Ik laet ook in het midden of men hoeft hanze of aen zee-ſteden te ſchryven, zynde den oorſprong van dit woord buyten het beſteek van het gevraegde: 't is genoegſaem dat het laeſte Nederduytſch is, en dat het inzigt van de zoo vereenigde ſtedelingen geweeſt zy van de landen, zee en rivieren veylig te maeken van ſtroopers en roovers.

De groote woorde-boeken hoe hoog getittelt, komen op het ſtuk van de geſchiedeniſſen, zelden tot den grond van de zaek; 't zyn doorgaens uytſchryvingen d'een van d'ander, gelyk den geleerden Ridder de Jaucourt op den voorhandigen artikel voor een groot deel Martiniere gevolgt heeft. Encyclopédie, ibid.

Zy komen alle over een, dat op het voorbeeld van Hamburg en Lubek, verſcheyde andere ſteden zig op den zelven voet aldus vereenigt hebben, en vallen met eenen vlugtigen ſprong van het jaer 1241 ſchier op het eynde van de vyfthienſte eeuw, zonder iets van de oorſpronkelyke Schryvers by te brengen, verzendende voorder tot de Hiſtorie van het Keyzer-

(*a*) Origin. Hamburgenſ. ad ann. 1241.

(*b*) Bruzen de la Martiniere. Encyclopédie, au mot *hanſe.*

Digitized by Google

ryk, door d'Heer Heiss beschreven, al wederom een boek van boeken.

Ib.t.2.p.252. Trithemius, op het jaer 1366, spreekt als eenen geschiedenis-Schryver, die zoo veel nader aen dien tyd, ook des te meer geloof verdient: op dezen tyd, zegt dien geleerden Abt, » is een groot, noyt te vo-
» ren gezien nog gehoort, bond-genoodschap tus-
» schen de burgers van de groote en mindere steden
» van Duytsland gemaekt, tegens de roovers en de
» moordenaeren, de welke den krygs-handel en hun-
» nen adel bevlekkende door hunne verdorve zeden,
» de kooplieden en de reyzigers beroofden van hunne
» goederen, en de zelve in hunne roof-nesten brog-
» ten en aldaer pynigden tot het afperssen van geld,
» dat zy hun niet schuldig waeren... Veele van deze
» zyn door die vereenigde burgers gevangen en den
» kop afgeslaegen, veele zyn by vonnis van Keyzer
» Karel den IV gebannen, en veele hunner sterktens
» en kasteelen door die burgers vernietigt niet alleen
» met bewilliging, maer zelfs met bevel van den
» Keyzer. Dit bond-genoodschap mishaegde aen
» veele Princen de welke door die eendragt hun by
» na onbepaelde magt niet weynig gekrenkt zagen;
» maer bezonderlyk was dit verbond haetelyk aen
» de gene die by den roof leefden, welkers zeden
» gansch tegen-strydig waeren aen hunne adelyke
» afkomste, want deze wierden edele genoemt; moor-
» denaers zynde. "

Dus verre den aengehaelden schryver, die in het vervolg verhaelt dat dit burgerlyk verbond niet langer als de regeeringe van Keyzer Karel den IV geduert heeft, het welk myns dunkens te verstaen zy voor zoo veel de inlandsche uytroeyingen van sterk-

Digitized by Google

sens en kasteelen aengaet, dat ook ligtelyk wel te verre kan gegaen zyn.

'T is zeker en uyt het vervolg zal klaerlyk blyken dat dit het tweede bond-genoodschap van de Duytsche stedelingen tegens de roovers geweest is; want het jaer te voren 1365 heeft den gemelden Keyzer, zynen broeder Wencelyn, Hertog van Brabant, Stadhouder van Elsatien gestelt, (*a*) met last van als beschermer der gemeyne wegen en baenen, de zelve, tot zekerheyd voor alle kooplieden, te zuyveren van alle moordenaeren en roovers.

Robertson zegt na Knipschild (*b*) dat het verbond tusschen de aen zee-steden, zyn oorsprong genomen heeft met het eynde der twaelfste eeuw. Hoe of het zy diergelyke groote dingen hebben dikwils een kleyn en gevallig begin.

Ik meyne het zekerste dien aengaende aenmerkt te hebben; want niet tegenstaende dat men uyt de vergaederinge van de vereenigde kooplieden, gehouden tot Lubek ten jaere 1354 (*c*) uytdrukkelyk ziet, dat alle de gene die daer tegenwoordig waeren, onder elkanderen verbonden waeren, en dat de bezonderste reden van hunne by een komste aldaer was, over het vertrekken hunner bond-genooten uyt Brugge naer Dordrecht, in welk verlies deze gansche maetschappy deel hadde. Al schryft den geleerden Pontanus zelfs op het jaer 1361, dat men alsdan de aen zee-steden Ibid. p. 490.
gemeynlyk hanze-steden noemden en verder van het num. 48.
verbond tusschen die van Lubek en deze, dit moet

(*a*) Harxi annales, ibid. tom. I, pag. 342.

(*b*) Ibid. tom. I. pag. 319. De Juribus civitat. Imper. lib. 1, cap. 4.

(*c*) Pontani Histor. Daniæ. pag. 482, num. 40.

Digitized by Google

alleenlyk van de ſteden aen de Baltiſche zee verſtaen worden. *Fœdus inter ſe feriunt Lubecenſes cæteræque Hanſaticorum ad mare Balthicum civitates.*

Ibid. p. 491. num. 6. Deze waeren alsdan zeven in getal, maer andere ſteden van Duytſland waeren op den zelven voet en voorwaerde inſgelyks door maetſchappy verbonden. Ibid. p. 493. in fine.

De volmagtigde dezer Baltiſche hanze of aen zee-ſteden, benevens die van Duytſland vergaderden ten jaere 1364 binnen Keulen, en maekten aldaer dit ontzaglyk verbond onder elkanderen tot de behoudeniſſe hunner voor-regten.

Dit is het begin, zegt Pontanus, van het bond-genoodſchap van 77 ſteden de welke namaels vereenigde of hanze-ſteden genoemt zyn. Ibid. p. 494.

Van Slichtenhorſt, op de Gelderſche geſchiedeniſſen door den voormelden Pontanus eerſt geſchreven, ſpreekt inſgelyks: » op dezen tyd 1364 kreeg » de aen zee vernootſchap zyne eerſte beginſelen, » en voorts eenen ſchielyken aenwas, houdende te » Keulen haere by eenkomſten en 77 ſteden in maet-» ſchap betrekkende, &c. « Blad 144.

Hier uyt volgt dan, dat dit bond-genoodſchap vry vroeger, maer ten deele beſtaen heeft.

Dat Trithemius twee jaeren laeter van het zelve uytdrukkelyk gewaegt, te weten op het jaer 1366; alswanneer de vereenigde magt dezer ſtedelingen nog ontzaglyk was.

Eerſt was het bezonderſte inzigt dezer bond-genooten van zig tegens alle ſtroopers en roovers te voorzien, en de zelve uyt te roeyen zoo te water als te lande; het zelve is met verſcheyde uyttrekſelen uyt de Nederlandſche jaer-boeken, hier ter zaeke beveſtigt.

Digitized by Google

Maer dit ontzaglyk verbond van Keulen had verdere inzigten en gevolgen.

De bezonderste voorwaerde was dat het bond-genootschap in 't algemeyn, ider stad in het bezonder zoude beschermen en hand-haven in haere oude voorregten en vrydommen.

Veele van deze, of misschien alle, hadden om den koophandels wil, van verscheyde Vorsten, en andere stedelingen begunstigt geweest.

Die voordeelen, niet tegenstaende de veranderingen in de omstandigheden van tyd, wierden als wetten gehouden, en daer nog zoodaenige by in gedrongen als hun goed dogt, het welk de Vorsten niet dan by oog-luykinge konden weiren.

Zoo kondigde dit bond-genoodschap ten zelven jaere den oorlog aen den Koning van Denemarken Waldemar den III. (*a*) De oorzaek dezer was zeker geschil, nopende de scheepvaert, en andere verstooring in den koophandel. Een ontzaglyke vloote, uytgezeylt van kampen, in dien tyd een aenzienlyke zee en koop-stad in het Overrysselsche aen den Gelderschen kant, gevolgt van die der Wandalische steden Lubek, Wismar, Rostok, Stralsund, Gripswalde, Colberge, Stetin, Anclam en Kilou, deed den Koning andere maet-regelen nemen, en by verdrag de voor-regten en vrydommen der aen zee-steden met bestand bevestigen. Ibid. p. 495. num. 40.

Het zal in het geheel geen buyten werk zyn, van den lyst dezer steden hier by te laeten loopen aengezien de kooplieden dier, in deze landen en bezonderlyk tot Brugge en elders gehandelt hebben. Ibid. p. 494. num. 5.

Buyten de Wandalische hier boven genoemt, telt

(*a*) Pontani Histor. Daniæ. ibid. pag. 494. num. 20, 30.

men nog Hamburg en Luneburg, en buyten de Pomersche; Solnove, Stutgard, Stolpe, Rigerwolde. Pruyssische: Colmar, Thorn, Elbingen, Dantzig, Coningsberge, Brunsberge. Lyflandische: Riga, Torpat, Revel, Parnouw. Saxische, Magdeburg, Brunswig, Goslar, Embek, Gottinge, Hildesheim, Hannover, Ulse, Buxhude, Staden, Bremen, Hamele, Minde. Westphalische: Munster, Osnabrug, Dortmunde, Susat, Herverde, Padernborn, Lemgove, Bileveld, Lippe, Cosveld. Cleefsche en Marksche: Keulen, Wesel, Duisburg, Emmerik, Verberge, Onne, Ham. Geldersche: Nimwege, Zutphen, Ruremonde, Arnhem, Venlo, Harderwyk, Elburg. Overrysselsche: Deventer, Kampe, Zwol. Friesische: Groeningen, Staveren, Bolsward, daer nog by komen zyn: Stendel, Stolvedel, Berlin, Brandeburg, Frankfort op den Oder, Breslaw, Cracauw, Hal, Askerlove, Quedelenburg, Halberstad; Hellemstad en Nordheim. De welke zonder deze laeste het getal van 68 uytmaeken, zoo dat'er nog negen zouden ontbreken om tot de 77 te komen.

Slichtenhorst (*a*) beweert te thoonen uyt verscheyde egte bewyzen en brieven van de Heeren en Raed der steden Waegeningen in Gelderland en Doesburg in Zutphen, aen hem gezonden, dat beyde deze steden in het bond-genoodschap van de hanze of gelyk hy schryft aen zee-steden begrepen geweest hebben. Hy telt nog onder deze Hatthem in Gelder, en Hasselt in 't Overysselsche.

Uyt het verdrag tusschen de Burgemeesteren (*b*) en de

(*a*) Geldersche geschiedenisse, blad 144 in de aenteekeningen.

(*b*) Boxhorn, Chronyke van Zeeland, tweede deel, blad 165 en 166. Pontani Histor. Daniæ. pag. 499.

Digitized by Google

de Raeden der Wendſche (Wandaliſche by my genoemt) Pruyſſiſche, Lyflandſche, Hollandſche en Zeeuwſche ſteden ter eenre, en des Konings Raeden van Denemarken ter andere, beſloten tot Straelſund ten jaere 1370, ziet men wederom de ſteden Niſtargard, Utrecht, Haſſelt, de zelve by Slichtenhorſt beroepen, den Briel, Middelburg, Arnemuyden, Zirikzee, Dordrecht en Amſterdam onder de verbonde hanze-ſteden begrepen.

Men bewaert onder de papieren der ſtede Harderwyk, zegt den neerſtigen Pontanus, de brieven van Haquin, Koning van Norwegen, geſchreven ten zelven jaere, by de welke hy de hanze-ſteden onder zyne beſcherminge neemt; hun volgens gewoonte toelaetende vry in alle zyne havenen te handelen. Ibid. & pag. 500 initio.

De Nederlandſche ſteden in deze vermeld, zyn de volgende: Zutphen, Harderwyk, Elburg, Deventer, Kampen, Dordrecht, Amſterdam, Enchuyſen, Wiringe, den Briel, Zirikzee, Middelburg, Arnemuyden, en onder de andere Vrieſſche, Hindelope.

De volmagtigde dezer die uyt den naem van alle aldaer tegenwoordig waeren, worden genoemt de aenzienlykſte mannen Everard Boſen, eerſten Burgemeeſter van Kampen, en Jan Menard Burgemeeſter van Amſterdam.

Uyt alle welke tyd-kundige aenmerkingen zonne klaer te zien is, dat dit bond-genoodſchap dagelyks meer en meer aengroeyde en ontzaglyker wierd, zelfs dat het getal dezer vereenigde ſteden zoo groot was, dat geene Schryvers het zelve ſtiptelyk bepaelt hebben; om de zelve reden zyn de jaer-boeken en Schryvers van verſcheyde landaerd doorgaens verſchillig in het tyd-ſtip van den oorſprong dezer vereening.

Zoo haeſt eenige ſteden zig inlyfden in dit bond-

Digitized by Google

genoodschap, wierd zulks van de Cronyk-schryvers voor den oorsprong zelfs van die vereening geboekt.

Zoo leest men in de jaer-boeken van het klooster Elwangen: [a] » ten jaere 1374 begonst de vereening van de steden in Suaben, die dagelyks aengroeyde in veele landen. Al of den aenwas dier een gevolg was van het verbond van de Suaben. «

Blyft overig te aenmerken, dat geene Engelsche, Fransche, Spaensche, Vlaemsche nog Brabandsche steden op dien tyd in dit bond-genoodschap bekent zyn; maer alleenlyk Duytsche, aen zee gelegen, vrye en ryks-steden, benevens de gene van de hedendaegsche vereenigde landschappen, welkers Graeven alsdan de zelve van de Keyzers te leen hadden; en die de bezonderste mede-hulpers en aendryvers van dit bond-genoodschap geweest hebben, gelyk wy in den Koninglyken Graef Wilhem, en in Keyzer Karel den IV gezien hebben.

(a) M. Freheri, rerum Germanicar. script. tom. 1, pag. 682.

BESLUYT.

AL is den draed niet fyn, ik bekenne hy is lang getrokken: ligtelyk zoude zoo wytloopig schrift voor geen kort begryp, gelyk voor het toekomende jaer gevraegt word, konnen aengenomen worden, ten zy by gedoogen.

De vrugtbaerheyd van de verhandelinge heeft my in eenen dool-hof gebrogt daer ik met veele omzigtigheyd heb tragten uyt te komen; misschien heb ik te veel tyd in de zy-wegen naer het regt pad blyven zoeken; evenwel heb ik gedogt uyt alle de omstandigheden voordeelen te trekken, en met eenen kleynen omweg een beter baen te vinden.

Het begin van het bond-genoodschap der hanze-steden schynt zoo na tot de zaek niet te komen, maer verder de oorzaek dezer bemerkende, ontdekt men de zee, de rivieren, het plat land vol roovers, en vervolgens den gevaerlyken staet van den koophandel ten tyde van de bepaelde eeuwen.

De beschryving van den Brugschen koophandel, door d'Heer Beaucourt, de jaer-boeken van Custis, Marchant, Gramaye en Guicciardin, zyn menigmael beroepen, en met oorlof is doorgaens tot deze en andere verzonden, om niet genoodzaekt te zyn van de zelve met geheele blad-zyden af te schryven; (*a*) want alle de waeren en koopmanschappen die den laesten ophaelt in de beschryving van Antwerpen, zyn voor het grootste deel te voren tot Brugge aen

(*a*) Guicciardini, fogl. 157, e sequenti discorso sopra i marcatanti.

en uyt gevoert geweest, uytgenomen de oost en west-indische die zoo veel laeter zyn ontdekt geworden.

Om de zelve reden heb ik verscheyde thol en wagt-huyzen op de Vlaemsche en Zeeuwsche kusten, op den Rhyn, op de Maese, op de Schelde, en elders voor by gezeylt, zonder eenig inzigt van te bedriegen, hebbende het genoegsaem geagt van de bezonderste bezogt te hebben.

De verscheyde Vorstendommen en Heerelykheden van die eeuwen, maekten het verschil van de thollen, van de inkomende en uytgaende regten op de hand-werken en koopmansschappen die van het een landschap tot het ander verzonden wierden.

Als de naburige Vorsten in onderlingen oorlog waeren, wierden de lasten verhoogt, den invoer der goederen verboden, de schepen genomen, en vervolgens den koophandel van wederzyde gestremt. Zoo gong het met de Vlaemingen, Henegouwers, *Hollanders*, Zeeuwen en Vriesen ten tyde van hunne bloedige veld en zee-slagen.

Zoo gong het met Vlaenderen en Brabant, met Brabant en Mechelen, met Limburg, Luxemburg, Gelder, en Brabant, met den Bisschop van Uytrecht, en den Graef van Holland.

Zoo gong het met alle deze Vorsten in 't algemeyn, zonder voorder van de vremde Princen te gewaegen; met een woord het tafereel dezer twee eeuwen is zoodanig afschuwelyk door de onderlinge burger-krygen en de geduerige oorlogen onder deze nabuerige Vorsten, dat het onmogelyk schynt van zig te konnen inbeelden dat alle die zelve landaerd, alle die Nederlanders in de kruys-togten onder den zelven standaerd vereenigt geweest hebben.

Digitized by Google

En niet tegenstaende dit onophoudelyk en verderffelyk gedruys van waepenen, ziet men egter de handwerken en den koophandel in den bloeyensten staet en meer en meer toenemen tot het eynde dezer eeuwen toe.

O wonderlyk Vlaenderen dat zoo menigmael in deze eeuwen omgekeert, in kolen geleyd, gansch verbrand, en dog nog zeeg-haftiger uyt de asschen is opgerezen!

Alle koop-steden en havenen zyn aen verscheyde wissel-valligheden onderworpen, d'eene word of door den oorlog of door muyteryen omgekeert, of door de vlammen verteert, of door de baeren ingezwolgen.

De stad Biervliet wierd ten jaere 1377 (*a*) benevens twintig Parochien in de zee begraeven.

Het zelfste heeft men van de oudste havenen van Zeeland, Goeree, West-cappel, Domburg, oud Aernemuyden, en andere plaetsen gezien.

Die rampen hebben Middelburg en Zirikzee doen opkomen, andere zyn verslymt, verstopt geweest of verlaeten.

De geduerige oorlogen en muyteryen hebben wel eenige steden geslegt en omgekeert, den koophandel gestremt, maer egter niet vernietigt; zoo heeft het tot tweemael toe met Sluys gegaen; zoo hebben alle de Vlaemsche steden, door de Fransche, maer meest door de zydige en muytende Vlaemingen zelfs geleden; zoo heeft het met de Mechelaeren gegaen, met Loven en Brussel; zoo zyn de Zeeuwen op het punt van hun verderf geweest; zoo is'er geene stad

---

(*a*) Boxhorn, ibid, eerste deel, blad 66.

Digitized by Google

in ganſch Nederland, die indie de bepaelde eeuwen door den oorlog of burgerlyke oneenigheden in de hand-werken en den koophandel niet is beſchaedigt geweeſt.

Dit alles aen te haelen zoude meer aen de jaerboeken van den koophandel en van de hand-werken dier eeuwen, als aen den ſtaet der zelve gelyken.

EYNDE.

Digitized by Google

ANTWOORD

OP DE

VRAEG,

DOOR

DE ACADEMIE VOORGESTELT.

Welke zyn de beste middelen om de verwaterde, moerassige en dikwils overstroomde landen, die in veele gedeeltens van onze Provincien en voornaementlyk in Vlaenderen gevonden worden, te bouwen en te verbeteren?

Aen het welke in 1777 een *Accessit* toegewezen is.

DOOR DEN

EERW. VADER NORTON,

Rector der Engelsche Predik-Heeren, tot Loven.

Sterilis... diu palus, aptaque remis,
Vicinas urbes alit, & grave sentit Aratrum:
Seu cursum mutavit iniquum frugibus amnis
Doctus iter melius. *Horat. de arte Poetica.*

Digitized by Google

Digitized by Google

ANTWOORD
OP DE
VRAEG,

Welke zyn de beste middelen om de verwaterde, moerassige en dikwils overstroomde landen, die in veele gedeeltens van onze Provincien en voornaementlyk in Vlaenderen gevonden worden, te bouwen en te verbeteren?

Aen het welke in 1777 een *Accessit* toegewezen is.

DE moerassen en versmoorde landen komen gemeynelyk voort uyt vier oorzaeken: van welke de eerste is het water, het welke vloedende van een hooger plaetse, overstroomt de rivier-banken, die het zelve moesten geleyden naer hun beginsel, de zee. Het zelve geschied ook menigmael door al te hoogen zee-vloed; waer door den overvloed van waters valt in plaetsen die zig geensints, of niet genoegsaem van den zelven konnen ontlasten, waer hy alsdan zal veroorzaeken een stilstaende water, een moeras, of ten

Digitized by Google

minsten den grond zoodaenig killig en zuer maeken, dat hy geene goede, maer alleen in het water wassende planten zal voortbrengen.

De tweede oorzaek van killigen of water-zugtigen grond zyn de naergelegen stilstaende of vloedende waters, welkers oppervlakte dikmaels meer verheven is, als de oppervlakte van dusdaenigen grond, en vervolgens het water klenzende door de aerde, aldermeest als deze is zaevelagtig en sponsig, moet de leeger naergelegen gronden door te veel natte, zuer, killig en min of meer onvrugtbaer maeken. Zulks geschied veel aen de leege effen landen nabuerig aen de zee.

De derde is het regen-water, het welke vallende in leege platte landen geenen anderen los heeft als door de uytdampinge.

De vierde oorzaek komt voort uyt de fonteynaderen: deze worden nogtans zelden gevonden in effen gronden, maer meest in den zink of omtrent den voet van bergen, alwaer zy omtrent den grond dikmaels te zeer waterzugtig en killig maeken.

Naer in het kort de bezondere oorzaeken van moerassen, en waterzugtige gronden voorgestelt te hebben, is het noodzaekelyk te vervolgen met bewys van natuerlyke, simple, en minstkostende middels om de boven gemelde oorzaeken weg te nemen, en die gronden, zoo veel als 't mogelyk is, te brengen tot eene vrugtbaere droogte.

Voor eerst dan waer de leege en effen gronden overvloeyt worden, of door de wateren van rivieren van grooter hoogte stroomende, of door te zwaere zeegetyden; om dat te beletten, is het noodzaekelyk genoegsaeme en sterke banken te maeken, de welke konnen beletten den overstroom van alzulke plaetsen. De schuyns afloopende dyken, nogtans evenredig aen het ge-

Digitized by Google

wigte der waters en het gewelt der golven, geven de meeste verzekering tegen den vloed der rivieren of zee.

Men maekt die dyken omtrent twee voeten hooger als den waterpas van den hoogsten vloed of getyde, hunne sterkheyd moet wezen naer reden van de magt des waters die men wilt uytsluyten.

Wanneer het bed van een rivier te zeer eng is naer reden van waters, die de zelve dikwils moet zwelgen, mits dan de zelve eenen hoogeren en sterkeren stroom heeft, vervolgens moeten de dyken van een grooter hoogde en sterkte wezen, als andersins zoude noodzaekelyk zyn. Jae zelfs is 't dat men geene genoegsaeme ruymte alsdan geeft tusschen de dyken die men maekt, en het bed der rivier voor den aenwas der waters, de sterkste dyken zullen dikmaels door de zelve weggenomen worden. Maer wanneer men tusschen den dyk en het bed der rivier laet genoegsaeme ruymte, het water zig genoegsaem konnende verspreyden, zal zelden hooger als 2 of 3 voeten vloeyen boven de gemeyne hoogde. In zeker gevallen de ruymte van 15 of 18 voeten van beyden kant is genoegsaem, maer somtyds, volgens dat is de groote der rivier, wort'er verzogt wel eene ruymte van 50, 80 of 100 voet, zelfs dikwils van zoo veel stappen. 'T is beter te missen laetende eene te zeer breede als te zeer enge ruymte, mits die gelaeten ruymte niet verloren word, want dien grond in den zomer ontlast zynde van water, zal geven een goede menigte van gras, zelfs tusschen de hout-planten die men daer kan stellen: als wymen, wilgen, popeliers, elzen, &c. niet nogtans in zoodaenige menigte, dat daer door merkelyk belet word den stroom van het water. Men mag nogtans geen hout of boomen planten op den dyk, om dieswil de wortels den grond opligten, aldermeest door de beweginge van den wind.

Digitized by Google

Is 't dat'er een groot water moet uytgesloten worden, men neemt de aerde uyt eenen gragt van omtrent 10 à 12 voeten breed en 2 à 3 voeten diep, of zelfs dieper, volgens dat de hoogde van den dyk het vraegt, laetende eene ruymte van 2 à 3 voeten tusschen de gragt en den voet van den berg; men legt die aerde uyt de gragt van den kant naer het water toe, aen den zelven kant van den dyk, die men maekt schuyns afloopende min of meer, volgens meer of mindere sterkte der stoffe van welk den dyk word gemaekt; want is de stoffe steenagtig gemengelt met kley, waer men den dyk maekt, de schuynsheyd van den dyk moet niet zoo groot wezen, als of de zelve waer kleyagtig gemengelt met zaevel; maer als men gepraemt is den dyk te maeken alleenlyk van zand of zaevel, dan moet hy hebben eene merkelyke wydde en eene groote en uytgestrekte schuynsheyd; met een woord, men moet zoo veel als 't mogelyk *is volgen* de natuer, volgens de welke men ziet dat eene rivier vloedende langs rots-agtigen grond, heeft steyle banken, en haer volle diepte niet verre van de zelve: maer waer de aerde is kleyagtig of gemengelt met kley en zand, de banken zyn meer schuyns afloopende, en de diepte verder afgelegen, gelyk men kan zien in veele plaetsen van de rivieren de Maes en de Sambre, als ook in de zee volgens dat den grond is rots-agtig of kleyagtig. Maer waer den nabuerigen grond is alleen zandagtig, het strand is zeer schuyns afloopende van den hoogsten vloed tot den leegsten afvloed, als by exempel in de schelde in eenige plaetsen of in den zee-strand by Oostende en Nieuport. Laet ons dan hier in volgen de nature als gevende de zekerste regels.

De nauwkeurige afmeting van dyken of gragten om de waters der zee of rivieren op te houden, kan

Digitized by Google

niet in eenen algemeynen regel voorgeſtelt worden, om dieſwil de zwaerte der waters, het geweld van den vloed en andere omſtandigheden op verſcheyde plaetſen te zeer verſchillig zyn. Maer in vermoeding dat het was noodzaekelyk te maeken eenen dyk 5 voeten hoog en dat de ſtoffe was van kley of van kley gemengelt met een weynig zaevel, 't welk is de meeſt gemeyne ſtoffe, alsdan zal men de ſchuynsheyd van den dyk naer het water toe maeken van twaelf voet en half of 15 voet, zoodaenig dat de ſchuynsheyd is van twee en half of dry voet voor eenen voet regtſtandige hoogde : maer van den anderen kant de ſchuynsheyd moet maer wezen van 7 voet en half, dat is van eenen voet en half voor eenen voet regtſtandige hoogde. De aerde voor deze zyde van den dyk zal men nemen uyt eenen gragt naer het land toe, die ten zelven tyde zal voordeelig zyn om den nabuerigen grond te drooger te houden. Het bovenſte van dezen dyk zal wezen twee voet breed en plat, op dat den zelven kan bewandelt worden. Als den dyk is gemaekt en de aerde wel geeffent en gebroken terwyl de zelve nog vers is, men zal de zelve dik bezaeyen met gras-zaet, het welke met eenen riek of raeke ingewerkt zynde naer thien dagen zal verſchynen in overvloed, en naer twee maenden lang genoeg zyn om te maeyen en zeer ſpoedig de aerde aen een kleven.

Zulks is veel gemakkelyker en ook beter, als den zelven te beleggen met gras-zooden, om reden dat deze, door droogte krempende, niet te ſaemen vervoegt blyven, en dus met den eerſten vloed gemakkelyk weg-ſtroomen. Men moet ook zorg hebben, dat'er in den dyk, waer den grond meeſt leeg is, gemaekt worden in genoegſaem getal ſluyzen met be-

Digitized by Google

hoorigen doortogt, ider een met een klap-deur, op dat door die sluyzen het water 't welk 't landwaerd in is, als de rivier leeger is, zig wel kan ontlossen naer de rivier toe, en wanneer de rivier hooger is, den invloed naer de leeger landen belet worden.

De sterkte der dyken, van welk ik tot alhier heb gesproken zal genoegsaem zyn voor gemeyne gevallen, zelfs voor sommige bezonder grooter als noodzaekelyk zoude zyn : by exempel om een kleyne rivier tegen te houden : in welk geval een veel smalderen dyk zoude genoegsaem zyn. In tegendeel, wanneer een aldergrootste water of een geweldig getyde zoude moeten tegen gehouden worden, men zal eenen dyk maeken van boven breed vier voet of zelfs meer, en den grond-vest gelykmaetig naer de hoogde, breed en wyd uyt, als volgens dry voet en half voor eenen voet loot-regt, of zelfs somtyds volgens vier tot eenen voet loot-regt; zoo dat in het eerste geval tot een hoogde van vyf voet, den grond-vest zal zyn van zeventhien voeten en half breed, en in het laeste geval van twintig voeten. De zelve evenmaetigheyd zal men behouden voor wat hoogde het wezen mag. Is 't dat men genoodzaekt is eenen dyk te maeken omtrent den oever van de zee, daer men gevoeglyk geen ander stoffe kan hebben als zand, dezen moet wezen van een uyterlyke breede, en zyne schuynsheyd verre uytloopende : is het zaeken dat daer geen gras wast, men beplant hem met zee-gras, een zeker soorte die op de duynen wast, het welke te saemen met fagoods en rys-hout die men kan gebruyken langs den kant van het water, eene vastigheyd zal geven aen den dyk; kan men nogtans voor het maeken van dusdaenigen dyk voor goeden prys genoegsaem steenen hebben, zulks is beter.

In

Digitized by Google

In alle werken moet men inzigt hebben op de onkosten: voorders deze zyn kleyn, ten opzigt van het voordeel, die moeten gefchieden in het maeken van dyken op de voorfchreve maniere, want in leege platte landen de aerde is zeer handelbaer en genoegfaem om krygen; nogtans het profyt is van een rykelyk voorwerp, zoo voor veel bezondere als geheel de gemeynfchap, mids hier niet alleen plaetfe hebben duyzende verfmoorde bunders, tegenwoordig niet anders als ongezonde poelen die zouden konnen verandert worden in vette en vrugtbaere landen, maer zelfs veele andere in zig vrugtbaer, op de welke dikmaels eene menigte van fchoone vrugten by faute van genoegfaeme dyken door eenen fterken vloed onverwagt verfmoort worden; waer uyt men kennen kan van wat gevolg dat is, op het kragtigfte te beletten, dat de waters van hooger ftroomende geenen invloed konnen hebben naer dusdaenige landen, want anders al wat men doen kan tot uytdrooginge van die gronden zal vrugteloos wezen.

De tweede oorzaek, gelyk ik gemerkt hebbe, de welke den grond dikmaels te nat en moerafagtig maekt, is, wanneer in de nabuerte gelegen zyn ftilftaende of vloedende waters, dikmaels ook te zeer opgehouden door de fluyzen van water-molens, welkers oppervlakte hooger of ten minften gelyk is met de oppervlakte van den grond: hier door blyft dien grond gedueriglyk zoo nat en killig dat hy niet alleen onbequaem is tot vrugten, maer zelfs het gras dat hy voortbrengt is zoo zuer, onaengenaem en ongezont voor de beeften, dat het van geender weerde nauwelyk is, als voor onder de beeften te ftroeyen en meft van te maeken; want kan den grond niet gedroogt worden tot eene diepte van vier à vyf voeten, hy zal

voor het meeste voortbrengen lis, biezen, rietagtig gras en ander slegte water-kruyden.

In deze oorzaeke hebben de leegste plaetsen niet de water-molens, door welkers getal merkelyk belet word den natuerlyken vloed van eene menigte van waters, en vervolgens niet te verwonderen, dat de aengelegen landen en weyden in veel plaetsen te zeer vogtig en killig zyn, aldermeest in Braband, mids den val der rivieren niet groot is, en van beyde de kanten der zelve in veele plaetsen gevonden word eene vlakte van een quartier of halve myle: want op dat de waters genoegsaemen val hebben om het water-rat te doen draeyen; zy houden het water op vyf, zes, of meer voeten, zoodaenig dat de oppervlakte van het water gelyk of zelfs hooger is, als de oppervlakte van de aengelegen gronden, zoo dat de zelve noyt geene vrugtbaere droogte konnen hebben, door dien de natte altyd te hoog staet in de gronden, niet konnende meer zig *ontlossen*, als met gelyke hoogde van het opgehouden water, en dus moeten zy altyd behouden eene killigheyd en meerdere vogtigheyd als de natuere tot eene goede vrugtbaerheyd verzoekt.

Door deze oorzaek meyne ik een half deel der weyden van Braband besmet te wezen, mids zy alleen haer quaed uytwerksel niet heeft in de gronden by dusdaenige molens maer ook hooger op, zoo verre als die waters in de voorschreven hoogde opgehouden worden. Om dan deze oorzaek te beletten zoodaenig schaedelyk zoo aen veele particulieren, als aen de gemeynschap; het waer te wenschen dat'er eene wet gegeven wierd geene water-molens toelaetende als alleen deze de welke konnen draeyen uyt zekere gelegentheyd met een water welkers oppervlakte altyd leeger is

Digitized by Google

vier à vyf voeten, als de oppervlakte van de aengelegen gronden, en dan zouden eene menigte van landen nu eeuwiglyk te killig en vogtig eene natuerlyke vrugtbaerheyd konnen hebben, in de welke geen ander beletsel is als de geduerige te groote vogtigheyd en ook zoude men in dusdaenige plaetsen genieten eene veel gezonder logt. Voorders die molens geven dikmaels een gelegentheyd van overstroom aen de aengelegen landen; door dien als'er over al water genoeg is, het water niet meer konnende opgehouden worden, men alsdan de sluyzen opent en het zelve met volle geweld laet vloeden. 'T is ook zeker dat eene zoo groote menigte van water-molens niet noodzaekelyk zyn aen de gemeynschap, mids alles was geschied door deze, kan geschieden door wint-molens. Het betaemde dan vervolgens aen de Provincie volgens eene goede schatting in alle die plaetsen daer zy zeker zoo schadelyk zyn, de watermolens zig toe te eygenen ter eynde van de zelve af te breken, gevende aen de eygenaers vryheyd van op bequaeme plaetsen te bouwen wind-molens met behoudinge der zelve voor-regten die eygen waeren aen de respective water-molens. Ondertusschen deze voorzieninge laeten wy aen de voorzigtigheyd der regeringe.

Het water het welk uyt de zee, uyt andere stilstaende waters, als opgehouden door water-molens of uytgemaekte vaerten kleynst door de aerde naer leeger plaetsen, moet door de zelve middels gelost worden als het regenwater het welke valt in plaetsen daer het geenen uytvloed heeft; dies volgens gaen ik over tot deze derde oorzaek.

Deze voorzeyde oorzaek heeft aldermeest plaetse in de provincie van Vlaenderen, niet alleenlyk omtrent de zee maer, zelfs tot Ypren en voorders, jae min

Digitized by Google

of meer in, of omtrent alle de ſteden van Vlaenderen. Door deze ſtilſtaende waters zyn veele gronden niet alleen onvrugtbaer en onbequaem tot goede weyden, maer zelfs de lucht door eene geduerige vuyle uytdampinge in eenige plaetſen is zeer ongezond aen de inwoonders. Om dan duſdaenige gronden op het kragtigſte tot behoorlyke droogte te brengen, moet ons niet alleenlyk bewegen het profyt, maer aldermeeſt de gezontheyd der inwoonders. Het eerſte dat in duſdaenig werk moet bemerkt worden, is nauwkeuriglyk te onderzoeken, en te vinden het verſchil der hoogde van de oppervlakte der aerde die men wilt droog maeken, met de hoogte van het leegſte water in de zee, by exempel als den vloed begint; en volgens dit verſchil moet men middels gebruyken: daer is geen twyffel dat van veel waterzugtigen grond de oppervlakte veel hooger is, als van de zee: als by Ypren en hooger op naer andere plaetſen, mids in de rivieren omtrent die plaetſen geenen zee-vloed gemerkt word, vervolgens kan men oordeelen dat zy een hoogde van 30 of meer voeten hebben boven de zee als zy ten leegſten is; want hadden die plaetſen duſdaenige hoogde niet, men zoude in de revieren vloed merken ten minſten waer hy niet belet is door ſluyzen of anderſints, zoo dat men van veele plaetſen niet twyffelen kan, of zy konnen behoorlyk gedroogt worden; maer mids den natuer aldaer weygert den vloed der waters, de konſte moet daer in voorzien met te maeken eene waterleyding, welkers diepte moet wezen naer reden van den gevonden val die zy kan hebben; en waer 't dat de oppervlakte van het water mogte wezen zes voeten leeger als die van de aerde voor zeker die gronden konnen tot droogte gebragt worden, met van alle zy-kanten in een zeker afge-

Digitized by Google

legentheyd te maeken minder water-loopen, zig lossende in die grooter water-leyding, welke zy waterloopen moeten gemeynschap hebben met andere van de zelfde diepte, die men maekt in de ronde, ider behelzende eenen aker van vyf à zes bunder, meer of min volgens de gelegentheyd. Deze gragten moeten open wezen en tweemael of ten minsten eens 's jaers gezuyvert worden van kruyd en vuyligheyd, op dat hier door het water niet opgehouden worde; het geen dat daer uyt komt kan ten zelven tyde dienen voor mest: men moet ook bemerken, is 't dat men de oppervlakte van het water in die gragten in den zomer en een groot deel van den winter niet vier voet ten minsten leeger houd als den grond, dat eventwel daer nog zullen wassen biezen en andere water-kruyden min of meer volgens meerdere of mindere hoogde. Maer kan men het water houden meer als vier voeten onder de oppervlakte der aerde, die gronden zullen tot alles goed wezen: men moet voorders bemerken dat in die akers aldus gemaekt, moet wezen een behoorlyk getal van kleyne gragtjens omtrent twaelf duymen diep, op dat die het regen-water konnen leyden naer de grooter gragten. Deze kleyne gragtjens konnen min kostbaer gemaekt worden met ploegen; voor dusdaenige ploegen, ziet het werk van d'Heer Bailey, Registreerder der Societeyt van wetenschap, manufacturen, commercie en land-bouw van Londen, in die zelve stad uytgegeven in 't jaer 1772, alwaer hy met de figuren twee soorten van ploegen stelt, welkers uytvinders zyn beloont geweest met eenen prys van 50 pond sterling van de voorzeyde Societeyt. De eerste de welke is van d'Heer Clarcke, maekt een gragtjen van 20 duymen wyd van boven en 10 van onder, diep 12 duymen, de

kanten van ider zyde gelyk afloopende. Deze is beloont geweest in 't jaer 1766. De tweede is van d'Heer Knowles, de welke ook in een rede snyd een gragtjen gelyk de andere uytgenomen dat de diepte is van 13 duymen, deze is beloont geweest in het jaer 1767. Ziet de beschryvinge by den voorzeyden Heer Bailey, eene van deze ploegen in ider dorp is genoeg voor alle zulke gragtjens te snyden, mids alleen zes peerden daer toe te gebruyken.

In die plaetsen die niet verre van de zee zyn gelegen en die zeer leeg zyn; de sluyzen moeten zoo diep gestelt worden als het mogelyk is, zelfs kan het wezen zoo diep als het leeg water, en dat om twee redens: ten eersten om dat een grooter menigte van water op den zelven tyd zoude doorvloeden volgens den gemeynen regel der water-kunde: *Si duo tubi æqualium aperturarum & inæqualium altitudinum fuerint constanter pleni, quantitates aquæ eodem tempore effluentes, erunt inter se ut radices quadratæ altitudinum:* vervolgens dat'er by exempel zyn van de zelve groote twee openheden van twee sluyzen, waer van de eene is 9 voeten onder de oppervlakte van het water, en d'ander maer 4 voeten, het verschil van het water ten zelven tyde doorvloedende zal wezen volgens reden van 3 tot 2.

Ten tweeden, om dat, als het droog weder is, de rond gelegen aerde zoude dieper konnen gedroogt worden en dus in vogtig weder het water zoude meer tyd moeten hebben om te komen tot eene schaedelyke hoogde. Voorders mits daer eene zoo groote menigte van water zoude zig moeten lossen dat het dikmaels noodzaekelyk zoude wezen meer als een opentheyd in de sluyze te maeken, aldermeest om dat deze sluyze moet wezen van een groote sterkte,

Digitized by Google

als moetende wederstaen aen de magt van de zee, en dat men gemakkelyker eene behoorlyke sterkte geeft aen meer minder sluys-gaeten als aen een grooter; om deze reden zoude men die maeken gevoeglyker van verscheyde hoogde, want schoon het water door de hooger sluys-gaeten zoo rappig niet vloed, het zal nogtans langer door deze konnen vloeden als door de leeger sluys-gaeten.

Is 't dat'er naer alle deze middels wel gebruykt te hebben eventwel nog eenige plaetsen gevonden worden omtrent de zee of elders, welke tot vier voeten onder de oppervlakte van den grond niet konnen gedroogt worden, mits dusdaenige droogte ten minsten noodzaekelyk is tot een volkomen vrugtbaerheyd, alsdan moet men kleyne dyken maeken tusschen deze leege gronden en andere hoogere die door waterleydingen genoegsaem konnen droog zyn, op dat het water van hooger plaetsen niet vloeden kan naer deze leeger; en voorders, het water dat in de meeste leegten vergaedert word, moet overgestelt worden met water-werktuygen, de welke als eenen molen gaen door den wint. Dit geschied gemeynlyk door een rad het welk minder of meerder is volgens de hoogde, dat het water moet overgestelt worden: ront om het buyten ront van dit rad zyn gelyk water-eemers de welke met het rad omleeg komende gevult worden met water, en met het rad omhoog komende, worden de zelve uytgestort in een gote die de zelve leyd alwaer zy konnen los hebben. Dusdaenige water-getuygen moeten zyn in getal volgens dat de menigte der waters de groote en gelegentheyd der gronden verzoekt; dusdaenige water-getuygen van verscheyde soorten volgens verscheyde omstandigheden kan men zien in Holland in veele plaetsen waer de noodzaeke-

Digitized by Google

lykheyd de zelve verzogt heeft. Deze immers al te beschryven als ook de respective onkosten, zoude my doen te buyten gaen de paelen van een memorie.

In veel plaetsen van Vlaenderen zyn poelen alwaer rontom gelegen is zaey-land, de welke door de voorschreve water-loopen en gragten zouden konnen gedroogt worden. Onder ander is eenen gelegen in het dorp van Bornhem, die behelst eenige hondert bunders, ende gelegen maer eene myle van de Schelde, de welke alleen in haeren hoogsten vloed, wezende van twintig oft meer voeten invloed, dezen poel waer uyt men genoegsaem kan oordeelen, dat door middel van eenen water-loop hebbende in de bank van de Schelde een sluyze met een klap-deure oft valvel; dien ongezonden poel zoude konnen gebragt worden tot zeer vrugtbaeren grond; het zelve mag ik zeggen van andere dusdaenige poelen. Maer in die poelen die gemaekt zyn door het uytdelven van turf, mids zy veel dieper in eenige plaetsen zyn als de Schelde zelf, gelyk ontrent Berlaere, Zele, ende Overmerre, daer zyn geen ander middels als door genoegsaeme water-getuygen het water dat'er nu in is ende dat'er andersints kan inkomen over eenen bequaemen dyk in de Schelde te storten, waer toe men zoude moeten bemerken oft de vrugten zouden konnen vergelden de onkosten, die zeer merkelyk zouden zyn. Daer zyn nogtans turfpoelen, die zoo leeg oft diep niet zyn, de welke by middel van water-getuygen oft water-loopen, met meerder verzekertheyd, en minder onkosten zouden konnen gebragt worden tot beter mersschen als zy van te vooren waeren; dog de eygenaers, die dusdanige gronden liever verlaeten, zullen noyt daer toe iet tragten; daerom alwaer de vrugten seker wel konnen vergelden de onkosten, waer het goet dat de regering die

Digitized by Google

die verlaeten gronden voor de onkoſten aenſloegen.

Door de zelve voorſchreve middels d'een of d'ander, volgens omſtandigheden, moeten droog gemaekt worden de te zeer vogtige gronden door het water, dat klynſt door de aerde uyt de zee, rivieren, waterloopen of anderen oorſpronk.

De vierde oorzaek van waterzugtigen en killigen grond zyn de fonteynen gemeynelyk ſpruytende in den val oft voet van bergen en heuvels, welke gronden moeten gedroogt worden op de volgende maniere: in gemeyne gevallen, den beſten en minſt-koſtenden middel is, duſdanige plaetſen te omringelen met eene gragt die men maekt van zoodanige diepte delvende door den modderagtigen grond, als ook door de zandlaege, die in een kleyn dikte ſomwyl daer gevonden word, tot als men komt op vaſten en kleyagtigen grond, den welken meeſt altyd gevonden word onder den moeras, en oorzaek is, dat die waters al boven uytſpruyten, door de kley niet genoegſaem konnende doorzinken. Op dat dan het water belet worde van de hoogde te vloeden naer de vogtige leegde, men omringelt die plaetſe met duſdanigen gragt beginnende van de meeſte leegde; is de natte te zeer groot, men wagt tot dat door droog weder de zelve wat vermindert is; voorders in dien modderagtigen grond maekt men nog ander regt afloopende en dwars gragten op deze geteekende maniere:

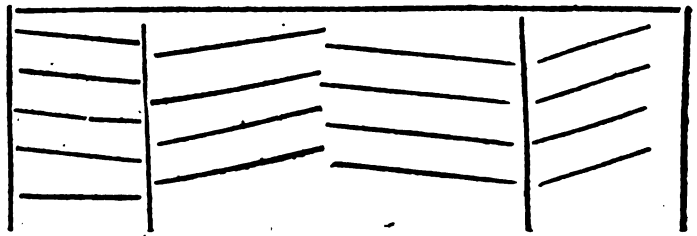

Digitized by Google

Deze delft men omtrent eenen voet dieper als den zwarten modderagtigen grond, die men in deze plaetſen altyd, nogtans volgens verſcheyde graeden vind: want eenige zyn alleen maer killig, voortbrengende eventwel eenig gras, maer gemengelt met lis en biezen of ander water-kruyd; eenige meer vogtig brengen by naer niet voort als riet en moſch; andere zyn zoodanig nat en rot, dat zy ſomtyds nog menſchen nog beeſten konnen draegen: volgens dan de graeden van vogtigheyd moet gemaekt worden het getal en de diepte van die dwerſche gragten; alwaer de aerde wel killig is door het vogt, maer brengt evenwel gras voort, moet men zoo veel dwerſche gragten niet maeken, want die mogen van malkaer wezen 40 à 50 voeten. 'T en is ook dan dikmaels niet noodzaeklyk van eenen gragt rond die plaetſe te maeken, maer alleen eenen of twee afloopende, met de welke die dwerſche gragten gemeenſchap hebben, en naer de welke zy een weynig val moeten hebben; de dwerſchheyd ten opzigt van den berg of heuvel, maekt dat zy doorſnyden en ontfangen de fonteyn-aders; en dus moet al het water langs de regt-afloopende gragt zig loſſen naer de beek toe, die gemeynelyk gevonden word in de leegde van duſdanige plaetſen; die dwerſche gragten, volgens de omſtandigheden, kan men maeken 40 à 50 ſtappen lank.

Is't dat den grond zeer modderagtig is, door de menigte der fonteyn-aderen, zoodanig dat den grond is opgezwollen van het water, dat ſtaet onder de oppervlakte van den grond en tuſſchen de rottende kruyden, eerſt voor-al zal men dien grond omringelen met eenen open en diepen gragt, op dat voor eerſt belet word het water van grooter hoogde vloedende, en in den zelven ontfangen worden eenige fonteyn-

aderen, waer door de natte verminderende, zal den grond eenige vaſtigheyd krygen, zoodanig dat hy bewerkelyk zal zyn; daer naer maekt men de dwerſche gragten, gelyk ik gezeyd hebbe; maer niet voorder van een als 15 à 20 voeten, volgens dat de noodzakelykheyd verzoekt; de diepte moet ook wezen tot op de kley-laege, want zyn zy niet dieper als ligt den rotten modder, men zal door de zelve den grond niet genoegſaem droogen. Zelden ligt de kley-laege dieper als ſes voeten en zomtyds min als dry voeten; de wydde van die gragten moet wezen gelykmaetig naer de diepte, zoodaenig dat zy hebben eenen voet of 14 duymen breed, als men komt aen de kley-laege of vaſten grond. In dezen vaſten grond maekt men alsdan nog een kleyn grepken van 5 à 6 duymen breed en diep: dit grepken dekt men met gras-zooden, wel doorwortelt van lis, biezen en ander water-kruyd, dry à vier duymen dik en breed naer reden van het grepken, 't welk dus van binnen holagtig blyft; men legt de gras-zooden met het gras om leeg, daer naer vult men den gragt wederom met aerde; de zelve maniere volgt men in de regt-afloopende gragten de welke het water weg leyden, uytgenomen dat de grep, met gras-zooden gedekt, moet wat dieper ende breeder zyn, om dieswil dat deze meer water moet zwelgen; 't is ook zeer goed van die regt-afkomende gragten een weynig van de beek of waterloop open te laeten, meeſt als'er perykel is dat door den vloed die grep met zand of modder zoude geſtopt worden, en dus belet word den uytvloed van het water; want in zulk geval, is 't dat zy 10 à 20 voeten open zyn, zy konnen gevoegelyk geruymt worden. Dit werk zoo gedaen zynde, de gragt in de ronde mag men vullen op de zelve wyze.

Digitized by Google

deze maniere van zulken modderagtigen grond te droogen, is beter en minkostende als van eenige die daer toe in plaetse van gras-zooden gebruyken hout-paxkens, of den grond met kleyne steenen beleggen, of zelfs het grepken gansch van steenen maeken: want deze manier niet alleenlyk meer kost, maer ook belet den zink van het water min oft meer; voorders die gras-zooden, de welke ik daer toe verzogt hebbe, blyven zeer langen tyd in hun geheel in de vogtigheyd en uyt de logt, en kosten niet als den arbeyd van uyt te steken, en men moet niet bezorgt zyn of zy dueren 40 à 50 jaer. Op deze manier heb ik dusdanige plaetsen droog gemaekt, en hebbe het van andere met den zelven uytval dikmaels zien geschieden.

Uyt het gene ik tot alhier gezeyt hebbe kan men ligtelyk oordeelen dat de open gragten beter zyn als het water dat moet uytgeleyd worden, is boven de oppervlakte van den grond; want met dit water vloed dikmaels kruyd en vuyligheyd mede, waer door de geslote gragten dikmaels verstopt zouden worden, en vervolgens tot ruyminge zouden de zelve dikmaels moeten geopent worden. In tegendeel de geslote gragten zyn beter alwaer het water spruyt uyt fonteyn-aders; want dat water natuerlyk door den grond naer die geslote gragten zinkende, is klaer en kan geen vuyligheyd mede brengen, en dus vind het eenen loop meer onbelet als in de open gragten; want in deze het gras oft ander kruyd aen de kanten groeyende, of de zon en den wind de zelve hard maekende, belet de waters te kleynzen naer die gragten, en dusdanige inconvenienten zyn niet in de gesloten gragten.

Naer de middels voorgeschreven te hebben tot het droogen van vogtige gronden, is het noodzaekelyk te handelen van den Land-bouw der zelve. Die effen landen

Digitized by Google

alwaer het water geloſt is tot eene diepte van 4 voeten, zyn ten meeſten deele goed zoo voor merſchen als zaeyland, want duſdanigen grond is dikmaels vet ende vrugtbaer; is 't dat nogtans in den winter eenige van zulke gronden dog nog overwatert worden; maer de welke in de lente het water verlaet, deze moeten dienen voor weyden of merſchen; deze konnen nogtans voortbrengen haver, zomer-gerſt, vlas ende kemp, peerde-boonen, koolen, raepen, geel wortels, pataten, volgens de verſcheydentheyd van den grond: maer in deze plaetſen, alwaer het water niet kan geloſt worden als tot twee voeten of miſſchien maer tot een, en vervolgens onbequaem zoo voor graen als goed gras, ter oorzaek van de zuerheyd en killigheyd, en dus water-kruyd voort-brengende; deze moeten gecorrigeert worden door zulke ſoorte van vette de welke in zig behelzen meeſt alkali, want zuer door alkali word geneutralizeert. Onder de ſtoffen meeſt alkali in zig behelzende, heeft de eerſte plaets de turf-aſſche, als zy wel droog bewaert word eer zy op de aerde geſtrooyt word, want door de vogtigheyd verlieſt zy deze kragt. Hier voor is ook goed de aſſche van hout of kruyden, als ook die van onderaerdſche kolen, meeſt als men die gebruykt met een weynig peerde-meſt, voorders gebluſchten kalk, zoet van ſchouwen, en poergruys uyt de oude gebouwen: alle die ſtoffen zyn zeer goed voor duſdanige gronden; want boven dat zy den grond zoeter en warmer maeken, zy zyn ook tegenſtrydig aen de water-kruyden en moſch, en voordeelig aen goed gras en andere vrugten, en daerom is het zeer geraedzaem die te gebruyken in de gronden, mids zy meer noodig hebben vermindering van zuer en killigheyd, als meſt. Den beſten tyd van die te gebruyken is de maend October of Februari, beſt

Digitized by Google

nogtans in deze laetste; is 't nogtans dat eenige van deze gronden zyn mager; men gebruykt ook mest voor de zelve; de beste soorte voor deze gronden zyn mest van duyven, hinnen, peerden en beir.

De beste manier van die gronden die nu alreeds gedroogt zyn tot zaeyland te brengen, is van geheel dien grond de gras-zooden uyt te steken, te droogen en te branden op dien grond, naementlyk als dien grond styf, en van zuere natuer is, in zig behelzende veel wortels van water-kruyden. Voor de beste manier van dat te doen, ziet de memorie, *sur les Défrichemens, par M. le Marquis de Tourbillie*, alwaer hy de nootzaekelykheyd en het profyt van dit gebruyk zeer wel beschryft.

Die gras-zooden gebrand zynde, geheel de reste van den zomer men ploegt en bewerkt dien grond wel en dikwils, op dat de zon den zelven wel droogt en verwermt; daer naer in den zaey-tyd men gebruykt dien grond voor floor-zaet, bruyne terwe, &c. of wel voor peerde-boonen en ander zomer-vrugten. In het toekomende jaer volgens dat de natuer van den grond best verzoekt, begeert men van dusdanige gronden weyden of merschen te maeken, naer die eenige jaeren bezaeyt en wel gezuyvert te hebben, men bezaeyt de zelve met zuyver gras-zaed gemengelt met verscheyde soorten van klaever-zaed, en zonder twyffel het zal wezen eenen goeden mersch oft weyde.

Is 't dat die gedroogde gronden zyn geweest waterpoelen daer niet heeft gewassen, men werkt de aerde diep om met een ploeg of met spaeden aldermeest als den grond turfagtig is, op dat door de zon, de lucht, regen en wind den turf meer en meer verandert word in goede aerde, en door de zelve oorzaeken de oliagtige, nitreuse en sulpheragtige materien

Digitized by Google

wel gemitigeert worde, de welke in deze aerde meer overvloedig is als de vrugtbaerheyd verzoekt, is 't dat men zavelagtige aerde over dezen grond kan doen, dat zal den grond merkelyk beter maeken.

In die plaetsen alwaer de vogtigheyd voortkomt uyt fonteyn-aders, schoon dat zy tot zaeyland zouden konnen dienen, die gronden zyn nogtans beter voor weyden of merschen, en zullen goed gras geven als in drooge weyden het zelve mislukt tot groot voordeel van den akkerman.

De gronden die eventwel nog zoodaenig nat blyven dat zy nog voor zaeyland nog voor goede weyden konnen dienen, men beplant de zelve met wymen of wilgen, popelieren of eelzen hout. Wilt gy daer eenen bosch van hebben voor slag-hout, men legt den grond in verheven bedden; in tegendeel wilt gy daer eenen boom-bosch van hebben, men maekt ronde heuvels van 20 à 30 voeten in den diameter; in het beginsel men plant die dik om daer naer de minst wassende uyt te nemen, laetende staen die best trekken. Voor den voortgang van slaghout of boomen is 't niet noodzaekelyk voorder te handelen mits men gemeynlyk daer van eene goede kennis heeft in dit land.

Eer dat ik sluyt, wil ik nogtans wederom vermaenen van wel in 't werk te leggen de drooging van landen volgens de middels hier voor gegeven, die men kan modificeeren uyt de voorschreven beginsels volgens omstandigheden, want van al deze in 't bezonder te handelen zoude een groot volume verzoeken.

Voorders, naer al overdagt te hebben, is 't dat men geen middels, ten waere zeer kostbaer, kan uytvinden om eenige bezondere gronden tot droogte te brengen: voor deze waer het zeer te wenschen dat

Digitized by Google

men in dit land gemeyn maekte een zeker ſoort van gras, het welke zeer goet en gezont is voor beeſten, en het welke, volgens zyn natuer, zeer voorſpoedig waſt in zeer waterzugtigen grond. Onder ander van dry dusdaenige ſoorten handelen eenige Engelſche Schryvers van dezen tyd. Voor eerſt M. Roque ſchryft van *timothy-gras*, welken naem het heeft van die het zelve heeft uyt America gebragt, en welk gras tot groot voordeel van de beeſten groeyt in zeer waterzugtige gronden in Engeland. De tweede ſoorte, welke veel gelyk is aen de eerſte, word in Engeland genoemt *flatfeſſe-cul*, van s'gelyken zeer vrugtbaer in water-zugtige gronden, het welk aldaer zeer geagt is voor zyne groote menigte, en goede hoedaenigheden van zyn voedſel, zelfs dat de beeſten daer wel van vet worden. De derde ſoort is in Engeland genoemt *black-graſs*, dat is zwart gras, het welk zeer wel waſt in zoutagtigen en wateragtigen grond, als in plaetſen by de zee, waer van men lezen kan *Mills husbandry* volum. 3.

Wat aengaet den turf ten eynde van daer meſt van te maeken, is beſt door het vuer gebragt tot aſſchen: hy kan ter zelver eynde gebruykt worden ongebrand als men den zelven tuſſchen meſt en kalk in eenen hoop laet fermenteren, en verteeren. Het is niet noodzaekelyk den zelven uyt te trekken, want kan men den grond geven een verzogte droogte, daer by den zelven wel roerende en ploegende, door de zon en de lucht zal hy verliezen zyne ſchaedelyke hoedaenigheyd voor de vrugtbaerheyd en met den tyd verteeren in goede aerde.

EYNDE.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google